

A magyar világi költészet kezdetei

Információ-történeti poétikai megközelítésben

1. A RÉGI MAGYAR VERS.....	4
1.1. A RÉGI MAGYAR VERSELÉS HAGYOMÁNYKÖZÖSSÉGI MEGHATÁROZÁSA.....	6
1.1.1. Nemzeti költészet (Kölcsey Ferenc).....	9
1.1.2. Nemzeti verselés (Toldy Ferenc).....	10
1.1.3. A „nemzeti versritmus” felfedezése (Arany János).....	13
1.1.4. A „nemzeti versritmus” története (Ferenczi Zoltán).....	15
1.1.5. A „nemzeti versritmus” elméletének feltevései.....	19
1.2. A RÉGI MAGYAR IRODALOM TERÜLETI MEGHATÁROZÁSA.....	20
1.3. A RÉGI MAGYAR VERSELÉS TERÜLETI MEGHATÁROZÁSA.....	21
2. INFORMÁCIÓTÖRTÉNET.....	27
2.1. ALFABETIZÁCIÓ A KÉSŐ KÖZÉPKORI, KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON.....	28
2.1.1. Arisztokrácia.....	30
2.1.2. Köz- és kismemesség.....	31
2.1.3. Városi lakosság.....	34
2.1.4. Parasztok.....	37
2.2. AZ ELSŐ INFORMÁCIÓTÖRTÉNETI FORDULAT: LESZNEK MAGYAR ÍRÓK.....	39
2.2.1. Szövegjavítás vagy szövegrontás?.....	39
2.2.2. Mennél régebb, annál hiteltelenebb?.....	41
2.2.3. A második szóbeliség.....	43
2.2.4. Az abszolút olvasáshatár.....	44
2.3. A MÁSODIK INFORMÁCIÓTÖRTÉNETI FORDULAT: LESZNEK MAGYAR OLVASÓK.....	44
2.3.1. A korszak, amelyre a kérdés irányul.....	45
2.3.2. Az S-görbe.....	46
2.3.3. Deákműveltség.....	47
2.3.4. Levelek.....	48
2.3.5. Könyvek.....	51
2.3.6. Írásbeliség az abszolút olvasáshatár előtt.....	52
2.3.7. Viszonylagos olvasáshatárok: a hagyománynélküliség szabálya.....	53
3. HAGYOMÁNYTALAN, EURÓPAI REMEKMŰ: A KRISZTUS.....	55
3.1. SZÖVEGKÖZLÉS.....	56
3.2. A SZÖVEG BETŰ SZERINTI ÉRTELME. GRAMMATIKA (POÉTIKA).....	60
3.2.1. A szövegátírási döntések.....	60
3.2.1.1. <i>Elvek</i>	60
3.2.1.2. <i>Hangtan</i>	60
3.2.1.3. <i>Kifejezések</i>	61
3.2.2. Verstani szerkezet.....	62
3.2.2.1. <i>Fogalmak</i>	62
3.2.2.2. <i>Nyílt szerkezetű versépítés</i>	63
3.2.2.3. <i>A zárt szerkezet felé: a heterostrofikus versépítés útja</i>	64
3.2.2.4. <i>A zárt szerkezet felé: a heterometrikus versszak-építés útja</i>	67
3.3. A SZÖVEG ÁTVITT (ALLEGORIKUS) ÉRTELME. RETORIKA.....	71
3.3.1. Elrendezés.....	71
3.3.2. Stílus.....	73
3.3.3. A fordítás kérdése.....	74
3.4. A SZÖVEG EMELKEDETT (ANAGOGIKUS) ÉRTELME. DIALEKTIKA.....	76
3.4.1. A gondolatmenet.....	76
3.4.1.1. <i>Realizmus</i>	76
3.4.1.2. <i>Az első enthüméma és sententia</i>	77
3.4.1.3. <i>A második enthüméma és sententia</i>	77
3.4.1.4. <i>A harmadik enthüméma és sententia</i>	78
3.4.2. A Bernátnak felfedett titok.....	78
4. A MAGYAR NYELVŰ VILÁGI KÖLTÉSZEK LEGKORÁBBI SZÖVEGEI.....	82

4.1. EGYHÁZIAS TÍPUSÚ PROPAGANDAVERS.....	82
4.1.1. De Sancto Ladislao, Néhai való jó Mátyás király.....	82
4.1.1.1. Források.....	82
4.1.1.2. Műfaj.....	98
4.1.1.3. Verselés.....	101
4.1.1.4. Információtörténeti pozíció.....	103
4.2. FAMILIÁRIS-VERS.....	104
4.2.1. Gergely éneke.....	104
4.2.1.1. Forrás.....	104
4.2.1.2. Műfaj.....	106
4.2.1.3. Verselés.....	107
4.2.1.4. Információtörténeti pozíció.....	107
4.3. DEÁK TÍPUSÚ PROPAGANDAVERS.....	107
4.3.1. Cantio Petri Berizlo, Geszti László éneke.....	107
4.3.1.1. Források.....	108
4.3.1.2. Műfaj.....	114
4.3.1.3. Verselés.....	115
4.3.1.4. Információtörténeti pozíció.....	115
4.4. VÁGÁNS SZATÍRA.....	116
4.4.1. Apáti Ferenc Cantilenája.....	116
4.4.1.1. Forrás.....	116
4.4.1.2. Műfaj.....	119
4.4.1.3. Verselés.....	120
4.4.1.4. Információtörténeti pozíció.....	120
4.5. KRÓNIKA.....	122
4.5.1. Szabács viadala, Pannóniai ének.....	122
4.5.1.1. Források.....	122
4.5.1.2. Műfaj.....	138
4.5.1.3. Verselés.....	144
4.5.1.4. Információtörténeti pozíció.....	146
4.6. KÖZMONDÁS.....	147
4.6.1. Regula iuris (1484 előtt).....	147
4.6.1.1. Forrás.....	147
4.6.1.2. Műfaj.....	148
4.6.1.3. Verselés.....	152
4.6.1.4. Információtörténeti pozíció.....	153
4.7. EPIGRAMMA.....	154
4.7.1. Pesti Gábor versei.....	154
4.7.1.1. Forrás.....	154
4.7.1.2. Verselés.....	154
4.7.1.3. Műfaj.....	157
4.7.1.4. Információtörténeti pozíció.....	162
4.8. VERSES KÖSZÖNTÉS.....	164
4.8.1. Emericus Therek (1485).....	164
4.8.1.1. Forrás.....	164
4.8.1.2. Műfaj.....	165
4.8.1.3. Verselés.....	172
4.8.1.4. Információtörténeti pozíció.....	173
4.9. EROTIKUS TÖREDÉKEK.....	173
4.9.1. Soproni virágének; Supra, aggnő; Öltöznek be az erdő; De hogy nem látsz dolgozhoz.....	176
4.9.1.1. Források.....	176
4.9.1.2. Műfaj.....	182
4.9.1.3. Verselés.....	185
4.9.1.4. Információtörténeti pozíció.....	186
4.10. HEGEDŐSÉNEK.....	188
4.10.1. Hozd el, gazda, hozd el.....	188
4.10.1.1. Forrás.....	188
4.10.1.2. Műfaj.....	189
4.10.1.3. Verselés.....	190
4.10.1.4. Információtörténeti pozíció.....	191
4.11. JÁTÉK.....	192
4.11.1. Pominóczky-nóta.....	192
4.11.1.1. Forrás.....	192

4.11.1.2. <i>Műfaj</i>	193
4.11.1.3. <i>Verselés</i>	193
4.11.1.4. <i>Információ-történeti pozíció</i>	193
5. ÖSSZEFOGLALÁS: A XV. SZÁZADI MAGYAR KÖLTÉS-ZET ELVESZETT EMLÉKEI.....	194
BIBLIOGRÁFIA.....	198

1. A régi magyar vers

A magyar verstan elmúlt másfél száz évét az ún. *magyar nemzeti versidom*¹ mibenlétének megfogalmazására tett kísérletek határozták meg. A vita középpontjában a versritmus nyelvi, ill. zenei eredetének kérdése állt. Míg a zenei eredet hívei,² Arany János idézett tanulmányából kiindulva a versritmus eredetét a nyelvtől függetlenül működő, elvont képletek megvalósulásában látták, addig a nyelvi eredet szószólói³ – szintén Arany elmélete alapján – a versritmust a nyelv természetes hangsúlyaiból vezették le. A vita – lényegét tekintve változatlan formában – ma is tart. Vargyas szólam-elméletét néhány helyen módosítva alakította ki álláspontját Kecskés András⁴, a nyelvtől független, elvont képletek elsődlegességét hangsúlyozza Szepes Erika és Szerdahelyi István.⁵

A magyar nemzeti versidom hangsúlyviszonyainak feltárására irányuló, immár legalább százötven éves erőfeszítés meglátásunk szerint semmi eredményre sem vezetett.⁶

Ennek okát a vita tárgyának természetében véljük felfedezni. A magyar nemzeti versidom, néhány alapvonásának (szótagszám, metszet, a metszet, ill. a sorvég határolta beszédszakasz eleje felé található hangsúly) leírásán túl, verstani szempontból nem vizsgálható, az ennél finomabb értelme-

¹ A kifejezés Arany János *A magyar nemzeti vers-idomról* írt tanulmánya (először a nagykőrösi gimnázium 1856. évi értesítőjében, modern kiadása: ARANY János *Összes művei*, X, szerk. KERESZTURY Dezső, Akadémiai, Bp., 218–258.) nyomán honosodik meg. A *versidom* szó jelentése: 'versritmus'. Az ő – meglehetősen nagyvonalú – leírását követve, a dolgozatban ezert továbbra is *magyar nemzeti versidom*ként megnevezendő versrendszer alatt egy hol nyelvi, hol zenei eredetű hangsúly(ok), a sorok szótagszáma, ill. a sor adott pontján szabályosan ismétlődő szóhatárok (metszetek) szervezte verselést értek. Ez a verselési rendszer – szórványos előzmények után – valamikor a 16. század első felében jelenik meg. Szóhasználatomban az *ütem* kifejezés két sor-szintű metrikai szünet (sorkezdet–metszet, metszet–sorrég, rövid, metszet nélküli sor esetén sorkezdet–sorrég) határolta egységet jelent.

² Legfontosabb szövegek: NÉGYESY László, *Magyar verstan középiskolai segédkönyvül s magánhasználatra*, Franklin-Társulat, Bp., 1886; Uő., *Magyar verstan: Középiskolák számára és magánhasználatra*, Franklin-Társulat, Bp., 1898; HORVÁTH János, *A középkori magyar vers ritmusa*, Ludwig Voggenreiter, Berlin, 1928; Uő., *A magyar vers*, Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1948; Uő., *Rendszeres magyar verstan*, Akadémiai, Bp., 1951, 1969²; Uő., *Vitás verstani kérdések*, Bp., Akadémiai, 1955b (Nyelvtudományi értekezések 7).

³ Legfontosabb szövegek: GÁBOR Ignác, *A magyar ősi ritmus*, Lampel R., Bp., 1908; Uő., *A magyar ritmus problémája*, Lampel R., Bp., 1925; Uő., *A magyar ritmika válaszfűjtje*, Dr. Vajna és Bokor, Bp., é. n.; NÉGYESY László, *Ritmus és verstechnika*, BpSz, 1924, 194–228; NÉMETH László, *Magyar ritmus*, Mefhosz, Bp., é. n.; VARGYAS Lajos, *A magyar vers ritmusa*, Akadémiai, Bp., 1952; Uő., *Magyar vers – magyar nyelv*, Szépirodalmi, Bp., 1966.

⁴ Vargyással ellentétben KECSKÉS (*A magyar vers hangzásszerkezete*, Akadémiai, Bp., 1984, [Irodalomelméleti Tanulmányok 8].) szerint a szólamok „hanghordozásbeli (intonációs) nyomatéka” „nyelvünk metrikai szempontból jelentős” fonológiai tényezője (70.), ill. Kecskés az ütemegyenlőség Vargyasnál alapvető gondolatát korlátozott érvényűnek tartja (89.).

⁵ SZEPES Erika és SZERDAHELYI István (*Verstan*, Gondolat, 1981, 355–365.) a magyar nemzeti versidom hangsúlyos jellegét a bizonyos (kötött) számú szótag után szabályosan ismétlődő metszetek ill. sorvégek szükségszerű következményeként értelmezi.

⁶ Mind a versritmus eredetének, mind a hangsúly ütembeli pozíciójának kérdése eldöntetlen maradt. Az *erőfeszítések ellenére máig tisztázatlan alapelvek* emlegetése, ill. az *ennek okára való rákérdezés* a magyar verstani szakirodalom *Bevezető*inek minden bizonnyal leggyakoribb toposza. De a vita eredménytelenségét olvassuk ki Kecskés András ellentétes értelmű nyilatkozatából is, aki Torkos László egy 1877-ben tett megállapítására reflektálva, miszerint a verstan „alapelveire nézve sem vagyunk még tisztában, s így egymást igen gyakran nem is vagyunk képesek megérteni”, 1998-ban a következőképpen foglalta össze a modern magyar verselmélet eredményeit. „Mi változott azóta? Tulajdonképpen semmi. »Vitás verstani kérdések« ma is vannak, és lényegüket tekintve ugyanazok, mint az előző egy-kétszáz évben. És mégis: visszatekintve egyre nyilvánvalóbb, hogy a kérdések mind pontosabb, árnyaltabb és kiélezettebb megfogalmazása, az álláspontok sarkítása és szembeesítése igenis közelebb visz a talán soha el nem érhető végleges tisztázódáshoz. [...] Elődeink a minket ma foglalkoztató kérdések szinte mindegyikét felvetették, és a maguk látása és meggyőződése szerinti válaszokat is megadták. Az alábbiakban a hazai versészet vissza-visszaköszönő, látszólag helybenforgó témaköreiből kívánok néhányat felidézni” (KECSKÉS András, *A magyar verstan szemléleti kérdései tudománytörténeti összefüggésben*, ItK, 1998, 480.).

zésre törekvő elméletek már olyan jelenségekről kénytelenek állításokat megfogalmazni, amelyek csak a vizsgálat tulajdonképpeni tárgyával, versérzékünkkel figyelhetők meg.⁷

A magyar nemzeti versidom verstani szempontú értelmezése ennek ellenére a magyar verselmélet legnagyobb szabású vállalkozásának bizonyul. Miért?

A versritmus nyelvi, ill. zenei eredetét valló, e tekintetben látszólag kibékíthetetlen elméletek⁸ egy dologban általában egyetérteni látszanak. Mindkét megközelítés a *hagyományközösségi* nemzetfelfogásból indul ki: mindkettő úgy látja, hogy a magyar verselési hagyományok egyike, az ún.

⁷ Annak megállapításán túl, hogy a nemzeti versidom fűsoraiban általában hangsúllyal kezdődnek, az esetleges további hangsúlyok tekintetében mind a zenei, mind a nyelvi eredetű versritmus elméletének hívei találgatásokba kénytelenek bocsátkozni. A zenei eredetet valló Horváth Jánosnál ilyen szubjektív elem az ARANY László megérzésére (*Hangsúly és ritmus* = Uő. *Összes művei*, II, kiad. GYULAI Pál, Franklin, Bp., 1901, 319-356.) épített, nyelvi eredetű(!) *félhangsúly* fogalma (ld. a következő jegyzetet; ill. vö. HORVÁTH János, *A magyar vers* = Uő. *Verstani munkái*, Osiris, Bp., 2004, 368-371.), a nyelvi eredetű versritmus elméletének híveinél ilyen jelenség a ritmusképző jelentésegységek („szólam”, „tag”) definiálatlansága. A bizonytalanság a magyar nyelv hangsúlyozásának – egy bizonyos határon túl – szubjektív jellegéből fakad. A magyar nyelv a *szilárd* ill. *hangsúlytalan* mellett ismer *ingatag hangsúlyhelyzetet* is. Az ingatag hangsúlyhelyzetben álló szavak hangsúlyos ill. hangsúlytalan voltáról a beszélő szabadon dönt, hiszen ebben az esetben a hangsúlynak nincs jelentésmódosító szerepe (*Strukturális magyar nyelvtan 2, Fonológia*, szerk. KIEFER Ferenc, Akadémiai, Bp., 2001². 401-404. *A hangsúlyról* szóló fejezet KÁLMÁN László és NÁDASDY Ádám munkája). Ugyanide tartozik a *mellékhangsúly* fogalma, amellyel – szintén tetszés szerint – alapvetően hangsúlytalan pozíciók (kiírtott hangsúlyú mondatrészek, szóösszetételek belső határai) is nyomatékosíthatók (*Uo.*, 406-410.). Az ütem hangsúlyviszonyainak többé-kevésbé szubjektív jellegéből fakadó probléma a verstanászok előtt sem maradt ismeretlen. 1984-ben Kecskés András elismeri, hogy a „puszta valószínűséből” kénytelen kiindulni, mivel annak meghatározására, hogy „mely szótagok nyomatékosak valamilyen szempontból”, nincs „egységesen elfogadott nyelvhangtani módszerünk”. Megítélése szerint a szólamokon belüli „belső tagolódás helye bizonyos határok között egyénenként és alkalmanként változhat, eltolódhat, [...] a közléstartalom árnyalatnyi eltéréseitől függően akár ugyanaz a szókapcsolat is lehet egyetlen szólam (belső, ritmikailag természetű melléknyomatékkal), vagy két külön szólamra is tagolódhat, újabb szókezdő főnyomatékkal” (KECSKÉS András, *A magyar vers hangzásszerkezete*, 79., 77.). Kecskés is idézi HEGEDŰS Lajost, aki úgy látja, hogy „bizonyos szűk határok között – az egyének nyelvi tudatának különbözősége szerint – természetesen az életre kelő szólamok is szubjektív jellegre utalnak” (*A szólam alakulása* = *Pais Emlékkönyv*, Akadémiai, 1956, 100.). Kecskés könyvéről írt bírálatában (*Bonyolult verstant vagy tudományost?*, It, 1985, 617-631.) SZERDAHELYI István is a szubjektivitás problémáját fogalmazza meg. De mintha éppen ezt, az ütemek bizonyos határon túl szabályokba nem foglalható jellegét venné észre Földi János is 1790-ben írt, 1962-ig kéziratban maradt verstanának XXXVI. §-ában. „E’ Versmetszéstől vagy meg szakasztástól (úgy a’ Szómetzéstől és Versléptetéstől is) különböz az a’ Nyugvó pont, mellyet kíván a’ szóknak értelme, avagy a’ Poétai kerek beszéd. A’ Versnek olvasásában tsak ez utólsóra figyelmezzünk, és minthogy ez a’ matériának és kifejezésnek mivóltok szerént tartja és változtatja helyét (kiemelés tőlem: B. P.): *semmi különös és meghatározott Régulákat nem kíván.*” (FÖLDI János, *A’ versírásról*, kiad. a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium 1961-62. évi IV/b osztályának munkaközössége, szerk. ÁDÁMNÉ RÉVÉSZ Gabriella, Tankönyvkiadó, Bp., 1962, 71-72.).

⁸ Látszólag, mert a nyelvi, ill. a zenei eredet hívei korántsem állnak olyan éles ellentétben egymással, mint ahogy azt gondolni szokás. Így például a zenei eredet iskolájának tudományos igényű megalapozója, a fiatal Négyesy László a magyar verselés sajátosságát, pont, mint majd Vargyas Lajos, a „phrasisok” (Vargyasnál: *szólam*) szabályszerű lüktetésében látja („A gondolat és a hang ritmusa nem mindenütt abban a viszonyban van, mint például nálunk, némely költészetben azt látjuk, hogy csak az egész gondolatok sőt a gondolatkörök terjedelmében van egyenletesség [egy gondolatkör: egy összetett mondat vagy mondatcsoport jut egy versszakba vagy nagyobb sorba]; általánosságban véve ilyen a görög verselés. Nálunk nemcsak a nagyobb mondatok, hanem a kisebb mondatok és kifejezések is szabályszerűen lüktetnek; a németben pedig nem is a phrasisok, hanem a szavak lüktetnek. A görög és latin költészetben a gondolat ritmusa nem vág össze a hang ritmusával, csak a strófákban vagy a periodusokban; az egyezés csak a periodusokig [összetett sorokig] terjed, a magyarban a kifejezésekig, a németben a szavakig.” NÉGYESY László, *Magyar verstan: Középkorok számára és magánhasználatra*, Franklin-Társulat, Bp., 1898, 12.), mint ahogyan Vargyas, a nyelvi eredet legnagyobb hatású teoretikusa is megengedi, hogy a költő a fejében élő, elvont dallamminta alapján – és annak kereti között! – írja meg versét („Az egész népzene tehát, minden korban azt mutatja, hogy nem a zene ritmusa hat a szövegre, hanem a szöveg ritmusa a zenére. Dallamban fogant vers tehát nem jelentheti azt, hogy a nyelvi ritmus a zenétől örökli törvényszerűségeit, hanem csak annyit,

magyar nemzeti versidom a nemzet önazonosságát hordozó hagyomány, és mint ilyen, idegen kulturális hatásoktól érintetlen, ősi kultúrkinccs állítható szembe az ún. *jövevény formákkal*.⁹

A magyar nemzeti versidom genetikusan önazonosságából kiinduló előfeltevés-rendszer a magyar verstant meghatározó jelentőségűnek bizonyult. Talán megfogalmazható az az állítás, hogy a nemzeti versritmus nyelvi eredetének koncepcióját éppen az az igény inspirálta, hogy e verselési rendszer eredetisége (ősi eredete és külső hatásoktól mentes, belső fejlődése) egyszer s mindenkorra bizonyítottá váljon. Ha a nemzeti versritmus nem elvont, nyelvtől független ritmusmintákban (pl. szótagszámlálás), hanem a magyar nyelv hangsúly rendjében gyökerezik, akkor eredetiségéhez kétség sem férhet.

A vita ennek fényében az alapvetően irodalom-, ill. *verstörténeti* kérdés (kizárólag belső fejlődés útján jött-e létre a magyar nemzeti versritmus vagy – esetleg – külső hatások is szerepet játszottak ebben, ha igen, melyek voltak ezek?) *verselméleti* problémává (kizárólag a nyelv immanens tulajdonságai eredményezik-e a nemzeti versritmust, amely így szükségszerűen eredeti, vagy – esetleg – külső hatások is szerepet játszanak ebben, ha igen, melyek ezek?) való átjátszásának tűnik.

1.1. A régi magyar verselés hagyományközösségi meghatározása

A régi magyar irodalom általánosan elterjedt, területi alapú meghatározásával szemben a magyar verstan a Magyarországon a 19. század elején megjelenő, *hagyományközösségi* nemzetkonceptióra építette fel a magyar nemzeti versritmus elméletét. Ez a nemzetfogalom a nemzethez tartozást a közös kulturális hagyományok (nyelv, vallás, történeti tudat stb.) alapján határozza meg. A koncepció szerint kulturális hagyományait minden nemzet saját egyedisége szerint alakítja ki, az egyes nemze-

hogy egy-egy dalszöveg a zenére gondolva születik, a zene-adta lehetőségek között, de a nyelv törvényei szerint.” VARGYAS Lajos, *A magyar vers ritmusa*, 48.). A zenei eredet talán legradikálisabb, és nyilvánvalóan legnagyobb hatású híve, HORVÁTH János *Rendszeres magyar verstanában* (= *Uő. Verstani munkái*, Osiris, Bp., 2004, 560.) így fogalmaz. „Az a ritmusösztön, mely nemzeti versidomunkat kiképezte, már közönséges beszédünk hanganyagának elrendezésében megmutatkozik. Megállapították, s különösen Arany László fejtette ki alaposabban, hogy beszédünket nagyjában egyenlő – egyenlőnek érzett – időszakaszokra szeretjük tagolni; az egyes szavakat, szótagokat ízületekké tapasztjuk össze, vagy bontjuk szét; ez ízületek hangsúllyal kezdődnek s legalább két súlytalan szótaggal folytatódnak, de háromnál többel lehetőleg nem; ha több következne, akkor a negyediket könnyebb hangsúllyal (»félhangsúly«) kiemeljük, még ha szó belsejébe esik is.”

⁹ Például: „Van nekünk, magyaroknak is nemzeti versidomunk és meghonosítottunk idegeneket.” „Nemzeti versidomunk, némi elszigetelt kezdeményektől eltekintve, a XVIII. század vége feléig egyedüli versrendszerként uralkodott költészetünkben.” (HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan*, 559, 622.); „Ősi tagoló versünk”, ill. a „A tagoló vers finnugor előzményei” c. fejezet (GÁLDI László, *Ismerjük meg a versformákat*, Gondolat, Bp., 1961, 30–38.); „A magyar vers a középkorban” c. fejezet „ősi, szabad szótagszámú, tagoló magyar vers” koncepciója (VARGYAS Lajos, *Magyar vers – magyar nyelv*, 53–79.; „Ütemhangsúlyos verseink legősibb, kötetlen szótagszámú változatai feltehetően ott éltek már honfoglaló elődeink tudatában is. Sőt, legközelebbi nyelvi rokonaink, a manysik (vogulok) és a hantik (osztjákok) hozzánk képest nagyobb épségben és mennyiségben megőrzött régi költészete azt sejteti, hogy ütemhangsúlyos formakészletünk eredete az ugor együttélés korába is visszanyúlik.” (KECSKÉS András–SZILÁGYI Péter–SZUROMI Lajos, *Kis magyar verstan*, h. n., 1984, 14.); „A magyar vers” és a „jövövényvers” szembeállítását LÁSZLÓ Zsigmondnál (*Költészet és zeneiség: Prozódiai tanulmányok*, Akadémiai, Bp., 1985); „Annyi ebből mindenesetre tény, hogy az ütemhangsúlyos verselés a magyar költészetben – az →*időmértékes verseléssel* szemben – nem idegen hatásra, hanem belső fejlődés eredményeként jött létre. Fejlődésének kezdetei, a magyar →*ősköltészet* sajátosságai azonban – minthogy szöveges emlékei nem maradtak fenn – rekonstruálhatatlanok.” (SZERDAHELYI István, *Ütemhangsúlyos verselés = Világirodalmi lexikon* 16, szerk. SZERDAHELYI István, Akadémiai, Bp., 1994, 227.).

Ellenpélda: Miután megjegyzik, a szerzők, hogy „a magyar verstanoknak szinte általános eljárásuk, hogy a »sajátosan magyar nemzeti verselés«, a »nemezeti versidom« történetét a honfoglalás előtti időkre, a magyarság kialakulásának korára vetítik vissza”, mivel „a magyar ősköltészet alkotásai közül egyetlenegy szöveg sem maradt fenn” – a gyakorlatban sokkal bizonytalanabb Horváth Jánost idézve – kimondják, hogy „»ősi« ritmusrendszerünket nem ismerhetjük meg”. SZEPES–SZERDAHELYI, *i. m.*, 390.

tek hivatása pedig éppen az, hogy az egyetemes emberi kultúra csak általuk artikulálható részét megfogalmazzák és a többi nemzet számára is hozzáférhetővé tegyék. Mivel a nemzeti hagyományt a közösség az anyanyelvvel együtt adja át tagjainak, a hagyományközösségi nemzetfogalomban a nemzeti nyelv központi fontosságú. A koncepció nyelvfelfogása szerint „a nyelv eredetileg költészet, vagyis a fogalmiságot megelőző, egy-egy közösség saját életviszonyaiból eredő érzékies gondolkodásmód tropikus és ritmikus kifejeződése” (S. Varga 2005: 284). Ez azt jelenti, hogy egy nemzet tudásának alaprétégét éppen a nemzeti nyelv, és a nemzeti nyelvben megmutatkozó, a nemzet sajátos gondolkodásából fakadó költői formák adják. A kezdeti formájában költészetként elgondolt nyelv a költészet fogalmát is meghatározza. Ha a nemzeti közösségek tudásának alaprétégét a nyelv, ill. a költészet hordozza, akkor a költő feladata nem más, mint e közös tudáskészlet aktiválása. Az egyéni invenció eszerint csak annyiban érdekes, amennyiben újszerűen képes kombinálni a nyelv és a hagyomány felkínálta lehetőségeket. A költészet nemzeti jellege e koncepció szerint tehát nem más, mint a nyelv sajátos mivoltának „zavartalan érvényre jutása a ritmustól a kompozícióig” (S. Varga 2005: 285). A Herder munkássága nyomán kibontakozó (Pukánszky 1918, Fenyő 1976: 134–145, Rathmann 1983: 123–144, Fried 1985: 551–561, Bíró 1995: 152–155, S. Varga 2005: 284–287) koncepció a magyar verstörténetre vonatkozó alaptételeit legtömörebb talán Négyesy László foglalta össze:

1. Vannak irodalmunknak és különösen költészetünknek az európai irodalmak nemzetközi forgalmából meg nem magyarázható elemei, olyanok, melyek se kölcsönzés útján nem kerülhettek hozzánk, se itt, hazai hagyomány nélkül, idegen elemek kereszteződéséből nem keletkeztek.
2. Ezek az elemek a nép széles rétegének költői szellemében otthonosak, századokra visszamenőleg kimutathatók, legnemzetibb íróinkat jellemzik, az idegen elemekkel szemben áthasonítólag viselkednek, kapcsolatosak a magyar nép többi simultán művészetének (zenéjének, tánczának), sajátosságaival, épúgy mint nyelvével, vagyis ezek az irodalomnak elsőleges elemei, megelőzték az európai irodalmi hatásokat, megadják irodalmunknak, történeti változásai közt is, jelen gazdag tagozatában is formai és állománybeli egységét.
3. E kettőből következik, hogy irodalmunk főgyökerei közül az egyik, még pedig a legfőbbik, eredeti; ennél fogva irodalmunk is általában eredeti, nem pedig receptio, és ősi, azaz honfoglalóink ide költészetet hoztak magukkal, mely szerves tartozéka volt és maradt a nép-pszichének és alapja lett [a] későbbi fejlődésnek.
4. Az őskori (honfoglalás előtti) költészetre nézve ugyanezek a megállapítások szükségképek, mert tapasztalati tény, hogy minden népnek van költészete, s a népköltés a népléleknek biológiai függvénye; hogy pedig az a költészet nem valami egyébféle volt, hanem olyan, a melynek a mai folytatása, annak bizonyítéka egy másik szívós életű és a költészettel szervesen összenőtt szellemi birtokunknak, a nyelvnek azonossága és eredeti fejlődése.
5. A költészet lényegileg olyan eredetű, mint a nemzet; a magyar költészet egyidős a magyar néplélekkel. Akár egy korábbi népegységből kiszakadva, akár két külön népből keveredve alakult meg a magyarság, mióta ethnikai folytonossága tart, azóta költészete is folytonosságot alkot (Négyesy 1910: 8–9).

A nyelvi alapon álló, tehát ősi eredetű, szervesen fejlődő nemzeti versritmus koncepciójának irodalomtörténeti pozícióját mindezidáig csak Horváth János értelmezte. Az először 1908-ban publikált, majd a tízes években némileg átalakított, és kéziratos jegyzetekkel kiegészített dolgozatában

(Horváth J. 1908–1910), részletesebben pedig ennek könyvvé bővített változatában (Horváth J. 1922–1923) fogalmazódik meg a következő koncepció. Horváth két nagy korszakot („rég irodalom”; „új irodalom”), a számunkra most érdekes új irodalmon belül pedig három programot („magyar nyelvűség”, „eredetiség”, „művésziesség”) különböztet meg. Az új magyar irodalom első programja a szerző szerint egyetlen követelményt állít a középpontba, azt, hogy a magyar irodalom magyarul szólaljon meg. Teszi ezt azért, mert felfogása szerint az irodalom a művelődés, ezen keresztül pedig az ország boldogulásának eszköze, a magyar nyelv pedig az a nyelv, amelyen a magyar nemzet legnagyobb része megszólítható. A magyar nyelv – és Révai kezdeményezése (Révai 1782) nyomán a régi magyar versanyag – propagálása mellett ez a program tehát a műveltséget, mégpedig a fejlettebbnek tartott, nyugat-európai műveltséget, irodalmi formákat kívánta meghonosítani, ami egyet jelentett a magyar irodalmi hagyományokkal való szembefordulással (Horváth J. 1908–1910: 30–36). A Bessenyei irodalmi programját nemsokára követő új korszak Kármán József fellépésével (1794) veszi kezdetét, a korszak jellemzőjét Horváth az eredeti (nem lefordított) tartalomra való törekvésben ismeri fel. A koncepció szerint e program múlt felé fordulásának eredményeként terelődik a figyelem a népköltészetre. „Ez az eredeti tartalomra törekvő magyar irodalom szintén megtalálja a múltban azt, ami az ő felfogása szerint legértékesebb, mert eredeti. Észreveszi a népköltészetet, mely a régi korszakban, bár ott is volt olykor némi hatással az irodalmi termelésre, figyelembe sem vétetett” (Horváth J. 1908–1910: 41). Az eredetiség gondolata köré szerveződő korszakot Horváth szerint végül a „művésziesség programja” követi, ennek két, egymással fokozati viszonyban álló kezdeményezője Kazinczy és Kölcsey. Míg az előbbi számára a művészi megformálás igénye elsősorban a műalkotás nyelvével szemben támasztott kritérium, addig az utóbbi ezt a mű egészére érvényes szemponttá emeli (Horváth J. 1908–1910: 42–50).

A magyar irodalom fejlődéstörténetéről szólva Horváth János ambíciója tehát az, hogy bemutassa: egy korábban inkább latin nyelvű, témáját tekintve a tudományos művektől a szépirodalmon át (legyenek ezek fordított vagy eredeti alkotások) minden írott munkát magába foglaló literatúrából hogyan jön létre egy immár kizárólag magyar nyelvű, tartalmilag eredeti, magyar nemzeti irodalom. A hagyományközösségi nemzetfogalomból kiinduló Horváth János számára az irodalom akkor tekinthető nemzetinek, ha a magyar nemzet egésze által töretlenül fenntartott magyar nemzeti hagyományok alapján áll. És ezen a ponton tulajdonít a szerző döntő szerepet a „nemzeti versritmus”-nak, ebben ismerve fel a magyar irodalom egyetlen töretlenül hagyományozódó rétegét. A magyar nyelvűség programja, kizárólagos szempontja a magyar nyelvűség lévén, elveti a magyar irodalom hagyományos formáit, az „eredetiség” fogalma köré szerveződő korszak viszont, Kármánnal, majd Kölcseyvel az élen, tartalmilag minősíti használhatatlannak a magyar nyelvű irodalmi hagyományt. A hagyománytól való teljes elszakadás viszont azt jelentené, hogy nem jöhet létre a nemzeti hagyomány talajában gyökerező magyar nemzeti irodalom. A hiányzó láncszemet Horváth János a verselés nemzeti jellegében ismeri fel. „Lehetetlen immár észre nem vennünk – írja –, hogy a »nemzeti irodalom« megvalósulásában oly fokozat is van, melyet a »magyar nyelvűség« és a »tartalmi eredetiség« egymást követő és kiegészítő elve nem határozott meg.” Ez a fokozat pedig a „forma magyarsága” (Horváth J. 1922–1923: 340; az idézett részletet Horváth utóbbi ceruzával kihúzta a szövegből).

„Mert nemzeti jellege nemcsak tartalmában van a költészetnek, mire Kölcsey a legtöbb figyelmet fordította, hanem – mit ő is sejtett ugyan, de kellő világossággal még nem látott –: *formájában* is. A nemzeti forma pedig (mi bizonyos ízlés- és stílusbeli sajátosságokkal jár együtt) szinte oly kirekesztőleg sajátja régibb költészetünknek, mint a népnek, elannyira, hogy egész régi költészetünk formakincse csaknem kivétel nélkül népiesnek is minősíthető. Természetes tehát, hogy a nemzeti formák azonosságának a gyakorlatban csakhamar át kellett hidálnia azt a szakadékot, melyet a korai elmélet oly betölthetetlennek vélt látni múlt és jelen között (Horváth J. 1922–1923: 339–340).”

A magyar irodalomtörténet-írás kialakulását vizsgálva Dávidházi Péter úgy látja, hogy „a XIX. század közepén a még korszerűsíteni próbált, de már rohamosan avuló eposz közösségerősítő (eredetmondával igazoló) funkcióját észrevétlenül átvette egy új, korszerűbb, tudományos nagyelbeszélés, a hitelesítés új (előpozitivist) normáinak megfelelő nemzeti irodalomtörténet mint az irodalomtudomány immár elsősorú műfaja” (Dávidházi 2004: 29). A szervesen fejlődő, ősi eredetű, külső hatásoktól érintetlen vagy azokat magába olvasztó nemzeti versritmus koncepciója, ill. az a Horváth János által azonosított hagyomány, amely az így elképzelt nemzeti versritmusban a nemzeti kultúra folytonosságának letéteményesét vélte felismerni, jól illeszkedik Dávidházi tételéhez. A koncepció kialakulásának általunk legfontosabbnak gondolt állomásai a következők.

1.1.1. Nemzeti költészet (Kölcsey Ferenc)

A magyar verstan 19–20. századi történetét meghatározó koncepció felé a *Nemzeti hagyományokról* értekező Kölcsey Ferenc teszi meg az első lépést. Felfogása szerint, az egyes emberekhez hasonlóan, a nemzetek élete is egymásra épülő korokra tagolódik, „gyermekkorból virul fel ifjúságok, ifjúból érnek férjfiavá, ’s férjfiakoroknak erejét az öregségnek lankadása váltja fel” (Kölcsey 1826: 15). Az egymásra épülő életszakaszok gondolatából következik az értekezés alaptétele: a nemzet fejlődésének folytonossága töretlen kell, hogy maradjon, csak ezen az alapon bontakozhat ki a nemzet lényegét (egyéni gondolkodásmódját) hordozó, belső keletkezésű (tehát nem átvételen alapuló), és így a nemzet minden tagja számára hozzáférhető „nemzeti hagyomány”.

A nemzet különböző életszakaszaihoz eltérő karakterjegyek, a nemzeti hagyomány szempontjából pedig különböző célok tartoznak. A nemzetek ifjúsága félig vad állapot, „kevés tapasztalással és ismerettel, sok kitörekedő, munkába folyni akaró tűzzel, felébredező, gyakran homályos és szempillantatnyi kívánságokkal” (Kölcsey 1826: 16). Ez a „regényes” korszak az, amely a magát kipróbálni igyekvő nemzet háborúzásai nyomán megteremti „a jövő költőnek lelkesedésé”-t, ill. „az unokáknak patriotismusá”-t tápláló „nemzeti Hőskor”-t, és a nemzeti költészetet. Hősi tettek és nemzeti költészet ugyanannak az erőnek kifelé, ill. befelé irányuló változata. Mikor a nemzet elér arra a pontra, „hol a ’tettek’ nagysága az ismeretek’ nagyságával párosul”, a nemzet ebből a félig vad, reflektálatlan létezésből („természeti állapot”) egy reflektáltabb korszakba, a „férjfiakorba” jut. Ekkor derül ki, hogy milyen nagy szükség volt a hőskor öntudatlan regényességére. A költő, aki ebben az új, az ész által regényességétől megfosztott korban születik „egy jobbat, szebbet, belsőjével rokonabbat keresni kényszerítetik”. Ha ezt a jobbat, szebbet, belsőjével rokonabbat saját múltjában találja meg, akkor a hagyomány töretlensége folytán a létrejövő költészet nemzeti marad, ellenkező esetben a hagyomány megszakad, a nemzet önazonosságának alapja, a nemzeti kultúra vagy elpusztul vagy a nemzet egészének számára befogadhatatlanná válik.

„A’ nemzeti Hőskor hagyja maga után a’ nemzeti hagyományt; ’s nemzeti Hagymány és nemzeti Poesis szoros függésben állanak egymással. ’A hol ősi Hagymány vagy épen nincsen, vagy igen keskeny határookban áll, ott nemzeti Poesis sem származhatik; az ott születendő Énekes vagy saját (tisztulást és folyamat nem található) lángjában sülyyed le, vagy külföldi Poesis’ világánál fog fáklyát gyujtani; ’s hangjai örökre idegenek lesznek hazájában” (Kölcsey 1826: 23–24).

Mivel – „nemzeti lelkesedés” híján – a magyar hagyomány legnagyobb része megsemmisült („Attilától fogva Álmosig századokon keresztül semmit sem találunk, a’ mivel nemzeti érzésünket összeolvashatnók” [Kölcsey 1826: 37]), Kölcsey gondolatmenetének végkicsengése az, hogy a magyar nemzet már nem helyezhető vissza a szervesen fejlődő, a közösség minden tagja által hozzáférhető nemzeti kultúra alapjaira. (A komor víziót egyedül a népdalok vizsgálatára történő felhívás oldja valamelyest. Mivel a köznép mindenütt létrehozta a maga költészetét, Kölcsey úgy látja, hogy „a’ való nemzeti poesis eredeti szikráját a’ köznépi dalokban kell nyomozni” [Kölcsey 1826: 50].)

Kölcsey okfejtése három ponton válik a „nemzeti versritmus” koncepciójának alapjává. Egyrészt kimondja, hogy a nemzet önazonosságát kulturális hagyományainak folytonossága biztosítja, másrészt a kulturális hagyományok közül kiemeli a költészetet (benne azonosítva a tartalmi szempontok alapján meghatározott nemzeti kultúra közvetítésének legfontosabb közegét), végül a tartalmi szempontból nemzeti hagyományok hiányának tudatosításával megnyitja az utat az immár nem tartalmi, hanem formai, metrikai alapokon álló nemzeti hagyomány koncepciója előtt.

1.1.2. Nemzeti verselés (Toldy Ferenc)

A 18–19. század fordulóján általánosan elfogadott megközelítés szerint a költészet („poesis”) és a metrikailag kötött beszéd („verscsinálás”) megkülönböztetendő egymástól: míg az előbbi a műalkotás lényegét hordozza, addig az utóbbi ennek csak külsődleges kísérő eleme, „ruhája”. A különböző versrendszerek körül kibontakozott, ízlése szerint eltúlzott vita kapcsán jegyzi meg Somogyi Gedeon, hogy mindkét fél túlságosan ragaszkodott álláspontjához, „holott – ki nem tudja? hogy a’ *Mérték*, a’ több kevesebb Szótag, ’s a’ *Cadentia*, csak öltözet a’ Poézison, nem pedig maga a’ Poézis! – a’ mi igaz *Poézis* maradhat, akármelyik ruhában jelenjen meg” (Somogyi 1819: 9). A vers lényegi, belső része eszerint a „poesis”, amely a kifejezések esztétikai minőségében mutatkozik meg, eredete pedig az emberi szív. E felfogás szerint a „poesis” tehát költői indulat, amelynek még semmiféle kötött formája nincsen, hanem a nyelv bizonyos tropikus, ritmikus felhasználásaként írható le. „A’ Költeményes beszédnek természeti szépsége – írja Révai – kétség kívül abban áll, ha a’ képzelődéseket, a’ mellyeket az érzékeny el ragadtatás, és a’ forró íhletés fel gerjesztett a’ fel indúlt elemében, elevenen, ébredten, rendesen, és szerentsés választással ki ejti” (Révai 1781: 1b). Ez azt is jelenti, hogy a költészet, mivel eredete az emberi szív, a nemzetek feletti, egyetemes emberi kultúra része. Híres, a parallelizmust tárgyaló tanulmánytörredékében már Földi János kimondja, hogy „a’ mi a’ Verstudománynak, Poésisnek belső valóságát, és természetét illeti, abban minden nemzetek egyeznek” (Földi 1792: 905), de ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg jegyzetében Kölcsey Ferenc is (Kölcsey 1808: 9).

Ezzel a széles körben elterjedt nézettel a magyar verstani hagyományban először Fogarasi János fordul szembe, amikor „a magyar nyelvben s népben rejtőző verselési szellemet” igyekszik kifür-

készni (Fogarasi 1843: 325), de a népdalokban időmértékes rendezettséget megfigyelő elmélete gyorsan marginalizálódik. A „nemzeti szellem” és a „nemzeti versforma” közti szükségszerű összefüggés gondolatára először Toldy Ferencnek sikerül maradandó elméletet építenie.

„A’ Kisfaludy-Társaság hetedik köz ülésében (Febr. 2. 1844.)” tartott és még ugyanabban az évben megjelentetett, *Eszmék a’ magyar verstan átalakításához* c. tanulmányában Toldy a költői szellem és a versforma között szükségszerű összefüggést lát.

„Ha igaz, hogy a’ vers – melly alatt az emberi nyelvnek sajátos, a’ szokott lélek kifejezéstől eltérő, zenészeti mozgalomtörvényeket követő formáit értjük – ha, mondom, a’ vers nem pusztán történetes és szokásos alakja a’ költészetnek; hanem inkább a’ költői szellemnek vele-született, szükséges testformája [...]: a’ versalak azok figyelmét, kik széptani vizsgálatokban gyönyörködnek, teljes joggal igényelheti” (Toldy 1844: 250).

Mivel a versforma Toldy felfogása szerint a költői szellem szükségszerű megnyilvánulása, és mivel a magyar verselési hagyomány meglátása szerint a magyar nyelvben megnyilatkozó költői szellemtől idegen elvekre épül, dolgozatában a magyar nyelvű költészet metrikai alapjainak átalakítására tesz javaslatot. Az átalakítást a következőképpen képzei el.

Elmélete „eredeti” és „szekunder” nyelveket különböztet meg. Míg az eredeti nyelvek szervesen fejlődnek (vagyis eredeti tőszavaikból hozzák létre új kifejezéseiket), és így képesek megőrizni elevegenségüket, addig a szekunder nyelvek idegen eredetű, az adott nyelvben jelentés nélküli szavakat olvasztanak magukba, belső életüket veszélyeztetve ezzel. A magyar nyelvet az előbbi csoportba sorolja, mivel

„szavait – értve azoknak tőkéjét [...] – saját gyökereiből származtatja; melly azokat nem örökül vette által valamely anya- vagy testvéryelvtől, hanem eleitől fogva birta, mint veleszületett ős sajátot, mellynek azért az idegenből vetteken kívül holt szavai nincsenek, hanem élők, képzőik ’s ragaikkal együtt többnyire egész az első anyagi elemekig magyarázhatók” (Toldy 1844: 253; ld. még: Toldy 1867: 13–14).

A magyar nyelvet e tulajdonsága (eredetisége, szerves, belső fejlődése) alapján hasonlónak találja a német nyelvvel, szembeállítja viszont például a franciával, ill. az angollal. E nyelvek meglátása szerint nem belső fejlődés eredményeként alakultak olyanná, amilyenek, hanem más nyelvekből jöttek létre, szavaik így nem valódi, belső étellel bíró, szerves képződmények, hanem értelmetlen szerkezet nélküli hanghalmazok.

„Lényeges különbség van e’ szerint egyfelől a’ magyar és a’ szinte önálló német, és más részt például: a’ francia és angol nyelvek között, mely utóbbiak más nyelvekből forrtak elé, ’s mellyeknek legtöbb szavai praeexistált, ’s így nem e’ nyelvekben létező elemekből ’s nem a’ nyelvek plasticitása által előhozott, ’s ugyanezért tőjelentéseire nem is értett származékokból elváltozott hanghalmazok inkább, mint valóságos belső étellel bíró szók” (Toldy 1844: 253).

Egy adott nyelv eredeti, ill. szekunder jellege Toldy szerint összefügg azzal, hogy milyen verselési rendszer illik hozzá. Az időmértékes és a hangsúlyos verselés különbségét hat pontban fogalmazza meg. A két verselési eljárást Toldy a nyelv két különböző szintjéhez kapcsolja. Míg az idő-

mértékes verselés a nyelv külső, a nyelv lényegét nem érintő, mintegy mellékes részében gyökerezik, addig a hangsúlyos a nyelv lényegéből fakad. Az első szintben gyökerező verselési eljárás, mivel nem a fogalmak lényegéből (jelentéséből), hanem csak azok testéből (hangalakjából) építkezik, pusztán anyagi, a második szinthez kapcsolódó viszont, mivel a szavak belső lényegén (hangsúly) alapul, szellemi. „1) Az időmérték elve anyagi, t. i. a' külső szó, a' súlymértéké szellemi, t. i. a fogalom; és így 2) az időmérték elve külső, t. i. a' fogalom teste; a' súlymértéké belső, a' fogalom maga.” Ennek megfelelően Toldy egy utóbb nagy hatásúnak bizonyuló ellentétpár megfogalmazása felé nyitja meg az utat. Mivel a hangsúlyos verselés a szavak szellemi, belső tulajdonságából építkezik, ez a versrendszer „szükséges”, vagyis természetes módon a nyelvhez tartozó, míg viszont a szavak anyagi valójából építkező időmértékes vers pusztán „történetes”, vagyis hagyományon alapuló, mesterséges versrendszer. „3) Az időmérték elve történetes, mert az idő hossza semmi viszonyban nincs a fogalommal; a' súlymértéké szükséges, mert a' fogalmon alapszik.” A magyar nyelv külső, anyagi részéből táplálkozó, hagyományon alapuló, mesterséges, jövevény versritmus, illetve a nyelv lényegéből, belső, szellemi tulajdonságaiból építkező, ősi magyar versritmus szembeállítás határozza meg az elkövetkező százötven év magyar verselméleteit. Az utóbb olyan sokszor olvasható érvet, miszerint a mesterséges, a fogalom lényegtelen részén, külső megjelenésén alapuló idegen versrendszer természeténél fogva ellenkezik a magyar nyelv hangsúlyaiból építkező, ősi magyar verseléssel, már Toldy megfogalmazásában benne rejlik. „4) Az időmérték gyakran ellenkezésbe jó a' súlymértékkel, tehát a fogalom külső megjelenése a' fogalom lényegével; 's így 5) az időmérték tökéletesen támogathatja ugyan a' beszéd kifejezését, de *annál többször gyengíti ezt*, midőn a jelente szótagokon elsiklik, 's a' mellékeseket megnyújtja.” Az első öt pontból aztán logikusan következik, hogy az időmértékes verselés, mivel alapelve a nyelv tartalomtól független, külső, zenei összetevőjéből származik, Toldy szerint énekelhetőbb, míg viszont a hangsúlyos, mivel ez a nyelv lényegéből, a jelentésből fakad, szavalhatóbb, és hogy így mind a két verselésnek megvan a maga helye. „6) Az időmértékes verselés érzéke a' fül, 's a' zene elveivel találkozáván, illy vers énekelhetőbb; a' súlymértékesé ellenben a' belérzék, 's azért az így alkotott beszéd szavalhatóbb: honnan *mind a két mértékének saját köre támad*” (Toldy 1844: 252–253).

A két verselési rendszert összehasonlítva Toldy tehát úgy látja, hogy míg az időmértékes verselés a szavak külső („a fogalom teste”), addig a hangsúlyos verselés a szavak belső („a' fogalom maga”) tulajdonságán alapul. Mivel a magyar nem másodlagos, hanem eredeti nyelv, természetéhez a fogalmak lényegén alapuló hangsúlyos verselés illik. „Ellenkező tehát a' magyar nyelv természetével azon mértékrendszer, melly a' szótagok külterjén (az időn), nem a belterjén (a' súlyon) alapszik; ellenkező, 's ezért hamis azon hangidomzat – ha a' rhythmust így neveznem szabad – melly e' hamis mértékből születik.” Ennek megfelelően Toldy kimondja, hogy magyar nyelven „általán csak a' súlymértékes verselés gyakoroltathatik helyesen” (Toldy 1844: 253).

A javaslat újszerűségét abban szokás felismerni, hogy Toldy „volt az első, aki tudatosan »a nyelv természetével egyező törvények« alapján kívánta »átalakítani« a magyar vers elméletét, sőt a verselési gyakorlatot is” (Kecskés 1991: 259; Margócsy István így fogalmaz: „Toldy nagy beszéde radikális költészetelméleti fordulatot hirdet meg: úgy látom, nála fogalmazódik meg először az a nagyszabású és nagyhatású nemzeti verstani koncepció, mely úgy véli, hogy a nemzeti költészet verselésének nem csak lehetőleg, nem csak elsősorban, hanem kizárólag a nemzeti nyelv adottságaira, szabályaira, ahogy ő fogalmaz, »nyelvünk szellemének« tulajdonságaira kell épülnie” [Margócsy 2006:

100]). Szempontunkból ezt talán úgy érdemes átfogalmazni, hogy a tanulmány – szembe fordulva a költészet és a verselés korábban általánosan elfogadott szétválasztásának gondolatával – elsőként hangsúlyozza a nemzeti nyelv (és ezen keresztül a nemzeti hagyomány), ill. a nemzeti versforma összefüggésének gondolatát. Míg a korábban általánosan elfogadott nézet szerint a versforma és az egyetemes költői tartalom viszonya önkényes, addig Toldy úgy látja, hogy a nemzeti verselés egyetlen helyes formája az, amely az ősi eredetű, szervesen fejlődő nemzeti nyelv szellemében gyökerezik. Megközelítésének újszerűsége eszerint kéttős. A nemzeti költészet előfeltételeként Kölcsey által leírt, tartalmi jellegű (és hiányzó) nemzeti hagyomány helyett egyrészt sikerül felmutatnia a nemzeti hagyomány meglévő rétegét: a magyar nyelvet. Másrészt – mivel a nemzeti hagyomány e meglévő rétegre tartalmi szempontból nemzeti költészet értelemszerűen nem alapozható – a Kölcsey által támasztott, tartalmi jellegű kritériumokat a nyelvre nagyon is felépíthető formai kívánalmakra cseréli. Míg Kölcsey a magyar nemzeti költészet nemzeti jellegét az ősidők mítoszanyagának és történeti kincsének újramondásában látná, addig Toldy koncepciója a nyelvre építene fel egy immár nem tartalmi, hanem formai tekintetben nemzeti költészetet.

1.1.3. A „nemzeti versritmus” felfedezése (Arany János)

A nemzeti hagyomány fennmaradt rétegében, a nemzeti nyelvben gyökerező magyar „nemzeti versritmus” maradandó érvényű verstani szempontú leírását Arany János készíti el 1856-ban megjelent, *A magyar nemzeti vers-idomról* írt dolgozatában. „Lenni kell valaminek – írja – a mai rím- és mértéken kívül, mi azon formákat [ti. a régi magyar versanyag formáit] az egykoruak előtt kelendővé tette: egy *népileg nemzeti rhythmus* lüktetése az, ama rhythmusé, mely népzeneink- s dalainkban nagyrészt ma is érezhető” (Arany 1856: 220).

A régi magyar versanyag, ill. a népköltészet által fenntartott magyar „nemzeti versritmus” Arany szerint „hangsúlyos gócz”-ok köré szerveződő, szabályosan visszatérő szószünetek, vagyis cezúrák határolta ütemekből építkezik. A hangsúlyos gócz szerkezete kettős, egyrészt nyelvi, másrészt tartalmi. Nyelvi szinten a hangsúlyos szótag alkotja, amely néhány hangsúlytalan szótagot gyűjt maga köré, ezt a következő ütem hangsúlyos szótagjával esetleg betűrím (alliteráció) kötheti össze. A következő közmondás

„a népdalainkban oly ismeretes tizenegy szótagú sort adja vissza, mely metszetek által három izre, ütemre oszlik fel, így:

Járt utat a | járatlanért | el ne hagyd.

tehát mindenik ütem egy hangsúlyos szótag által emeltetik ki, mely itt épen az ütem elejét nyomja meg” (Arany 1856: 225–226).

Az ütem hangsúlytalan szótagjait egységbe fogó hangsúlyos szótagnak nem kell feltétlenül az ütem elejére esnie, de fontos, hogy

„mindenik ütem egy hangsúlyos tag által legyen kiemelve, mint e népdalban:

*Bort ittam én || boros vagyok,
Haza mennék || de nem tudok,
A ki tudja || mért nem mondja
Merre van az || ország útja”* (Arany 1856: 226).

A hangsúlyos szótag Arany szerint nem csak külsőleg (formailag), hanem belsőleg (tartalmilag) is helyesen kell, hogy tagolja a sort, ez adja a hangsúlyos góc tartalmi vonatkozásait.

„Nem elég – írja –, hogy bizonyos helyeken végződjék a szó: hanem szükséges, hogy e külső fölosztásnak megfeleljen a benső, hogy a mondatnak (s így a gondolatnak is) azon részei csoportúljanak egy ütembe, egy, a sormetszet által elkülönzött ízbe, melyek egymással legszorosb kapcsolatban vannak, mert csak így lesz tökéletes a rhyhmus” (Arany 1856: 228–229).

Ennek megfelelően a Kisfaludytól idézett példa első három sora Arany szerint „ép rhythmust ad”, míg a negyedik lüktetése „bágydtabb”, mivel ott

a hangsúlyos *szent* szó a vele szoros kapcsolatban levőktől (tűz lángolt) elvágatik: [...]

A folyamba | tekintettünk
És alattunk | és felettünk
És bennünk is | a menny volt,
Szívünkben *szent* | tűz lángolt (Arany 1856: 229).

Ennek, a „legszorosban összetartozó részeket egy hangsúlyos gócz köré” gyűjtő ritmuselvnek az ereje Arany szerint olyan nagy, hogy a szöveg szórendjét is képes átalakítani.

„Mert vegyük például ezt:

Szent körösztfán *ha imádlak*,

bárki észreveheti, hogy a *ha* kötőszó legszorosban az *imádlak* igéhez tartozik, szokott szórend által pedig attól messzebb esnék, s így némi körmondatosság színét viselné:

Ha szent körösztfán *imádlak*.” (Arany 1856: 233)

A hangsúlyos góc tartalmi szervezőereje Arany elméletének alapjában gyökerezik. A verset a folyóbeszédtől – írja a dolgozat első fejezetében – a ritmus különbözteti meg, a ritmus lényege pedig, mint ahogy azt a héber költészet bizonyítja, nem a rím vagy az időmérték, hanem a költői indulat, amely a gondolatok a folyóbeszédben megszokott rendjét felforgatva metrikailag rendezett nyelvi egységeket hoz létre. Ez a külsődleges megoldásoktól mentes, pusztán a költői energia által elrendezett gondolaton alapuló költészet lehetett Arany szerint a magyar nemzeti versidom eredeti formája („Hogy a mi költészetünk is eredetileg csupán a rhyhmus báját ismerte, s minden afféle, mint rím és mérték, nála legfőbb esetleges volt: alig szenved kétséget” [Arany 1856: 222]).

Arany János tanulmányával tehát metrikai értelemben is elnyeri körvonalait a „nemzeti versritmus”. Az Arany által megfogalmazott állításokat a következő nemzedékek elfogadják, a kutatás részletkérdések (nyelvi vagy zenei eredetű-e a versekben érvényesülő hangsúlyrend?) tisztázása felé fordul, és tudományos értelemben ellenőrizhetetlen, az elemző versérzékére alapozott elméletek vitájába zárkózik. Annak a folyamatnak az utolsó lényeges mozzanata, amelynek során kialakul a

nemzet lényegével szoros összefüggést mutató „nemzeti versritmus” koncepciója, a szótagszámláló verselési hagyomány a mitikus múltban gyökerező történetének megírása volt.

1.1.4. A „nemzeti versritmus” története (Ferenczi Zoltán)

Az Arany János által központi fogalommá emelt „hangsúlyos góc” köré először Ferenczi Zoltán épít verstörténetet. A könyv a *Bevezetés* és a cím nélküli I. fejezet után négy nagy korszakban (1526-ig, 1526–1711, 1711–1772, 1772-től Kisfaludy Károlyig) foglalja össze a „népies versalakok” történetét. Ferenczi koncepciója a következő. A magyar népnek – kétséget kizáróan – van saját verselése. Ez a verselés hangsúlyos, tehát bizonyos szótagok nagyobb energiával történő kiejtésén alapul, ami azt jelenti, hogy a magyar nép saját verselése csak annyiban különbözik más népek hangsúlyos verselésétől, amennyiben ezt a nyelvek különbsége szükségszerűvé teszi.

„Ma már többé nem jöhet kétség alá, hogy népünknek saját verselése van. Alapul a szótagok hangsúlyán s nem időmértékén, mint a görög-római. Nem különbözik tehát lényegében más népek rhythmicus verselés módjától, ugyanazon *elv* uralkodván benne. Ha különbözik s ez oldalon valójában különbözik, ez alapszik a nyelv természetén, más törvényei uralkodván benne a hangsúlynak, a kiejtés zenéjének, egy szóval mindannak, mi a nyelvnek kiválólag hangzati oldalára tartozik” (Ferenczi 1879: 2–3).

A „nemzeti versritmus” Ferenczi szerint tehát nyelvi eredetű. A versritmus nyelvi eredetének gondolatából kiindulva Ferenczi úgy látja, hogy a hangsúlyos verselésnek nincs története, hiszen a hangsúly helyét a nyelv szabályai alakítják ki.

„A mai magyar népköltészet versalakja tehát már a *szótag-hangsúlyon* alapszik, azaz a szók egyes tagainak többé-kevésbé súlyosabb hangoztatása által elé állott hanglejtések sorozatából áll, s ezen *hanglejtések* sorozata a *hangsúlyos rhythmus*. S minthogy a nyelv természeténél fogva egyenlő hangoztatással ejtetik ki, a rhythmusos verselés sem változhatik s így magában a hangsúlyos verselés körében fejlődésről szó sem lehet” (Ferenczi 1879: 22).

A népies versalakok története alatt Ferenczi így egyrészt ennek az alapjaiban kialakulása pillanatától fogva változhatatlan verselési rendszernek a létrejöttét, másrészt a felhasznált sorfajokat, és felhasználásuk módjának időbeli áttekintését érti. Ez utóbbi téren tökéletesedést figyel meg. Ide vonatkozó kutatásait öt pontban foglalja össze. Egyrészt úgy látja, hogy a 16. század Balassi előtti költői gyengébb verselők voltak, másrészt megfigyeli, hogy a 16. század folyamán az epika lassan a neki megfelelő hosszabb, a líra inkább a rövidebb sorokat kezdi használni, majd megállapítja, hogy a 16. század végétől kezdve az epikus költészet legnépszerűbb sorfaja a felező tizenkettes lett, míg a líra a három rövid sorra tagolt Balassi-sort kezdte leggyakrabban használni, végül kimondja, hogy a 16. század folyamán a rím használata általánossá vált, ezzel kapcsolatban pedig megjegyzi, hogy a rímelés általánossá válásával a lírai költészetben a négysorostól eltérő, bonyolultabb strófák alakultak ki (Ferenczi 1879: 86–88).

Ennél az áttekintésnél sokkal érdekesebb Ferenczinek a népies, vagyis hangsúlyosnak tekintett verselési rendszer kialakulásáról adott leírása. A költészet egyidős az emberiséggel, írja, mivel eredete az emberi érzelmekre vezethető vissza, az emberi érzelmek pedig egyidősek az öntudatra ébredés pillanatával. A költészet ennek megfelelően az emberiség másik, szentebb nyelve, amelynek se-

gítségével pontosabban tudja megragadni az őt körülvevő és a benne élő valóságot. A költészetnek ez a sajátossága nem valami külső adottság által jön létre, hanem szoros összefüggésben van a költészet kialakulásával. Ferenczi átveszi a költői indulat formaképző szerepéről vallott korábbi elképzeléseket (elsősorban nyilván Aranytól). Az érzelmek átélésének hatására, írja, a különben rendezetlen szavak önként a gondolatok szabályos rendjéhez alkalmazkodnak. Az ősi versforma e megközelítés szerint valójában tehát nem más, mint az érzelmek, ill. a gondolatok nyelvi lenyomata.

„Szentebb nyelv, egy másik nyelve az embernek, illetőleg minden népnek a zene és dal, melyen a köznapitól eltérőleg szebben, hatályosabban fejezi ki érzelmeit, szíve megindulásait, gondjait, bajait, örömeit, tapasztalatait. S vajjon nem oly régiek ezek, mint az öntudatra ébredés pillanata? A szók ilyenkor mintegy önkénytelenül alkalmazkodtak a gondolatok szabályos rezdüléséhez. Így a természeti hang összhangzó dallammá, az egymástól szétfolyó szók egységes kifejezéssé tömörültek. Egy szóval eléállott a dallam, a költemény öntudatlanul, magától, mint a tenger fölveti hullámain, nem tudva arról, hogy azok körvonalai a legszabályosabb vonalat, a hullámvonalat mutatják” (Ferenczi 1879: 7–8).

Az érzelmek, ill. gondolatok szerkezetének nyelvi lenyomataként felfogott ősi versforma – Aranyhoz hasonlóan – Ferenczi szerint is a gondolatrítmuson, a tagok párhuzamosságán (parallelismus membrorum) alapult. Robert Lowth a héber költészeztől írt munkájára hivatkozva kimondja, hogy „a legrégebb költészet külalakja határozottan csak a gondolat rhythmusán alapult”, majd Arany János, Hunfalvy Pál (Hunfalvy 1871: 231) és Barna Ferdinánd (Barna 1872) kutatásai alapján megállapítja, hogy a gondolatrítmus „az áltai s így a magyar ősköltészeti iránynak is alaptörvényeként mutatott ki”, továbbá, hogy ennek az ősi verselésnek „nyomai találhatók majdnem minden nép költészetében” (Ferenczi 1879: 9).

Az, hogy a gondolatrítmuson alapuló verselés majd minden nép költészetében kimutatható, Ferenczi szerint természetes. A költészet tárgyául szolgáló fontos gondolatokat az első költők alaposabban, többször is meg hányták-vetették, a gondolkozásukban megjelenő ismétlések pedig szükségképpen a nyelvi lenyomat szervezőelemévé váltak.

„S valószínű nagyon, hogy a mint oly érzése vagy gondolata vala a költésre mindig hajlékony népnek, mely fontosabbnak, súlyosabbnak látszék, a többszöri meghányás-vetés által, a vele való foglalkozás miatt ösztönözni, a gondolkozással oly elválhatatlanul kapcsolatban lévő nyelvben is többször jelent meg azon gondolat vagy érzés kifejezve. Ime az első arányos lebegés a kifejezésben, mint hú képe a gondolatnak” (Ferenczi 1879: 10).

Ferenczi koncepciójában a magyar költészet népies versalakjainak története tehát a gondolatrítmusban, vagyis az emberiség közös ősköltészetében, azon keresztül pedig az általános emberi gondolkozásban gyökerezik. Ez a nemzetek feletti, az általános emberi gondolkozásban gyökerező, ősi verselési eljárás Ferenczi szerint átalakul, a gondolatrítmusból magyar nemzeti versforma jön létre.

A gondolatrítmus Lowth és Arany nyomán Ferenczi szerint is háromféle lehet, rokon (synonimicus), ellentétes (antitheticus) és összerakó (syntheticus). A gondolatrítmus hangsúlyos verseléssel alakulásában Ferenczi szerint ez utóbbi játssza a főszerepet. Az összerakó gondolatrítmus fogalmát Ferenczi – Arany alapján – „a rokon eszméknek bizonyos haladvánnyal, kiegészítő toldalékkal párosított ismétlése”-ként határozza meg (Ferenczi 1879: 12). A gondolatrítmusnak e formája már nem

egy gondolat többszöri megismétlésén, hanem a gondolat különböző részeinek többé-kevésbé azonos terjedelmű sorozatán alapul. A gondolatrítmusnak e fajtájában a forma tehát függetlenedni kezd a tartalomtól, és így a gondolat formateremtő szerepét lassan átveszik a hangsúlyos szótagok. A hangsúlytalan szótagok, és rajtuk keresztül a szavak ettől kezdve a hangsúlyos szótagok köré szerveződnek, a gondolatrítmus által többé-kevésbé már úgymint egyenlő terjedelmű beszédszakaszok így mind terjedelmüket, mind ritmusukat tekintve egyenlővé válnak, létrehozva az új, fejlettebb versformát.

„Az összerakó, a syntheticus gondolat-rhythmusban már benne van a későbbi, a hangsúlyon alapuló verselés kezdete. A formának lassankénti önállóságát, a gondolattól való elkülönödését mutatja ez, melyben ide-oda nem a gondolat formálja a külalakot, hanem a külalak önálló köntösévé lesz a gondolatnak, tisztán hangzati sajátosságokkal bírva. Az ilyenekben már nem ugyanazon gondolat van többször kifejezve, hanem egyetlen gondolat különböző részeinek körülbelül egyenlő terjedtségűvé nyúlt kifejezéseivel találkozunk. Egymás mellé sorolt mondatok által egymásután sorakoznak, halmozódnak ebben a gondolat egyes részei vagy különböző gondolatok, de csak magyarázatképpen a fő gondolathoz csatlakozva s bennök tehát többé nem értelmi súly teszi a központot, hanem inkább bizonyos hangzati súly. Azaz egyes szóokban már egyes tagok mennyiségileg nagyobb nyomatékot kapnak a többiekénél s mint ilyenek a súlytalanoknak mintegy központjaivá lesznek. S így a gondolat rhythmus által már is meglehetősen egyenlősített beszédszakaszokban a szó ezen mennyiségileg súlyosabban ejtett szótagok szerint csoportosultak s ezek szerint a sorok külső egyenlő terjedtsége mellett magokban a sorokban is egyenlő tagok állottak elé, s ezáltal egy új, hangzatiilag tökéletesebb rhythmus fejt ki” (Ferenczi 1879: 21).

A két verselési forma közti hierarchikus viszonyt néhány sorral lejjebb Ferenczi külön is kiemeli. A gondolatrítmussal szemben a hangsúlyos verseléshez már a beszéd hanglejtés szintű artikuláltságára van szükség, írja. Ferenczi elméletében ennek a fejlődési sornak lesz majd harmadik, legfejlettebb állomása az időmértékes verselés. Az időmértéken alapuló vers Ferenczi szerint későbbi, mivel ez nem mennyiségi, hanem minőségi különbségre épül, a dolgok minőségének megismerése pedig tudvalevőleg a dolgok mennyiségének megismerése után következik. A verselésnek ehhez a harmadik, legfejlettebb, időmértéken alapuló változatához Ferenczi szerint előbb-utóbb az összes olyan nép eljutott volna, akiknek nyelve ezt lehetővé teszi, ha nem igyekeznek eltanulni, olykor egyenesen ráerőltetni nyelvükre az időmérték a görögök által kifejlesztett változatát. Az ilyen, belső fejlődés eredményeképpen létrejött időmértékes verselések, jobban illeszkedve az adott nyelv sajátosságaihoz, kevésbé is tűntek volna erőltetettnek (Ferenczi 1879: 33–34).

A legősibb verselési fajta Ferenczi szerint tehát a gondolatrítmuson alapul. Ennek az ősi verselésnek egyik eszköze volt szerinte az alliteráció. Bár megjegyzi, hogy a betűrímek a hangsúlyos verselésben az ütemek első, vagyis hangsúlyos tagját segítenek kiemelni, a jelenség eredetét az azonos szavakkal kifejezett azonos gondolatokban látja (Ferenczi 1879: 23). Az ősi magyar verselés ennek megfelelően Ferenczi szerint gondolatrítmusra és alliterációra épült, a végrím majd csak a hangsúlyos verseléssel, valamikor a 16. század folyamán jelent meg.

Arra, hogy a magyar költészet történetében mikor zajlott le az ősi, gondolatrítmuson alapuló és alliteráló verselés hangsúlyossá, szótagszámlálóvá, ill. végrímessé fejlődése, Ferenczi nem tér ki. A krónikák által hivatkozott, elveszett versanyagot már ilyen, javarészt felező nyolcasokban írt ver-

sekként jellemzi, ezt a sorfajtat tekinti a magyar költészet legkorábban kialakult népies versalakjának. Azt, hogy ez az elmélet teljes egyértelműséggel nem bizonyítható, az egyház által veszni hagyott világi költészet hiányával magyarázza.

„Kár, örök kár, hogy csak nyomai maradtak fenn a gazdag világi költészetnek. Mennyire világossá lehetne tenni, mi nem eléggé az, a bizonyító okok aránylag elég száma mellett sem, hogy régibb népköltészetünk alakja, rhythmusos versalakja, mely a gondolat rhythmus alapján először kifejtett a két ütemű, nyolcz tagú sor volt” (Ferenczi 1879: 44, 52).

Mivel azonban a magyar nyelvű középkori költészet időben még közel állt a gondolatritmuson alapuló magyar ősköltészetéhez, ennek nyomai felfedezhetők benne.

„Középkori költészetünk még sokkal közelebb áll ősköltészetünkhöz – írja –, hogysen annak, mit Arany János után gondolat-rhythmusnak nevezünk, nyomait ne találunk az *előrimmel* egyetemben, mit fönneb úgy emeltünk ki, mint mely a gondolat rhythmusának egyik sajátja már azon ismétlésénél fogva is a gondolatnak ugyanazon szavak által, mely a gondolat rhythmusának lényegét teszi” (Ferenczi 1879: 46).

Példaként a Bornemisza *Ördögi kísérletek* [így!] c. munkájában olvasható ráolvasások két részletét idézi, a szöveget értelmi egységek alapján sorokra tördeli, az alliteráló hangok betűjeleit kurzíválja.

„Ha minket azon kérdesz *urunk úr* Isten:
Hova *megyünk*, *ugymond*,
Mink is *elmegyünk*, *ugymond*
Ez *fekete föld* színére...” (Ferenczi 1879: 46)

Az idézett részletekről Ferenczi megállapítja, hogy tartalmuk alapján első pillantásra egyértelmű egyrészt régiségük, másrészt népies eredetük. A népies eredet mellett bizonyítékul Ferenczi a mai ráolvasásokkal és népmesékkal való hasonlóságukat hozza fel. A példa – értelmezése szerint – jól mutatja azt a fent leírt átmenetet, ahogy az ősi, gondolatritmuson alapuló költészet ütemekből építkező, hangsúlyos, szótagszámláló verseléssé válik.

„A verselésnek úgyszólván előállása, kibontakozása szemlélhető rajta, a gondolat rhythmus által egyenlőre szabott kifejezések miatt, de *még*, vagy tán *már* meg nem határozott terjedtségben, melyben azonban olykor tisztán 8 tagu vagy legalább két ütemű sorok világosan kivehetők s végre az előrimnek több mint csak véletlen előfordulása” (Ferenczi 1879: 47).

A bájoló imádságok után még öt oldalon keresztül sorolja a gondolatok párosságának alliterációval egybekötött megjelenését a középkor magyar vallásos és világi irodalmából. Legtöbb példáját *Szent Bernát himnuszából* (RPHA 1395), a *Pannonia megvételéről* (RPHA 376) szóló munkából és a *Katalin legendából* (RPHA 609) veszi, majd megállapítja, hogy a középkori magyar költészet egyrészt még ismerte a gondolatritmust és az alliterációt (vagyis még a nép költészete alapján állt), másrészt hogy az elsőként kialakult, nyolc szótagú sort így talán a magyar nép kedélyében gyökerezőnek és feltehetően eredeti magyar formának lehet mondani (Ferenczi idézi Szilády Áron ellenté-

tes értelmű véleményét is, de úgy látja, hogy több érv hozható fel a felező nyolcas ősi eredete mellett. A vitát azonban, bizonyító adatok hiányában nem tartja eldönthetőnek [Ferenczi 1879: 52–53]).

1.1.5. A „nemzeti versritmus” elméletének feltevései

Az a gondolat, hogy a versritmus elvont, a nyelvtől független struktúra, amely az egyes versekben csak több-kevesebb pontossággal tárgyiasul, már a 19. század első negyedétől része a magyar verselméletnek (Kecskés 1998: 483). A *Tudományos gyűjtemény* szerkesztője, Fejér György a filológjáról írt összefoglaló tanulmányának 12. §-ában egyértelmű különbséget tesz prozódia, vagyis a hangmérték tudománya, és metrika, vagyis a versmérték tudománya között. A prozódia foglalkozik a szótagok valós időviszonyainak feltárásával. „A’ *Prosodia* (Hangmérték tudomány) azon időmértékeket esmérte meg, mellyeket követnek a’ szók természetök vagy a’ szokás szerént”. A klasszikus görög költők műveikben „bizonyos jó hangzatú mértéket (Rhythmus)” követtek, ők azonban még ösztönösen cselekedtek, nem vették észre, hogy verseik ritmusát bizonyos szabályok szervezik. „Századok oltá a’ régi Hellenosi Költők énekeikben, ’s verseikben bizonyos jó hangzatú mértéket (Rhythmus) követtenek, a’ nélkül, hogy annak reguláját észrevették, ’s tudták volna.” Utóbb „Scho- listák”, „Grammatikusok” és „Tudósok” az ő munkáikból igyekeztek kigyűjteni verseik ritmusának szabályrendszerét, de eredményeik vagy soványak volta vagy elvesztek. Így aztán a verselés szabályrendszerének feltárása a későbbi tudósokra maradt. A „jó hangzat” a prozódia megközelítésén keresztül azonban nem válhatott tudománnyá, mivel a kutatók a megvalósult versek esetleges eltéréseire koncentráltak, nem pedig az esetleges eltérésektől független, azok mögött felfedezhető elvont ritmustervre. „A későbbi Tudósok igyekeztek egyre azon jó hangzat’ mértékét tudományi lábra állítani, de minden törekedéseik sikertelenek lettek, a’ csupa példabeli tapasztalásokból tudományos épületet nem alkothatván.” Fejér György Richard Bentleynek (1662–1742), ill. az ő útmutatását követő Johann Gottfried Jakob Hermann-nak (1772–1848) tulajdonítja a versritmus-kutatás tudományos alapokra helyezésének érdemét. Gottfried Hermann már nem az egyes versekben megvalósuló prozódiából igyekezett kiolvasni a versritmust, hanem a „Rhythmusnak conceptusából”, vagyis az elvont ritmustervből, s így „a’ Metrikanak alkotója lón 1796-dik eszt. ben” (Fejér 1823: 57–58). Annak ellenére, hogy az adott vers esetleges megvalósulása mögött álló elvont ritmusminta gondolatát már a 19. század húszas éveiben felveti a magyar verstan, a gondolat majd csak Négyesy munkásságával válik meghatározóvá.

Négyesy László – munkaterve szerint Arany elméletét fejlesztve tovább – 1887-es verstanában ezzel ellentétes álláspontot alakít ki. Egyrészt megkülönbözteti a szövegtől független, elvont versritmust és a nyelv természetes hangsúlyrendjét, másrészt kimondja, hogy az előbbi egy ún. „ritmusi ictus” segítségével mindig az ütem első szótagját emeli ki, „akkor is [...], mikor az nem volna értelmileg nyomatékos” (Négyesy 1887: 71–74). A magyar verstan ezt a szöveg értelmi szerkezetétől független, elvont versritmust kereszteli el *zenei eredetű versritmus*nak, míg *nyelvi eredetű*nek nevezi a nyelv értelmi hangsúlyrendjére épülőt. A következő időszak verstani kutatásainak középpontjában látszólag az a kérdés áll, hogy a nemzeti versritmus nyelvi vagy zenei eredetű-e.

A Gábor Ignác által 1904-ben (Gábor 1904, 1908) megindított vita verstani szempontból teljesen meddő. Sem a nyelvi eredetet hangoztató Gábornak és tanítványainak (Németh László, Vargyas Lajos), sem a zenei eredet híveinek (az elmélet legfontosabb és legradikálisabb képviselője Horváth János), sem az ő nyomaikon tovább haladó kutatásnak (pl. Kecskés 1984) nem sikerült kidolgozni-

uk olyan, objektív alapokon álló elméletet, amely Aranyénál pontosabban képes meghatározni a hangsúly helyét és mibenlétét. Gábor teóriája, ill. ennek Németh és – a hangsúly szerepét tagadó – Vargyas által továbbfejlesztett változatai képtelenek definiálni a legkisebb metrikai egység, az ütem fogalmát, Horváth János Négyesy nyelvtől független vershangsúlyának nyomdokán haladó, absztrakt ütemfogalma viszont gyakran ellenkezik a valósággal, amennyiben az ütem határa szavakat vághat ketté, szótagszáma pedig nem kell, hogy megegyezzen a szövegben tapasztalt szótagviszonyokkal.

A durván százötven éve tartó vita – meglátásunk szerint – eleve eredménytelenségre volt kárhöz-tatva. A szóban forgó verselési hagyomány hangsúlyrendszere a tudomány számára nem megköze-líthető. Az egyetlen eszköz, amely hozzáfér a vers hangsúlyrendjéhez, az értelmező versérzéke, a versérzék viszont – lévén ez a kutatás tárgya – nem tehető egyszersmind a kutatás eszközévé is.

Ha a vitát eszmetörténeti jellegűnek tekintjük és az előfeltevés-rendszer felől olvassuk, mintha magyarázatot találnánk arra, hogy ez a verstani szempontból eleve terméketlen tárgy hogyan válha-tott az Arany óta eltelt időszak verstani érdeklődésének középpontjává. Tartalmi jellegű nemzeti ha-gyomány hiányában Kölcsey szerint – láttuk – nemigen jöhet létre nemzeti költészet, hiszen ez a nemzet közös történeti kincsében kellene, hogy gyökerezzen. Toldy ehelyett egy nyelvi jellegű nemzeti hagyományra felépítendő, formai tekintetben nemzeti költészetre tett javaslatot. Ennek a formai szempontból nemzeti költészetnek – mivel a magyar nyelv ún. eredeti (belső fejlődésű) nyelv – Toldy szerint nem a szavak hangalakját kihasználó, tehát külsődleges időmértékre, hanem a „valóságos belső étellel bíró szók” lényegi mozzanatára a logikai hangsúlyra kell épülnie. A nemze-ti versritmus nyelvi, ill. zenei eredetét firtató vita mögött mintha a Toldy által megfogalmazott elő-feltevés működése volna felismerhető. Ha a Kölcsey által hiányolt, tartalmi szempontból *nemzeti költészet* helyett Toldy koncepciója, a magyar nyelv belső szerkezetére felépített, *nemzeti verselés* válik meghatározóvá, akkor a verselési rendszer legfontosabb formai eleme nem származhat egy nyelvtől független, elvont ritmusmintából. Amikor Négyesy – és az ő nyomán Horváth János – egy látszólag mechanikus, a nyelv értelmi hangsúlyrendjétől független, elvont ritmusminta működését véli felismerni, akkor mintha az előfeltevés-rendszer egyik alappillérevel fordulna szembe, azzal, amely szerint a nemzeti versritmus a nemzeti nyelvben, ezen keresztül pedig a nemzeti hagyomány-ban gyökerezik. A hangsúly nyelvi, ill. zenei eredete körül kibontakozó vita valódi tétje eszerint az volna, hogy nemzetinek – a nemzeti hagyományban gyökerezőnek – tekinthető-e a magyar vers szótagszámláló hagyománya.

1.2. A régi magyar irodalom területi meghatározása

A fenti, a magyar verstanban általánosan elterjedt megközelítéssel szemben a magyar irodalom-történet-írás a magyar vagy nemzeti irodalom fogalmát a 18. századot megelőző időszakra vonat-koztatva hagyományosan területi alapon határozza meg, a magyar állam határain belül létrejött írás-beliséget (*litterae*) értve nemzeti irodalom alatt. A témát átfogó igénnyel feldolgozó korai lexiko-noktól (Czwitteringer 1711, Bod 1766, Horányi 1775–1777; a bibliográfiák jellemzően később is ezt a szemléletet tükrözik, vö. pl.: Szinyei 1893–1914, RMK I–III, RMNy I–IV) az első immár narra-tív struktúrába rendezett irodalomtörténetig (Wallaszky 1785) más rendszerezési elv fel sem merül, a négy szerző – különböző államhatárokkal számolva, de – ugyanúgy a magyar korona az írás mes-terségét művelő alattvalóinak munkáit igyekszik rendszerezni. Ez a területi alapú szemlélet akkor

sem kérdőjeleződik meg, amikor felmerül, hogy a magyarországi irodalmon belül létezik egy szűkebb értelemben vett, nyelvi (Pápay 1808), sőt nyelvi és tartalmi (Toldy 1851, 1864–1865; Beöthy [szerk.] 1896) alapon elkülöníthető nemzeti irodalom is. A fogalom változását áttekintve végül Horváth János alakítja ki azt a – lényegét tekintve máig érvényben lévő – koncepciót, amely szerint a nemzeti irodalom egyre szűkebb meghatározásai nem ugyanazt az írásbeliséget, hanem a magyar irodalom fejlődéstörténetének egymást követő szakaszait írják le (Horváth J. 1908–1910, Horváth J. 1922–1923; a gondolatmenet részletes bemutatását ld.: 1.3. fejezet). A Horváth által megfogalmazott fejlődéstörténet első szakaszának értékelését a későbbi áttekintések elfogadták. A 18. századot megelőző időszak magyar nemzeti irodalmát a hatkötetes akadémiai kézikönyv első kötete (Klaniczay [szerk.] 1964, elméleti alapvetés: Klaniczay [szerk.] 1964: 5–10, Klaniczay 1964) ugyanúgy többnyelvű, területi alapon körülhatárolható hagyományként határozza meg, mint a két újabb magyar irodalomtörténet (Szegedy-Maszák [szerk.] 2007, Gintli [szerk.] 2010), vagy az Intézetben kidolgozott tervezet (Bene–Kecskeméti 2009) és számtalan fontos részlettanulmány (többek között: Klaniczay 1987–1988, Ács 1990, Szörényi, Klaniczay 2001, Tarnai, Klaniczay 1973, Szelestei 2008, Kiss–Tarnai 1984, Bitskey 2006, 2008, Szilády 1939, Tarnai 1961, Szűcs 1974, Varjas [szerk.] 1987).

1.3. A régi magyar verselés területi meghatározása

Ha a magyar verselés alapja valami általános ritmusképlet, ahogy Négyesy László és Horváth János gondolta, akkor a magyar verselés nem lehet valaminő néplélek lenyomata, nem lehet eleve kizárólagos sajátja a nemzetnek. Zene és szám másutt is van. De ha úgy lenne, ahogy Gábor Ignác, Németh László és Vargyas Lajos gondolta? Ha a magyar vers a magyar nyelv afféle árnyképe, vetülete lenne? A helyzet az, hogy még a magyar nyelv sem mindenben választja el, még nyelvészeti szempontból sem a magyar anyanyelvi beszélőket a többiektől.

Ne a nyelvrokonságra gondoljunk, hiszen a magyarok legközelebbi – és még így is roppant távoli – nyelvrokoni földrajzilag is messze, Nyugat-Szibériában élnek, hanem a szomszédságra. Nemcsak a leszármazás, hanem a szomszédság is fontos nyelvészeti viszony. Kutatását Nyikolaj Trubecoj (1930) és Roman Jakobson (1931) kezdte annak felismerésével, hogy lehetséges valamiféle szövetség (Sprachbund) bizonyos, egymással rokonságban nem álló, de egymással érintkező nyelvek között. Az egyetemi részlegek sok bölcsészkaron a nyelvek származása szerint szerveződnek; így van romanisztikai, germanisztikai stb. intézet vagy tanszék, sőt például még a finnugor irodalomtudományak is léteznek művelői. Aki a nyelvközi összehasonlítást nem az eredet, hanem a földrajzi elhelyezkedés alapján űzi, például a kreolista, e hagyományos szervezeti felépítésben nehezen találja meg a helyét.

A magyar nemcsak uráli nyelv, hanem szembetűnően európai is. Gáldi László füzete (1947) óta folyik a dunai régió összehasonlító nyelvészeti elemzése. Verstani szempontból is érdekes olvasmány, ahogy Décsy Gyula (2000: I, 152) rámutat a Duna-táj nyelveinek hasonlóságaira:

„According to their inner structure the languages of the Danube Zone display the following features:

first-syllable accent (it has sound-change consequences in Czech), Slovak (except for the eastern dialect, which accentuates in the Polish fashion), Hungarian, and dominant in terms of frequency in Slovenian and Serbo-Croatian as well;

distinctions of length in the vowels (in Hungarian the consonants as well); minor role of diphthongs; the Hungarian educated language for instance is one of the European languages most unfriendly to diphthongs; unreduced pronunciation (use of full-toned vocalism): the vowels in unstressed syllables are articulated just as clearly as when bearing the accent (there are, however, instances of reduction in Slovenian, apparently from German influence).”

S ha a magyar nyelv nemcsak uráli, hanem európai is, akkor ez sokszorosán igaz a magyar verselésre. Tekintsük át a magyar verselés alrendszerait abból a szempontból, hogy mi volt rá nagyobb hatással: uráli eredete vagy európai szomszédsága:

<i>A magyar versrendszer alrendszerei</i>	<i>Uráli eredet</i>	<i>Európai eredet</i>
Hangsúlyszámlálás	Lehetséges	Bizonyos
Szótagszámlálás	Ki van zárva	Bizonyos
Időmérték	Ki van zárva	Bizonyos
Egyszerre szótagszámlálás és időmérték	Ki van zárva	Bizonyos
Nyelvtani párhuzamosság	Lehetséges	Bizonyos
Rím	Ki van zárva	Bizonyos

A táblázat ékesen szóló, pedig részrehajlóan töltöttük ki. (Az uráli népeknél – nemcsak az ubi-ugoroknál, hanem például a karjalai finneknél is – sokfelé megtaláljuk az írástalan, népi énekmondók jellegzetesen párhuzamos mondatszerkezeteit. A magyar irodalom meglehetősen elutasító ebben a tekintetben. Anonymus latinra fordított, kétsoros ioculator-idézete meg a *Pominóczky-nóta*, jószerevel ez minden, de feltüntettük.)

A magyar verset tehát – miként a magyar nyelvet – nyelvi hálózat részének kell tekintenünk. Teljesen egyértelmű, hogy a középkori királyság területén legalább a művelődési szempontból különösen fontos két nyelv, a latin és a német a magyarral kölcsönhatásban állt. Vegyünk példát a vers-tan nagy kutatójának, István Franknak a *trouvère*-ekről és Minnesängerekről szóló könyvéről (1952). Nincs értelme annak, hogy magyartalannak tekintjük, ami más nyelven is létezik, netán on-nét került át mihozzánk. A magyar verselésnek európai összehasonlításban például éppen az a különlegessége, hogy kivételesen hajlékony, s képes nagyon különböző versrendszerek egyesítésére. Abban a kb. 1450 és 1550 közötti évszázadban, amikor a magyar verselési hagyomány megszilárdult, háromféle megszokás alakult ki.

1. A magyar költészet kezdeteitől kimutatható egy észak-európai jellegű, hangsúlyszámláló, szabad szótagszámú versfajta, mely az ógermán, ófelnémet, középfelnémet hangsúlyszámlálásra emlékeztet, de az élhangsúlyokat kiemelő alliterációk nálunk csak alkalmasszerűen figyelhetők meg, s nem alkotnak rendszert. Az első magyar verstörténész, Gábor Ignác (1908) fedezte fel; Németh László ([1939]: 8) majd Vargyas Lajos (1952; 1965) nyomán ezt nevezik „tagoló” versnek (Szepes-Szerdahelyi 1981: 584). Nem vitatva annak lehetőségét, hogy e magyar hangsúlyszámláló verselés előzményeit az írás nélküli őskorra – feltevészerűen – tetszőlegesen kiterjesszük, azt azért érdemes

leszögezni, hogy a közvetlen német hatás lehetőségét semmi okunk sincs kizárni. Talán a közvetett – latinon keresztül történő – hatást sem, hiszen léteznek olyan, szabálytalan szótagszámú, liturgikus, paraliturgikus és vágáns középkori latin versek, amelyeket esetleg szintén valaminő ógermán vagy német hagyomány befolyásolt (a *De Sancto Ladislao* latin versszakainak hasonló értelmezését ld.: Vekerdi József 1972: 144).

2. Talán később jelent meg nálunk – az *Ómagyar Mária-siralomban* már ez is ott van –, s a 16. század során túlnyomó többséget szerzett a dél-európai jellegű – a középlatinra és a román nyelvekre jellemző – szótagszámlálás, mely az Arany-féle „nemzeti versidom” alapja lesz. Versészek ezt nevezték régebben „hangsúlyos-ütemesnek”, újabban „ütemhangsúlyosnak” (Szepes–Szerdahelyi 1981: 585), jóllehet „a hangsúly, amely a magyar verstani szakirodalomban döntőnek számít ebben a ritmikai típusban, valójában másodlagos fontosságú” (Lotz 1972: 101). Ebben a rendszerben a sormetszetek helye szilárd, az általuk elválasztott beszéddarabok szótagszámát a versforma egyértelműen meghatározza.

Az 1. és 2. verselés – a hangsúlyszámláló és a szótagszámláló – vegyülhet egymással, pontosabban a szótagszámláló verselésen belül megjelenhet a hangsúlyszámlálás. Erős hangsúlyok esetén a sormetszetek által határolt beszéddarabok versforma-meghatározta szótagszáma olykor igenis megváltozhat.

3. Még később, 1541-ben következett be, hogy magyar nyelven valóban sikerült utánozni, néppelven is megvalósítani az ógörög és ókori latin időmértékes mintát. Ezzel akkoriban sikertelenül kísérleteztek Európaszerte. (Kudarcuk oka az volt, hogy az ismertebb európai néppelveken két szembenállás – a magánhangzók hosszúsága/rövidsége, ill. hangsúlyos/hangsúlytalan volta – egymástól nem független, a magyarban viszont az.) Az 2., 3. és az 1. rendszer, a szótagszámlálás, az időmérték és a hangsúlyszámlálás egyesítésére, a nagy nyugati nyelvek versritmusaihoz képest nagyon gazdag és bonyolult magyar versritmus (és zenei ritmus) kialakítására majd a 18. század második felében kerül sor (Horváth I. 2009: 383 sq).

A magyar irodalomtörténet-írás a kezdetektől elfogadott és hasznosított, lényegét tekintve soha meg nem kérdőjelezett szempontja, amely szerint a 18. századot megelőző időszak magyar irodalmának nemzeti jellege kizárólag területi alapon definiálható, a magyar verstani kutatásokra alig hatott. Lotz Jánosnak egy 1972-ben, angolul megjelent cikke területi szemléletű, amikor a magyar szótagszámláló verselési hagyományról (a hangsúlyok nála másodlagos fontosságúak) szól: „habár ezt a típust Magyarországon »nemzetinek« nevezik, egybeesik a Duna mentén található általános metrikával, amely így ritmus-földrajzi egységet alkot” (Lotz 1976: 238). Az a gondolat, hogy a régi magyar verselési hagyományok nem mindenestül a honfoglalás előtti időkből származnak, persze nem új, de az areális összefüggések vizsgálata szinte kizárólag a magyar verselést ért latin (antik időmértékes, ill. középlatin hangsúlyos–szótagszámláló) hatásra koncentrált (elsősorban: Négyesy 1892, Horváth J. 1928). A Lotz által megfogalmazotthoz hasonló szemléletnek, amely a régi magyar verselésben nyelvi és formatörténeti szempontból többféle, területi alapon viszont jól meghatározható hagyománycsoportot látna, alig van nyoma. Az areális megközelítés – néhány értékes részlettanulmányt (Csanda 1985) nem számítva – a Régi Magyar Dallamok Tára sorozat két kötetében jut legközelebb a magyar versformatörténethez. A 16. század dallamanyagát feldolgozó első, és a kutatást a 17. századra kiterjesztő második kötet – az egyes dallamok jegyzetanyagának információin túl – fejezet szintű áttekintést nyújt az adott század magyar nyelvű versszövegeihez társuló dalla-

mok „szomszédsgai kapcsolatai”-ról (Csomasz Tóth 1958: 94–108, Papp 1970: 161–191). A sorozat – meglehetősen felemás – koncepciója az, hogy az írásban fennmaradt, „sokféle forrásból és stílusból” származó (Csomasz Tóth 1958: 94), „népzenei termék”-et nem tartalmazó (Csomasz Tóth 1958: 14) dallamkincs egy „írott dokumentumokkal nem rendelkező, de ősi és hallatlan életképességű” hagyományba, a „magyar népzenebe” épül bele (Csomasz Tóth 1958: 94). A régi magyar énekhagyománynak eszerint volna egy külső hatásoktól független, szervesen fejlődő, írott források hiányában nem hozzáférhető rétege, de mivel a sorozat a korabeli lejegyzésben ránk maradt dallamok feldolgozására koncentrál, nem ez a leszarmazási alapon meghatározott tradíció, hanem a térség elsősorban latin, német, német-latin, cseh huszita, szlovák és lengyel (Csomasz Tóth 1958: 96–97, Papp 1970: 162) forrásokra visszavezethető anyaga áll a vizsgálat középpontjában. Ebbe a keretbe illeszkedik a két kötet versformatörténeti áttekintése, amely a dallamokhoz hasonlóan az azokkal több-kevesebb összefüggést mutató metrikai szerkezeteket is két részre osztja, egy belső keletkezésű és szervesen fejlődő ősi, ill. egy kontakthatásokból levezethető hagyományra. Míg azonban a dallamok területén a vizsgálat arra az eredményre jut, hogy a népzenei hagyománynak nincs nyoma az írott anyagban, addig a versformák egy részét a problémával szembekerülő első kötet minden fenntartás nélkül belső keletkezésű, „eredeti” képletnek gondolja („Ha szorosabb értelemben véve csak azokat az énekversformákat tekintjük eredeti magyarnak, amelyek egyenlő szótagszámú és tagolású négy-, esetleg kétsoros versszakokban készültek, akkor valamennyi egyéb formánkban kisebb-nagyobb mértékben idegen átvételt, vagy idegen mintából kiinduló formavariációs kísérletet gyaníthatunk” [Csomasz Tóth 1958: 133]). Az RMDT két kötetének persze nem tartozik elsődleges feladatai közé a régi magyar vers formatörténetének vizsgálata, elfogultságai a magyar verstani szakirodalomra vezethetők vissza, miközben a sorozat egészét a magyar hagyománytól idegen areális szemlélet határozza meg.

„Az egykorú szomszédnépi versformák alapos megismerése és egyes magyar megfelelőikkel való minden vonatkozású, de kivált ritmusbeli pontos egybevetése fogja majd megmutatni, hogy szélességükben és mélységükben meddig terjednek azok a határok, amelyeken belül kétségtelen formainspirációkkal állunk szemben, és hogy mi az a magyar többlet, amit az átvevők és továbbkísérletezők ezekhez a formákhoz úgy tudnak hozzáadni, hogy a jövevényformák szervesen beleépülhettek” (Csomasz Tóth 1958: 133).

Az areális kapcsolatokra koncentrááló verstani szemlélet helyessége mellett két érv is felhozható. Egyrészt világosan látszik, hogy a 18. század második felét megelőző időszakban a magyar nyelvű verselésnek nincs elméletileg körvonalazott hagyománya. A magyar verselméleti gondolkodás forrásainak Kecskés András által összeállított, teljességre törekvő bibliográfiája a 16. századból hat, a következő száz évből tizenhat, míg a 18. század elejétől 1760-ig (Molnár János az időmértékes verselést propagáló szövegének megjelenéséig) két forrást említ. Ez azt jelenti, hogy a kezdetektől 1760-ig mindössze 24 olyan megnyilatkozásról van tudomásunk, amely a magyar nyelvű versszerzésre elméletileg reflektál (Kecskés 1991: 409–410). Úgy tűnik tehát, hogy a szóban forgó időszak alatt a magyar nyelvű versek szerzői a költői/olvasói megszokásokból, ill. a latin nyelvű verselést tárgyaló iskolai verstanokból voltak kénytelenek kiindulni. A verselés fajtáinak fogalmi elkülönítése alig történhetett meg. Ismerünk ugyan véleményeket ennek vagy annak a korszaknak, értelmezői közösségnek a verselési módjáról (Szenci Molnár Albert szerint Sztárai Mihály és Szegedi Gergely zsolttárain kívül a többi „igen paraszt versekben vadnak foglalván” [H. Hubert 2004: 405]; Újfalvi

Imre hasonló tárgyú nyilatkozata: „sokban semmi mesterséggel való rhytmus [’rím’] nincsen” [H. Hubert 2004: 394] stb.), de nincs nyoma a verselési hagyományo osztályozásának. Újfalvi vagy Szenci Molnár véleménye, Balassi metrikai újításai vagy Bogáti formai sokféleségre törekvő poétikája szűk körű jelenség, amely nem hat, mondjuk, a Batthyányi-kódex 17. század eleji másolójára vagy Madách Gáspárra. Tanulságos Földi János idevágó nyilatkozata: „Oskoláinkban – írja – a’ Deák Verstudomány első kezdetének tsekély előadásával meg elégedtek. A’ Magyarban ment kiki a’ mint a’ természettől vezéreltetett, vagy valamely elébbi Versírónak követésére elindult; a’ honnan szinte a’ mostani időkig [...] többnyire e’ Vers neme is az alacsonyásnak mély völgyében mászkált” (Földi 1790: 61). Ezt a heterogén verselési hagyományt az egységes nemzeti versritmus koncepciói nem is tudták kezelni. Gábor Ignác joggal mutatott rá, hogy a Négyesy-iskola képviselői a fennmaradt versanyag jelentékeny részét csak a versek hibás metrikai konstrukcióként való értelmezésének árán tudták a „nemzeti versrendszer” keretei közé terelni (Gábor 1908: 11), Gábor – ha lehet, még inkább homogén – verselméletének tarthatatlanságára viszont Horváth János mutatott rá (Horváth J. 1928).

Az areális kapcsolatokra koncentrálnó szemlélet helyessége mellett felhozható másik érv a régi magyar verselési hagyományok nemzeti jellegének kérdésével függ össze. A 18. század végét megelőzően a területi alapú, *államközösségi* mellett még csak az *eredetközösségi* nemzettudat megléte mutatható ki. Az eredetközösségi nemzettudat a nemzethez tartozók közösségét a leszármazás alapján határozza meg. Ebben a gondolatrendszerben a kulturális hagyományoknak (szokások, tánc, viaslet stb.) csak annyiban van szerepe, amennyiben rajtuk keresztül válik láthatóvá a kezdettől való azonosság ténye (S. Varga 2004: 233–248). Elvileg tehát fel lehetne tenni, hogy bizonyos metrikai megszokások összessége nemzeti attribútumként funkcionált, de alig van olyan adat, amellyel ez a koncepció alátámasztható volna. Idézett könyvében Kecskés egy rövid, de adatgazdag fejezetet szentel annak bemutatására, hogy a szótagszámláló hagyomány már a 16. század elejétől nemzeti versrendszerként funkcionál (Kecskés 1991: 101–108). A fejezet a *magyar* jelző versekkel kapcsolatos előfordulásait („magyar ritmusok”, „magyar versek” stb.) értelmezi, azt állítva, hogy „a magyar ütemhangsúlyos vers fogalomköre kezdettől fogva, szükségképpen összefonódott bizonyos nemzeti törekvésekkel” (Kecskés 1991: 101). A felsorolt adatok ugyanakkor szinte kivétel nélkül értelmezhetők az adott vers magyarnyelvűségére vonatkozó megnyilvánulásként (jellemző, hogy időmértékes versformában írt költemény is lehet „magyar vers”, amennyiben magyar nyelvű [pl.: RMKT 17, 8: 215]), olyannyira, hogy a 17. század közepéig jutva a szerző is a fejezet koncepciójával ellentétes következtetést kénytelen megfogalmazni. „Kétségtelen [...] – írja –, hogy a »magyar« jelző jelentésárnyalatai közül az előképzettséget nem igénylő, mindenkihez szóló *közköltészeti jelleg* érvényesül a legerősebben” (Kecskés 1991: 104). Azt, hogy a különböző verselési hagyományokhoz a 16–17. században nemigen kapcsolódott a területi alapú nemzettudattól különböző nemzeti jelleg, jól szemlélteti az erasmista program körül kibontakozó verselési gyakorlat. A kiadványait a magyar címerrel díszítő, a nemzet genealógiai folytonosságának jeleként tematizált magyar nyelvet deklaráltan nemzeti elhivatottságból felkaroló, egyértelműen az eredetközösségi nemzetfogalom alapján álló szerzőkben fel sem merül, hogy az általuk ismert verselési hagyományokban nemzeti jelleget keressenek. Az első erasmista versszerző, Pesti Gábor ugyanúgy az időmértékes sorpárváltást imitálja (Bognár 2015), mint – egészen más eredménnyel – Sylvester János vagy a Székely István világkrónikája elé hasonló szemléletű verset író Vilmányi Libec Mihály, de eredeti

magyar versritmusról annak a Baranyai Decsi Jánosnak sincs tudomása, aki Telegdi rovásírás-kutatását dicsérve a magyar nemzetet már nem is nyelve, hanem ősi írásrendszere alapján látja egyenrangúnak a héberekkal és a görögökkel (Ács 1982: 391–398, Bartók I. 2007). A hasonló megnyilatkozások nem valami sajátos, nemzeti verselési módra vonatkoznak, hanem a területi alapú nemzetfelfogás felől értelmezendők. Ha a *magyar* szót említik, az az ország egyik nyelvét határozza meg.

Látszólag nem illik bele a képbe Huszár Gál nyilatkozata, amelyet 1574-es énekeskönyvének egy zsoltárfordításával kapcsolatban tett: „E Psalmust mi eckepen czinaltuc Rhytmussal valo enekbe, Azokert, a kic czac Magyar modra valo versockel akariác enekelni” [Huszár (szerk.) 1574, I: III. Igaz volna-e, hogy bizonyos metrikai megoldások olykor mégiscsak sajátos nemzeti színezetet kaptak? A szövegkörnyezet alapján nem igaz. A 95. zsoltár ugyanis a gyűjteményben két fordítással szerepel. Az első a latin liturgiában használt, prózai szöveg fordítása, a hozzá való, megszokott, gregorián dallammal, azoknak a művelt, latinul tudó, esetleg egyházi múltú személyeknek, akik a liturgiából már ismerik. A második azoknak szól, akiknek nincsenek gregorián megszokásaik, akik latinul nem, csak magyarul énekelnek. A *magyar* nem arra vonatkozik, hogy a szöveg rímes (*Rhythmus-sal valo*), hanem a latin háttérműveltség hiányára.

2. Információtörténet

A magyar irodalom nagyon öreg, de múltja nem beláthatatlan. A hálózatok elméletével és a statisztikával valamelyest abba a korai, homályos korszakba is be tudunk világítani, amelyekből nem maradtak fenn emlékek. Látjuk, hogy abban a régi hálózatban is vannak már szöveghordozók, hálózati végpontok (szerzők, másolók, olvasók), csomópontok (könyvtár, másolóüzem) és útvonalak (külső hálózati – mondjuk: benedekrendi – és belső alhálózati – mondjuk: apátságon belüli – összeköttetések). Az útvonalakon át zajlik a szöveghordozók forgalma a végpontok között, gyakran a csomópontokon keresztül. Látjuk, ahogy csatornákat működtetnek a latin szövegeket hordozó kódexek továbbítására, de népnyelvű szövegek még csak élőszóban, a „második szóbeliségben” (Tarnai 1984) áramlanak. Aztán szerzetesi közösségek és káptalanok tehetséges tagjai, külföldi minták nyomán, párhuzamosan, egymás hasonló kísérleteiről nem tudva hozzálátanak népnyelvű írásművek megalkotásához. A népnyelvű szövegek akkor még nem lépnek ki az olvasói helyi hálózatból (local area network), vagyis az illető monostorból vagy káptalanból. Latin kódexbe rejtett vendégszövegek ezek – létezésükről csak a bejegyző és legfeljebb néhány közvetlen munkatársa (a kódex többi használója) tud.

Csak akkor lépjük át az *általános olvasáshatárt*, amikor a népnyelvű szövegek – akkor már alapvetően népnyelvű kódexek – elhagyják a közösségeket, amelyben létrehozták őket. Ekkortól fogva népnyelvű olvasóközönségről beszélünk. Az olvasói helyi hálózatokat – mondjuk: kolostorokat – immár hálózatközi hálózat (internet) kapcsolja össze. A modell elég jól ellenőrizhetően megfelel a történelmi valóságnak, úgyszólván megjósol olyan trivialisokat, hogy az abszolút olvasáshatár átlépésének korszakában a népnyelvű irodalom kizárólag egyházi lehetett, azon belül pedig várhatólag csak olyan műfajokat tartalmazhatott, amelyek az egyházi előírások szerint a pap népnyelven, élőszóban közölt híveivel, tehát főleg (részleges vagy teljes, prózai vagy verses) imákat és szentbeszédeket. Ez a hálózati modell az ómagyar mellett az ófrancia irodalomra is rápróbálható. (Horváth 2014) A textológiai felismerést (a korai népnyelvű vendégszövegek gyakori sajátosságát) eredményező modell érdekessége, hogy benne a hordozók nagyon erősen megfelelnek a műfajoknak. A vendégszöveg-létre korlátozott népnyelvű szövegekhez (textológiai szempont) korabeli népnyelvű olvasóközönség híján nem rendelhetünk egykorú népnyelvi olvasói várakozásokat, így ezek a szövegek még csak külföldi irodalmi megszokásokhoz illeszkedhetnek (poétikai szempont).

Viszonylagos olvasáshatárokat ott vonunk meg, ahol az egyes szövegtípusokhoz tartozó olvasóközönségek létrejönnek. A hordozó a magyar nyelvű olvasóközönség megoszlásának korában is érzékenynek bizonyul a bejegyzett szöveg műfajára. Két példa. (1) Az 1500 körüli évekből maradt fenn egy fontos műfajnak, a virágéneknek két töredékes szövege emléke. Mindkettőt jogkönyvbe jegyezték be német-magyar kétnyelvű, városi jegyzők. (2) A két szövegváltozatban fennmaradt *De Sancto Ladislaót*, bár a himnusz szentet dicsőít, inkább világi versnek szoktuk minősíteni, mert eszmerendszere I. Mátyás politikai törekvéseihez kapcsolható. Besorolásához tökéletesen illik az a körülmény, hogy, bár mindkét hordozó kódex jobbára vallási anyagot tartalmaz, valószínűleg mindkettő világi személy használatára készült. Egy képzeletbeli világi/vallási skálán a költemény és hordozói kb. hasonló helyre kerülnének. A két szövegváltozat tulajdonképpen két műfaj: a *Peer-kódex* változata egyházi himnusz, a *Gyöngyösi kódexé* politikai költemény (Bartók–Bognár 2017). Érde-

kes, hogy a két műfaji változat másként tapad a két kódexhez. Az egyházas himnusz a *Peer-kódex*-ben a törzsállományhoz tartozik, az ódaszerűbb, világiasabb változat viszont lazán, vendégszövegként kapcsolódik a *Gyöngyösi kódex* kolligátumához, együtt egy másik politikai énekkel, a *Néhai való jó Mátyás király* kezdetével. Hordozó és műfaj összefügg.

Még a nyomda sem hoz minden műfajt egyazon szintre, a nyomtatvány szintjére, még hosszú idő alatt sem. Nagyon különbözik az egyházi felügyelet alatt készült, hivatalos kiadvány a kis példányszámú, szűk körben terjesztett magánkiadástól, és hatását is másként fejt ki. Nem tudnánk Bornemisza *Elektrájáról*, sem Balassi pásztorjátékának nyomtatott kiadásáról, ha az egyetlen nyomtatvány-példány, amely megőrizte őket, elpusztult volna. A Balassi-verskötetből egy példány sem maradt fenn – talán meg sem jelent. E kézírásos kiadványok textológiai kivételességével párhuzamba állítható az a poétikai megfigyelés, hogy a bennük megvalósított műfajok addig csak más irodalmak poétikai hagyományához tartoztak. Még a szintén magánkiadásban megjelent Zrínyi-verskötet olasz poétikai hagyományhoz illeszkedő verselésénél is hasonlóan lehet a helyzet (Bognár 2014b). Az RMNY, a kézíratos anyag Stoll-bibliográfiája, az RMKT17, a szegedi Adattár és az ott indult könyv-, könyvtár- és iskolatörténeti kiadványok anyaga rövidesen adatbázisba kerül. Az RPHA mellé előbb-utóbb odakerül az RPHA17. A teljességre törekvő adatbázisok összekapcsolódnak a teljes körűen digitalizált szövegekkel. Elkészül az olvasóközönség hálózati modellje. A finomabb modell lehetővé teszi, hogy végre feladjuk, pontosabban: okosabbra, hajlékonyabbra cseréljük népköltészet és műköltészet, közköltészet és magas irodalom, populáris és arisztokratikus regiszter szembeállítását, a rousseau-i–herderi dichotómiát.

Dichotómia helyett *n*-chotómia.

2.1. Alfabetizáció a késő középkori, kora újkori Magyarországon

A korai magyarországi versanyag információ-történeti poétikai vizsgálatát nagyban támogatná, ha tudnánk, hogy az alfabetizáltság milyen szintjén lehettek a különböző társadalmi csoportok a kezdetektől az 1536-ig terjedő időszakban. A magyar királyság különböző fejlődési pályán mozgó rétegeinek az írással, az írott szövegekkel való kapcsolatát két többé-kevésbé elkülöníthető módszertan segítségével vizsgálta a kutatás. Az egyik, a modern magyar irodalomtudomány kezdetei óta folyamatosan kimutatható megközelítés az írásbeliséget a maga sokféleségében igyekszik leírni, érdeklődésének középpontjában az írástudatlanság és az alfabetizáltság két pólusa közti átmeneti formák állnak, tehát azt vizsgálja, hogy egy közösség vagy egy társadalmi réteg mikor, hogyan került kapcsolat az írás mesterségével, ill. az írott szövegekkel (ld. pl.: Csernátoni 1893; Iványi 1911; Istványi 1934; Ila 1946; Mollay 1967–1968, 1971; Jakó 1976; Takács 1979; Fügedi 1981; Bak 1984; Draskóczy 1984; Kubinyi 1984, 1999; Péter 1985, 2013; Csapodi–Tóth–Vértesy 1987; Németh 1993; Sz. Kristóf 1995, 2002, 2008; Szende 2001, 2004a, 2004b, 2014; Veszprémy 2004; Solymosi 2011; Majorossy–Szende 2012; Monok 2012; Korondi 2014; Szabó 2014). Ezzel az alapvetően kvalitatív jellegű megközelítéssel szemben a másik, az 1970-es években megjelenő kutatási irány a kvantitatív szempontokat helyezi előtérbe, és azt vizsgálja, hogy a társadalom egy adott rétegében mikor milyen magas lehetett az alfabetizáltak száma (ld. pl.: Benda K. 1977; Fügedi 1981; Miskolczi 1982; Hudi 1989, 1995, 2009: 56–98; Tóth I. Gy. 1996). Mindkét megközelítés igazsága könnyen belátható. Egyrészt világos, hogy az írás és olvasás tudás, ill. az analfabetizmus a gyakorlatban soha sem

vegytisztán jelentkeznek. A középkorban és a kora újkorban például gyakori, hogy valaki olvasni tudott ugyan, de írni nem, sőt még ezt a csoportot is tovább szűkíthetjük azokra, akik tudtak olvasni, de csak nyomtatott szöveget. Ezeknek az átmeneteknek a leírása tehát elengedhetetlen (az alfabetizáltság fokozatairól ld.: Tóth I. Gy. 2002: 31–34). Másrészt viszont a jellemzően aláírásvizsgálatokkal dolgozó, kvantitatív módszertan eredményeit is nehéz volna vitatni. Az aláírások, ill. az ezeket helyettesítő keresztek tömeges feldolgozásából nyert adatok akkor is számszerűsíthetővé teszik az íráshoz való viszonyt, ha az írásbeliség mibenlétét esetenként nem definiálják is.¹⁰

A következő szakirodalmi összefoglalás a két megközelítésmód eredményeit összegezve igyekszik bemutatni az eddigi kutatások alapján kirajzolódó, a világi társadalom egy-egy csoportjának olvasás- és írástudására vonatkozó képet. A fejezetek előbb az adott társadalmi csoportra vonatkozó kvantitatív jellegű adatokat gyűjtik össze, majd arra kíváncsiak, hogy a kvalitatív jellegű vizsgálatok cáfolják-e az előbbieket alapján kirajzolódó képet.

Az áttekintés négy társadalmi réteget különböztet meg: arisztokrácia, köznemesség, szabad királyi városok lakossága, parasztok. Mivel az első országos népszámlálás, amely foglalkozik a népesség írni és olvasni tudásával, 1870-ben készült (OMKSH 1871), az ezt megelőző időszakból legjobb esetben is csak egyes területekről vannak adataink, de a témát statisztikai eszközökkel ezeken a területeken is csak a 18. század elejétől sikerült vizsgálnia a kutatásnak.

Arra, hogy az alfabetizáció folyamatának vizsgálatok a kora újkorban számolni kell az írástudatlan, de olvasni tudó félanalfabétákkal, először Margaret Spufford vizsgálata nyomán helyezett nagyobb hangsúlyt a kutatás. Spufford meggyőzően bizonyítja, hogy a 17. században a kisiskolásokat előbb olvasni tanították meg, akik tehát csak rövid ideig tanultak, bár írástudatlanok maradtak, az olvasás mesterségét még elsajátíthatták (Spufford 1979). A csak olvasni tudók arányát Benda Kálmán és Tóth István György a nyugat-magyarországi falvak 18. századi lakosságára vonatkozó becslései néhány százalékosra teszik (Benda K. 1977: 132, Tóth I. Gy. 1996: 80), de ennek a rétegnek az aránya – legalábbis a parasztok körében – a Benda és Tóth feltételezte értéknél biztosan magasabb volt. Az 1870-es népszámlálás a csak olvasni tudók arányáról nem készít megyékre lebontott értékelést, az országrészekre vonatkozó kimutatásokban megkülönbözteti viszont a városi és a vidéki lakosságot. A felmérés szerint a magyarországi vidéki – tehát nagyrészt paraszti – társadalomba tartozó férfiak és nők (itt és a továbbiakban is mindig egész számra kerekítve) 42, ill. 26%-a tudott írni is, olvasni is, de további 9, ill. 19% azoknak az aránya, akik olvasni tudtak ugyan, de írni nem, ugyanez a városban élők esetében 67/47%, ill. 2/6% (OMKSH 1871: 231). A csak olvasni tudó vidéki férfiak/nők az olvasni is, írni is tudókhoz viszonyított aránya a 19. század második felében eszerint 21/73%, a városi férfiak/nők között 3/13%. Mivel ezek az adatok a többi országrészben (Erdély, Fiume város és kerülete, Horvát-Szlavónország, határőrvidék) is hasonlóan alakulnak, úgy tűnik, hogy a csak olvasni tudók aránya egyrészt a vidéki társadalomban, másrészt a nők között korábban is jóval magasabb lehetett a Benda és Tóth által becsült értékeknél.¹¹

¹⁰ Az alfabetizáció kutatástörténetét összefoglalja: Sz. Kristóf 2008; Hudi 2009: 7–18, 56–58; a középkorra vonatkozó vizsgálatokról ld.: Adamska 2004.

¹¹ A csak olvasni tudók a nők között magas arányát Hudi József a nők társadalmi szerepével magyarázza. „A nők körében megkétszereződött az alfabetizáció, s lassabban is haladt előre. Ugyanakkor hosszú időn át nagyobb volt a »szakadék« a csak olvasni, valamint az írni-olvasni tudók között. Mindkettő a nők sajátos gazdasági-társadalmi helyzetével függött össze. A férj felügyelete alatt élő asszony működési köre a hagyományos világban a háztartásra és a gyermeknevelésre terjedt ki. Az ének- és imakönyv, az ábécékönyv forgatásához a nép körében sokáig semmi szükség nem volt az írni tudásra” (Hudi 2009: 73).

2.1.1. Arisztokrácia

Az arisztokrácia alfabetizációjának folyamatát statisztikai eszközökkel nem vizsgálta a kutatás, de a ránk maradt adatok alapján úgy tűnik, hogy e társadalmi réteg férfi tagjai nagyobb számban a 15. és a 16. század közepe közötti időszakban sajátítják el az írás mesterségét. Sokat idézett adat, hogy a pozsonyi békeszerződést (1491) a magyar küldöttségben tárgyaló Báthory István erdélyi vajda, Gutti Ország László lovászmester és Rozgonyi László kamarásmester nem tudta saját kezű aláírással hitelesíteni (Fraknoi 1896: 352), de az írástudatlanság az arisztokrácia férfi tagjainak körében ekkor már nem volt általános. Kubinyi András ötven Jagelló-kori végrendeletet elemez, ezek közül kilencet arisztokrata férfi, hármat arisztokrata nő állított ki (a többi köznemes férfiaktól és asszonyoktól származik). A saját kezűleg aláírt végrendeletek aránya a teljes anyagban 18%, csak férfiakra szűkítve a vizsgálatot: 23%, az arisztokratákra korlátozva: 55,5% (Kubinyi 1999: 331–332), vagyis a 15–16. század fordulóján a Kubinyi által vizsgált arisztokraták fele már le tudta írni a nevét, a főnemesi réteg férfi tagjainak körében a 16. század végére pedig már általános az írás és olvasás tudás (Tóth I. Gy. 1996: 139).

Az uralkodóház nő tagjai után¹² az arisztokrata asszonyok a 15. század második felében kezdenek el olvasni. A *Mária-zsolozsmát*, a *János evangélium* bevezetőjét, Petrarca hét bűnbánati zsoltárát és néhány magánimát tartalmazó *Festetics-kódexet* (1492–1494), ill. a *Mária-zsolozsma* vesperását, Szent Brigitta tizenöt imáját és magánimádságokat tartalmazó *Czech-kódexet* (1513) a nagyvárosi pálosok Kinizsi Pál felesége, Magyar Benigna számára állították össze (Kertész 2009b, Korondi 2014: 51), de 1533-ban Komjáti Benedek is arisztokrata asszony, Perényi Gáborné Frangepán Katalin számára fordítja le Pál leveleit (Komjáti [ford.] 1533). Az írás tudás iránti igény a főrangú nők körében a 16. század közepe táján jelentkezett. Nádasdy Tamás és felesége, Kanizsai Orsolya levelezését idézve Tóth részletesen elemzi, hogy a 16. század közepe táján az írás még a legműveltebb asszonyoknak is megerőltető feladatot jelentett. Kanizsai Orsolya jól tud írni, de mivel kevéssé gyakorlott, ha beteg vagy ha sietnie kell, ő is írődeáknak diktál. Garai Bánffy Borbála, Zay Ferenc kassai főkapitány felesége nem tud írni, de a század második felének közepén ez már nem evidens, Zay Ferenc 1568-ban meg is próbálja rábeszélni az írás mesterségének elsajátítására (az ekkor legalább negyvenöt éves Bánffy Borbála a kérést korára való hivatkozással elutasítja). Czobor Erzsébet, Czobor Imre nádori helytartó lánya férjhezmenetelekor (1592) még nem tud írni, a házasságkötés után nem egész két évvel – férje, Thurzó György, a későbbi nádor nagy örömeire – egy levelét már saját kezével veti papírra. A Tóth által részletesebben vizsgált nyugat-dunántúli arisztokraták feleségei körében az írástudás a 17. század közepére válik általánosan elterjedté, de a betűk vonalvezetése legtöbbször még ekkor is „gyerekes, iskolás, gyakorlatlan”. Gróf Balassa Zsuzsanna tudott írni, de 1690-ben „igen nehezen formálódó betűkkel és teljesen fonetikus helyesírással írta meg végakarátát, pl. »az Isten bírói széke előtt is« szavakat így írta: »asisten bérogy sziki előttes«”. Az ország más vidékein az arisztokrata nők között még később válhatott általánosan elterjedté az írás

¹² Az apácaként nevelkedő Szent Margit 13. századi példáját nem számítva a 14. századtól vannak adatok arra, hogy az uralkodóház nő tagjai már megtanultak olvasni. Károly Róbert özvegye, Łokietek Erzsébet breviáriumáról végrendelkezik, Nagy Lajos feleségének misszáléja és breviáriuma is volt, lánya – a későbbi lengyel királynővé választott Hedvig – lengyelül olvasta a Bibliát. Nem Magyarországon tett szert műveltségre, de a magyarországi írásbeliség elterjedése szempontjából mindenképpen meg kell említeni a külföldi uralkodóházak a 15. századtól Magyarországra házasodó, művelt nőtagjait, Hunyadi Mátyás feleségét, Aragóniai Beatrixot Galeotto olvasott emberként mutatja be, ahogyan Candale-i Anna és Habsburg Mária is művelt hercegnőkként érkeznek az országba (Korondi 2014: 48–51).

ismerete. Bethlen Miklós önéletírásában feleségére, Kun Ilonára mint „tudós, jó hamar író” emberre emlékszik vissza, „Erdélyben tehát még a 17. század második felében a főúri asszonyok között is kiemelkedő dolognak számított, ha valaki »jó hamar író« volt” (Tóth I. Gy. 1996: 139–143).

A fenti adatok alapján úgy tűnik, hogy az arisztokrácia tömeges alfabetizálódása valamikor az 1450–1550 közötti időszakra tehető. A férfiak körében a 15. század második felében kezdhetett elterjedni az írástudás, a századfordulón már nem ritka a legalább a nevét leírni tudó arisztokrata férfi, a 16. század közepére pedig a társadalom e rétege már jól ír. Ugyanez a folyamat az arisztokrata asszonyok között 1550–1650 között játszódott le, az írni tudás a 16. század közepe táján körükben még kivételes jelenség lehetett, míg száz évvel később már – ha nem is túl jól, de – jellemzően tudnak írni.

A fenti adatok alapján kirajzolódó képet az arisztokrácia könyvkultúrájáról rendelkezésünkre álló ismeretek megerősíteni látszanak. Míg a 16. század közepétől kezdve számos arisztokrata családnak volt kisebb-nagyobb könyvtára (Csapodi–Tóth–Vértesy 1987: 106–109, Madas–Monok 2003: 139–150, Monok 2012), addig a 16. század első feléből sokkal kevesebb magángyűjteményről van adatunk (Csapodi–Tóth–Vértesy 1987: 92–93), az ezt megelőző időszakból Csapodi Csaba áttekintése pedig már csak két arisztokrata könyvgyűjtőt (Drágfi Tamás és Werbőczy István) tud említeni (Csapodi–Tóth–Vértesy 1987: 82, ld. még: Madas–Monok 2003: 81).

2.1.2. Köz- és kismanesség

A nemesség alfabetizációjának vizsgálatában a statisztikai eszközökkel feldolgozott időszak a 18. század elejétől kezdődik, de ekkortól is csak Vas megyéről van átfogó elemzésünk. Tóth István György az aláírások, ill. az aláírásokat helyettesítő keresztek vizsgálata alapján a 18. század folyamán a Vas megyei kismanes (100 holdnál kisebb birtokon gazdálkodó) férfiak írástudásának átlagát 27%-osra méri, de vizsgálata a század első és második fele között lényeges különbséget mutat ki. Értelmezhető adatmennyiség először az 1721–1740 közötti időszakból marad fenn, az okmányokat aláírásukkal hitelesítő férfiak aránya ekkor 22%. Húsz éves időszakokban haladva ez az arány egyértelmű javulást mutat: 20% (1741–1760), 25% (1761–1780), 39% (1781–1800) (Tóth I. Gy. 1996: 126). Hasonló eredményre jut Hudi József is, aki több Veszprém megyei falu kismanesi társadalmát vizsgálta. Nemesvámoson a 18. század végén 22 (41%) kismanes férfi tudott írni, míg 32 (59%) írástudatlan volt, negyven évvel később, az 1831–1840 közötti évekre az írni tudó kismanes férfiak aránya ugyanitt már 78% (175 kismanes közül 137 írástudó), míg Balatonhenyén ugyanebben az évtizedben 52%, Kővágóörsön 63%, Köveskálon 78%, Monoszlón 73% (idézi Tóth I. Gy. 1996: 128). A 18. században már a kismanesek olvasni tudására nézve is rendelkezünk kimutatásokkal. A 18. századi, Vas megyei nemességvizsgálatok iratanyagát átnézve Tóth 119 esetben tudja egyértelműen megállapítani, hogy a tanúskodó férfi tudott-e olvasni. Eszerint a 119 tanú közül „mindössze 34 tudott olvasni (28,6%), míg 85 (71,4%) nem ismerte a betűket”. Fontos megjegyezni, hogy az aránypár az idősebbek és a fiatalabbak között világos eltérést mutat, míg „a 17. században született nemesek közül 18 tudott olvasni és 70 nem” (az olvasni tudók aránya ebben a csoportban tehát 21%-os), addig a 18. században született nemesek között „11 olvasni tudót és 10 olvasni nem tudót találunk” (az olvasni tudók aránya: 52%). „A fejlődés egyértelmű, az öregebbek közül jóval kevesebb nemes ismerte a betűket” (Tóth I. Gy. 1996: 132). A helyzet a vasitól eltérő felekezeti összetételű Borsod megyében sem volt sokkal jobb. A 18. századi nemességvizsgálatok iratanyagá-

ból itt 174 esetben állapítható meg egyértelműen, hogy a tanú tudott-e olvasni, eszerint a javarészt református borsodi kisnemesek nagyjából fele ismerhette a betűket (olvasni tudók: 78 [45%], olvasni nem tudók: 96 [55%]). Az arány a vizsgálatot a mezővárosokra korlátozva sem javul, a 174 valomást tevő kisnemes negyede miskolci lakos, de közülük csak 18 (40%) tudott olvasni, míg 27 (60%) analfabéta volt (Tóth I. Gy. 1996: 135).

A birtokos (100 holdnál nagyobb birtokon gazdálkodó) nemes férfiak alfabetizációjának folyamatáról nincs statisztikai módszerekkel dolgozó áttekintés. A Vas megyei birtokos nemesség – elsősorban az e társadalmi csoportból kikerülő esküdtek – írástudásának vizsgálatára támaszkodó elemzése ugyanakkor azt mutatja, hogy a 16. századi általános analfabetizmus (Tóth I. Gy. 1996: 118) után e társadalmi rétegben az írni tudás a 17. század folyamán válik elterjedté, de még ebben a században is gyakori jelenség, hogy a vármegyei apparátusban írástudatlan esküdt dolgozik (Tóth I. Gy. 1996: 118–121). A vas megyei birtokos nemes férfiak körében az írástudás a 18. századra válik általánosan elterjedt jelenséggé, „a 18. században a Nyugat-Dunántúlon a vármegyei esküdtek és általában a birtokos nemesurak már mind tudtak írni. A családi levéltárak iratain nagy számban maradtak ránk az aláírásaik és egyetlenegy keresztet rajzolót sem találtunk közöttük” (Tóth I. Gy. 1996: 122).

A nemes asszonyok alfabetizációjának folyamatáról statisztikai jellegű áttekintés megint csak a 18. századtól készült. A végrendeletek aláírásait vizsgálva a Vas megyei kisnemes asszonyok körében a 18–19. század folyamán úgy tűnik, még általános volt az írástudatlanság, az 1721–1880 közötti 130 okmány közül mindössze egyet (1%) hitelesített aláírással a testáló, 129 esetben kereszt helyettesíti az aláírást (Tóth I. Gy. 1996: 145). A borsod megyei nemességvizsgálatok adatai ezt az eredményt megerősíteni látszanak, a 18. századi eljárások során 15 kisnemes felesége tett valomást, de a kérdéses iratokat egyikük sem tudta elolvasni (Tóth I. Gy. 1996: 135). Hudi József a 18. század utolsó évtizedét vizsgálva jut hasonló eredményre, ekkor a Veszprém megyei Nemesvámoson élő kisnemes asszonyok még szinte kivétel nélkül írástudatlanok (egyetlen ellenpéldát nem számítva a többi 40 asszony keresztrel helyettesíti az aláírását). A helyzet majd csak a 19. század közepe felé változik valamelyest, az 1831–1840 közötti időszakban már a balatonhenyei, kővágóörsi, köveskáli és monoszlói kisnemes asszonyok 9–18% tud írni (idézi: Tóth I. Gy. 1996: 128).

A birtokos nemes asszonyok alfabetizációjának folyamatáról nincs statisztikai módszerekkel dolgozó áttekintés. A társadalom e rétegében az országos átlagnál jóval fejlettebb Nyugat-Dunántúlon Tóth szerint valamikor a 17. század végén válik általánossá az írástudás, „a 17. század végén, 18. század elején a nyugat-dunántúli birtokos nemes családok leányai, asszonyai kevés kivétellel már tudtak írni, de az írásuk még bizonytalan, gyerekes”. Ilyen gyakorlatlan kézzel papírra vetett, „inkább rajzolt, mintsem írt” aláírást Tóth a 18. század közepe tájáról (1740-ből) is idéz, az írástudás az ország kevésbé alfabetizált területein a birtokos nemes asszonyok körében ekkor még nem általános. Kazinczy emlékirataiból tudjuk, hogy anyja, a német és latin nyelvű újságokat olvasó, „igen csinos” kézírású bihari főjegyző, majd főszolgabíró és országgyűlési követ, Bossányi Ferenc lánya olvasni tudott ugyan, de írni már nem (Tóth I. Gy. 1996: 143–144).

Mikor kezdődött a nemesi réteg alfabetizációjának folyamata?

A 14–15. századi magyar nemes férfiak írástudására vonatkozó becsléseket Fügedi Erik készítette. A dolgozat számos példán keresztül elemzi azt a középkori joggyakorlatot, hogy „a XIV–XV. században a nemesi státus, a leszármazás, sőt a birtokjog elbírálásánál tanúvallomás dönthetett” (Füge-

di 1981: 445). A tanúskodás széleskörű elterjedtségéből Fügedi levonja a következtetést: „a rendszer Mátyás hangoztatta hatásosságának és fontosságának elengedhetetlen előfeltétele, hogy az ország nemessége a szóbeliségben él, írásbelisége nincs, illetve ami van, az csökevényes” (Fügedi 1981: 450). A családtörténeti feljegyzések teljes hiánya, a végrendeletek késői, a 15. század közepi elterjedése és korlátozott funkciója, ill. a levelezés megint csak a szóbeliség felé mutató sajátosságainak áttekintése (Fügedi 1981: 450–455) után a szerző megkísérelti számszerűsíteni, hogy a 15. században hány nemes tudhatott írni. A számítás a következő tételekből indul ki: hiteleshelyi (40 fő) és megyei (67 fő) nótáriusok, bírói irodák (nádor, országbíró, vajda, szlavón bán) alkalmazottai, ill. ezek helyettesei (56 fő), nemes származású kincstári alkalmazottak (80–160 fő), az uradalmakban dolgozó deákok (400 fő). A világi adminisztrációban a vizsgált időszak vége felé eszerint legalább 700 nemes származású írástudó dolgozott, ehhez jön hozzá a papi pályán tevékenykedő, nemesek száma (49 káptalannal számolva 196 dignitárius, 100 főesperes, 400 gazdag plébánián dolgozó pap, összesen – kerekítve – tehát megint 700 fő). A végösszeg – amely „mindenképpen az alsó határt jelenti” – tehát 1400 fő, ez a durván 40 ezres nemesség 3,5%-a (Fügedi 1981: 456–457). A Fügedi által kikalkulált réteg 14–15. századi folyamatos jelenlétét a részletvizsgálatok megerősítik (Makkai 1958: 93, Bónis 1971, Draskóczy 1984).

A fenti adatok, példák és becslések alapján a következő kép rajzolódik ki. Egyrészt úgy tűnik, hogy a nemesség két vagyoni alapon elkülönülő rétege, a 100 holdnál nagyobb birtokon gazdálkodó birtokos nemesek csoportja, és az ennél kisebb vagyonnal rendelkező kisnemesek alfabetizációjának folyamata markánsan eltér. Míg a birtokos nemes férfiak a 18. századra már mind, feleségeik és lányaik pedig részben alfabetizáltak (a csak olvasni tudók arányát itt megint nem tudjuk megbecsülni), addig a kisnemes férfiak és a kisnemes nők írás és olvasás tudásának szintje még a 18. század végén, az ország legfejlettebb régióiban sem lehetett sokkal magasabb 40, ill. 10%-nál.

Ezt a jellemzően az írástudást mérő adatok alapján kirajzolódó képet a nemesség könyvkultúrájára vonatkozó ismereteink nem cáfolják. Abban minden kutató egyetért, hogy az olvasástudás nehezen feltérképezhető szintje a könnyebben vizsgálható írástudásé fölött kellett, hogy legyen, elvileg tehát feltehetjük, hogy az olvasni tudók aránya a fenti ábrán bemutatottnál jóval kedvezőbb is lehetett. A nemesség olvasmányairól ránk maradt adatok alapján ez a hipotézis azonban kevéssé tűnik valószínűnek, a kirajzolódó kép sokkal inkább azt mutatja, hogy akik írástudatlanok voltak, olvasni sem igen olvastak. Tóth István György vizsgálatainak eredménye szerint „a részletesen összeírt taxalista kisnemesi háztartásokból kevés kivétellel mindig hiányzik a könyv, és ha egy-egy esetben ennek lehetett is más magyarázata, az esetek többségében – közelebbről meg nem állapítható arányban – ez mégsem jelentett mást, mint azt, hogy a legtöbb vasi kisnemesnek egyetlen könyve sem volt”. Tóth három 18. [17.?] századi vasi kisnemes hagyatékában talál könyvet, az összesen 12 kötetből kettő iskolai tankönyv, egy Biblia, egy énekeskönyv, egy jámbor olvasmány, egy katekizmus, hat pedig imakönyv (Tóth I. Gy. 1996: 198–199). A vasi birtokos nemesek tulajdonában a 18. századtól kezdve már lényegesen több könyvet találunk, de még ebben a társadalmi rétegben is gyakori az egy-két kötetes könyvtár. Cseh Istvánnak – egy gazdasági feljegyzések készítésére szolgáló jegyzetfüzetet nem számítva – egyetlen egy kézíratos, német nyelvű (feltehetően német anyanyelvű felesége által használt) imakönyve volt (1754), Kis Mihály (1771), Kelemen László (?) és Szecsődi István (1746) után kilenc-kilenc könyv maradt (utóbbi kötetei közül három magyar nyelvű, „asszonynak való” imakönyv), míg Peőczy Ferenc 1799-es hagyatéki leltára tizenhárom kötetet sorol fel. Tartal-

mukat tekintve a gyűjteményekben „jogi kézikönyvek, imakönyvek, esetleg Biblia, egy-egy »histórikus« könyv, régi, megőrzött tankönyvek, szótárak, valamint orvosságok és konyhai finomságok valószínűleg kézzel írt receptjei” maradtak fenn (Tóth I. Gy. 1996: 199–201). A vasi birtokos nemesesség magánkönyvtárainak méreteire jellemző, hogy az Ostffy Ferenc hagyatékában fennmaradt húsz kötetes gyűjteményt Tóth már „határeset”-ként tárgyalja (erre „már nem mondhatjuk, hogy csupán néhány kötetet tartott, de azt sem, hogy szép könyvtára volt” [Tóth I. Gy. 1996: 201]), a két leggazdagabb könyvtárral rendelkező vasi birtokos nemesnek, Weöres Mihálynak (1760) és Nagy Dávidnak (1781) 99, ill. 185 kötetből áll a gyűjteménye (Tóth I. Gy. 1996: 203–227). Tóth kimutatásainál – igaz – jóval kedvezőbb kép alakul ki Monok István országos áttekintéséből, ő már a 16. század végéről is ismer legalább 171 kötetből álló köznemesi könyvtárat (Monok–Madas 2003: 150–153).

2.1.3. Városi lakosság

A szabad királyi városok lakosságának írás és olvasás tudásáról az 1870-es népszámlálás ad először országos szintű, megbízható adatsort. Az áttekintés Magyarország és Erdély területéről 79, Horvát-Szlavonországból 8, a határőrvidékről pedig 12 szabad királyi várost, ill. Fiume városát vizsgálja. Az analfabetizmus szintje a vizsgált városok között nagy eltérést mutat, a legjobb eredményt Kőszeg hozza, itt a 6 évnél idősebb lakosság alig több, mint 15%-a nem tud se írni, se olvasni, ugyanez az adat a lista utolsó helyén végző Széken 85% fölött alakul, a többi város a két szélső érték között folyamatos átmenetet képezve egyenletesen oszlik meg (OMKSH 1871: 230–231). Az országrészek átlagát tekintve a következő adatokat kapjuk (írni és olvasni tudó, 6 évnél idősebb városi lakosság aránya): Magyarország 55%, Erdély 41%, Fiume város és kerülete 55%, Horvát-Szlavonország 52%, határőrvidék 52% (OMKSH 1871: 231–232). A magyar királyság egészét egységesen kezelve 1870-ben a városi lakosságnak tehát a fele (51%) tudott írni és olvasni is. A nemek közötti különbség a városi írni és olvasni tudó rétegben nem mutat nagy eltérést, a városi nők és a városi férfiak alfabetizációjának szintje közelebb áll egymáshoz, mint a városi és a vidéki társadalom írástudása (írni és olvasni tudó, 6 évnél idősebb városi nők/férfiak aránya, egész számra kerekítve): Magyarország 47/64%, Erdély 32/51%, Fiume 48/63%, Horvát-Szlavonország 46/59%, határőrvidék 42/62%, országos átlagban tehát: 43/60% (OMKSH 1871: 231–232). Ugyanez figyelhető meg az írni és olvasni is, ill. a csak olvasni tudók között, a városokban az utóbbi réteg – a határőrvidéket leszámítva – csak néhány százalékot tesz ki (írni és olvasni/csak olvasni tudók aránya): Magyarország 55/4%, Erdély 41/5%, Fiume 55/0%, Horvát-Szlavonország 52/1%, határőrvidék 51/17% (OMKSH 1871: 231–232).

Az 1870-es népszámlálást megelőző időszak városi lakosságának írástudásáról nincsenek statisztikai módszerekkel dolgozó kimutatások. Pál Judit a II. Lipót 1791-es trónra lépésének alkalmából tett hűségeskük aláírásait vizsgálva három erdélyi városról ugyan közöl számszerű adatokat, de ezek irreálisan magas eredményeket hoznak. Marosvásárhelyen – egész számra kerekítve – a listán szereplők 58%-a, Székelyudvarhelyen 90%-a, Sepsiszentgyörgyön 79%-a írta alá a hűségesküt, ami jóval meghaladja az 1870-es népszámlálás alkalmával mért szintet (akkor Marosvásárhelyen a hat évnél idősebb lakosságnak még mindig csak 53%-a, Székelyudvarhely 62%-a, Sepsiszentgyörgy 43%-a tudott legalább olvasni [OMKSH 1871: 230–231]). A korábbi magasabb eredmények – ahogyan arra Pál is felhívja a figyelmet – egyrészt arra vezethetők vissza, hogy az aláírók mind maga-

sabb társadalmi réteghez tartozó férfiak, másrészt arra, hogy feltehetően nem minden aláírás saját kezű (Pál 2003: 456–458).

Mikorra tehető a városi lakosság alfabetizációs folyamatának kezdete? Az írásbeliség a magyarországi városok életében a 13. század közepétől kezd szerepet játszani. Az első magyarországi város által kiadott hiteles oklevél 1255-ben kelt Esztergomban (Szende 2014: 435), ezt követően előbb szórványosan, majd – 1290-től – egyre nagyobb tömegben maradnak fenn hasonló dokumentumok,¹³ míg végül a 14. század közepéig minden nagyobb magyarországi városban megindul az oklevéladás (Szende 2014: 438). A városi írásbeliségnek ez az első korszaka ugyanakkor még erősen kapcsolódik az egyházi intézményrendszerhez, „a hiteleshelyek számos városban gyakoroltak döntő befolyást nemcsak egyes dokumentum-típusok formai elemeire, hanem a városi kancelláriák kialakulására általánosságban is”, így például Sopronban 1260-tól a 14. század közepéig a johannita rendház vezetői „játszottak szerepet a városi oklevélkiadásban”, Pozsonyban „a helyi társaskáptalan biztosította az oklevél-kibocsátás személyi feltételeit” (Szende 2014: 450). A fejlődés következő szakaszát jelzi, amikor már maguk a városi kancelláriák is hiteleshelyként kezdenek működni, „az előbbiekhöz hasonló tekintéllyel és jogkörrel” (Szende 2014: 451).

A írásbeliség szempontjából legrészletesebben vizsgált város, Sopron esetében a 14. század közepétől kezdődő időszakot, „az írásbeliség megoszlásának korát” (1352–1631) Mollay Károly három fejlődési szakaszra osztja. „Az első szakaszban (1352–1450.) a latin mellett megjelenik a német, a jiddis és a héber nyelvű írásbeliség (a magyar csak szórványokban), a világi papok (kevésbé a ferences szerzetesek) egyházi írásbelisége mellett kialakul a városi kancellária világi írásbelisége, a plébániai iskola működése viszont már a következő szakasz nem-kancelláriai, polgári írásbeliségét készíti elő. A második szakaszt (1451–1549.) főleg a polgárság nem-kancelláriai írásbeliségének kibontakozása különbözteti meg az elsőtől, kéziratok, majd nyomtatványok forgalmazása a következő szakasz irodalmi műveltségének alapját veti meg. A harmadik szakaszban (1550–1631.) jelenik meg a magyar nyelvű írásbeliség, amely a latinnal és a némettel együtt most már irodalmi szintre emelkedik (a jiddis és a héber viszont megszűnik [Mollay 1967–1968, 3: 317]).” Az első, a 14. és a 15. század közepe közötti időszakban tehát a latin mellett a népnyelvű, az egyházi mellett a világi írásbeliség is megjelenik már, de az íráshasználat jellemzően nem lép ki a városigazgatás hivatalos keretei közül. A polgári írásbeliség kibontakozása a következő száz év újdonsága. Ezt az időszakot „elsősorban az írástudók számának gyors növekedése, az írni-olvasnitudás, az írásbeliség kiterjedése, kézíratos, majd nyomtatott művek forgalmazása”, ill. „az írástudók társadalmi helyzetének emelkedése” jellemzi (Mollay 1967–1968, 4: 37). A nótáriusok (Mollay 1967–1968, 4: 37–45) és az iskolamesterek (Mollay 1967–1968, 4: 46–47) megbecsültsége a 15. és a 16. század közepe közötti száz évben folyamatosan növekszik, az előbbi csoport Schöckel Bernáttal kezdve már nem csak nótárius, hanem gyakran közjegyző is (Mollay 1967–1968, 4: 40), az utóbbi réteg elismertségének emelkedését jelzi, hogy Hengst Lénárd személyében 1508-1514 között a városi iskolának először lesz jó módú patrícius származású vezetője (Mollay 1967–1968, 4: 46). A tendencia, az írástudás megbecsültségének emelkedése a városi polgárság körében is jól kimutatható, „e fejlődési szakaszból már vannak adataink az írásolvasással nem hivatásszerűen foglalkozó, kereskedő vagy iparos polgárok írástudásáról” is (Mollay 1967–1968, 4: 47). Az írástudók legnagyobb részét kitevő keres-

¹³ A Magyar Királyság városi hatóságai által 1255–1305 között kiadott, teljes szövegükben ismert oklevelek katalógusát ld.: Szende 2014: 453–458.

kedőréteg mellett „pék, posztónyíró, ötvös és kalaposmester” írástudásáról maradtak fennadatok, de az írástudók között már polgárasszonyt is találunk (Mollay 1967–1968, 4: 48).

A fenti adatok alapján a városi lakosság alfabetizációs folyamatának kezdetét a 15. század közepére valószínűsíthetjük, úgy tűnik, hogy a 15. század közepe előtt a városokban is csak az adminisztrációban dolgozó néhány fő tudott írni és olvasni. A városi lakosság alfabetizációjának 1450 körülre becsült kezdete a magyarországi városok között a felső határt jelentheti, Sopron, Pozsony és Eperjes az 1870-es népszámláláson a városok rangsorának első felében végez (a száz vizsgált város közül Sopron a 3., Pozsony a 10., Eperjes a 38. leginkább alfabetizált város [OMKSH 1871: 230]).

A becslést a városi könyvkultúrára vonatkozó adatok nem cáfolják. A soproni írásbeliség 1451–1549 közötti fejlődési szakaszának áttekintését Mollay az olvasmányanyagról tudósító adatok felsorolásával zárja, az első kéziratot hagyományozó végrendelettől (1457) kezdve a következő század közepéig számtalan – olykor egy-két, más esetekben tíznél is több művet tartalmazó, jellemzően papi – magángyűjteményt említ (Mollay 1967–1968, 4: 49–56). Az 1393–1526 között – nagy többségükben a Mohácsot megelőző generáció (1495–1525) élete folyamán – kelt végrendeleteket átvizsgálva Szende Katalin statisztikát is közöl, a 119 testamentum összesen 106 könyvről rendelkezik, ezek közül 102-t (96%) férfiak, 4-et (4%) nők hagyományoznak. Ha a férfiak közül kivesszük a papok által hagyományozott könyveket a két adat – 10 (71%), ill. 4 (29%) – sokkal kiegyenlítettabbé válik (Szende 2004: 81, 118). Pozsony 1415–1529 között kelt 883 végrendelete összesen 84 könyvet említ, ezek közül 75-öt férfiak (89,3%), 9-et nők (10,7%) hagynak a kijelölt örökösre (Szende 2004: 81, 118). Eperjesről 1515-ből maradt fenn először magánszemély könyvvásárlására vonatkozó adat (Iványi 1911: 302), de a 16. század közepétől a korszakhoz képest már tekintélyes könyvgyűjtemények inventáriumai maradtak fenn. Feyner Gergely eperjesi polgár után 1552-ben 22 könyv – köztük egy magyar nyelvű Solthar koenve – marad, a plébánia könyvtárának jegyzéke ugyanekkor 77 tételt említ, Wíngler Apollo volt iskolamester könyvtárát az 1556-os könyvjegyzék 44 tételben sorolja fel, Fainer Gergely eperjesi polgár javainak 1559-es összeírásában 29 könyv és egy köteg papír is szerepel (Iványi 1911: 304–309). Az ország egészének városi könyvgyűjteményeit összegző elemzés a 16–17. századról készült. Az áttekintés a gyűjtemény mérete alapján három könyvtártípust különböztet meg, a kis könyvtárakban 1–20, a közepesekben 21–100, a nagyokban 100–200 kötet volt. Kis könyvtárral jellemzően a mesteremberek („pl. kádár, szabó, pék, lakatos”) és egy-két városi tisztviselő rendelkezett, ezekben a gyűjteményekben „leginkább a napi vallásgyakorlathoz szükséges könyvek (Biblia, énekeskönyv, katekizmus stb.) a dominánsak, de a különböző prédikációs- és beszédgyűjtemények [...] mellett egy-egy történeti vagy szépirodalmi mű is akad” (Farkas 1992: 109). Közepes méretű könyvtára a jómódú kereskedőknek, mesterembereknek, tanároknak, orvosoknak, jogászoknak és városi tisztségviselőknek volt. „A mesteremberek és kereskedők könyvtáraiban a teológiai és hitvita-irodalom, illetve bibliakommentárok mellett néhány esetben a történeti munka és a humanista irodalom sem hiányzik”, az értelmiségi munkát végzők esetében a könyvtárak anyagának jó részét – nem meglepő módon – a szakkönyvek teszik ki (Farkas 1992: 110–111). A városi értelmiség vezető rétegének tagjai („tanárok, orvosok, jogászok [...] és a vezető tisztségviselők”) által birtokolt nagy könyvtárak a nagyobb városokra, elsősorban Sopronra, Kassára, Brassóra és Kolozsvárra voltak jellemzőek, „a protestáns teológia, antik szépirodalom és történeti munkák mellett” ezekben a gyűjteményekben „a szakkönyvek (jogi, orvosi vagy pedagógiai) száma lényegesen megnő” (Farkas 1992: 111).

2.1.4. Parasztok

A parasztok írástudásáról a 18. századot megelőzően nincsenek statisztikailag értelmezhető adataink. A 18. századtól megjelenő adatsorok is sokáig csak a paraszti réteg férfi tagjainak alfabetizációját teszik vizsgálhatóvá, a falvak és a mezővárosok női lakosságának írni és olvasni tudása azonban minden bizonnyal alatta maradt a kompetencia a férfiak körében mért szintjének.¹⁴ A 18. századi viszonyokat statisztikai eszközökkel először Benda Kálmán vizsgálta. Benda a dunántúli falvak és mezővárosok társadalmának legfelső rétegét tekinti át. Adatai a Mária Terézia 1768-as rendeletének nyomán elvégzett, a falvak és a mezővárosok földesúri terheit vizsgáló felmérésből származnak, a kilenc pontból álló kérdőívet a község elöljárósága („bíró, vagy mezővárosokban főbíró, törvénybíró vagy kisbíró és 3–5 esküdt”) válaszolta meg, majd hitelesítette aláírással, ill. – az írástudás hiányában – kereszttel (Benda K. 1977: 128–129). A dunántúli megyék megmaradt válaszlappjait („átlagban mindenütt hiányzik a települések 10–20%a” [Benda K. 1977: 129]) átnézve Benda a következő eredményre jut. A paraszti réteg elitjének alfabetizációja Sopron megyében jutott a legmesszebb, itt „a paraszti települések (mezővárosok és falvak együtt)” – egész számra kerekítve – 49%-ában a vezetés legalább egy tagja, 28%-ában kettő vagy annál több tagja tudja kereszt helyett aláírásával hitelesíteni a válaszokat. Ugyanezek az értékek a többi megyében így alakulnak. Moson: 46/16%; Komárom: 27/20%; Győr: 15/0%; Tolna: 9/2%; Veszprém: 8/5%, Somogy: /0%; Zala: 3/1%; Baranya: 1/1% (Benda K. 1977: 129–130). A falvak és a mezővárosok adatainak elkülönítése itt ugyanakkor azt mutatja, hogy a két településtípus közül az utóbbi jóval fejlettebb írástudó réteggel rendelkezik. Míg a Benda által vizsgált mezővárosok elöljáróságainak 39%-ában egy, 15%-ában kettő vagy annál több írástudó dolgozott, addig ez az arány a falvak esetében 10/4% (Benda K. 1977: 130). Az áttekintést összegezve Benda kimondja, hogy „dunántúli átlagban a közösségi elöljárók (tehát a paraszti elit) legfőljebb 15%-a értett a betűhöz. A férfi parasztnépesség tömegeiben ez az arány még alacsonyabb kellett, hogy legyen, s az asszonyoké még ez alatt lehetett” (Benda K. 1977: 132).

A Benda által felvázolt képet Tóth István György egyetlen megyét áttekintő vizsgálata megerősíteni látszik. Tóth parasztok által hitelesített dokumentumokon (kötelezvények, adóslevelek, adásvételi szerződések, falubírói elszámolások stb.) fennmaradt aláírások, ill. az azokat helyettesítő keresztek arányából következtet a Vas megyei parasztság írástudására. Az áttekintés a 17. századból 44 (magyar, német szlovén és horvát nemzetiségű) Vas megyei falu adatait gyűjti össze, a 611 adat mindegyike kereszt, a vizsgált területen a század végéig egyetlen paraszti kéztől származó aláírást sem sikerül begyűjtenie a szerzőnek. „Bár ez a 611 keresztet rajzoló parasztember csak töredéke Vas vármegye 17. századi lakosságának [...], abból, hogy a 44 faluban egyetlenegy írni tudó parasztot sem találtunk, mégis levonhatjuk a következtetést: a 17. században a vasi parasztság körében általános volt az írástudatlanság” (Tóth I. Gy. 1996: 63–64). Tóth mérését Horváth József a 17. századi, győri végrendeleteket feltáró kutatása némileg árnyalja. A több mint ezer testamentum vizsgálata alapján kiderül, hogy a mezővárosban a városi jobbágyok között már a 17. század első felében sem teljes az írástudatlanság, sőt „úgy tűnik, hogy a város vezetői az 1620-as években már írástudó emberek voltak” (Horváth József 2002: 94). A 18. századra – immár 70 falu 1640 adata alapján –

¹⁴ Tóth I. Gy. 1996: 80. Hogy mennyivel marad alatta, nehéz megbecsülni. 1870-ben az analfabéta nők és férfiak aránya közti különbség az ország 78 vármegyéjében mindenestre már sehol sem nagyobb 9%-nál (Tóth I. Gy. 1996: 250–251).

2,4%-ra javul azoknak a parasztnak az aránya, akik legalább saját nevüket le tudják írni. A szerző ugyanakkor kiemeli, hogy „az írnitűdők aránya valószínűleg még ennél is kisebb lenne, ha statisztikáink átfognák a parasztság egészét. A falusi társadalom legalsó rétegei azonban nem szerepelnek forrásainkban: őket nem választották meg esküdtnek, kezesnek sem kérték fel őket, és mivel nem voltak földjeik, ezek eladásáról sem állíthattak ki iratokat” (Tóth I. Gy. 1996: 65–66). A falvakban mért adatok a következő században sem változnak számottevően: az 58 falu iratanyagából begyűjtött 3272 adatból 3093 (94,5%) a kereszt, 179 (5,5%) az aláírás (Tóth I. Gy. 1996: 67). Benda vizsgálataival összhangban a falvakban mért adatoknál sokkal jobb eredményt hoz a Tóth által elemzett egyetlen mezőváros, Körmen, ahol az keresztet rajzolók (65,8%), illetve az aláírással hitelesítők (34,2%) aránya a 18. század folyamán lényegében nem változik (Tóth I. Gy. 1996: 66), hasonló adatot ismerünk még Keszthely 19. század eleji állapotáról, itt 1838-ban a férfiak durván 30%-a tudhatott írni (Király 1990: 166–170), de ebben a 30%-ban még ekkor is alig találkozunk nővel (Benda Gy. 2002: 175).

Az így kirajzolódó képet a parasztnak könyvkultúrájára vonatkozó adatok megerősítik. Péter Katalin a népszerű kiadványok számának a 16. század utolsó harmadában megfigyelt, radikális mennyiségi növekedéséből arra következtet, hogy – ha nem is nagy számban, de – ekkor már számolni kell paraszti származású olvasóközönséggel is (Péter 1985: 1024–1025). Tóth István György ugyanakkor meggyőzően mutatja be, hogy a 19. századot megelőző időszakban e társadalmi réteg körében az egyetlen nagyobb számban elterjedt könyvtípus az imakönyv lehetett. Több adat bizonyítja, hogy írni nem tudó (vagy az írást nem használó) parasztnak a 18. században már rendelkeznek imakönyvvel, de az adatok egy részéből az is kiderül, hogy e társadalmi réteg számára a könyvből olvasás az imádkozás szinonimája, úgy tűnik tehát, hogy más könyvtípust nemigen ismertek (Tóth I. Gy. 1996: 81–82). A másik műfaj, amely elvileg elterjedt lehetett volna, a kalendárium jelenléte a paraszti társadalomban a 19. századot megelőző időszakból sem a Nyugat-Dunántúlon, sem az Alföldön nem mutatható ki. Sopron és Zala megyei, 18. századi boszorkányperek, ill. szintén 18. századi, nagykőrösi bűnperek időpont-megjelölései jól mutatják, hogy a tanúskodó parasztnak időszemléletét ekkor még nem a kalendáriumok által használt felfogás (év, hónap, nap), hanem a hagyományos, az időpontokat az egyházi ünnepek vagy (ritkábban) a mezőgazdasági év eseményei alapján körülíró megszokás határozza meg (Tóth I. Gy. 1996: 82–84). A Tóth vizsgálatai nyomán kirajzolódó képet Sz. Kristóf Ildikó a 16–18. század körülbelül kétezzer boszorkányperét áttekintő kutatása megerősíti. A tanúvallomásokból kigyűjtött, az alfabetizációra vonatkozó adatok azt mutatják, hogy a falusi, mezővárosi lakosság a vizsgált időszak alatt olvasni már viszonylag nagy számban, írni meglehetősen ritkán tudott, a nyomtatott kultúrával pedig szinte kivétel nélkül az imakönyveken keresztül érintkezett (az imakönyveken kívül – elvétve – előfordul még ábécés könyv, kalendárium [két említés], ének- vagy zsoltárkönyv, szöveggel ellátott vagy anélküli vallásos kép [Sz. Kristóf 1995: 82–85]).¹⁵

A fenti szakirodalmi összefoglalás eredményei az intézményfüggetlenség felé elmozduló magyarországi vershagyomány kialakulásának vizsgálatát alig segítik. Statisztikai módszerekkel értel-

¹⁵ A boszorkányperekről ld. még: Tóth I. Gy. 1996: 113–116. A kutatás eredményeként kirajzolódó képet Tóth a következőképpen foglalja össze. „Az írás jelenléte ekkor [a 18. században] a falvakban már általános, de a parasztnak nagy többsége még írástudatlan, és ezért a legtöbben nem tudták megfejteni az okmányok tartalmát – ezért lehetett a ládában őrzött, titokzatos iromány ördögös dolog az analfabéta jobbágyok számára” (Tóth I. Gy. 1996: 116).

mezhető adatokat – láttuk – csak a 18. századtól kezdve ismer a kutatás, de országos felmérés csak a 19. század utolsó negyedében készül. A 18. századot megelőző időszakba az alfabetizáció kutatói tehát csak alig-alig látnak bele. A kirajzolódó kép mégsem teljesen tanulságok nélkül való. Egyrészt – nem meglepő módon – úgy tűnik, hogy a vizsgálandó versanyagot létrehozó, a 15. század közepétől 1536-ig terjedő időszakban az írott, tehát olvasás útján befogadható szövegek halmazaként felfogott irodalom a paraszti réteg számára még egyáltalán nem, de a kismanesek körében is csak nagyon korlátozott mértékben volt hozzáférhető. Másrészt azt látjuk, hogy az arisztokrácia férfi tagjai körében éppen ezalatt az időszak alatt válik általánosan elterjedté a betűk ismerete, a századforduló környékén tehát egyre több az irodalom iránt is érdeklődő arisztokrata megléte valószínűsíthetünk. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy úgy tűnik, ha nem is túl nagy arányban, de a nemesség körében a 14. század elejétől kezdve végig kimutatható egy írástudásból élő hivatalnok réteg, ill. hogy az elsősorban német környezetben kifejlődő városi írásbeliség a jelek szerint messze meghaladta az összes többi társadalmi réteg alfabetizáltságának szintjét.

2.2. Az első információtörténeti fordulat: lesznek magyar írók

E fejezetben irodalmárként, közelebbről szövegkiadóként teszünk fontos megállapítást a legkorábbi magyar nyelvű szövegemlékekről, azokról, amelyeket – nem vizsgáljuk, hogy joggal-e – Árpád-koriaknak (Benkő 1980) szokás nevezni, legkivált pedig arról a kettőről, amelyeknek lejegyzése bizonyosan vagy nagy valószínűséggel az Árpád-ház kihalása (1301) előtti időszakra esik. Az állítás úgy hangzik, hogy a korpuszban található számos szöveghiba között egyetlenegy olyan sincs, amelyet kifejezetten másolói hibának kellene minősíteni.

Az állítást információtörténeti gondolatmenet keretében terjesztjük elő, amely nem is az előző információrobbanásra, a mozgóbetűs nyomtatás és a magyar kódexek korára, a késő középkorban elkezdődő reneszánszra, hanem a még azt is megelőző forradalomra, a magyar nyelven való írás megjelenésének időszakára vonatkozik. Tarnai Andor „második szóbeliség”-modelljét bírálókat nélkül pontosítjuk és megerősítjük, majd alávetjük két Karl Popper-féle ellenpróbának (Popper 1963: 33–39). Az első az információtörténeti poétika területén a Tarnai-modell alapján bevezetendő ún. hagyománytalansági szabályt támasztja alá (Popper követelménye szerint: sikertelenül cáfolja) az ÓMS elemzésével. A másik ellenpróba textológiai eszközökkel bizonyítja (Popperrel: sikertelenül cáfolja), hogy a Tarnai-modell alapján meghatározott ún. abszolút olvasáshatár előtt magyar szövegek írásban nem áramlottak.

A filológiai tudományokban mindig szövegelemzést végzünk; állításaink aranyfedezete legtöbbször az elemzésünket ellenőrző szakolvasó tapasztalata. Ezúttal az olvasó jól teszi, ha a fő gondolatmenetnek és a két segédételnek a közvetlen szövegtapasztalattól távolabbi, logikai és ténybeli koherenciáját is ellenőrzi, hiszen ez a koherencia a legfőbb érvünk.

2.2.1. Szövegjavítás vagy szövegrontás?

A nyelvész a szövegkiadó mumusa (a szóhasználathoz Vadai 1984: 74). Ő az, akinek a legbetűhívebb kiadás se elég pontos. Aki még a vélhetőleg tisztán írástechnikai eltérések rögzítéséhez is, aminő az ÓMS-ben az $f = s$ betűváltozatoké, következetesen ragaszkodik. Ehhez képest az irodalmárnak az a benyomása, hogy legkorábbi szövegemlékeinkhez, anyanyelvünk és anyairodalmunk erekléihez mintha szinte óvatlan kézzel nyúlának.

Pedig a textológiának ugyanaz az alapelve, mint az orvostudománynak: ha gyógyítani mindig nem tudunk is, legalább ne ártsunk. A klasszikusok szövegtörténete során képződött minden egyes hibát legjobb lehetőségünk szerint igyekszünk kijavítani, de azokat a szövegrészeket, amelyek nem bizonyosan hibásak, nem bántjuk. Ne okozzunk további szövegromlást mi magunk.

Tekintsünk meg két vitatható példát.

A. Molnár Ferenc szellemes meglátása és meggyőző szövegpárhuzamai nyomán a HB tökéletesen olvasható *feze* (*fesze* 'fészke') szavát az utóbbi időben a *feye* szóval szokás helyettesíteni: „úgy látom, hogy a HB. *feze* szaváról vallott értelmezésem kezd elfogadottá válni” (A. Molnár 2003a: 49). Az általa javasolt módosítás általános sikere egyben-másban emlékeztet a textológiában számon tartott egyik legközönségesebb másolói hibafajta lélektanára. A másoló ilyenkor a hibásnak vélt, de valójában csak elavult nyelvhasználat akaratlan korszerűsítését követi el, amikor az idegenszerű kifejezést otthonosabbra cseréli. Amikor a másoló a saját nyelvhasználatához közelebb hozza a lemásolandó szöveget, azt nemcsak figyelmetlenségből, nemcsak önkéntelenül teheti meg – már olvasás közben a korszerűbb vagy köznapibb változatot látva bele a forrásszövegbe –, hanem figyelmesen, tudatos döntéssel is elronthatja a szöveget, mondván, hogy ennek így és így több értelme van, ezt így és így szokták kifejezni, mint szövegpárhuzamok mutatják. A *lectio facilior* lélektani kelepceje még a tudóst is fenyegetheti, hiszen ő is anyanyelvi beszélő, és *fészé* ma már nincs, de *feje* még van.

Eredet-metafora a *feje* is, a *fészke* is: Ádámban, az ő vétkes döntésében ismerjük fel a halál és pokol eredetét: fészket vagy fejét. A latin szöveg itt viszonylag távol jár a magyartól, nem igazít el. Lehet, hogy nem egyenrangú a két metafora – de értelmetlen dolog méricskélünk őket, hiszen szövegforrásunk csupán az egyiküket hagyta ránk, a másikat nem.

Textológusként ezen a tényen nem változtathatunk. A *feze* szót elemző Bárczi Géza (1982: 136) számára nyilvánvaló lehetett ez a tudományos játékszabály; bizonyára emiatt nem is tartotta szükségesnek az indoklást: „Más magyarázatai közül aligha vehető számba Sajnovics (*Demonstratio* 6) és Révai (*Ant.* 223) nézete, kik *feje* 'fons, origo' értelmezést ajánlanak.”

Más volna a helyzet, ha bizonyosak lennénk a másoló tollhibájában. Azonban a szöveg kifogástalanul érthető, ha a *feze* jelentése 'fészke'. A *-k* kicsinyítő képző nélküli alak megfelelője minden finnugor nyelvben megvan (SzófSz). A képző nélküli, ősi változatnak a magyarban viszont csak egyetlen előfordulását ismerjük – éppen a HB-ből! Vakmerő szövegjavításunkkal tehát egyedülálló nyelvtörténeti adatot pusztítunk el.

A másik példa Orlovsky Gézáé, aki egy egyetemitanököv-fejezetben (2010b: 52–56) úgy közelíti a szekvenciaformához az ÓMS-t, hogy egy versszakát önkényesen áthelyezi máshová anélkül, hogy textológiai érvekkel bizonyítaná a szövegforrás versszak-sorrendjének hibás voltát.

József Attila, Petőfi, Kosztolányi szövegeihez sohasem nyúlnánk ilyen óvatlanul, már-már tisztelenül. Mi az oka annak, hogy ezeket az egyedülállóan értékes régiségeket viszont aggály nélkül átszabhatjuk? Az a széles körben elterjedt meggyőződés, hogy e legrégebbi szövegelemleink valamennyien gondatlan, hibás másolatok. Ahogy Orlovsky írja az ÓMS-ről (2010b: 54): „a Leuveni Kódex egy meglehetősen rossz, elrontott sorrendű és talán csonka átíratát adja az *Ómagyar Mária-siralomnak*”.

A korai szövegelemlekek e kedvezőtlen textológiai helyzetét általános szabály formájában Benkő Loránd mondta ki.

2.2.2. Mennél régibb, annál hiteltelenebb?

Indoklásával együtt, hosszan idézzük Benkő Loránd általánosan elfogadott tételét: „A témakör egyik kulcskérdése abban áll, eredeti fogalmazványok vagy legalábbis szerzőiktől való kézirati maradványok-e szóban forgó szövegeink, vagy pedig másolatok. Szorosan ide kapcsolódik a szövegek keletkezési idejének problémája” (Benkő 1980: 20–22).

„Itt van mindjárt a korunkra fennmaradt régi kéziratok eredeti, szerzői példányainak és másolati példányainak aránya, illetőleg az abból a nagy számok törvényei alapján levont következtetés lehetőség. Jól ismeretes tény, hogy a kézirati másolatok a magyar írásbeliség legrégebb idejétől a könyvnyomtatás elterjedéséig a szövegterjesztés kizárólagos eszközei voltak, sőt a könyvnyomtatásnak még viszonylag fejlett idejében is rendkívül jelentős tényezőként szerepeltek. Ennek következménye, hogy még a felvilágosodás korából ránk maradt kéziratok nagyobbik része sem a szerzők eredeti fogalmazványa, de még annak tisztázata sem, hanem más kezeztől származó, a terjesztés céljait szolgáló másolat... S minél régebbi időkre megyünk vissza, annál inkább tolódnak el az arányok a másolatok javára. Kódexeinkben például már egészen ritka az eredeti szerzői kézirat vagy éppen a fordítási fogalmazvány; túlon túl nagy többségük sokrendbeli másolat valamelyik példány, mely legtöbbször nem is az eredeti alapján, hanem szintén másolatról készült, gyakran évtizedekkel, sőt esetleg évszázadokkal eredetijének keletkezése után. Mindebből következik, hogy csak véletlenszerű különlegesség volna, ha legkorábbi szövegeink valamelyike is a szövegalkotótól való, eredeti példánynak minősülne.

Már konkrétabb fogódzót is ad számunkra emlékeink külső képe, leírásának módja. Írásuk tisztasága, folyamatossága, a szövegalkotó, -fordító megformálással, áttétellel kapcsolatos küzdelmének nyomtalansága nem vall első kézből való, fordítási fogalmazványra, hanem másodlagos leírásra. Ezt eléggé jól meg lehet állapítani, ha ránk maradt szövegeink külalakját egybevetjük olyan, kétségtelenül szerzői fogalmazványoknak a leírásmódjával, mint amilyen, mondjuk, a BirkK.-é. Ettől persze a szövegek lehetnének még szövegszerzői tisztázatok is. Ennek azonban már az is ellene mond, hogy a HB. és K., az ÓMS. és a GyS. bizonyosan, a KT. és Sz. következtethetően olyan latin nyelvű kódexeknek az úgynevezett vendégszövegei, amelyek tipikusan másolati jellegűek, s meghatározott egyházi célok érdekében terjesztendő szövegeket tartalmaznak. Még inkább számításba veendő körülmény, hogy azon három esetben, ahol a teljes kódexet ismerjük, egyik magyar vendégszöveg (HB. és K., ÓMS., GyS.) leírója sem csak a magyar nyelvű rész papírra vetője, hanem a kódex egyéb, részben környező latin szövegeinek is másolója” (Benkő 1980: 21–22).

*

Az Árpád-kori magyar irodalmi élet sokkal fejletlenebb volt annál a szintnél, amelyet Benkő Loránd elmélete igényelne.

Még a középkor végére, még a gyors fejlődést mutató 15. századra is igaz, hogy a „nemesség többsége nem érdeklődött az írás mestersége iránt” (Fügedi 1981: 457). A magyar ajkú polgárságot és mezővárosi lakosságot is megelőzték a népnyelvű okleveles gyakorlatban nemcsak a magyarországi németek, hanem még a csehül oklevelező zsolnai szlovákok is, miközben a magyar nyelv szinte „nem jelent meg a jogi írásbeliségben” (Solymosi 2011: 495, 498; a Magyi-kódex jelentéktelen adatával talán nem számolva). Az Árpád-kori betűismeret persze még ennél a szintnél is sokszorosan gyengébb volt. A magyar szövegek folyvást bekövetkező lemásolása – Benkő elmélete – kéz-

iratok rendszeres áramlását, pezsgő irodalmi életet feltételezne. Ilyen a korai Árpád-korban még latinul sem állt fenn: „Magyarországon a kereszténység első két századában oly kevés írnivaló akadt, hogy az ország szellemi elitje a XI–XII. században csak százötven-kétszáz főből állt” (Tarnai 1981: 15). A Tihanyi alapítólevél nemcsak a legkorábbi olyan oklevél, amely latin törzsszövege mellett sok értékes magyar szórványt is tartalmaz, hanem egyáltalán a legkorábbi, eredeti alakjában ránk maradt, latin nyelvű magyarországi oklevél. Oklevél kiadását eleinte csak egyháziak igényelték maguknak (Guoth 1936: 26–32, idézi Gerézdi 1962: 21). Korai latin kódex is nagyon kevés maradt fenn (ÓmOlv xxxi, Vizkelety [szerk.] 1985, Csapodi–Csapodiné 1995). Felkavaró írástudatlanság-élmény rápillantani a korai Árpád-házi királyok egyik-másik pénzén a körirat jellegű, írásutánzó díszítésre (Réthy 1899: 5., 6., 18., 64., 94., 99., 109., 318., 338., 339. sz. stb.).

Életszerűtlen feltételezés, hogy mennél régebbi, forrásokban mennél szegényebb korba érke-zünk, annál inkább másolatokkal lesz dolgunk. Épp fordítva: egyre nagyobb eséllyel bukkanunk eredetiekre. Ma, a nyomtatott könyvek – vagyis a több ezres másolati példányszámok – korában roppant valószínűtlen lenne egy olyan eset, amikor valaki egy önkiszolgáló könyvesboltban merő véletlenségből nem nyomtatványt, hanem egy klasszikus szerző saját kezű kéziratát emelné le a polcról. A magyar nyelvű kódexek korából fennmaradt kb. félszáz kötet között már akad néhány szerzői kézirat, de azért ott is sokkal gyakoribb a másolati példány. A vendégszövegek idejében viszont már a másolat lehetett roppant ritka jelenség. Ha a népnyelvű vendégszöveg létezéséről csak az tudhatott, aki beleírta kódexébe, akkor másolóra ilyen irat csak véletlenül található. Amikor pedig a történelemben legelőször esett meg, hogy valaki magyar nyelven szöveget jegyzett le, akkor még csak egyetlenegy magyar szövegemlék létezett – az tehát per definitionem másolat nem lehetett. Nem lett volna szabad Benkőnek a nagy számok törvényére hivatkoznia akkor, amikor az időben visszafelé haladva éppen hogy egyre kisebbek a számok. A szabály valójában az, hogy mennél régebben elmúlt időről van szó, annál gyakoribbak az autográfok, s annál ritkábbak az allográfok.

Történetietlen, hogy az okfejtés egy kalap alá veszi az Árpád- és Anjou-kort, valamint a vegyesházi királyok korát. Az Árpádok idején roppant ritkák voltak a magyarul is tudó értelmiségiek. Az Anjou-korban lassan, a vegyesházi királyok alatt gyorsan növekedett az értelmiségiképzés a közeli országokban megnyílt, olcsóbb egyetemeken (és olykor, átmenetileg, Pécsen, Óbudán, Pozsonyban), s a káptalani, plébániai, városi iskolák hálózata is fejlődött. (Egyetem, iskola és irodalom kapcsolatáról Gerézdi 1962: 34–35, a késő középkori iskolai életről Erdélyi 2011: 81–95.) Az Árpád-ház kihalása és a mohácsi vész közötti bő két évszázadban mély változások zajlottak le az egyház-, iskola- és hivataltörténetben – az értelmiségtörténet minden területén. A vendégszövegek korának és a magyar nyelvű kódexek korának tehát kevés közülük van egymáshoz. Az Árpád-kor magyar írói még úgy írtak, hogy csak hallgatókra számíhattak, olvasókra nem – a Mátyás–Jagelló-korban viszont már igenis létezett kicsiny magyar olvasóközönség.

Az is történetietlen, hogy amikor szerzői kéziratról (autográfról) beszél Benkő, akkor a mai kor piszkozat-fogalmára gondol. A középkorban, amikor a szemüveg még nem terjedt el, és amikor nemcsak a pergamen, hanem a papír is ritka és drága volt, akkor szóbeliség és írásbeliség aránya igencsak különbözött a maitól, és a maiakénál sokkal nagyobb teljesítményű volt a szerzők emlékezőtehetsége. A legtöbb szerzői kézirat fejben már megfogalmazott szöveg belső, de talán nem hangtalan tollbamondása nyomán született meg.

Eleve történetietlen a középkorban szerzői kéziratról beszélni – de ezt nem kifogásoljuk, sőt mi is azt a modern, textológiai szerzőfogalmat használjuk, amelynek a választékos, középkori szerzőfogalomhoz semmi köze. Ott szerzőnek azt a roppant kevés személyt tekintették, akinek *auctoritasa* volt (Kiss 2010: 23). Mi ellenkezőleg, könnyen osztogatjuk e megtisztelő megnevezést. A textológus szemében már az szerzőnek számít, aki úgy jegyez le egy szöveget, hogy közben nincs másoló helyzetben, más szóval nem az a célja, hogy egy előtte fekvő iratból vagy előtte elhangzott – tollba mondott, felolvasott vagy elénekelt – szövegből egy újabb – kézirati – példányt hozzon létre. Amikor a textológus szerzőről beszél, a szöveg eredetiségének fokáról nem nyilatkozik. Nem vizsgálja, hogy az író melyik elméleti képességére – emlékező- vagy kitaláló és szerkesztő tehetségére – milyen mértékben támaszkodott. Csak annak tisztázása fontos – a legfontosabb – a szöveg hitelességét vizsgáló személy számára, hogy a lejegyzés során lényegében pusztán szövegmegismétlés történt-e (ilyenkor másolóról beszélünk), vagy nem csupán az (ilyenkor szerzőről).

2.2.3. A második szóbeliség

„S minél régebbi időkre megyünk vissza, annál inkább tolódnak el az arányok a másolatok javára.” Benkő Loránd e gondolatával az a fő nehézség, hogy semmiképpen nem illeszthető össze Tarnai Andor ma általánosan elfogadott, helytálló felfogásával. Ő ismerte fel a „második szóbeliség” jelenségét (Tarnai 1981: 18–25, módszeres alátámasztás: Tarnai 1984). A második szóbeliség lényege, hogy a korai századokban a magyar irodalom kétnyelvű és kétközegű volt. Latinul megírták, magyarul elmondták, és pedig kétféleképpen.

A szertartás-rendben rögzített egyes latin szövegeket az egyházi értelmiségiek szóról szóra lefordították magyarra, és a magyar szóbeliségben ugyanolyan rögzített szövegek lettek belőlük, mint latin eredetijeik voltak az írásbeliségben. Volt közöttük, amit csak a papnak kellett megjegyeznie, volt, amit a hívőnek is. A *Hiszekegy* és a *Miatyánk* fordításának szövegét a keresztények máig megtanulják a hittani képzés keretében; nem volt ez máshogy a középkorban sem.

A liturgiában rögzítetlen népnyelvű szövegeket viszont, mindenek előtt a szentbeszédek, eleve népnyelven, rögtönzésszerűen hozták létre. Ennek az eljárásnak is latinul írott szakkönyvek – segédeszközök: exemplum-tárak, prédikációminták és -vázlatok – képezték alapját (Bárczi I. 2007), de a végleges megfogalmazás az előszó sebességével, eleve magyarul, a beszéd elprédikálásának időtartama alatt ment végbe. Tarnai az előző eljárást fordításnak, emezt tolmácsolásnak nevezi.

E másodlagos – mert latin írásbeliségen alapuló – szóbeliség környezetében jelentek meg az első magyar szövegemlékek.

Elemi helyesírási egyezmények már rendelkezésre álltak, hiszen a képzetesebb egyházi értelmiségieknek (nem mindegyik pap volt a szükséges mértékben írástudó) oklevelezési gyakorlatukban rendre le kellett jegyezniük magyar tulajdonneveket. A helyesírások más és más, olykor az egyes szövegemlékeken belül is kevert hangjelölési rendszert képeztek, mivel a magyar írásbeliség legfeljebb helyi megszokásokon alapult, országos hagyományon még nem.

A kétnyelvű és kétközegű, latinul írott, de magyarul elmondott irodalom viszont nem volt csekély terjedelmű. Azok a korai kódexek, amelyek prédikáció-szerkesztéshez való segédeszközöket tartalmaznak, és amelyekről bizonyosan tudjuk, hogy magyarországi használatban álltak, az esetek többségében (a becsléshez már ÓmOlv: xxxii, l. még Korompay 2006: 121) tartalmazzák a hitélet

kétnyelvűségét bizonyító jegyzeteket. A népnyelvű jegyzettől a vendégszövegig pedig már csak egy lépés.

2.2.4. Az abszolút olvasáshatár

Tarnai Andor általánosságban megrajzolta a magyar irodalmi nyelv útját a második szóbeliségtől az írásbeliségig. A folyamat hosszú ideje tart, és talán le sem fog zárulni: holnap is elhangzanak majd írásos előzmény nélküli (tisztán szóbeli) szónoklatok, lesz másodlagos szóbeliség (idegen nyelvű szakcikknek nyomán megtartott egyetemi előadás), lesz tiszta írásbeliség (regényírás). Az időbeli változásokra tehát nem elég érzékeny az írásbeliség/szóbeliség fogalmi keret? Dehogynem. Történelmi vizsgálatokra, az időbeli változások ábrázolására tökéletesen alkalmas – ha szem előtt tartjuk, hogy amikor írásbeliségről beszélünk, voltaképpen olvasásbeliségre gondolunk, sohasem az írás, hanem mindig az olvasás áll vizsgálatunk középpontjában. Hiszen nem az írás területén zajlott le a Tarnai által meggyőzően bemutatott változás, hanem az olvasásében.

Az írás területén nem volt lényegi különbség például egy vendégszöveg – mondjuk: népnyelvű glossza – korai papszerzője és egy másik pap, a 16. századi Karthauzi Névtelen között. Ami időközben megváltozott, az az olvasás területén történt, mivel a magyar nyelvű szöveghallgatás mellett megjelent a magyar nyelvű szövegolvasás is. Szemben a vendégszöveg lejegyzőjével, aki maga is, talán többször is elprédikálta a latin kódexébe bejegyzett prédikációelőzmény (vázlat, magyarkifejezés-gyűjtés stb.) valamilyen változatát, a néma karthauzi, mint előszavában írja, a saját beszédmin-táit kifejezetten olvasásra (mások általi felolvasásra és esetleg magánolvasmányul, tanulmányozás-ra) szánta. A vendégszöveg-szerző a fülnek, a Karthauzi Névtelen a szemnek írt. De még ez sem egészen pontos, hiszen a vendégszöveg-szerző is olvasásra dolgozott, ő is a szemnek. Ha önmagá-nak készítette is, ha ő maga prédikálta is el beszédét, akkor is – csak éppen a saját szemének, a saját olvasmányának szánta művét. A változás tehát az olvasó vagy felolvasó szem tulajdonosában történt. Nem az olvasó – hiszen az író is olvasó –, hanem az olvasóközönség megjelenésében. A vendégszöveg-szerző a saját olvasmányát írta, a Karthauzi Névtelen másokét. A második szóbeliség ki-zárólagosságának tehát az vetett véget, hogy megszületett a magyar olvasóközönség. Ezt a pillana-tot *abszolút olvasáshatárnak* nevezzük.

Az abszolút olvasáshatárnak jól megfogható, nagyon határozott, tényszerű nyomot kellett hagy-nia a történetíró számára, ugyanis szükségképpen az olvasáshatáron kellett létrejönniük a legelső, egészében magyar nyelven írt könyveknek. A magyar nyelven való olvasás igényével fellépő cso-portok már nem tudtak mit kezdeni a vendégszövegekkel, amelyeknek létezéséről csak azok tudhat-tak, akik beleírták őket kódexeikbe. A középkorban senki sem bűvárolta a latin kódexeket magyar vendégszövegekben reménykedve. A magyar olvasmányt igénylőnek magyar könyv kellett.

2.3. A második információtörténeti fordulat: lesznek magyar olvasók

Balassi udvari szerelmi költészetét középkoriasnak és eredetinek: közvetlen magyar előzmények nélkülinek minősítettük (Horváth 1982: 260). A könyv (és az ún. virágének-vitában elfoglalt állás-pont) nem zárta ki XV. századi magyar trubadúrok esetleges működését, mert a magyar irodalmi hagyomány megszakíttottsága (a török hódítás és a reformáció) miatt a Mohács előtti korszakba nem látunk bele. Balassiék is alig tudtak a régebbi magyar irodalomról, például Janus Pannoniusról. Vi-szont a közvetlenül Balassi fellépését megelőző időt, az 1560–1570-es évek irodalmát számos kéz-

iratos és nyomtatott könyvből, továbbá levélből aránylag jól ismerjük. Nem egyedül az adatok hallgatására alapozunk, amikor azt mondjuk, hogy a korszakra nem volt jellemző az udvari szerelmi líra. Ha holnap előkerülne egy magyar szonett 1565-ből, amelyet az udvari szerelem eszmerendszerében fogalmaztak meg, akkor nagyon boldogok lennénk, de valószínűleg úgy éreznénk, hogy hapax, amely még nem volt jellemző irodalmunkra.

Az 1982-es Balassi-könyv bírálója, Pirnát Antal úgy vélte, Balassi udvari szerelmi lírája hosszú ideje élő, elveszett magyar előzményekre támaszkodik. Kőszeghy Péter szerint ezek az udvari szerelmi énekek a szóbeliségben éltek, azért veszték el. Zemplényi Ferenc ellenkezőleg amiatt bírálta a gondolatmenetet, mert a könyv a XV. század magyar irodalmából nem zárta ki egy – megszakított hagyományú, folytatás nélkül maradt – udvari szerelmi líra esetleges megvoltát.

Nagyon kevés az emlék, sok minden elveszhetett. Ha valami nincs meg irodalmi múltunkban, ami más nemzetekében megvan, kétfélet válaszolunk. Vagy öntudatosan rávágjuk: megvolt, de elveszett, vagy rezignáltan azt, hogy: sosem is létezett. Széles körű, a magyarországi írásbeliség, vagyis a fennmaradt információtömeg teljességével számot vető, többéves kutatás megindítását javasoljuk arra, hogy nagyobb felelősséggel járhassunk el ezekben a dolgokban. A javaslat még csak (a kötet későbbi fejezeteiben bemutatandó) részeredményekre támaszkodhat.

2.3.1. A korszak, amelyre a kérdés irányul

A magyar reneszánsz nem követi a középkort, ahogy illenék, hanem megfordítva. Egy régi gimnáziumi tankönyvben a következőképpen számoltam be erről a nehézségről:

Ma ismert középkori magyar kódexeink legtöbbjét (...) a kolostori irodalmi művelődés virágkorában, az 1470-es és 1530-as évek között vetették papírra vagy pergamenre. Vagyis már az után, hogy Janus Pannonius és nagybátyja, Vitéz János meghalt, Hess András budai ősnomdája csődbe jutott, a rövid életű pozsonyi humanista-egyetem pedig végleg bezárta kapuit. A magyar középkori irodalom késői nagy fölvirágzása csupán akkor következett be, amidőn a magyarországi reneszánsz irodalom első nagy virágkora már véget ért.

Ne rendeljük alá a megfigyelhető történelmi tényeket a korstílusok tanának, hanem inkább próbáljuk meg a korstílusok tanát hozzáidomítani ahhoz, amit ténylegesen meg lehet figyelni. A XV. század második felét egységesen kora reneszánsznak tekintjük. A legkevésbé sem zavar, hogy ez a kora reneszánsz tiszta középkor. John Monfasani, a 2008-as budapesti Mátyás-konferencia egyik díszvendége, nagy hatású tanulmányában szembeszáll azzal a nézettel, hogy a reneszánsz a kora újkorhoz tartozzék, és teljes egészében a középkorba osztja be. Monfasani korszakbeosztása tökéletesen ráillik Magyarországra. Ne zavarjon minket, hogy ő az egész reneszánszt bekebelezi a középkorba, ha cserében megengedi, hogy a magyar késő középkort mi reneszánsznak vegyük (Monfasani 2009).

Azok közé tartozunk, akik ma a reneszánszt – teljesen függetlenül attól, hogy a korszakot a kora újkorhoz vagy a középkorhoz helyesebb-e hozzákapcsolni – szívesen tekintik az előző információrobbanás korának. Miben áll ez az információrobbanás?

Két dologból. 1. Megnőtt az *információtömeg*. (Idetartozik az antik műveltség visszanyerése [Michelet és Burckhardt „Renaissance”-a], az emberre magára, környezetére, a Föld felszínére és Nap körüli pályájára, sőt – ha Giordano Brunóra gondolunk – az állócsillagokra vonatkozó ismeret-

tek hirtelen kibővülése stb.) 2. Megújult az *információkezelés* is (a könyvnyomtatás és -forgalmazás, tudományos könyvtárak, korai adatbázisok [enciklopédiák, prédikációszerkesztő közhelysegédletek, Raymundus Lullus termékeny tárcai, versíró automaták] tartoznak ide).

Információtörténeti szempontból a magyar kora reneszánsz abban különbözik a többtől (és talán sajátosságának, erőteljességének is ez a magyarázata), hogy nálunk időben egyszerre következett be a kézírás és a nyomda forradalma. A magyarok ugyanis nemcsak a könyvnyomtatással ismerkedtek meg 1473-ban, hanem az idő tájt kezdtek rákapni az írásra magára is.

A magyar történelem első századaiban a világi írásbeliség csak szórványosan lépett ki a kancelláriából, az egyházi írásbeliség pedig a latin nyelv használatából. A helyzet a vegyesházi királyok idején, gyökeresen pedig csak a Zsigmond-kor és a Jagelló-kor között változott meg, más szóval a folyamat, ez a mélyreható információtörténeti változás a végén gyorsult fel igazán. Ezt a korszakot, az információtörténeti fordulat felgyorsulásának korát nevezzük *kora reneszánsznak*. A korszak kezdetén áll az első magyar nyelvű egyházi könyv, a talán 1440 körülre keltezhető *Jókai-kódex*. A korszak végén pedig ott az első, egészében magyar nyelvű világi könyv – s mindjárt nyomtatvány –: Pesti Gábor *Aesopusa* (1536).

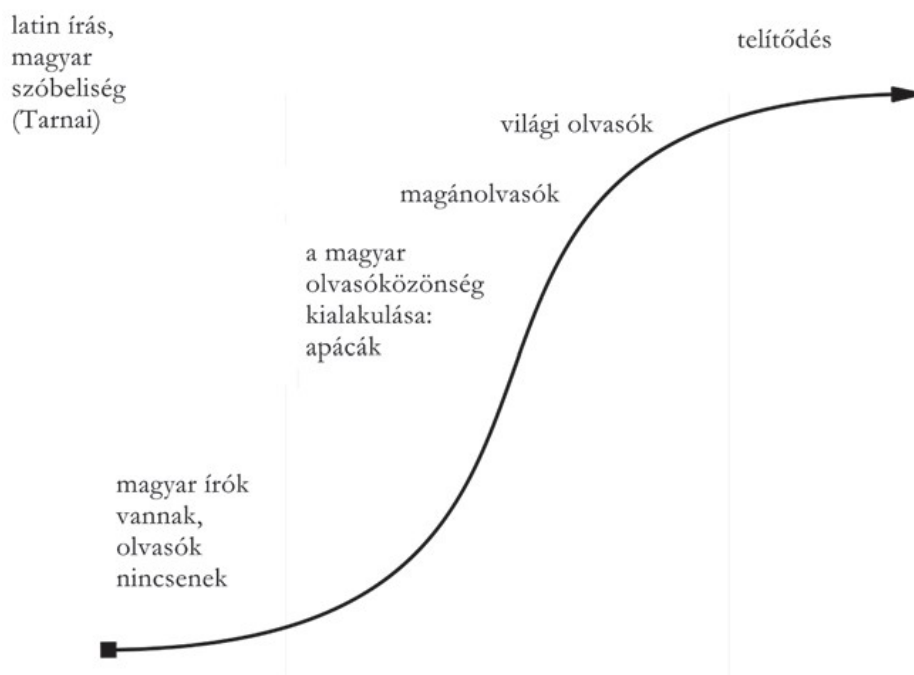
A korszakhatárokat a Kurcz-szabály pontosan megjelöli. Kurcz Ágnes mondta ki, (Kurcz 1988: 228 passim) hogy magyar nyelvű műveket igénylő olvasóközönset csak akkortól feltételezhetünk, amikortól magyar nyelvű könyvek megvoltát bizonyítani tudjuk. A magyar vendégszöveget tartalmazó kódexről ugyanis csak az tudhatta, hogy magyar szöveg van benne, aki beleírta. A vendégszöveg közönsege maga a bejegyző volt. Kurcz szabálya alapján a magyar nyelvű irodalom történésze számára ugyanaz a három korszak különül el, amely három korszak a nagy nyelvemlék-kiállítás három termékének anyagát is meghatározta (Madas 2009). A szórványemlékek korában, ahogy Tarnai Andor (1984: 229 sqq.) jellemezte, latin írásbeliség és magyar szóbeliség élt együtt. Még nem voltak magyar nyelven írók; az Anonymus emlegette énekek és mesék az előszóval együtt elszálltak. A vendégszövegek korában már vannak magyar írók, de még nincs olvasóközönset. A magyar nyelvű könyvek megjelenésének korában – mely egybeesik Vitéz János, Janus Pannonius, Mátyás király latin-görög könyvtárépítésének idejével – kialakul a magyar nyelvű olvasóközönset is. Eleinte a kólostorokra korlátozódik, később főrangú magánolvasókra, főleg asszonyokra, az 1530-as évektől pedig a világi művekre kíváncsi olvasóközönset is bizonyítható. Ennek a korszaknak, a magyar kora reneszánsznak magyar verskincsére fogunk majd pillantást vetni, eltöprengve azon, hogy mi vesztett el belőle.

2.3.2. Az S-görbe

Az internethasználat Magyarországon az 1980–90-es években eleinte lassan növekedett, aztán hirtelen felszökött. 2010 táján már csak alig növekszik. Megint alig bővül a használók köre, mert a piac telítődött.

A fizikában jól ismertek az ehhez hasonló folyamatok. Egyes rendszerek késleltetve válaszolnak az őket ért hatásokra; viselkedésükre a külső erő és saját korábbi állapotuk egyaránt hat. A vasban például az anyagbeli mágneses mező erőssége – az átmágnesezettség – egyaránt függ az őt mágnesező mezőtől és a vas előmágnesezettségének pillanatnyi értékétől. Ha egyenletesen növeljük a mágnesező erőt, akkor a vas átmágnesezettsége először csak enyhén növekszik, később viszont rohamosan. Még később, a telítődés közelében megint csak lelassul az átmágnesezettség növekedése.

A folyamatot leíró görbe valamennyire emlékeztet egy nagyon erősen dőlt S betűre. A magyar olvasóközönség kialakulását és a Kurcz-szabály kijelölte korszakhatárokat például az alábbi S-görbe mutatja (az x-tengelyen az évek, az y-on a magyar nyelvű olvasók, a függőleges vonalak Kurcz-határok: az olvasóközönség megjelenése majd kiszélesedése):

Munkafeltevésünk szerint valamilyen S-görbével, pontosabban szólva görbék seregével lehet híven ábrázolni a kb. a Zsigmond-korral kezdődő s a Jagelló-korral végződő, hosszú XV. század magyarországi információtörténetét. Ennek felfogásához el kell szakadnunk a múlttagadó radikalizmustól és a romantikus múltképzéstől egyaránt, de mindkét álláspontból megőrizzük az értékes részt.

Az S-görbék sajátossága, hogy bemeneti állapotuk roppant alacsony. Nálunk: a magyar nyelvű írásbeliség elképesztően kevésbé lehetett elterjedve az S-görbe alsó könyökpontja (fordulója) előtt, a korszak kezdetén – de a nem magyar nyelvű íráskor sem voltak gyakoriak. A magyar művelődéstörténet előzmény nélküli jelenségeinek szokásos korlátlan kiterjesztése az adattalan korba nem egyeztethető össze az S-görbe munkafeltevésével.

Az S-görbék kimeneti állapota viszont ugrásszerű fejlődés utáni telítődést mutat. Nálunk: a művelődés egész világa – túlzás nélkül mondható – forradalmi változáson ment keresztül. Míg a politikai történelemben e korszak történelmünk legnagyobb katasztrófájához vezet, a művelődéstörténetben a legnagyobb felívelések egyike. A korszak résztvevői így is érezték. Ezt hallhatjuk ki a *Szent László-ének* beszélő alanyának értelmiségi és urbánus önazonosításából („sacer clerus et plebs devota” = „papok, diákok és városnépek”), ezt Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsi János, a Múzsákat Pannóniába költöztető nagy nemzedék diadalittas sírepigrammáiból.

2.3.3. Deákműveltség

A magyar olvasóközönség XV. századi megjelenése összefüggött a magyar hivatali értelmiség gyors felduzzadásával. A hivatalnokrétegnek a korszakot meghatározó szerepére Kardos Tibor mutatott rá elsőként *Deákműveltség és magyar renaissance* című tanulmányában, majd könyvében

(Kardos 1941). Gerézdi Rabán *deákköltészet*ként jellemezte a korszak uralkodó világi lírai műfajait (Gerézdi 1962). Zemplényi Ferenc a korszak magyar költészetét *klerikusnak* (*liturgikusnak és vágánsnak*) minősítette (Zemplényi 1998). Őhozzájuk csatlakozik, aki az S-görbét a deákosztály jelentőségének és létszámának gyors gyarapodásával magyarázza.

A magyarországi diákok külföldi egyetemjárását számos kiadvány dolgozta fel, Tonk Sándor és Tüskés Anna grafikonokat is közöl (Tonk 1979, Tüskés 2008). Már is elég világos, hogy az S-görbe alsó könyökpontja a XV. század elejére, talán a konstanzi zsinat idejére tehető.

Most nem foglalkozunk az irodalmi műveltséget hordozó olyan társadalmi rétegekkel, mint egyfelől a kiemelkedő irodalmi tevékenységükről nevezetes kolduló rendek, másfelől az éppenhogy vitatott irodalmi jelentőségű husziták, csupán jelzek néhány tisztázandó kérdést.

Szűcs Jenő kutatásai alapján obszerváns ferencesek szolgáltatták a Dózsa-felkelés politikai eszméit (Szűcs 1974: 631 *passim*). Ennek ellentmond a Hunyadi-ház kötődése a szigorú regulájú rendhez. Az ellentmondás feloldása lehetne talán Jacques Le Goff Franciaországban bevált feltevése, amelyet Fügedi Erik Magyarországon csak a bányavárosok kivételével tudott visszaigazolni, (Fügedi 1981: 88) s amely szerint a kolduló rendek elterjedésével mérhető a városi/mezővárosi fejlődés, tehát ha bennük a korszerűsítés híveit láthatnók. Akkor viszont a Dózsa-felkelés alapjául szolgáló eszmerendszert is meg kellene vizsgálni abból a szempontból, hogy mennyi lehetett benne a prefeudális rajongás, mennyi a polgáris, a jogegyenlőség felé mutató kezdeményezés. Dózsa ceglédi hadparancsa nem kizárólag a parasztokhoz szólt, hanem Magyarország városainak, mezővárosainak és falvainak lakóihoz (Szűcs 1974: 645). Az ellenséges vagy lelkesült utókor által parasztháborúnak bemutatott felkelés résztvevői között igenis ott volt a mezővárosi (Szűcs 1974: 665) és – például Dózsa alvezére, Száleresi Ambrus személyében (Hóman–Szekfű 1928: II, 587). – a városi elem. Jó volna megérteni a mezővárosok és az eszmerendszerek összefüggését. Az ifjú Klanczay Tibor (Friedrich Engels nyomán kialakított, Horváth János álláspontjával ellenkező) javaslata mezőváros és reformáció összekapcsolásáról sajnos nem kapta meg azt a bíráló figyelmet, amelyet megérdemelt volna. (Szabó 2005) A huszitizmus irodalmi kapcsolatairól is vajmi keveset tudunk, pedig ez ugyancsak városi, sőt egyetemi eredetű mozgalom volt. Az ideológiai irodalomtudomány – Kardos Tibor „népi humanizmus”-a (Kardos 1955) – évtizedekre megbénította a kérdés kutatását.

2.3.4. Levelek

Az alábbiakban a magyar nyelvű levelek között nem különböztetünk meg missziliseket és ügyszerkeket. (Ebben Hajnal Istvánt [2008, 234–237.], továbbá Hegedűs Attilát és Papp Lajost [1991] követjük.) A levél a magyar költészetnek ugyanolyan természetes hordozója, mint a kódex. Ezt az alábbi táblázat bizonyítja. A korai világi verses emlékeket aszerint csoportosítottuk, hogy megőrzési helyük könyvtári egység-e (kódex-e) vagy levéltári. Az átmeneti csoportba azok a könyvbejegyzések kerültek, amelyek eredetileg nem tartoztak a könyv törzsanyagához, például a tollpróbák.

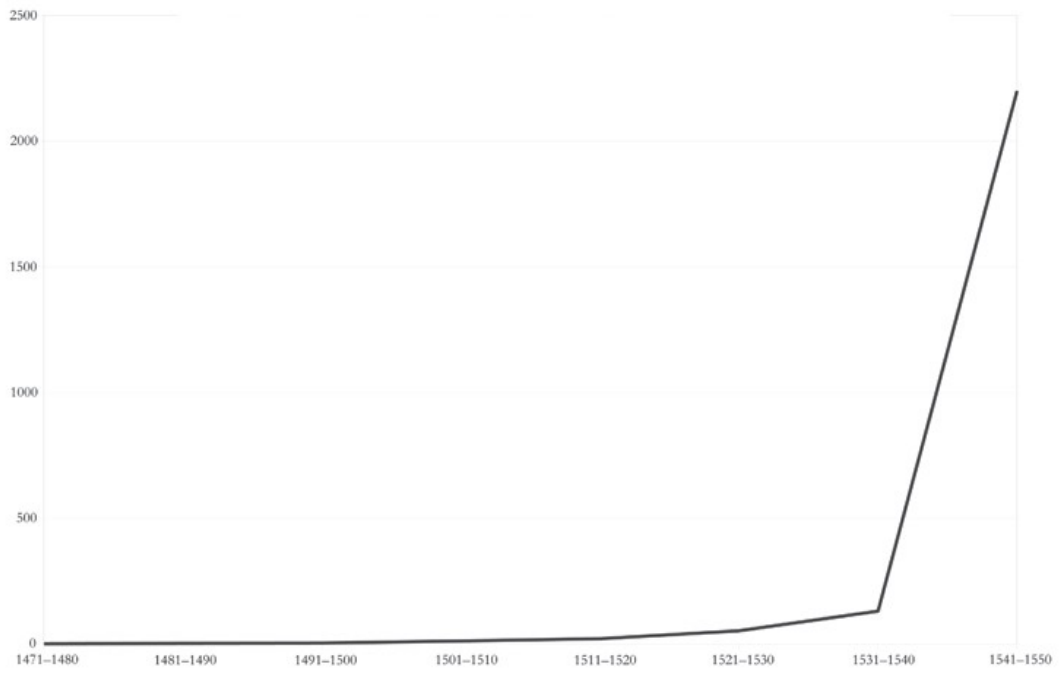
Cím	Levéltári egység	Átmeneti (könyvbejegyzés, könyvmelléklet)	Kódex
Csízó			+

Szabács viadala	+		
De Sancto Ladislao		+	+
Török Imre verses üdvözlete	+		
Verses jogszabály			+
Gergely éneke (Jaksics Deme- ter)		+	
Cantio Petri Berizlo	+		
Geszi László éneke	+		
Néhai való jó Mátyás király		+	
Apáti Ferenc Cantilenája			+
Soproni virágének		+	
Supra, aggnő		+	
Demetrius heroida	+		
Öltöznek be az erdő		+	
Pannóniai ének	+		

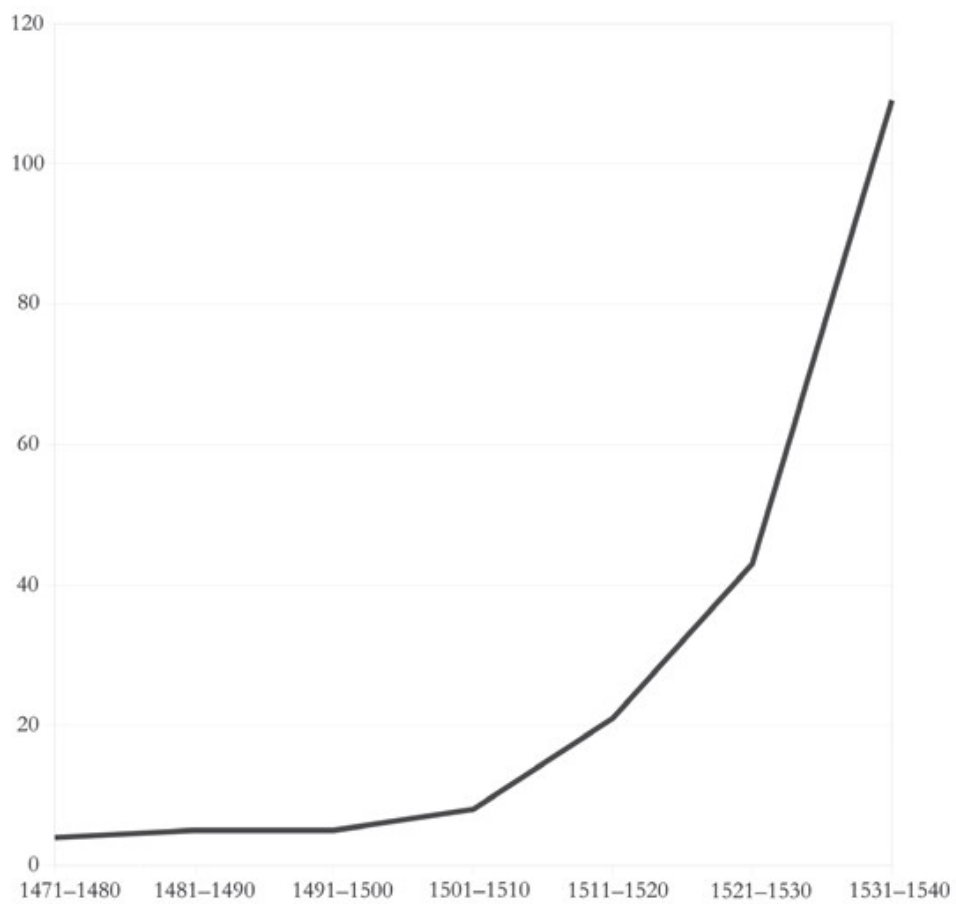
A magyar nyelvű levelezés S-görbéjét a teljességet megvalósító csodálatos levelezéskiadásnak és előszavának hála (Hegedűs–Papp 1991) roppant könnyű megrajzolni (lásd a következő oldalon). Az alsó könyökpont természetesen a XVI. század negyedik évtizede. Az akkor elterjedő első magyar nyelvű nyomtatványok olyan olvasóközönségre vallanak, amely már igényelte a magyar betűket.

Érdekes az S-görbe elejét finomabb bontásban is szemügyre venni, hogy fel tudjuk becsülni, mikor írhatták az első magyar levelet. A magyar olvasóközönség megszületése ugyanis nyilván ez utóbbival egyidejűleg következett be. Amint voltak a magyar szavakra vágyódó olvasók, már levelet is lehetett írni nekik. Mikor írhatták az elsőt?

Hány levelünk maradt fenn? Évtizedes bontás (1471–1550)

Finomabb felbontás

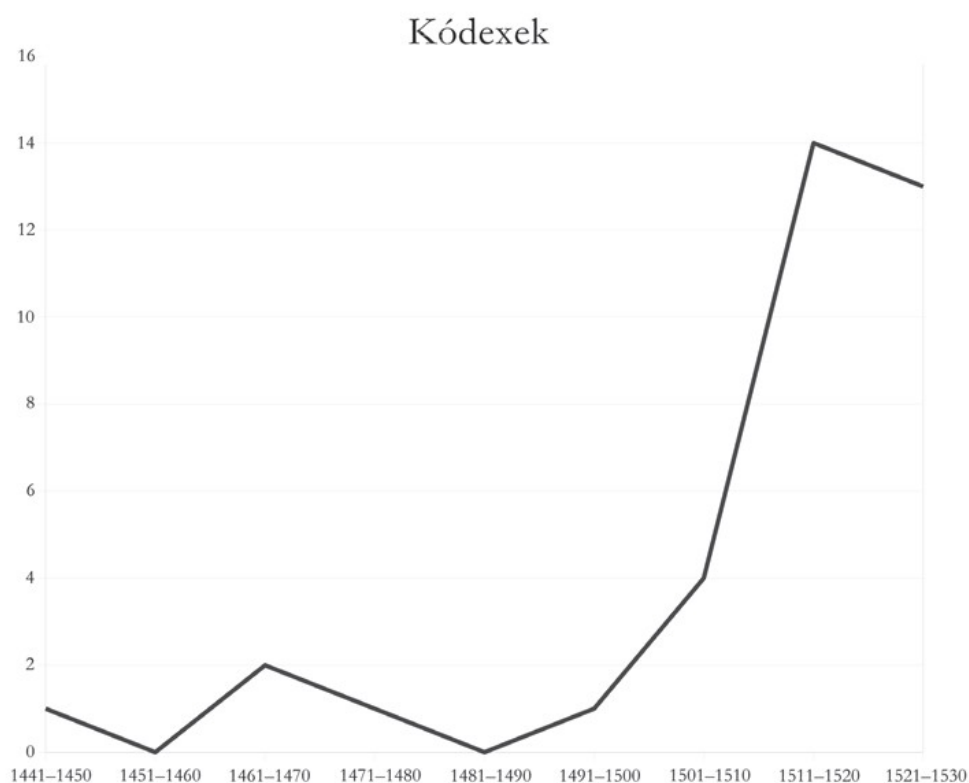

Nehéz megmondani, hogy veszély idején mit menekítettek a régi magyarok, a könyveket-e vagy a levelesládát. Ha az S-görbét balra folytatjuk, akkor – a könyvekhez hasonló 98–99%-os elveszési hányaddal számolva – azt az eredményt kapjuk, hogy az 1420-as évtizedben kezdődhetett a magyar nyelvű levelezés. 99%-os elveszési aránnyal számolva azt kell feltételeznünk, hogy az 1410 és 1419 közötti évtizedben egyetlenegy magyar levél íródott. Valaki írt egy levelet, de választ nem kapott rá.

Ez a kalkulálási módszer eléggé hibatűrő. Ha például súlyosan alábecsültük volna a levelek elveszési arányát, és egy megmaradt levélre nem 100, hanem 200 elveszett jut – akkor is csak kb. 8 évet nyerünk. Az eredmény akkor sem változik meg számottevően, ha a folyamatot leíró függvényt lecseréljük. A statisztikai modellekben általánosan használt S-függvény (szigma-függvény) helyett választhatunk akár másféle görbét is. Kézenfekvő lenne például exponenciális növekedéssel modellezni a folyamatot. Ám akár exponenciális függvénnyel, akár másféle (polinomiális, trigonometrikus) görbével próbálkozunk, nagyon gyorsan megközelítjük az x -tengelyt. A XV. századból nem tudunk kijutni. Magyarul a XIV. században nem olvastak.

2.3.5. Könyvek

A kódexekkel aránylag egyszerű a dolgunk; az S-görbe tökéletesen kirajzolódik. Szinte látjuk, amint a kolostori olvasóközönség telítésbe jut – a reformáció idejére, amikor a magyar nyelvű könyvnyomtatás is megkezdődik:

A magyar olvasóközönség születése a Kurcz-szabály értelmében egybeesik az első, teljes egészében magyar nyelvű könyv elkészültével. Ez bizonyára nem épp a legrégebbi fennmaradt magyar könyv: az 1440-es évekre keltezhető, kezünkben lévő *Jókai-kódex* – de bizonyára nem is sokkal ré-

gebbi annál. A levelezés alapján kirajzolódó, 1410–1420 körüli kezdő évszám éppenséggel a magyar könyvtörténet kezdőpontjául sem valószínűtlen.

2.3.6. Írásbeliség az abszolút olvasáshatár előtt

Az abszolút olvasáshatár két korszakot választ el egymástól, nem két pillanatot. Ha határvonalat képzelünk a népnyelvű olvasóközönség létrejötte előtti és utáni korszak közé, akkor ez a vonal ki-rojtosodik. Az olvasóközönség nem egycsapásra, hanem fokozatosan, helyi hálózatok – mikro-olvasóközönségek – összekapcsolódásával jött létre. A számítógépes hálózatok történetének tapasztalata segít megérteni a jelenséget. Az 1970 körüli idők jellegzetes számítógépe egyszerre több feladaton dolgozott a számítóközpont helyi hálózatára katódsugárcsöves terminálokkal rákapcsolódó felhasználók számára. Az egyazon géphez tartozó felhasználók egymással a gépen keresztül munkakapcsolatot létesíthettek, de a gépek a külvilágtól elszigetelten működtek, a helyi hálózatok zártak voltak, nem voltak összekapcsolva egymással. Ehhez hasonlóan a *Leuveni kódex* domonkosrendi scriptorai a kódexet nem csupán létrehozták, hanem azt már a másolási tevékenység lezárulása előtt is felhasználták mint a prédikáció-szerzés munkaeszközét. Egymás munkáját is tanulmányozva és gyü-mölcsötvetve mikro-olvasóközönséget, afféle helyi hálózatot képeztek. E helyi hálózat magyarul ér-tő tagjai természetesen az ÓMS-t is olvasták – de az abszolút olvasáshatár előtt az ÓMS olvasása nem terjedt túl kolostoruk küszöbén. Amikor ugyanezek a szerzetesek – talán egy domonkosrendi apácázárdában (Vizkelety 1986: 69–73) – szabadon prédikáltak a *Leuveni kódex* mintaszövegei alapján, akkor ott, az elprédikálás színhelyén olvasásra nem került sor, mert ott még nem alakult ki a helyi hálózat mikro-olvasóközönsége. Százötven évvel később bezeg a domonkos és ferences rend apácázárdáiban már felolvastak – sőt másoltak, sőt már latinból fordítva létre is hoztak – nép-nyelvű műveket. S az akkori apácakolostorok helyi hálózatai, mikro-olvasóközönségei immár nem is voltak elszigetelve egymástól. A férfi- és női kolostorok között is jól bizonyítható a népnyelvű szövegek áramlása. Ekkortól beszélhetünk a népnyelvű olvasóközönség tényleges létrejöttéről: ami-akor a különböző helyi hálózatok között a szövegáramlás hálózatközi kapcsolatokat (angol szóval „internet”) létesített.

Az abszolút olvasáshatár fogalmának bevezetésével nem térünk le a Tarnai kijelölte ösvényről, sőt pontosabban el tudjuk választani egymástól a vendégszövegek tiszta Tarnai-korszakát – a másod-ik szóbeliség, a kétnyelvű- kétközegű irodalom korát – a kódexek korától, amikor az irodalomban a második szóbeliség mellett már a népnyelvű olvasás is megjelent.

A modell leírja a határeseteket is. A latin prédikációs segédletbe bejegyzett magyar glossza vagy nagyobb vendégszöveg és a már egészében magyar nyelvű prédikációs kötet között félúton van az eleve magyarul megjegyzetelt latin prédikációskönyv, amelyben a magyar kifejezések nem szórvá-nyok vagy vendégszövegek, hanem eleve a főszöveg részei. Ilyen a *Sermones dominicales*, amely-nek magyar szavakkal dúsitott latin szövegét egységként kezelték, és így is másolták. – A mindösz-sze négylevelű Birk-kódex a margitszigeti domonkosrendi apácázárda számára készült rendi alkot-mány és szabályzat töredéke Váci Pál szerzetes magyar fordításában. Az 1474-ben lefordított szö-veg a szerzetesélet újjászervezésének egyik első nyoma. A reform nyomán vált általánossá a női ko-lostorokban a népnyelvű felolvasás szokása, s jött létre népnyelvű olvasóközönség. Váci Pál fordítá-sa megelőzi a kb. 3 tucatnyi zárdai nyelvemlék-kódexet. A szakirodalom szerencsés véletlennek tartja, hogy a töredék a fordító keze vonásában maradt fenn. A modell alapján a fordítás saját kezű

mivolta nem olyan nagyon meglepő. A Birk-kódex a női kolostori irodalom kibontakozásához képest, a saját műfajához, az apácaregulához tartozó olvasóközönség létrejöttéhez képest korai. Márpedig olvasóközönség nélkül nem áramlanak, tehát saját kezű lejegyzésűek maradnak a szövegek.

Vendégszöveg, illetve olvasóközönség számára készített szöveg ellentétének már Kurcz Ágnes jelentőséget tulajdonított. Az 1976-ban, negyvenéves kora előtt elhunyt tudós kihelyezett ülésen, kórházban megvédett kandidátusi értekezése csak jóval később jelent meg (Kurcz 1988), tanítványának, Klaniczay Gábornak önfeláldozóan gondos, a műhöz méltó szerkesztésében és sajtó alá rendezésében. (Vajon mi lett volna, ha Tarnai már elméletének kidolgozása közben megismerkedik Kurcz Ágnes könyvével?)

Kurcz hazai párhuzamot keresve – és nem találva – mutat rá arra, hogy Nyugaton más jellegű szövegek keletkeztek az olvasóközönség kialakulása után, mint előtte. A korai szövegek olyasfélék, mint a mi korai szövegeink – de minálunk őszerint elmaradt a második korszak, az olvasóközönség korszaka. Jóllehet Kurcz nem osztályozza nyelvemlékeinket ebből a szempontból vendégszövegekre és könyvekre, sőt a magyar fejlődés külön útját hangsúlyozza, mi az ő nyomdokain haladva mégis megtehetjük ezt az osztályozást, mivel a párhuzam igenis fennáll. Viszonylag részletesen idézzük szavait:

„Az írni-olvasni tudás latin nyelvtudást jelentett: az anyanyelvű szövegek Nyugaton is három évszázadon át csak elszórva, latin szövegekbe szúrt glosszaként jelentek meg, mert nem volt olvasójuk; ámbár nemzeti nyelvű politikai-jogi formulák, részben oklevelek korábbi időből is maradtak, az első összefüggő irodalmi szöveg (az angolszász terület kivételével) csak a 12. századból származik. Amit korábban anyanyelven leírtak, abból 1150 előtt lényegében szájhagyomány útján terjedtek az irodalmi szövegek, s csak az 1200 utáni lovagregények árulják el tartalmukkal-formájukkal, hogy kézíratos úton terjedhettek, felolvasták őket, sőt, egyéni olvasmányok is lehettek.

A kérdés tehát nem az, miért jelentkezett nálunk az ugyanilyen irányú fejlődés később, hanem: miért volt eleve erőtlenebb, ellentmondásosabb, miért nem bontakozott ki legalább a 14–15. században, mikor a gazdasági-társadalmi körülmények már megközelítették azt a kulturális szintet, amely ezt megkívánta volna?” (Kurcz 1988: 228)

A – talán egyben-másban támadható (de most ne ezzel törődjünk) – gondolatmenet értékes része, azonnal belátható és a magyar irodalomtörténetben igenis alkalmazható igazsága az az állítás, hogy a népnyelvű vendégszövegeket a bejegyző saját magának írta be kódexébe, a nagyobb terjedelmű összefüggő művek lejegyzései viszont már olvasóközönség számára készültek.

2.3.7. Viszonylagos olvasáshatárok: a hagyományéltetés szabálya

Ha az abszolút olvasáshatárt a magyar irodalom az 1410 körül kezdődő évtizedben lépte is át, ha kb. ekkortól lehet – közvetett eszközökkel, számításokkal – kimutatni magyar olvasóközönséget, a változásnak ez az elmosódó dátuma nem a teljes irodalomra és nem az egész magyar országlakosságra vonatkozik. Közismert, hogy a népnyelvű olvasás és felolvasás szokása eleinte a kolostorokra korlátozódott, s utóbb az első magánolvasók is – többnyire nők – csak épületes olvasmányokat igényeltek. A tudunkkal első magyar nyelvű világi könyv – Pesti Gábor Aesopus-fordítása – csaknem egy évszázaddal későbbi, mint egyházi megfelelője, a Jókai-kódex. Olvasáshatárból tehát kétfélek kellett lennie. Eddig csak az „abszolút” jelzővel ellátott, mert feltétlen és teljes olvasáshatárról volt szó: arról a – talán a 15. század második évtizedére tehető – időpontról, amikor először jelent-

kezett igény magyar nyelvű könyvekre. Beszélhetünk emellett kisebb jelentőségű, viszonylagos olvasáshatárokról is, amelyek társadalmi csoportonként különböző időpontokra esnek. Mivel pedig a középkor, Zemplényi Ferenc tréfáját idézve, marxista korszak volt abban a tekintetben, hogy műfaji rendszere szorosan kötődött egykori társadalmi csoportokhoz – ezért a műfajok is különböző időszakokban jelentek meg, annak függvényében, hogy az illető társadalmi csoport legkiválóbb tagjaiban mikor ébredt fel a népnyelvű olvasás igénye. Az egyházi műfajok sokkal korábban találtak megszerveződő, könyvfogyasztó publikumra, mint a világi irodalom műfajai.

A csoportok olvasóközönségé alakulása saját nemzeti műfaji megszokások kialakulásával járt. A 16. században hamar létrejöttek a fiatal irodalmakra jellemzően roppant merev és egyszerű műfaji szabályok. A históriás énekek vagy a gyülekezeti énekek népes műfajcsoportjain belül a szövegek külső jegyei nagyon hasonlítanak egymásra. Verselési rendszer másutt se volt több, de a legnépszerűbb rendszeren belül nálunk akkoriban viszonylagos egyhangúság, az ún. „izo-szabály” érvényesült (Horváth I. 1991: 166–170; 1995: 104–108; 2009b: 372–375), talán az épp kialakult értelmező közösségek szigorú műfaji megszokásaival összefüggésben.

A korábbi időszakban azonban, amikor még nem szerveződött meg az illető műfajhoz tartozó olvasóközönség, és még nem merevedhetek meg az elvben oda tartozó, de még nem létező műfaji egyezmények, a roppant ritka magyar nyelvű művek magyar irodalmi megszokások híján európai műfaji rendbe kellett, hogy illeszkedjenek. A költők csak latin klerikus (egyházi vagy vágáns) vagy ritkán nyugati népnyelvű műfaji hagyományokat követhettek, közvetlen környezetükből kikerülő néhány olvasójuk csak ilyeneket várhatott el tőlük.

Ebből az a feltevészerű szabály következik, hogy mennél mélyebbre ásunk a magyar irodalom múltjában, annál váratlanabb, színesebb, európaibb, a későbbi hagyomány alapján nem is sejthető emlékekre bukkanunk, de – természetesen – egyre kisebb számban.

3. Hagyománytalan, európai remekmű: a Krisztus

A feltehetőleg *Christus poetice planctus* [A versben elsíratott Krisztus] című, ómagyar Mária-siralom (rövidítve: ÓMS) felfedeztetése óta folyvást, újra meg újra lenyűgözi olvasóit. „Vers [...] pedig a javából”, idézik Horváth János (1931: 89) felkiáltását. Az esztétikai hatás fő forrását a leggyakrabban az egyetemes, a vallástól szinte független anyai gyász ábrázolásában lelik meg. Dömötör Adrienne (2006: 35) könyvében a „költemény – amelyben Mária elsírja Krisztus megkínzása felett érzett fájalmát – érzelmileg szinte függetlenedik a bibliától; a fiát vesztett anya evilági keserűségét szólaltatja meg.” Dömötör Martinkó Andrással ért egyet (1988: 149), aki ekként tudósít esztétikai élményéről: „Engem főleg az a – már érintett – klasszikus tartózkodásnak, fegyelemnek és emberi természetességnek visszaadása ragad meg, amely tartalmilag, érzelmileg szinte függetlenedik a *Bibliától*: annak csak keret- és jelképelemeit tartja meg, de valójában a fiát vesztett anya evilági, csak magának szóló fájdalma határozza meg a siralmat.” A gondolat végső soron Klaniczay Tibor egyetemi jegyzetéből eredhet (1957: I, 62): „A szöveg nem is említi Mária és Krisztus nevét, tulajdonképpen egy *anya* fájalmát adja elő *fia* elvesztésén. Egy emberi érzést, mégpedig a legemberibb érzések egyikét éneklí itt meg az ismeretlen költő. A 'szent' téma feloldódik az egyetemes és örök emberi érzésekben és emögött akarva, nem akarva ott lappang – ha a vers nem is mondja ki – az emberi érzések kifejezésének követelése általában. A középkori egyház által annyira megvetett ember nemes szenvedélyei törnek itt utat. A gondolatok, az érzések kerete még egy vallásos téma, de közel már az idő, amikor kitörnek majd ebből a keretből.”

Egy gyermekét elvesztő anya gyötrelmének ábrázolásában gyönyörködni aligha lehet. Az, hogy a kutatók mégis a témában látták meg a vers lényegét, talán a 19–20. századi realizmus-esztétikák hatására történhetett. (Pedig már Arisztotelész a kidolgozás fontosságára figyelmeztetett. Ahhoz, hogy a tragikus esemény félelmet és szánalmat s ennek nyomán gyönyörűséget keltsen [*Poétika*, XII–XIII], ügyességre, írói műfogásokra van szükség [XIV].) Szergej Eizenstejn *Patyomkin páncélosának* odesszai lépcsőjelenete úgy dolgozza fel a gyermekét elvesztő anya témáját, hogy a néző valóság-ábrázolásból keveset, szerkesztő művészetből annál többet kap (az egyenruhák ünnepi fehérsége, a lépcsőszeles csatárlánc egyenes szakasza, a katonacsizmák egyszerre mozdulása, a szabályos időközönként leadott, szinte rituális sortüzek – vagyis a gyilkosok elvontan mértánias mozgása, szemben a menekülők rendetlenségével, a babakocsi bukdácsolásával). Az ÓMS lényege is a szerkezet s annak jelentése.

Oka volt annak, hogy nem vettük észre. Sokáig úgy tudtuk, hogy a az ÓMS nagyon hibás, késői másolat, amely az idők során valószínűleg meg is csonkult – és a régi magyar költeményeknek általában sem erősségük a szerkezet.

Ha a költeményt e kedvezőtlen előítéletek nélkül, sőt szerzői kéziratnak kijáró figyelemmel olvassuk végig, feltárul a remekmű. Némely verstani vonásai a nyugati (francia, olasz, német) nyelvű lírai költészet hagyományaihoz illenek. Retorikai felépítése egyenesen párizsias. A teológiai kar elmetornáit idézi. A magyarázat az, hogy az olvasóközönség megjelenése (az abszolút olvasáshatár) előtti magyar irodalom külön korszakot képez. Mivel írók már voltak, de olvasók még nem, csak európai hagyomány létezett. A parlagiasság lehetősége még nem állt az írók rendelkezésére. A magyar irodalomban szokásos fáziskésés mértékét a *Halotti beszéd* esetében csak negatív számmal

lehetne kifejezni. E vakítóan fényes korszak Esterházy Péter¹⁶ megnevezetlen barátjának eszményi, képzeletbeli hazájára emlékeztet: „olyan volna, mint Toscana, ahol angolok élnének, és magyarul beszélnének.”

3.1. Szövegközlés

Christus poetice planctus¹⁷

Volek syrolm thudothlon
syrolmol sepedyk ·
buol ozuk epedek ·

Walasth vylagumtul
sydou fyodumtul
ezes urumemtuul ·

O en eses urodum
eggen yg fyodum +
syrou aniath thekunched
buabeleul kyniuhhad ·

Scemem kunuel arad
en iunhum buol farad +
the werud hullothya
en iunhum olelothya

Vylag uilaga
viragnak uiraga ·
keseruen kynzathul –
uos scegegkel werethul ·

Vh nequem en fyom¹⁸
ezes mezuul –
Scegenul scepsegud
wirud hioll wyzeul ·

yrolmom fuhazatum
therthetyk kyul
en iunhumnok¹⁹ bel bua
qui²⁰ sumha nym hyul²¹ ·

¹⁶ http://dia.pool.pim.hu/xhtml/esterhazy_peter/Esterhazy_Peter-Egy_kekharisnya_foljegyzeseibol.xhtml

¹⁷ [Tollhiba? A forrásban a rövidítések feloldásával:] Christus poetico planctus [A költemény szerzői megnevezése – tehát címe – a Leuveni kódex 254r alapján. Vizkelety András (2004: 140) második szövegjavítási feltevését fogadtuk el: „A poetico jelző mellé kívánkozik egy főnév (például modo, esetleg stylo poetico), vagy a melléknévből határozószót kellett volna kreálni (poetice)”. Kiss Farkas Gábor azon alapuló szövegjavítási tanácsa, hogy az -us rövidítés farkának elhagyásával o-t kapnánk: poeticus planctus.]

¹⁸ [Tollhiba. A forrásban:] fyon

¹⁹ [Tollhiba. A forrásban:] iumhumnok

²⁰ qui [Írástechnikai változat.]

²¹ <kyul> hyul [Azonnali törlés.]

Wegh halal engumet –
eggedum illen –
maraggun urođum –
kyth wylag fellyen²² ·

O ygoz symeonnok –
bezzeg scouuo ere
en erzem ez buthuruth –
kyt niha egyre ·

Tuled ualnum²³ –
de num ualallal –
hul yg kynzassal –
fyom halallal ·

Sydou myth thez turuentelen –
fyom merth hol byuntelen –
fugwa –
huztuzwa²⁴ wklelue –
kethwe –
ulud ·

Keguggethuk fyomnok –
ne leg kegulm mogomnok –
owog halal kynaal –
anyath ezes fyaal –
egembelu ullyetuk ·

²² [Tollhiba. A forrásban:] fellyen

²³ [Tollhiba. A forrásban:] ualmun

²⁴ [Esetleg tollhibából hiányzik a virgula.]

[A versben elsratott Krisztus]

[2 rövid versszak]

Valék siralmtudatlan,
siralma sepedik,
búal aszok, epedek.

Választ világomtúl,
zsidó^u fiadomtúl,
ézes ürümentül.

Thema: a
siralom, mint
univerzale

Expositio: a
siralom
tapasztalata

[4 közepes versszak]

Ó, én ézes uradom,
egyen így fiadom,
síró^u anyát teküntséd,
búabeleül kinyuhhad.

Szemem künyüel árad,
én jonhom búal fárad,
te vérüd hullatja
én jonhom alélatja.

Világ világa,
virágnak virága,
keserűen kízzatul,
vasszegekkel veretül.

Uh nekem, én fiam,
ézes mézül,
szegényül szépségüd,
vérüd h'oll víz^eül.

Littera:
m a g a a
siralom;
Jézushoz
fordulva

[4 közepes versszak]

Siralmam, fohászatom
terjtetik kiül,
én jonhomnak bel búá,
ki somha nüm hűl.

Sensus I: a
siralom: jelölő;
jelöltje: belső seb

Végy halál engümet,
egyedüm iljen,
maradjon uradom,
kit világ féljen.

Sententia I:
meghalok helyette; ő
király legyen

Ó, igaz Simeonnak
bezzeg szava ére:
én érzem ez bútűrüt,
kit níha egíre.

Sensus II: a
törjóslat jelöltje:
ugyanaz a belső seb

Tűled válnom,
de nüm válállal,
hol így kínzassál,
fiam, halállal.

Sententia II:
meghalhat, de nem
kínhalállal

[2 hosszabb és kéttömbű versszak]

Zsidó^u, mit téssz, törvénytelen,
fiam mert hal büntelen:
fogva,
húztozva, üklelve,
ketve
ülöd.

[**Sensus III:** a belső
sebben legfájóbb,
h o g y] J é z u s
ártatlanul szenved

Kegyüggyetük fiamnak,
ne légy kegyülm magamnak,
avagy halál kínáal,
anyát ézes fiáal
egyembelű üljétük!

Sententia III:
meghalhat
kínhalállal, de én is
ugyanúgy haljak
meg

3.2. A szöveg betű szerinti értelme. Grammatika (poétika)

3.2.1. A szövegátírási döntések

3.2.1.1. Elvek

A kritikai szöveg létrehozása során legyünk minimalisták, szinte észrevehetetlenek.

Mennél kevesebbet javítsunk.

Az eredményül kapott kritikai szöveg legyen mennél kevésbé egzotikus, legyen otthonos. A szövegkiadónak nem célja, hogy a klasszikust eltávolítsa az olvasótól.

Döntéseink legyenek összhangban a nyelvészet megállapításaival.

3.2.1.2. Hangtan

A kettőshangzók történetileg redukálódó elemét felső indexbe helyezzük.

Amikor versengő nyelvészeti elgondolások a vers hangzását különbözőképpen állítják helyre, a mai nyelvhasználathoz közelebb álló és ezért kevésbé feltűnő változatot választjuk: [dʒ] helyett [j]-t, [β] helyett [v]-t.

Általános megfigyelés, hogy a régi írnokok a másolás feladatát hangtani aggályok nélkül, a saját nyelvjárásukon belül végezték el. A szerző magyar kiejtésére másolatokból alig következtethetünk. Olyankor viszont, amikor felvetődik a gyanú, hogy a kéziratot maga a szerző vetette pergamenre – az ÓMS esete ilyen –, akkor a kiejtést természetesen nem korszerűsíthetjük. Csupán annyit tehetünk, hogy a betűk fonetikai értelmezésekor a nyelvészet adta lehetőségeken belül a mai olvasó igényeit juttatjuk érvényre. Tágítja a lehetőségeket az a körülmény, hogy a – találó elnevezésű – „kancelláriai helyesírás” csakugyan a kancelláriái és a hiteleshelyeké volt, nem pedig az akkor még nem létezett, népnyelvű olvasóközönségé. Az oklevelet készíttetőik által jól ismert hangalakú tulajdonneveket hozzávetőleges rögzítés nyomán is azonosítani lehetett, de amikor hosszabb, ómagyar szövegeket jegyeztek le kancelláriai helyesírással, akkor szem előtt kell tartanunk, hogy e helyesírás kiindulópontja a középlatin volt, s annak szűkebb volt a fonetikai alapja, mint az ómagyarnak. Az ÓMS lejegyzőjének több hangot kellett rögzítenie, mint ahányra betűje volt. A szövegkiadónak így egy-egy ÓMS-betűhöz olykor több ómagyar hangot is hozzá kell rendelnie. Benkő Loránd e megfigyelésen alapuló észrevétele lehetővé teszi, hogy a veláris magánhangzók ÓMS-beli jelölésének kérdését strukturálisan kezeljük. A lejegyző számára a nehézséget természetesen a középlatinban nem létező [ɔ] jelentette, ez terhelte túl az írás/hangzás-megfelelések rendszerét. Kövessük Benkő (1980: 92) gondolat kísérletét: „ha – tegyük fel – egy ómagyar *váratok* hangzású szóalak *á*-ját a leíró a természetesen adódó *a* betűvel adta vissza, a fonológiai különbségtétel láncolatos kényszere folytán a szó *a* fonémáját már nem írhatta megint csak *a*-val, hanem szükségszerűen az *o* jelhez kellett folyamodnia, ez viszont a szó *o* fonémájának *u* betűs jelölését vonta maga után.” A gondolatmenet alapján az ÓMS *u* betűit és változatait mindenütt, ahol a nyelvtörténet lehetővé teszi, [ɔ]-nak és [oɔ]-nak értelmezzük. Benkő másik sejtése szerint megalapozatlan az a nyelvtörténeti hiedelem, hogy „a korai ómagyarban nem volt *ö* fonéma” (1980: 93). Ezt a kidolgozatlanabb véleményét nem érvényesítjük az átírásban.

Pais Dezső nagy hatású olvasatában főszerepet adott az [a] és [e] hangoknak. Kodály Zoltán galántai nyelvjárásában még megvolt mindkettő, de Budapesten már akkor is főleg [ɔ] és [ɔ] hangzott

A palócokat arra biztatjuk, hogy az ÓMS-t bátran olvassák a saját nyelvjárásukon belül, de semelyik ejtismódot nem tekinthetjük kötelezőnek.

3.2.1.3. Kifejezések

A nyelvészek a nehéz szöveghelyeket meggyőzően megmagyarázták. Megoldásaikból csak néhány aggályos.

Nem foglalkozunk azokkal a megoldásokkal, amelyek valamely önkényesen feltételezett, nem bizonyított másolási hibára hivatkozva kérnek felmentést a ténylegesen megtapasztalható szöveggel való szembenézés alól.

A *therthetyk* kyul megfejtetlen, bár sok ötlet elhangzott. A latin alapján azt tartanók szerencsésnek, ha a nyelvészek olyan jelentést tulajdonítanak a kifejezésnek, amely többé-kevésbé jelfolyamatot, jelölő/jelölt viszonyt írna le, valahogy így: 'siralmam, fohászkodásom külső jele a belső bűnnek'. Pais Dezső (1942: 33) a kifejezést a *terjed* igével hozza összefüggésbe, amelynek – ez a latin szöveg szempontjából viszonylag kedvező – 'mutatkozik' jelentést tulajdonít:

*Siralmam, fohászkodásom –
(ezekkel) Terjed (mutatkozik) kívül
Én keblemnek belső búja[...].*

Talán szerencsés is lenne a *therthetyk* igét *terjetik* alakban átírni, hogy az olvasó megértse: nem a 'török', hanem a 'terjed' a kívánatos befogadói gondolattársítások alapja. Az újabb szakirodalom (Benkő 1980: 274, A. Molnár 2003: 77–88) sajnos másfelé tájékozdik.

A *scegenul scepsegud* kifejezés körül is hosszú vita zajlott (Benkő 1980: 336). Meggyőzőek a 'szégyenül' melletti észjárás-történeti érvek. Emellett szól az is, hogy a nyelvelmélet a palatalizációt az [n]/[ɲ] esetében többnyire megjelöli. A latin szöveg azonban az arcból kifutó szín említésével foglalkozásról, szegényedéstről beszél. Korántsem ritka eset az ilyen, amikor a sajtó alá rendező nem tud jó lelkiismerettel dönteni. Egy korai, 1998-as hálózati kritikai kiadásban hasonló esetekben a „sztochasztikus olvasás” eljárásához folyamodtunk: a számítógép minden hozzáforduláskor feldobott egy érmét, és attól függően, hogy fej vagy írás került-e felülre, vagy az egyik, vagy a másik szövegváltozatot jelenítette meg a főszövegben, a másikat vagy az egyiket pedig lábjegyzetbe sorolta. A legközelebbi hozzáforduláskor persze megváltozhatott a helyzet (Horváth I. 2000b: 200). Azóta elterjedt a lassacskán nemzetközi szabványnak tekinthető TEI–XML-ajánlás, így a mai hálózati kritikai kiadások már nem képesek efféle – talán idegesítő – kunsztokra. Ebből a szempontból ugyanolyan rugalmatlanok, mint a papírkidadások.

A *buabeleul kyniuhhad* kifejezés igéjének a *kinyújsad* igével való összefüggése alaktanilag kifogástalan, jelenéstanilag viszont nem meggyőző (Holler 2015: 130–134); sajnos Holler László nagyon eredeti magyarázatának igazsága sem az. Megfigyelhetjük, hogy a *kyniuhhad* *u*-ját mindenki, még Holler is [u], [u:] vagy [y:] hangnak értelmezi, pedig Benkő imént idézett (1980: 92) strukturális észrevétele alapján nyugodtan lehetne [ɰ]-nak vagy [o:] -nak is. Ez új lehetőségeket nyit meg. Például nem lehetne-e a *kyniuhhad* második felét a *jó* melléknévből képzett igének felfogni, így: *jó + hhad* (kicsit a *gyógyít* analógiájára, de azzal az igeképzéssel, mint a HB *zoboducha* szavában)? De mi lehetett az előtag? Holler (2015: 126) nyomán a *kín* főnevet lássuk-e meg ott? Ezzel az utótaggal lehetetlen. Vagy feltételezzük-e a *ki* igekötő egy régies, ugoros, semmilyen ómagyar adattal nem igazolt, *kinn*-szerű alakját? A képzelődés nem hozott eredményt, de a jövőben az eddig figyelembe nem vett [ɰ-] [o:]-irány megnövelheti a hipotézis-alkotás alapját.

A *de num ualallal* kifejezés határozóragos főneve A. Molnár Ferenc (2003, 74) szerint „az ÓMS. legvitatottabb szava, s az azt tartalmazó mondat értelmezése is igen problematikus”. A vita indokolatlan. A szó jó magyarázatát már 90 esztendővel ezelőtt megadta Négyesy László (1927: 376): „A *ualallal* szót így olvasom: *válállal* [...]. A **válál* olvasás époly jogos, mint a *valál*. Ez a **válál* a *vál-ik* igének volna a névszói származéka: ’válás, elválás’ esetleg ’elbúcsúzás’. Az *-l* képző még akkor nem halt el, és nemcsak átható igékhez járult (*fon: fonál*), hanem átnemhatókhoz is: *hal: halál*; épúgy képezhető volt *vál-ból* is *válál*.” A magyarázat nyelvészetileg kifogástalan (ezt Benkő [1980: 347] is elismeri). A Négyesy olvasatán alapuló értelmezésünk a latinhoz jól illeszkedik, magyarul pedig épkézláb, különösen, ha (1) a merész, latinos inverziót visszaforgatjuk, és (2) a *hul* szó jelentését – nem a latin eredetire hivatkozva, amelyben a szó itt nem fordul elő, hanem a szerző latin műveltségére – a latin ’ubi’ szójelentés figyelembevételével állapítjuk meg, itt kb. így: ’amelynek során’. Íme:

*Tőled elválnom,
fiam, halállal,
de nem olyan elválással (értsd: halállal),
amelynek során („hul” = ’ubi’) így megkínózzanak!*

Történetietlen annak megindoklása (Benkő 1980: 347), hogy a nyelvészek mindmáig miért utasítják el Négyesy szómagyarázatát: „A baj mindenekelőtt ott van, hogy a *válik* igének ilyen származékszava csak ebből az egy adatból volna ismeretes, ami éppen a *válik* gyakorisága és az azonos jelentéstartalmú *válás* viszonylag korai kimutathatósága (pl. ÉrdyK. 571 [...]) e származéknak már a meglétét is fölötte vitathatóvá teszi.” Az ÓMS egészen más korszakhoz tartozik, mint a magyar kódexek. Hatalmas az időbeli távolság. Az ÓMS szavát hiába keresni a 250 esztendővel fiatalabb Érdy-kódexben ugyanolyan, mint ha valaki Mikes egyik elavult szavának megvoltában azért kételkednék, mert nem találja meg a szót Petri György vagy Tandori Dezső költészetében. Valójában a távolság még ennél is sokkal nagyobb. Mikest, Petrit és Tandorit szinte kortársakként köti össze a nyomtatott, magyar nyelvű irodalom folytonossága. A mai író polcán is megvan a *Törökországi levelek*. Az Érdy-kódex már a magyar olvasóközönség igényeinek kiszolgálására készült, sőt egy új feltevés (Bartók Zs. 2015) szerint kinyomtatásra szánták. A megelőző, ÓMS-korból viszont, amikor még nem volt népnyelvű olvasóközönség, meg kell elégednünk századonként néhány, nyúlfarknyi nyelvemlékkel. Véletlen szerencse, hogy abból a korból egy-egy szó megvoltát egyáltalán bizonyítani lehet.

3.2.2. Verstani szerkezet

A költemény rendkívüli műgonddal kimunkált verstani – és a verstanival csaknem egybevágó retorikai – szerkezete a régi magyar irodalomban páratlan.

3.2.2.1. Fogalmak

A lírai költemények kompozíciója alapulhat külső (explicit) és belső (implicit) szabályokon. Az előbbire példa a Raymond Queneau-alapította Oulipo-csoport – náluk a műforma előre meghatározott, szavakba foglalt, bár általában nyilvánosságra nem hozott szabályokat követ –, az utóbbira az Allen Ginsberg-típusú, nemzetközi szabadvers. A szabályok leírhatnak egyedi verseket vagy verscsoportokat. A verstani szabályok külsők.

A lírai vers a kompozíció szempontjából lehet verstanilag nyílt vagy zárt. A nyílt vers szintenként egyforma elemekből épül fel, a zárt vers legalább kétféleből. Csak a nyílt kompozíció elemeihez tehetünk hozzá új elemet, vagy vehetünk el belőlük anélkül, hogy a felépítés szabályai megsérülne. (Az itt használt, nyílt/zárt fogalompár nagy múltú, de alig van köze Heinrich Wölfflin [1969] híres fogalompárjához.)

3.2.2.2. Nyílt szerkezetű versépítés

A nyílt szerkezet nagyon egyszerű. A művészetben és irodalomban döntő szerepű ismétlés (Austerlitz 1980: 9) két ellentétes, fő fajtája, a párhuzamosság (parallelizmus) és a tükrözés (szimmetria) még csak meg sem különböztethető egy, mondjuk, *aaaa* sorozatban.

Nyílt kompozíciójú az 1601 előtti magyar költészet túlnyomó többsége. A teljes indukcióval bizonyított ún. „izoszabály” kimondja, hogy a szótagszámláló magyar versek közül bármilyen szótagszámmal indítsuk is az első versszak első sorát, mindig annak lesz a legnagyobb valószínűsége, hogy a következő sornak ugyanennyi lesz a szótagszáma, majd a rá következőknek is. Bármilyen rímmel indítsunk is, a következő rím valószínűleg ugyanilyen lesz, és így tovább. Bármilyen versszak-szerkezettel kezdjük, a következő versszakok nagy valószínűséggel ugyanolyanok lesznek, mint az első.

Ez persze torzkép, a statisztika torzítása. A régi magyar versek nem állatorvosi lovak. Nem mindegyikük izometrikus, izorímes és izostrófikus egyszerre, nem mindegyikük szenved egyszerre az izoszabály összes tünetétől. A sok izometrikus mellett nem ritkák például a heterometrikus – különböző szótagszámú sorokból álló – versszakokból álló költemények, de általában azok is izorímesek és szinte mindig izostrófikusak.

Felkavaró az izoszabály alkalmazása a kései József Attilánál. Régi megfigyelés (Horváth I. 2000b: 203), hogy legutolsó műveiben a költő – mint az utolsó vonósnégyesek és az op. 111-es *c-moll szonáta* Beethovenje némely népszerű dallamfordulatokhoz, mint a *Concerto* Bartókja a *Szép vagy, gyönyörű vagy, Magyarország*hoz – megértéssel fordul a legelkoptatottabb irodalmi hagyományhoz, az „íme hát” meglelt hazához. Legtöbbjük súlyos főmű – mégis, igenis slágeres verskezetek ezek: *Kórával jöttél, nem virággal, Drága barátaim, Talán eltűnök hirtelen, Édesanyám, egyetlen drága, Ime hát megleltem hazámat. Az Eszmélet* és a szonettek zárt formáinak korszaka után ezek már mind hagyományos izostrófikusak, a valamivel korábbi *Flóra*-sorozat záródarabja (*Megméressél!*) ráadásul izometrikus és izorímes is (Horváth I. 2000a: 5).

Az izoszabály meghatározta legegyszerűbb, rímtelen vagy izorímes, izometrikus és izostrofikus formák latin mintáknak, Milánói Szent Ambrus és követői izometrikus-izostrofikus himnuszköltészetének hatására kerültek be a magyar irodalomba (Horváth J. 1928:85, Császár E. 1929:11, Zemplényi 1989: 246, Bognár 2010: 236, 244), a némileg bonyolultabb, izorímes és izostrófikus, de heterometrikus formák egy része pedig – erre főleg nótajelzésekből következtethetünk – az iskolai latin-tanulás humanista metrikus dallamai révén (Bognár 2010: 245). Michel Burger (1957: 107–159) bebizonyította, hogy az újlatin nyelvek szótagszámláló verselési rendje a késő ókori, kora középkori időmértékes latin versből örökölték verssor-típusaikat. Mintha századokkal később a magyar irodalom is hasonlóképpen járt volna. Már Horváth János meglátta, hogy például a nagyon későn feltűnt, felező tizenkettesnek „is megvan a latin analogonja (az asklepiadesi sorból, vagy a hatos jámbusból eredőleg)” (1928: 116).

Az utóbbi hatás időrendje némileg aggályos. A Petrus Tritonius kezdeményezte, a skandalást énekelve tanító módszer első hazai alkalmazása, Johannes Honter *Odae cum harmoniis* c. szerkesztménye (RMNy 71B) 1548-ban jelent meg. Ez az évszám talán kissé kései ahhoz, hogy az összes „sapphicum carmen nótájára” típusú dallamutalásokat a brassói iskola magyar tanulóinak és a szász-magyar kapcsolatoknak számlájára írjuk. Bartók István Honter (a nyelvtan részét képező) verstanát részletesen bemutató tanulmánya ötletet adhat a megoldáshoz. Ő ugyan nem említi meg a lehetőséget, de nagyon kézenfekvő, hogy a címlapja szerint az alsófokú oktatás („in usum ludi literari”) céljaira kinyomtatott *Odae*-t a verstanhoz tartozó szöveggyűjteménynek tekintsük, szemben Mészáros István (2001: 14) elképzelésével, aki a kiadványban „a brassói nagydiákok” világi zenei igényeit kielégítő, „dalolni való újdonságokat” látna. A verstan különböző kiadásai ajánlják is a – főleg, de nem kizárólag – horatiusi ódák verstanai célú tanulmányozását (Bartók 2013: 133). Mivel ez a javaslat a Bartók által látott legkorábbi, 1532-es kiadásban is már ott van, bízást feltételezhetjük, hogy a szöveggyűjtemény is, mint a verstan, hosszú idő alatt nyerte el végleges alakját, és anyagának egy része jóval az 1548-as év előtt már bekerült az oktatás gyakorlatába. A verstan először talán 1530-ban jelent meg (Csomasz Tóth 1967: 58). A brassói plébániai iskola hivatalosan csak 1543-tól került Honter irányítása alá, de magániskoláját hazaköltözése (1533) után hamarosan működtetni kezdte a fiatal káplán (uo.). És nem is Honteré volt az első iskola, amelynek hatására a humanista költészet időmértékes dallamaira szótagszámláló magyar versek készültek. Kifejezetten iskolai költő volt Antonio Mancinelli, akinek szapphói versszakban írott Szent Miklós-dicséretét Péchy Ferenc 1529-ben verstanai tudatossággal óhajtotta magyar „endecasyllabon”-ná átalakítani (RPHA 836).

*

Az ÓMS nem nyílt szerkezetű; bonyolultabb.

3.2.2.3. A zárt szerkezet felé: a heterostrofikus versépítés útja

A nyílt szerkezetű költészet folytonos ismétlődéseinek egyhangúságát egy másik ismétlődés bevonásával enyhíthetjük. Legegyszerűbb módja az, hogy az egyféle-egyféle-egyféle... sorozatot szabályos időközönként egy-egy másféle elemmel tarkítjuk. Eddig csak a bal kézben volt dobütő, az szaporázta, most feltagolják a ritmust a jobb kéz ritkásabb ütései. Így: *aaa b aaa b aaa b...*, ha pedig nemcsak egy dobunk van: *aaa b ccc b ddd b...* Híres magyar példája a Balassi-versszak (a6a6b7 c6c6b7 d6d6b7). A forma hiába változatosabb, mint az izosabályt mindenben követő versek, mégsem zárt, mert egyforma versszakokból áll. Nem izometrikus, nem is izorímes, de izostrófikus. Balassi-versszakból nemcsak elméletileg sorakoztathatunk akárhányat egymás után: 1653-ban Listius László tényleges eposzt jelentetett meg ebben a formában.

Induljunk meg a zártság felé úgy, hogy megszüntetjük a forma izostrofikus jellegét. A forma őséneke, a 11. században keletkezett, ún. új típusú szekvenciának egyik alfaja, a párizsi Szent Viktor költőiskolájában honos szekvencia-műfaj ezt az utat járta. Az ő szekvenciáikban a változatos szerkezetű – de az egyféle-egyféle-másféle ritmust mindig megőrző – versszak-párok egyre bonyolultabbakká válnak. Végül eléri a technikailag még kivitelezhető és esztétikailag már megfelelőnek gondolt szintet. Változatok ezek egyazon formai eszmére. A zenei variációs tételek természetes lezárulására emlékeztet a zártság illetően elérése. Hasonlatul szolgálhat a gótikus templomépítéssel, ha azt, mondjuk, csúcsív-változatoknak fogjuk fel. A variációs jelleg az apró elemek szintjén is érvényesül, a felfelé haladva egyre bonyolultabbá váló kőrácsban, amely a mérműves ablakokba

szerkesztettek, és amelynek párhuzamait a középkori iparművészet más területein is (ötvösség, fazekasság, fafaragás) megtapasztalhatjuk, persze legkivált a későbbi, lánghegyíves (flamboyant) stílus idején. A bonyolódás egy még éppen kivitelezhető és már jól befogadható szintjét elérve a mű mintegy magától véget ér, kész van.

Tekintsük meg a rímelést az ÓMS fő irodalmi mintájában, a rövid *Planctus*ban, a 12. századi, párizsi, ágostonos szerzetes, Szentviktori Gotfrid (Godefroy de Saint-Victor [Delhaye 1951], Godefridus [saját kezű], Gotfrid a Sancto Victore [Vizkelety 2004: 124] művében, a szentviktori szekvenciáműfaj jellegzetes darabjában.

Az elemzés előtt le kell szögezni:

(1) A rím-ábécét minden versszakpárnál újra kezdjük, mert ebben a versben az olvasónak versszakpáronként joga van elfelejteni a „hangbélyeget” (timbre): a rímszerkezet fonetikai tartalmát.

(2) Az egyféle-egyféle-másféle rímelésű versszakpárokat vég-rím köti össze, egy kivétellel. Vers-tanilag első pillantásra indokolatlannak látszik, hogy a *3ab*-t miért egy, miért nem két versszak-páronként közölte a kritikai kiadás (Schumann–Bischoff 1970: 130). Az elemzés arról fog meggyőzni bennünket, hogy a kiadó helyesen döntött.

Először felírjuk a rím- és szótagszám-szerkezetet.

(1ab) a7a7b6 c7c7b6

(2ab) a7b7a7b7 c7d7c7d7

(3ab) a3a3b5 c3c3b5 d3d3e5 f3f3e5

(4ab) a7b7a7b7 c7d7c7d7

(5ab) a3a3b5 c3c3b5 d3d3b5 e3e3b5

(6ab) a7b7a7b7 c7b7c7b7

(7ab) a5a5a5b5 c5c5c5b5

(8ab) a7a7a7a7b7 c7c7c7c7b

Figyeljük meg, hogy a szerkezeti bonyolódás fokozatosan, először lassan, majd gyorsabban, végül egész hirtelen következik be. Egyúttal kiderül, hogy a szerkezet henyén odavetettnek, nem odatartozónak vélt elemei is mind szükségszerűek.

Az alapszerkezet tehát az egyféle-egyféle-másféle. A feladat az ennek variálásával elért fokozás (amplificatio). Az (1ab) versszakpárban a lehető legegyszerűbb változatot látjuk, két egyféle-re csap rá a másféle: aab ccb. A (2ab) versszakpárban úgyszólván megpihenünk. Itt nem játszik szerepet az alapszerkezet. Az abab cdcd két sima keresztrím-pár. Semleges elválasztó elem az egyféle-egyféle-másféle szerkezet változatai között. Semlegességét, eseménytelenségét az is mutatja, hogy – szemben az alapszerkezettel, ahol az egyféle nemcsak rímszempontból, hanem szótagszámát tekintve is eltér a másféletől – ez csupa hetesből áll. És a lényeg: miközben a vers előrehaladásával az egyféle-egyféle-másféle változatokat mutat fel, a semleges, elválasztó elem lényegében változatlan marad.

Rögzítsük a versszakpároknak most pusztán rímképleteit, hogy vers kifejlődését könnyebben áttekinthessük:

(1. pár) aab ccb (a legegyszerűbb, kiinduló változat)

(2. pár) abab cdcd (változatlan maradó, elválasztó elem)

Elindul a bonyolódás. Látszólag ugyanolyan egyszerű, kéttagú aa-ra következik a b, mint az 1. versszakpárban – csakhogy belső rímek jelennek meg. Az 1. versszakpárban 6 rím volt, itt 12 van. Bekövetkezik egy hiba is. Igaz, hogy a belső rímek révén bonyolódás következett be, de a külső,

versszakpár-záró rím hiányzik. Belül rímel, kívül nem. A két versszakpárt verstanilag semmi sem köti össze. A bonyolódás elindult, de lazulás enyhíti:

(3. pár) aabccb ddeffe

A versszakpár után változatlan formában következik a most már szabályosnak mondható, elválasztó elem:

(4. pár) abab cdcd

Az 5. pár tulajdonképpen a 3. pár javított kiadása. Ugyanaz a belső rímekkel tagolt, kétszeres aabccb szerkezet, mint ott, csak ezúttal a versszakpár külső ríme is rendben van. Így az egész versszak-pár belsőleg összefügg. Ez már nagyon komoly variáció. Két korlátozó tényező azért még mindig jelen van. A rímek csakugyan belsőek, csupán 3-szótagosak, nem lehet hangsúlyt adni nekik, kiénekelni, kizengetni őket. Aztán még mindig nem tudtunk elindulni a variáció-sorozat legelemibb kiindulópontjától. Még mindig csak két olyan egyféle elemünk van, amelyre a másféle b rím rácsaphat:

(5. pár) aabccb ddbeeb

Nem meglepő, hogy ismét a semleges, elválasztó elem következik:

(6. pár) abab cbcb

Azonban az elválasztó elem nem teljesen ugyanolyan, mint az eddigi két alkalommal. Ez is utánozza az előző versszak-pár szerkezeti feszességét. A versszak-pár második tagjának záróríme nem kicseng, mint eddig, hanem visszacseng az első tagéra. Így az 5. és 6. versszak-pár is egységes rím-szerkezetet kap, belsőleg összefügg ez is.

Most már a végéhez közeledünk. A 7. versszak-párban végre bekövetkezik az elszakadás az alapmodelltől, és immár nem kettő, hanem három egyféle után következik másféle:

(7. pár) aaab cccb

És most nem kapunk pihenőt. Nincs semleges elválasztó elem, hanem anélkül érkezünk el a záróversszak bonyolalmához, a négy egyféléhez, a tomboló paroxizmushoz:

(8. pár) aaaab cccb

Azt mondtuk, ezúttal elmaradt az elválasztó elem. Csakugyan, és mégsem. Eleinte az egyféle és másféle sorok nemcsak rímekben, hanem szótagszámban is különböztek. A 7. versszakpár már csupa ötösből áll, a 8. pedig csupa hetesből. Épp mint az elválasztó elem – amelyre más tekintetben nem hasonlít, de ez az utalás nem marad észrevétlen abban a pozícióban, ahol az elválasztó elemre számítanánk, ahol a helye lenne. Így mindkét szerkezeti szálát elvarrja a költő. A záró, 8. versszakpár nemcsak az alapséma végső változata, hanem az elválasztó elemé is. Az utolsó versszak-pár hetesei az azonos szótagszám révén utólag befoglalják a nem variálódó elválasztó elemet a teljes vers szerkezetébe.

(A *Planctus* hosszabb változatára ez az elemzés érdekes módon nem lenne érvényes. Még a (9ab) versszak-párra rámondható, hogy tovább fokozza az örvénylő rímelést, de a folytatás aztán kevésbé feszes; egységes szerkezetként nemigen értelmezhető.)

*

Követi-e az ÓMS a *Planctus* verstani szerkezetét?

A rímelés nem korlátozódik a nyelvtani párhuzamosság adta lehetőségekre. A délies, latin szótagszámlálás mellett egyenrangúan jelen van az északias, germános hangsúlyszámlálás elve is. Ez nem lazaság, nem keveredés, hanem a két versépítő elv variálása. Az utolsó versszak második felé-

ben például egyértelműen és hibátlanul a szótagszámlálás érvényesül, az utolsó előttinek második felében viszont egyoldalúan és kizárólagosan a hangsúly-elv: az eltérő szótagszámú *fogva* és *húztova* rímel össze, aztán az *üklelve* és *ketve*. (Alak- és mondattanilag persze mind a négy egyazon szuperrímben találkozik.)

Az ÓMS sikeresen leutánozza a *Planctus* heterostrófikus jellegét. Ezzel lényegében egyedül áll a régi magyar irodalomban, ahol ugyan akadnak nem versszakokból álló költemények – mint, mondjuk, Sylvester disztichonjai –, de ami versszakokból áll, az bizony izostrófikus.

A fokozást (amplificatio) is megvalósítja, de közben más versépítési elvet alkalmaz, mint a *Planctus*. Teljesen azonos mértékű versszak-párokról nem beszélhetünk. Az egyféle-egyféle-másféle alapformulának nyoma sincs. Eleinte az egész inkább hídformára (szimmetria) emlékeztet, semmint ellentétére, a párhuzamosságra. A fokozás csupán egyszerű, eleje-közepe-vége szerkezetben (*Poétika*, VII) valósul meg, ahol is a vers eleje egyszerű, a közepe közepesen, a vége kifejezetten bonyolult. A bevezető részben két 3-soros, a hosszú középsőben nyolc 4-soros versszak sorakozik, a záró részben ismét, mint a bevezetőben, két versszak van, de ezek szimmetrikus párjukkal ellentétben épp, hogy hosszúak és összetettek. A szimmetria tökéletlensége a képzőművészetben és a zenében sem hátrány, sőt a „teljes szimmetria elvileg összeegyeztethetetlen a művészettel” (Szegedy-Maszák 1980: 97).

3.2.2.4. A zárt szerkezet felé: a heterometrikus versszak-építés útja

A nyugati líra másik fajta zártsága a versszaké. Ahogy az előző fejezetben tárgyalt heterostrófikus eljárás a vers egésze felől fog hozzá az építkezéshez, ez a versszakból indul ki, azt teszi zárt szerkezetűvé.

E forma alapmodellje nem az egyházi latin költészet, hanem a népnyelvű „nagy, udvari ének”, a cansó, a canzone. Az ÓMS ehhez a hagyományhoz is odakapcsolódik. Ezt már az első két sor valóssággal leszögezi, amikor a latin eredeti párhuzamos nyitó sorait –

*Planctus ante nescia,
planctu lassor anxia*

– a párhuzamosság ellentétével, khiazmussal (hídformával) fordítja magyarra:

*Valék siralmtudatlan,
siralma sepedik.*

Az egyféle-egyféle-másféle indítás helyett egyféle-másféle indítással, a rímelés szempontjából ab-nyitással (Horváth I. 2015b: 44).

Szigeti Csaba egész könyvet írt a strofika zárt formáiról a trubadúroknál és e formák szükséges voltáról (a „radikális archaizmusról”) a mai és még eljövendő magyar költészetben (Szigeti 1993), majd egy még nagyobb könyvet a strofika zárt formáiról ugyancsak a trubadúroknál és e formák nagyon szegényes, 16. század végi és 17. századi magyar kezdeményeiről (Szigeti 2005, kiegészítve: Horváth I. 2015a). Szigeti Dante és az új szakirodalom nyomán a zárt versszak-formának két döntő tulajdonságát emeli ki: az ab-rímnyitást és a „kétömbű” jellegét, amelyet Dante határozott meg, a versszakokat első („frons”) és hátsó („cauda”) részre osztva. Alapesetben a frons olyan négysoros egység, amely ab-rímnyitással kezdődik, a cauda pedig c rímmel kezdődő, a frons-étől eltérő verstan-i képletű zárórész. Számtalan a tényleges megvalósulás; a szonett frons-a például nyolcsoros, caudája hat-

Nem minden kétrészes versszak-forma frons/cauda szerkezetű. A zártságot nemcsak a c-rímmel (vagy, Szigeti találó szavával: c-elemmel, c-funkcióval) lehet elérni, hanem nyilvánvalóan szimmetriával is. Az se folytatható, sőt az még kevésbé. A szimmetria azonban esztétikai bonyodalmakkal jár. Az *Eszmélet* tökéletes ababbaba tükörszimmetriáját a költő verstanon kívüli eszközökkel korlátozza (Horváth I. 2005: 1436). A 12. századi Hélinand de Froidmont népszerű (Seláf 2008: 59–89) versszaka ügyes aabaabbbabba felépítésével csupán kelti a tükörszimmetria benyomását (Szigeti 1993: 173).

Mivel a frons/cauda-alapú versszerkesztésben elsősorban nem a költemény, hanem a versszak az, ami erősen, szabályokkal meg van határozva, a „nagy udvari ének” egészét csupán az a – magyar olvasónak szokatlan – szabály tartja egyben, hogy ebben a műfajban általában versszakról versszakra haladva végig azonos marad a sorok hangbélyege („timbre”). A magyar hagyományhoz szokott olvasó feljogosítva érzi magát arra, hogy versszak végeztével megfélekedezzen a rímek fonetikai tartalmáról (Horváth I. 2000: 4, Szigeti 2005: 67). Az okcitan, francia vagy olasz olvasónak erre nincs joga. A zárt strófák – mivel ez a kompozíció egysége – hajlamosak arra, hogy a hangbélyeg ellenére függetlenedjenek egymástól, olyan önálló versekké váljanak, amelyeknek belső zártságuk kétségbevonhatatlan. Így alakult ki a szonett (Szigeti 2005: 72). Ugyanakkor az egyetlen frons/cauda-párból álló rövidebb versek továbbra is gyakran csoportba verődnek, mintegy őrizve annak hagyományát, hogy az őket leíró szabályok egykor nem önálló verseket határoztak meg, hanem verseknek csupán strófáit. A zárt formákból, például szonettekben álló sorozatot olykor lazább ciklusnak (József Attila: *Hazám*), olykor egyetlen, sokrészes költeménynek (József Attila: *A kozmosz éneke*) érzékeljük. József Attila zárt strófákból álló művének, az *Eszméletnek* ciklus vagy költemény voltáról nem is tud kialakulni végleges döntés (Horváth I. 2005: 1432).

Az ab-nyitás és a kéttömbű jelleg az ismétlődés szempontjából tulajdonképpen két rokon tulajdonság. Egyikük sem ismétlődés, sőt mindkettő az ismétlődés tagadása.

Láttuk, hogy a nyílt formák tisztán ismétlődésekből állnak:

a a a a a a a

Az egyféle-egyféle-másféle szerkezet –

aaa b aaa b aaa b aaa b

– teszi lehetővé a zártság elérésének heterostrófikus, egyre bonyolultabb versszakokat alkalmazó módját, a viktorínus szekvenciát. Az

ab

versnyitás pedig mindjárt azzal kezd, hogy megvalósítja a zártságot, ugyanis eleve lemond az ismétlődés útjáról: egyféle-másféle. Utóbb persze lesznek majd ismétlődések, de azokat fel kell építenünk, a gépies megszokás nem segít. Mindjárt kiinduláskor megtanuljuk, hogy itt az alap az ismétlődés megtagadása, a sorozatosság megállítása, pontosabban útnak nem engedése. Ugyanezt az ab-t ismétli meg nagyban és immár véglegesen a frons/cauda szerkezet. Az egyféle után itt is másféle következik. A lezárásnak igen egyszerű módja ez. A cauda más szerkezetű, mint volt a frons. Nincs lehetőség gépies folytatásra, nincs előre látható következmény. (Szigeti [2005: 78] a szakirodalom nyomán nem az ab-nyitás és a frons/cauda, hanem a sormetszet és a frons/cauda között említ hasonlóságot.)

A romantika utáni, új költészet Baudelaire-től Ezra Poundig és Jacques Roubaud-ig visszahozta a lírába a középkori és reneszánsz szonettformát és egyáltalán a szabályokon alapuló régi formakul-

túrát. *Szövegmagyarázat* c. kis tanulmányában Kosztolányi egy olyan Babits-verset (*Anyám nevére*) elemez, amely frons/cauda versszak-felépítésű. A szerkezetet így értelmezi (1977: 363): „Figyeld meg, hogy a versszakok első sora mindig egy tény megállapítása, s a versszakok első négy sora ennek nyugodt előadása, a második négy sor pedig az előző négy sor izgatott kifejtése. Úgy rémlik, hogy a költő fékezni szeretné önmagát, de nem tudja. Ez a szabályosság ringató hullámzást ad a versnek.”

*

Figyeljük meg, hogy a szerkezet bonyolítása során az ÓMS költője miként készíti elő és éri el az utolsó két versszak heterometriáját, sőt valamilyes kéttömbűségét. Ehhez meg kell értenünk az ÓMS-költő versszak-építési (rímelési) módszerét. Ugyanazt várhatjuk el ettől is, mint amit a viktorinus szekvencia versépítési eljárásának utánzásával kapcsolatban megfigyeltünk. Ott a költő az eredetihez nagyjából hasonló szerkezetet hozott létre, de az igénybe vett elemkészlet sokkal szerényebb volt. Nem kapott szerepet például a latinban döntő egyféle-egyféle-másféle szerkezet. Megelégedtünk fokozás gyanánt annyival, hogy az alapjában szimmetrikus, egy nyolcstrófás középvers elöl és hátul két-két strófával bevezető és lezáró szerkezetben a bevezető versszakok egyszerűek, a lezáróak bonyolultak. Most fel fogjuk ismerni, hogy a felszínen mutatkozó viszonylagos szimmetria mögött, pontosabban alatt, a mélyben az ÓMS-költő ugyanolyan következetes, minden egyes sorra kiterjedő, rímelésbeli fokozást, ugyanolyan örvénylést valósított meg, mint a *Planctus* költőjénél láttuk – csak éppen más, egyszerűbb eszközökkel.

Versszak-építő művészetének kialakításakor volt, amit az ÓMS-költő a nyugati, népnyelvű rímelési megszokásokból vett át, de arányosan lekicsinyítve, a megvalósíthatatlant megvalósíthatóval helyettesítve. Nem feledkezhetünk meg méltánytalanul arról, hogy a magyar verspoétika létrehozásának kísérletei hagyománytalanul, egymástól elszigetelten folyhattak. Szerények az ÓMS műfogásai az épp akkor legnagyobb korszakukat élő nyugati, népnyelvű lírákkal összevetve – a legtechnikásabb trubadúrra, Arnaut Danielre maga Dante is felnézett (*Purgatórium*, XXVI, 117) –, de mesze meghaladják mindazt, amit egyébként a régi magyar irodalomban megfigyelhetünk.

A szakirodalom azt hajtogatja, hogy az ÓMS-ben szabálytalan a rímelés: „a rímelhelyezésben teljesen szabadon jár el, alkalmi lehetőségek szerint, minden következetesség nélkül” (Horváth J. 1928). Valójában jól áttekinthető, világos és egyértelmű, a későbbi magyar költészeti fejleményekhez képest viszont szokatlanul bonyolult rímelési rendszer érvényesül. Nyolc rímelési szabály működik. A szabályok bonyolultsági fokuk szerint rangsorba rendezhetők. A szabályok alkalmazásának időbeli sorrendjét ez a rangsor, a bonyolultság mértéke határozza meg. A fokozás abban áll, hogy a költő a legegyszerűbbel kezd és a leginkább összetettel végzi. Íme a szabályok:

1. A rímelés kötelező.

2. A rímelési szabályok az egyszerűtől a bonyolultig haladnak.

3. Az első sor – a 2. szabályt követve – rímtelen, hiszen ez a legegyszerűbb rímelés.

Mennyiségét tekintve is a lehető legrövidebb: mindössze 1 sor.

4. A második és harmadik sor – a 2. szabályt követve – két rímelő sor. Ez a második legegyszerűbb rímelés.

Mennyiségére nézve tehát: 2 sor.

5. A második versszak egésze – a 2. szabályt követve – három izorímes sor: aaa, hiszen ez a harmadik legegyszerűbb rímelés.

Mennyisége: 3 sor.

6. A harmadik-negyedik-ötödik versszak – a 2. szabályt követve – párrímes: aabb. Nyilván ez a legegyszerűbb olyan négysoros versszak, amely már nem izorímes.

Mennyisége: 12 sor.

7. A hatodik-tizedik versszak félrímes: abxb. A félrímet a keresztrím (abab) egyszerűbb változatának fogjuk fel. Így ez is teljesíti a 2. szabályt.

Mennyisége: 20 sor.

Mielőtt a 8. szabályhoz, a kéttömbűség szabályához, a minőségbeli ugráshoz elérnénk, figyeljük meg, hogy az előkészítés, a fokozás két területen érvényesült. Egyrészt a rímek minőségében: a rímelés egyre bonyolultabbá vált. Másrészt a rímek mennyiségében: az egyre bonyolultabb rímekből egyre több sort kaptunk. A mennyiségi növekmény számai verssorokban számolva: 1, 2, 3, 12, 20. (A számok a legnagyobb jóindulattal is csupán hasonlítanak a 13. század elején publikált Fibonacci-számsor részleteire: ...1, 2, 3, [5, 8,] 13, 21...) A minőségi bonyolódás és a mennyiségi növekedés a fokozás két eszköze. Amikor elérünk a két-rímfajtájú záróversszakokhoz, a bonyolódás ugrásszerűen fokozódik, a mennyiségi növekedés viszont véget ér.

8. Az utolsó két versszak – a 2. szabályt követve – a legbonyolultabb. Mivel két-két, független rím sorozat van bennük, akár kéttömbűeknek is felfoghatók.

A tizenegyedik szakasz első sora a leghosszabb az egész versben. Mivel a vers olykor igen rövid, akár 4-szótagos sorokból áll, a tizenegyedik szakasz hosszú sorainak párrímét képzeletben akár félrímme is alakíthatnók. Így egész szabályos kis frons lenne, abab helyett abxb rímképlettel:

*Zsidó^u, mit téssz,
tűrvénytelen,
fiam mert hal
büntelen...*

aztán egész jó cauda – ha a belső rímeket kibontjuk, akkor – ccddx vagy más felfogás szerint ccccx rímeléssel:

*...fogva,
húztózva,
üklelve,
ketve
ülüd.*

De ha nem tördeljük át a sorokat, a versszak akkor is kéttömbű annyiban, hogy a frons és cauda között mondat- és rímhatár van. Hasonló az utolsó, 12. szak is. Ez szótagszámláló. A frons és cauda egyaránt hetesekből áll, vagyis a két rész közötti elhatárolást csak a nyelvtani szerkezet és a rímelés végzi el. A versszak zártságát az ismétlődés-korlátozó frons/cauda felépítés teszi, az egyféle-másféle szerkezet, de annak is jelentőséget tulajdoníthatunk, hogy a versszak caudájának zárzata, mint az előző elemzésben megmutattuk (Horváth I. 2015: 52), szintén az ismétlődés (mondattani párhuzamosság) ellentétével, jól előkészített áthajlással (enjambement) zárul.

Érdekes a legutolsó sor rímtelennek vélhető zárósora. Tetszetős lenne arra gondolni, hogy az első és utolsó sor rímtelensége hídformát képez, akár csak a *Szibinyáni Jank* első és utolsó sorpárjának Aranytól készakarva előidézett, látszólagos hibájának esetében (Horváth I. 1991: 143). Az ötletet azonban rögvest megcáfolja, hogy az első és utolsó soron felül van az ÓMS-ben még egy harma-

dik rímtelen sor is: az utolsó előtti versszak végső sora; hídformáról tehát nem lehet szó. A két hátsó rímtelennek vélt sorvég között, a költemény zárlatában viszont ott a másik, elég szembetűnő összefüggés. A két – némi jóindulattal – kéttömbűnek minősített záróversszaknak rendre az utolsó sorai rímtelenek. Némi párhuzam is van köztük: a két állítmány ugyanaz az ige, bár más módban, és egyes, illetve többes szám 2. személyben. Igaz, nem szabályos rímek, de párhuzamok, nemcsak szó-tárilag, hanem gondolatilag is. („Ülöd”? Hát: „üljétek”! Lásd majd a dialektikai magyarázatban.) A viktorínus szekvencia versszak-párjainak végrímét nem alkalmazta az ÓMS-költő, de itt, a legvégén mindenesetre eljutott a két versszak-zárlat – összerímeltetéséig nem, de legalább – párhuzamáig.

*

Szemben a régi magyar költészet messze túlnyomó többségével, az ÓMS versformája nem nyílt. Költője nagyon egyszerű eszközöket alkalmazott, de megpróbálkozott mind azzal a zártsággal, amelyet a virtuóz, szentviktori szekvencia heterostrofikus fokozásával lehetett elérni, mind pedig azzal a zártságfajtaival, amely a trubadúrokat követő népnyelvű lírák a heterometrikus versszak két részre bontásával, versszakon belül értek el.

A Gragger Róberttel vitázó Horváth János (1928: 138) leszögezi, hogy az ÓMS a történeti vers-tan szempontjából kezdetlegesebb, mint az egészében magyar nyelvű kódexek versanyaga: „igenis, a versfejlődésnek egy primitivebb fokán áll, a középkorvégi versek pedig a fejlődés magasabb fokán állanak”. Való igaz, az ÓMS-költő a maga egyszerre kétféle, hangsúly- és szótagszámláló rendszerével még nem sejtette, hogy a magyar irodalom a 16. században – kivételeket azért megengedve – lemond majd az előbbiről, és az utóbbi mellett dönt. Az ÓMS-t a lírai zártságot támogató versformája miatt viszont valahova a jobbra még izostrofikus Ady és a gyakran heterostrofikus Babits–Juhász–Kosztolányi-csoport közé kellene elhelyeznünk. A „versfejlődés” szempontjából az ÓMS előnye bő 600 év lenne.

A költemény verstani szerkezetének részleteit mások fogják megmutatni. Ezúttal még a rímeléssel sem végeztünk. A rendszer itt is kettős. Rím a nyelvtani párhuzamosságból eredő toldalék-azonosság és a tisztán fonetikai egybeesés egyaránt. A kettős szótagszám- és hangsúly-szerkezettel el sem kezdtünk foglalkozni.

Mégis vessünk legalább sietős pillantást a költemény retorikai és dialektikai felépítésére.

3.3. A szöveg átvitt (allegorikus) értelme. Retorika

3.3.1. Elrendezés

A vers retorikai felépítésének vizsgálatához Horváth János (1931: 91) teszi fel, akaratlanul, az alapkérdést. Nem emel ugyan esztétikai kifogást az ÓMS második felével szemben, de ezt a részt nyilvánvalóan gyengébbnek érzi: „E magasrendű líraiságot vette át a Siralom írója. Valóban átvette, mert nemcsak versíró, hanem nagy fogékonyságú igazi költő volt. Ezért volt képes ritmus- és mondatrend oly spontán harmoniájával, oly keresetlenül s annyi szuggesztív igazsággal beszéltetni a fájdalmas anyát. Oly egységet a hanghordozásban s oly folyamatosságot modulatiói összeszövésében, minőt e költeménynek kivált első öt szakaszában találunk, csak valódi ihletettség képes biztosítani.” A feladat tehát világos. Olyan retorikai modellre van szükség, amely a vers második felének megformálásában is megmutatja a nagy s egyre összpontosítottabb alkotóerő működését.

A retorikai szerkezet (*dispositio*) első ránézésre inkább szimmetrikus jellegű, és lényegében megfelel a *verstaninak*. Nincs mit csodálkozni tartalom és forma egységén a gótikus építészet korában. 1948-ban megjelent, nagy hatású könyvében Erwin Panofsky mutatta ki, hogy a tudományos műveknek a skolasztikában bevezetett fejezetbeosztása – Panofsky példája Aquinói Tamás *Summája* volt – és a többhajós székesegyház építészeti tagolása között mély, szerkezeti hasonlóság észlelhető (Panofsky 1971: 211).

A retorikai bevezető rész a *verstanilag* legegyszerűbb, két háromsoros *versszakot* tölti ki. A középső két rész, maga a *siralom* – itt Mária Jézushoz szól –, majd a *siralomra* való reflexió mindegyike négy-négy *versszakot* foglal el; mindegyikük *négysoros*. A zárórész – itt Mária a gyilkosokhoz fordul – két *versszakos*, mint a bevezető, de ezek nagyon összetett *versszakok*. A szimmetria tehát nagyon korlátozott. Ráadásul ott van mögötte a *verstani* eszközökkel megvalósított, folyamatos fokozás. A szimmetriát az is aláássa. Ahogy az egyre komplikálódó *rímekből* egyre többet kapunk, az *aszimmetrikus határokat* jelöl ki. A 4 + 4-*versszakos középrész* közötti határ a *rímelés szempontjából* így lesz 3 + 5-ös.

A *vers* retorikai mintáját ezúttal – kézenfekvő módon – nem Ciceróban, az *auctor ad Herenniumban* vagy Quintilianusban keressük, hanem a *domonkos prédikációkban*. A *vers* második felében Mária három ajánlatot tesz. Az ajánlatok formája a szelíden előadott óhajtól a sikolyként elhangzó követelésig erősödik (*amplificatio*). Ítéletté érlelt következtetés mindhárom (*sententiae*). A *sentenciák* előzményei arisztotelészi *enthümémák* (*Rétorika*, II, 10, 1396a), csonka *szillogizmusok*. Van tehát kétszer három *felosztásunk* (*divisiones*): három *enthüméma*, három *sententia* – és mindez *eny nyire rövid versben!* Mélyen benne vagyunk a *domonkos prédikáció skolasztikus hagyományában*. Sőt akad még egy érdekes körülmény. A *kiinduló idézet* (*thema*) –

Valék siralmtudatlan

– nem *bibliai idézet*, hanem *apokrif*. Egy vitathatatlan tekintélynek, a Szűzanyának szavai, de nem *szentírási forrásból*. Ez felveti, hogy a *szöveg retorikai rokonságát* ne csak a *domonkos szentbeszédben*, hanem annak *testvérműfajában*, az *egyetemi előadásban* is (*lectio*) keressük.

A helytelenül *Pécsi egyetemi beszédeknek* nevezett, kb. az ÓMS-sel egyidős (Madas 2007a: 82), magyarországi *prédikáció-gyűjteményben* előfordulnak olyan *prédikációk*, amelyeknek *alapidézete* ugyan *bibliai*, de második, alárendelt *themájuk szerzője* csupán *tekintély*: valemelyik *egyházatyá*, Clairvaux-i Szent Bernát, sőt akár *Arisztotelész* (Madas 2007a: 84). Bizonyára összefügg ez azzal a *körülménnyel*, hogy a *gyűjteményt* a *budai domonkos kolostorban*, *papképzés céljából* állíthatták össze, ahol épp ebben az időben folyt az 1304-ben hivatalosan is megalapított *domonkos főiskola* előkészítése (Madas 2007a: 82).

Az *igazi egyetemi előadás* még jobban eltávolodott a *prédikációtól*. Ott már az *alapidézetnek* sem kellett *bibliainak* lennie.

A 13. századi párizsi egyetem *teológiai karán* folyó *képzést* Palémon Glorieux rekonstruálta (az előadás fő részeiről Glorieux 1968: 108, 111, 116). Az elején egy *tekintélytől* – a karon általában *Petrus Lombardustól* – vett *rövid idézet* (*thema*) állt. Az előadás először a *szöveget önmagában*, *betű szerinti mivoltában* vizsgálta, a *figyelmet* a *mennél hibátlanabb és pontosabb szövegre* irányítva (*littera*). Másodjára a *szöveg mögöttes értelmét* (*sensus*) tárta fel. Harmadjára eljutott a *szerző szándékához*, *álláspontjához*, *ítéletéhez* (*sententia*). Ha ráalkalmazzuk ezt az ÓMS-re, meglátjuk, hogy a *séma* annak ellenére elég jól ráillik, hogy a *beszélő végig ugyanaz a személy*, mint a *kiinduló*

idézet származik. A tematikus tárgyalásmód – hogy tudniillik egy kiinduló idézetet kommentálunk bizonyos szabályok szerint – meglepő módon még akkor is működtethető, ha maga Mária az, aki értelmezi önnön siralmát.

A beszélő rövid tételmondatot rögzít a vers első sorában arról, hogy Mária számára a siralom korábban ismeretlen volt. Az egyetemi és domonkos esztétika szerint mennél szerényebb, kevés lehetőséget ígérő kiinduló idézetből mennél dúsabban burjánzó logikai építményt kell megalkotni. Minként az igazi építmények esetében is: egyszerű alapgondolat, pazarlóan gazdag kidolgozás. Panofsky (1971: 219) szavaival: „Nem lehetséges – de nem is szükséges – bemutatni, mint hatotta át egyre teljesebben a folyamatos feloszthatóság (vagy, fordított értelemben, a „megsokszorozás”) elve az épület egészét, a legkisebb részletig. E fejlődés tetőpontján a részekre és alrészekre osztásban odáig jutnak, hogy a támasztékokat főoszlopokra, nagyobb és kisebb pillérekre, s még ez utóbbiakat is tovább osztják; az ablakok kitöltését, a karzatokat és a vak ívsorokat elsődleges, másodlagos, harmadlagos ablakosztásokra és szelvényekre, a bordázatokot és az íveket egy sor bordára osztják. Mindamellet meg kell említeni, hogy a homológia elve, mely a folyamat egészén uralkodik, magában rejti és érthetővé teszi azt a viszonylagos egyformaságot, mely a klasszikus gótika szókincsét a romantól megkülönbözteti.”

Az első két versszak megvilágítja az idézet környezetét és okozóit. Majd négy versszakban jön maga a siralom, úgyszólván betű szerint (litera), amelyben Mária végig a fiához szól. Az újabb négy versszak reflexió. Nem siralom immár, hanem annak értelmezése: kommentár a siralom jelentéséről (sensus), a mögöttes fájdalomról. Közben előzetes sentenciák. Majd a két záróversszakban Mária a gyilkosokhoz szól, és elhangzik a végső sententia.

Aligha meglepő, hogy a retorikai séma, az „*explicatio textus*” (Glorieux 1968: 115) munkamódszere és előadásmódja ennyire otthonos volt mind a *Planctus*-, mind az ÓMS-szerző és közönségük számára. A 13. század második felében a magyar domonkosok legjava kijutott jó egyetemekre, gyakran Párizsba. A *Planctus* szerzője pedig, Godofredus de Sancto Victore maga is bölceletet tanított az egyetem legszebb időszakában. (Akkor a papképzés még székesegyházban, kolostori- és plébániatemplomokban, versengő mesteriskolák laza hálózatában folyt. Akkor pápai bullával hivatalosan még nem alapították meg az egyetemet, és nem tiltották be Arisztotelészt.)

3.3.2. Stílus

Láttuk: a költemény több úton-módon, fokozással, (elrontott) szimmetriával, frons/cauda szerkezettel éri el a zártságot. Panofsky imént idézett homológia-elvének megfelelően a legkisebb elemekben is joggal kereshetjük e formai törekvés nyomait. Az előző elemzésben rámutattunk arra, hogy a szöveg első két sorában, ahol a latin költő a párhuzamosság (parallelismus membrorum) retorikai alakzatával élt, a magyar a szimmetriát, a hídformát (chiasmus) részesítette előnyben, a nagy, zárt kompozíció apró homologonját (Horváth I. 2015: 45).

A stílus egyetemi. A szakirodalom (pl. Martinkó 1988: 130–139) rámutatott a latinizmusokra, köztük a bőségesen használt visszaható és szenvedő igére. (A *Tűled válnom* kezdetű versszak mérész inverziójának, valamint a *hol* szó jelentésének kapcsán itt is szaporítottuk a nyilvántartott latinizmusok számát.) Bízást a latinos inverziók közé sorolhatjuk a közöléseket is, hiszen a jelek szerint középlatin hatásra alakult ki ez az európai – nem sajátosan magyar – versmondattani alakzat (Horváth I. 2010). Az új összetett szavak (feltehetőleg ilyen volt a *siralmtudatlan* és a *bútűrű*) meg-

alkotására való készség nem latinizmus. A magyar költő e hajlama a fogalomalkotás könnyűségére vall, s ekként jelezhet egyetemi tapasztalatot.

3.3.3. A fordítás kérdése

Mennyiben tekinthető fordításnak az ÓMS? A *Planctus* szövegéhez sok helyütt kapcsolódik, egyebütt viszont bőven merít az egyetemes latin egyházi költészet közhely-kincséből. Innen-onnan összeszedezett szövegnek, kompilációnak minősítik az irodalomtörténészek (Horváth J. 1928: 132, Martinkó 1988: 107). De melyik műre mondható rá, hogy a legkevésbé sem kompiláció? Hogy szerzője nem vett figyelembe számtalan korábbi szöveget? Az ÓMS-re, mivel megvan a jól azonosítható, fő forrása, aránylag kevésbé talál a kompiláció nevezet. Az ÓMS-t igenis fordításnak kell tekintenünk annyiban, hogy a költő végig szem előtt tartotta, követte, ihlető forrásnak tekintette a *Planctust*. Nincs egyetlen olyan versszaka sem az ÓMS-nek, amelyhez ne rendelhetnők hozzá valamelyik *Planctus*-versszakot. De nem fordítás abban az értelemben, ahogy az ÓMS-sel foglalkozó irodalomtörténészek a *fordítás* szót használják. Az ÓMS-sel valószínűleg csak olyan kutatók bibe-lődnek, akiknek van fordítói élettapasztalatuk. Sokszor fordítottak latinból magyarra, fordításukat elbírálták, sőt leosztályozták. Ugyanilyen helyzetben voltak a lényegében csupa fordítást tartalmazó, 15–16. századi, magyar kódexek egykori munkatársai is, akiknek fordítói munkáját kolostori előljárójuk ellenőrizte. Az ÓMS-költő fordítói munkáját senki sem ellenőrizte, sőt eleve feladatul sem kapta, még önmagától sem, hogy egyáltalán lefordítsa a *Planctust*. Követte, irodalmi mintaként használta, de tartalmilag sem hívebben, mint amennyire a versformában. Ha a szöveget fordításnak tekintjük, ne abban az értelemben tegyük ezt, mint amit saját magunk az iskolában megtapasztal-tunk.

A nagyon laza mintakövetést az magyarázza, hogy az ÓMS viszonylag intézményfüggetlen szöveg lehetett. Ezt először Mezey László (1955: 35) hangsúlyozta: „Ez a véletlenül előkerült Mária-siralom nem himnusz és nem szekvencia, még csak nem is rímes antifona, vagy responsorium. Tehát *semmiképpen sem hivatalos liturgikus használatra készült*. Alkalmazása csak a hivatalos istentiszteleti cselekményeken *kívül* képzelhető el.” Mezeynek – akinek a megszállás korai szakaszában megjelent, ifjúkori könyvén érződik bizonyos antif feudális egyházellenesség, megfelelni vágyás – annyiban igaza van, hogy az ÓMS, mint a prédikációs kötet első részének végén, az üresen maradt pergamenre lejegyzett szöveg, nem tartozott a kódex törzsanyagához, és nyilvánvalóan nem a perjel utasítására készült. Ámde a kolostori környezet s benne az előljáró – legalább utólagos – jóváhagyásával.

Az ÓMS keletkezésének időrendjét ugyanis a következőképpen képzelhetjük el (Horváth I. 2015: 68–73).

(1) A kódex I. kötete már elkészült, és használatba vették. Folyik a II. kötet másolása.

(2) A költő (hallás útján?) megismerkedik a rövid *Planctus* pontatlan szövegével. Ez olyan templomban történhetett, amellyel munkakapcsolata volt, de amelynek könyvtárához nem volt állandó hozzáférése. Kézenfekvő, hogy arra az Alexandriai Szent Katalin-templomra gondoljunk, amellyel az ÓMS scriptorát – szerintünk költőjét – Vizkelety feltevésszerűen összekapcsolja, elannyira, hogy nem zárja ki az ő szerzőségét a kódexbeli Katalin-prédikációval kapcsolatban (Vizkelety 2004: 118). E prédikáció (Leuveni kódex: 196v, 197v, 199r) közvetlen közelében (199r) helyezkedik el a *Planctus* másolata, továbbá annak a scriptornak egy templomról szóló beszédvázlat-töredéke (199r),

akit Vizkelety Hungarus Anonymusként jelölt meg, és aki talán a szóban forgó Katalin-templom előljárója lehetett (Vizkelety 2004: 123, vö. Vizkelety 1986: 73).

(3) A költő megismerkedik a *Planctus* írásos, pontos szövegével, valószínűleg ugyanott, ahol korábban első benyomását szerezte róla.

(4) Megkölti az ÓMS-t, mintául használva a *Planctus* pontos szövegét. Bejegyzí a legszerényebb módon, az I. kötet végén szabadon hagyott, felesleges helyre.

(5) A szerény bejegyzés ellenére a kódexet használó munkaközösség befogadja a kódexbe az ÓMS-t. Hozzájárul, hogy a magyar prédikációk előkészítését szolgáló munkaeszköz ünnepmutatójába az ünnepek mellé kakukktójásként bekerüljön egy költemény címe is, az ÓMS-é. Persze ne feltételezzünk népes munkaközösséget. A kódexet munkaeszközként akkoriban valószínűleg csak két szerzetes használta: az ÓMS-szerző mellett az a másik, magyar scriptor, akinek Vizkelety (2004: 31) a Glossator nevet adta.

Az ÓMS tehát nem tartozott a kódex törzsanyagához, de legalábbis eltűrték benne, sőt utólag – a tárgymutató a bizonyosság rá – hivatalosan is belefoglalták. Az a perjel, az a Glossator nem lehetett akárki. Jóindulattal viselték el a kilengéseket, a személyiség viselkedésbeli nyomait, ideértve az irodalmi tevékenységet. Az ember legszívesebben e jóindulatot megörökítő tanúságnak tekintené azt a két szerzetesről szóló, különös példabeszédet (közli: Vizkelety 2004: 112), amelynek nemcsak bemásolását, hanem szerzőségét is szívesen tulajdonítanak az ÓMS scriptorának. Meghal két domonkos, és a perjel álmában azt látja, hogy a fiatalabbik barát üdvözült, az idősebbiket viszont harminc nap tisztítóútra ítélték, ahogy mondja, „azért való büntetésül, mert rendszeresen prédikációimba kevertem mulatságos szavakat, amelyek nevetésre fakasztották a hallgatóságot”. A perjel imádkozik érte, és újabb álomlátásában megnyugodva tapasztalja, hogy az idősebbik domonkos már másnap kegyelmet és üdvösséget kapott.

Nem intézményfüggetlenség ez, de nem is hézagmentes beleilleszkedés a merev, egyházi szervezetbe. A szerzetesköltő, úgy látszik, megfelelő körülményekre lelt abban a kolostorban az irodalmi alkotáshoz szükséges, szabad nyelvhasználathoz.

A fordítás hűségét firtatni öntörvényű irodalmi műben érdektelen. Természetesen mindig öröm talpraesett megoldásokkal találkozni. A mű leghíresebb két sora maga is szerencsés fordítói lelemény. Az előző elemzés (Horváth I. 2015: 38–40) idején sajnos még nem méltányoltuk A. Molnár Ferenc (2003: 73) javaslatát. Eszerint a

*Világ világa,
virágnak virága*

meglepő módon a

Flos florum, dux morum

zseniális helyettesítése. A némiképp talán lapos *dux morum* ’erkölcsök vezére’ kifejezés Jézus esetében arra vonatkozik, hogy ő tetteivel és szavaival az egész világnak megmutatta, hogy miként kell élni. Ez a jelentés összefüggésbe hozható Máténak a tanítványokra (5:14, *lux mundi*) és különösen Jánosnak Jézusra (1:4, *lux hominum*) vonatkozó szavaival és így a *Világ világa* sorral, amelyben a *Világ* vagy ’mundus’, vagy inkább (metonímiával) ’homines’.

Azt a kérdést, hogy a költő a minta versszakait miért éppen a megválasztott sorrendben használta fel, a szerkezeti elemzéssel megválaszoltuk. Arra a kérdésre viszont, hogy miért nem vett figyelembe a mintából négy versszakot, adatok híján csak találgatással tudunk válaszolni. A *Planctus* 4a.

versszakában Mária arra panaszkodik, hogy ilyen korán kell elvesztenie fiát, aki pedig későre született. A gondolat talán nem makulátlan. Nyilvánvaló-e, hogy a gyermekét elvesztő anya fájdalma annál nagyobb, mennél rövidebb időt tölthetett együtt gyermekével? A 4b. annyira bonyolult, hogy talán maga az ÓMS-költő sem boldogult vele. Íme az ÓMS legtekintélyesebb szakértőjének, Vizkelety Andrásnak és a híres latinistának, Vekerdy Józsefnek közös fordítása (Vizkelety 1986: 22):

*Ó, mily szeretet az, amely testedtől
való megfosztást tett (juttatott) neked!
Ó, mely méltó zálognak
ily keserű jutalma!*

Ami pedig a zsidó nemzet vérszomjasságáról szóló két, 5a–5b. versszak elhagyását illeti: semmi keresnivalójuk itt, hogy tönkretegyék a hídformát. A feszesen megkomponált magyar szöveg a gyilkosokkal csak a nyitó- és a zárórészben foglalkozik. (Apropó *zsidó*: az ÓMS népszerű kiadásai olykor nem adnak pedagógiai magyarázatot ehhez a kifejezéshez. Nem jelzik, hogy a költemény állásfoglalása immár nem minden keresztény által elfogadott egyházi álláspont, hanem történelem.)

3.4. A szöveg emelkedett (anagogikus) értelme. Dialektika

3.4.1. A gondolatmenet

A következők végiggondolásához nem szükséges az általános bölcsészképzés kollokviumi anyagánál szélesebb filozófiai jártasság. Elsődleges szakirodalmi forrásokra nem volt szükség. Egy magyar (Boros 2007, különösen Bene 2007 és Borbély 2007) és egy nemzetközi (Meier-Oeser 2011) kézikönyvet használtunk.

3.4.1.1. Realizmus

Az ÓMS bölcséleti költemény, mint a *Gondolatok a könyvtárban* vagy az *Eszmélet*. Az első sorban Mária olyan kijelentést tesz, amely, érdemi mondanivalóján túl, az olvasót melleleg arról is tájékoztatja, hogy a költemény alapja a bölcséleti realizmus, a párizsi egyetemen Aquinói Tamás idején legelterjedtebb irányzat. Ha mélyebben belegondolunk: az az elég különös verskezdet, hogy

Valék siralmtudatlan,

mint állítás, nemcsak azt tartalmazza, hogy

(1) korábban nem tudtam, mi a siralom,

hanem azt is, hogy

(2) a siralom már akkor is megvolt, amikor én még nem találkoztam vele.

Ez az „*universalis ante rem*” elve. A realista bölcselők szerint azok a dolgok, amelyeket a nyelvben köznevekkel jelölünk (az univerzálék), épp úgy valóságosan léteznek, mint azok, amelyeket tulajdonnevekkel. A költemény végig az első sorban (thema) megjelölt úton halad. A beszélő, Mária, megtanulja, és ezáltal nekünk is megtanítja, mi a siralom.

A költemény első fele (1–6. versszak) reflektálatlan. Ez a rész maga a siralom. A költemény második fele (7–12. versszak) elméletileg tükrözteti vissza a siralmat. Metasiralom, a siralomról való beszéd. Három csonka szillogizmusból, enthümémából és a hozzájuk kapcsolódó, lazán belőlük következő három ajánlatból (sententia) áll.

3.4.1.2. Az első enthüméma és sententia

Mi a siralom? Bármely tárgy – a 7. versszak esetében a siralom – vagy dolog, vagy jel, mondja Ágoston, de a dolgokról is csak jelek révén szerzünk tudomást. Mármost dolog-e vagy jel a siralom? Az ÓMS – és már a *Planctus* is – világosan megmondja, hogy az utóbbi. A jelek ágostoni osztályain belül pedig nem a „signa data”, hanem a „signa naturalia” közé sorolandó. Nem nyelvi, hanem természet adta jel.

*Siralmam, fohászatom
terjtetik kívül,*

vagyis külső jelölők. Amit jelölnek, az láthatatlan, mert belső (*bel*), és ami belül van, az, hiába fájdalmas, mások által közvetlenül nem érzékelhető:

*én jonhomnak bel búa,
ki somha nüm h'ül*

Az ÓMS első enthümémája a mai magyar anyanyelvi beszélő számára kissé nehézkesen fejezi ki a siralom jelelméleti meghatározását. A megfejtéshez a latin mintát is érdemes segítségül hívni. „A jajszavak, a sóhajok, a könnyek nem egyebek, hanem egy láthatatlan, belső seb külső jelei”:

*Gemitus, suspiria,
lacrimaeque foris
vulneris indicia
sunt interioris.*

A jel Ágostonnál még nem jelölő és jelölt kapcsolata, mint majd a 20. században, hanem kb. azonos a saussure-i jelölővel („signifiant”). Meghatározása szerint jel az, ami az érzékeknek önmagát nyújtja, az elmének pedig valami mást. A jelek (itt: *indicia*) azok, amik jelölnek: *gemitus, suspiria, lacrimae*. Ezek a meghatározás szerint érzékekkel megtapasztalhatók kívülről: *foris*. Az, amit a jelek az elmének, a megértésnek nyújtanak (itt elkelne a saussure-i jelölt fogalma, a „signifié”): a *vulneris*. Ezt az elme felfogja, de az érzékszervek számára hozzáférhetetlen, mert: *interior*.

Az enthümémához kapcsolódó sententiában (8. versszak) Mária azt az ajánlatot teszi, hogy szívesen adná életét a fiáé helyett. Cserében nemcsak fia életét kéri, hanem azt is, hogy Jézus töltsse be uralkodói szerepét az egész világon.

3.4.1.3. A második enthüméma és sententia

A 9–10. versszak logikai szerkezete azonos az előzőével. Megint kapunk egy jelet, s az megint „az érzékeknek önmagát nyújtja, az értelemnek pedig valami mást”, ahogy Ágoston mondja. Ez a „más” ugyanaz a láthatatlan seb, *én jonhomnak bel búa*, mint amelyre a 7. versszakban a siralom – akkor az volt a jel – mutatott rá. A jel ezúttal Simeon jóslata (Lukács 2:35), amelyet a beszélő a fülével (érzékek) fogadott be, de csak most érkezik el elméjéhez, hogy ez a belső sebe ugyanaz a seb. Hogy a jóslatban szerepelt törsvetés épp erre vonatkozott.

A sententiában (10. versszak) Mária hátrál. Már azt is elfogadná, hogy megölik a fiát, ha ez nem úgy következne be, hogy halálra kínozzák.

3.4.1.4. A harmadik enthüméma és sententia

Az első enthümémában kiderült, hogy a siralom jel, amely egy láthatatlan sebre mutat. A másodikban kiderült, hogy ugyanerre mutatott Simeon jóslata is. Így az olvasóban mintegy állandósult, hogy immár hosszabb ideje – négy versszak óta – nemhogy nem hangzik fel a siralom, hanem nincs

is szó róla. A láthatatlan sebről van szó, amelynek a siralom és a Simeon-jóslat csupán jelei. A harmadik enthüméma (11. versszak) olyannyira hiányos, hogy ki sincs mondva, magától értődőnek tekintjük, hogy most sem másról, hanem erről a lelki sebről van szó. A gondolatmenet ennek feltételezésével folytatódik. Megtudjuk, hogy mi a láthatatlan seb lényege. Hogy mi a legfájdalmasabb Jézus halálában. Nem a halál (1. enthüméma), még csak nem is a kínhalál (2.). A fájdalomban eddig a pontig, ha netán jelen lettek volna, a Jézussal együtt halálra kínozott bűnözők szülei is hasonlóan részesülhettek volna, mint Mária. Mária szenvedését az a körülmény fokozhatta az övékénel nagyobbra, képtelenül nagyra, hogy Jézus a legkevésbé sem szolgált rá a szörnyű büntetésre. Az akkori (Mária szeplőtelen fogantatását még nem tartalmazó) dogmatika szerint a világtörténelemben először és utoljára tökéletesen büntelen embert vetettek alá szégyennek és kínhalálnak. (Egy ferences prédikáció-vázlat, a valamicskével az ÓMS után keletkezett Gyulafehérvári sorok 3. glosszája [RMKT I: 49] szintén felsorolja Jézus megpróbáltatásait. A kereszthalálhoz kapcsolódó megpróbáltatások között nem beszél testi kínokról. Első helyen az ártatlanságot említi, aztán a szidalmakat és azt, hogy anyja jelen volt.) Lehet, hogy az ártatlanság nemcsak a kereszthalál lényege, lehet, hogy ez a kereszténység titokzatos alapgondolata. Tökéletesen ártatlan az, aki kínhalált hal, hogy megmentse a bűnösöket. (De akkor szabad-e üdvözülni?)

Az ehhez tartozó sententiában (12. versszak) Mária még tovább hátrál. Már fia kínhalálát is elfogadná, feltéve, hogy a gyilkosok őt magát is vele együtt halálra kínozzák. Az ÓMS-sel kapcsolatban gyakran emlegetett együtt-szenvedést (*compassio*) ezzel juttatja el egy tovább fokozhatatlan szintre.

A verstani és a retorikai elemzés is megmutatta a költemény alapvető műfogását, a fokozást (*amplificatio*), amely most elnyerte végső értelmét.

3.4.2. A Bernátnak felfedett titok

A 13. századi, domonkos hitszónoklatoknak gyakran szinte nincs is retorikájuk, csak dialektikájuk (logikájuk). Csupa felosztás és megkülönböztetés, a felosztás további felosztása, a megkülönböztetés további megkülönböztetése, csupa okos szórszálhasogatás. A tematikus prédikáció megőrizte skolasztikus, egyetemi eredetét. Sok szentbeszédet csak a bibliai kiindulópont különböztetett meg az egyetemi előadástól. Nehéz felfedezni bennük irodalmi értéket. „Míg Szent Ágoston prédikációi jó fordításban a mai olvasó számára is elevenek, a 13. századi skolasztikus prédikációkat, a *sermón*kat a nem szakember magyarázat nélkül nem is nagyon érti meg. Lefordítani sem könnyű őket, s legfeljebb oktatási célból érdemes” (Madas 2007a:78).

Mi a magyarázata annak, hogy az ÓMS retorikai felépítése és gondolatmenete mögött a skolasztika – legyen az domonkos, tematikus prédikáció vagy akár egyetemi előadás – mintája sejlik fel?

A mai olvasó az ÓMS-t általában úgy olvassa, mintha ő is részt venne a nagypénteki eseményeken, és az anya szavait *közvetlenül* a keresztfa lábánál hallaná. Természetesen nem helytelen ez a megközelítés, de így csak a vers első fele érthető. Horváth János, láttuk, be is vallotta, hogy kevésbé tudott mit kezdeni a vers második felével. A keresztfa alatt álló anya képével nehezen egyeztethető össze, hogy a siralom önmaga mellett önmaga értelmezését is nyújtja, amelyben az anya magyarázza a saját siralmát, megállapítja jelentését, következtet, applikál. Márpedig ez a helyzet. A siralom mellett Mária tanít is, mégpedig minden verstani és retorikai sodrás, örvénylő fokozás közben osztályozással, rendezetten, nagyon is skolasztikusan. De miért ragaszkodjunk ahhoz az olvasói helyzethez, hogy Mária a keresztfa alól intézi hozzánk szavait? Ha még mindig a középkor mulan-

dóság nélküli, vallásos világában élnék, természetes lenne, hogy hívőként Máriához forduljunk, és ő kérésünkre nekünk mondaná el az akkor történeteket, tetszőleges magyarázatot fűzve saját visszaemlékezéséhez. A közvetlenül őhozzá való odafordulást tanácsolta Clairvaux-i Szent Bernát az angyali üdvözletről szóló híres prédikációjában (*Super Missus est*), és szentbeszédében Bernátot szó szerint idézve ugyanerre hív fel XVI. Benedek (2009).

E bonyolultabb szövegolvasási mód nem történetiellen. Rá tudunk mutatni – ha nem az ÓMS, hát legalább – a *Planctus* egy korabeli, értelmezői közösségére, amely Mária alakjában nemcsak a keresztfa alatt szenvedő anyát látta, hanem a tanítót is, aki a hívő számára felidézte és megvilágította a nagypénteki eseményeket.

Arról a Pszeudo-Bernát-prédikációról (sermo), tanulmányról (tractatus) vagy meditációról (a műfaj megítélése szerzőnként változik) van szó, amelyre Martinkó András (1988: 59–69) figyelt fel. Ő még a *Planctus* legfőbb forrásának vélte. A szakirodalomban való mélyebb tájékozódás nyomán Madas Edit (2007b: 166–168) rávilágított, hogy ellenkezőleg, a prédikáció a későbbi: egy bizonyos Oglerius de Locedio nevű ciszterci apát műve. A világszerte rendkívül népszerű mű, mint megállapítja, csak a magyarországi eredetű kódexeket számítva is három kéziratból adatolható: a *Pécsi egyetemi beszédekből* és a *Sermones dominicales* két másolati példányából. Szelestei N. László nagy tanulmányában (2008: 27–40) a középkortól a 18. századig követi végig a verses és főleg prózai Mária-siralom hazai sorsát, ráadásul közzéteszi Pszeudo-Bernát ma is ajánlható magyar szövegét, Rimaszombati István 1713-ból való fordítását (Szelestei N. 2008: 50–59).

A Madas előidézte sorrend-csere – hogy nem a prédikáció nyomán keletkezett a *Planctus*, hanem a *Planctus* nyomán a prédikáció – értékes műszert ad az irodalomtörténész kezébe. A prédikáció nem világítja meg a *Planctus* geneziséjét, de a középkorban nagyon elterjedt, régi olvasásmódját annál inkább. Gazdagon tele van szórva a *Planctus* hosszabb változatából vett idézetekkel, így korabeli értelmezési keretet is ajánl olvasásához. Pszeudo-Bernát előadásában Mária nem közvetlenül a keresztfa alatt zokog, hanem Bernát kérésére emlékezik vissza a nagypénteken történetekre. Ez tökéletesen megfelel annak, amit az ÓMS-ben megfigyeltünk, és megmagyarázza a reflexió jelenlétét a siralom mellett. Madas (2007b: 166) így foglalja össze a prédikáció elejét: „Szent Bernát sóhajtozik így záporozó könnyekért és szólítja fel ’Jeruzsálem leányait’ imádságra, zokogásra és a Krisztussal való együtt szenvedésre. A szenvedés kellő átéléséhez Máriához fordul, hogy ő mondja el, mit látott és mit élt át egykor a kereszt tövében, mit jelent a valódi *compassio*. Mária teljesíti a kérést, hiszen ő maga megdicsőült testben már nem tud sírni, de Bernát könnyek közt le tudja írni mindazt, amit ő elbeszél. S valóban, az ő szavai által elevenedik meg a passió. Végigkíséri Fiát a keresztúton, majd – mint az *Ómagyar Mária-siralomban* – a megfeszített Krisztus előtt áll halálra váltan, s fordul kiáltozva, zokogva hol fiához, hol a halálhoz, hol a fiát a keresztre juttatókhoz.” Ez a beszédhelyzet, amelyben a megüdvözült Mária szól a hívőhöz (Bernáthoz), akadálytalanul lehetővé teszi a *Planctus* és az ÓMS bölcséleti megalapozású részeinek utánzását is a prédikációban. Hadd halljuk tehát kortársi, velünk egyidejű – pontosabban időtlen –, nekünk szóló szavaknak Mária siralmát. Hadd ismerjük fel benne a tanítást. És hadd idézzük Rimaszombati István magyarázatában (Szelestei N. 2008: 52, latinul: Szilády 1910: II, 143) az egyik ilyen részt, amelyben a prédikáció szerzője nemcsak a zokogó Máriát szólaltatja meg, hanem Mária bölcséleti önértelmezésének is helyet ad. Itt Pszeudo-Bernát a *Planctus* nyomán (ahogy az ÓMS 7. versszaka is) jeleméleti keretben mutatja be a siralmat: „Szavam csaknem mind elvesze, de a fájdalomnak fohászokodásit és sóhajtásit adom

vala. Szólni akarék, de a fájdalmas bánat szóimat félben szakasztá: mert már az elmémbe fogadott szó, midőn szám formálására jőne magához, a fogyatkozott szót visszaviszi vala szívemnek legbelőbb bánatja. Kívül a szó szomorúan zeng vala, elmémnek sebét jelentvén. A szeretet szókot ád vala, de rekedezve zengnek vala, mert a nyelv a szóknak mesternéje, a szólásnak hasznát elvesztette vala.”

A Bernátnak többször megjelenő Szűzanyát korábban is ábrázolták, mégis két quattrocento festmény legyen illusztráció, apa és fia művei. Közös tulajdonságuk, hogy remekművek, reprodukciójuk közkinccs, és mindkettőn jól látható, amint Bernát jegyzeteket készít. Fra Filippo Lippi fára festett olajképe (1447) a londoni National Gallery tulajdona,²⁵

²⁵ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e0/Fra_Filippo_Lippi_-_The_Virgin_Appears_to_St_Bernard_-_WGA13229.jpg

Filippino Lippi hasonló technikájú műve (1486) ma is templomában, a firenzei Badiában látható.²⁶

²⁶ https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/7e/Bernardo_claraval_filippino_lippi.jpg

4. A magyar nyelvű világi költészet legkorábbi szövegei

4.1. Egyházas típusú propagandavers

A világi versek azon típusát, amely a latin himnuszköltészet formakultúrájából táplálkozik, Gerézdi Rabán nevezte el „egyházias típusú világi ének”-nek. A verstípus művelőit Gerézdi a világi papság középrétegének és a szerzetesrendek humanista műveltség nélküli, a vulgáris latin irodalomban otthonos tagjaiban látta (Gerézdi 1962: 137–139).

4.1.1. De Sancto Ladislao, Néhai való jó Mátyás király

4.1.1.1. Források

A 15–16. században nagyon népszerű – s reformkori felfedeztetése óta újra nagy becsben tartott – *De Sancto Ladislao* a magyar világi líra első emléke. Közvetlen külföldi mintája aligha lehetett, így feltehetőleg ez az első eredeti magyar költemény. 1464 és 1490 között írhatták; az első évszámhoz talán közelebb. Terjedelme: 19 latin-magyar versszakpár, egyenként 2×4 sorral; a 15. versszakpár második fele elveszett. Lelőhelye: *Peer-kódex* (OSZK, M Nyelvemlékek 12), 154v–163r, (kiadva: Kacs Kovics-Reményi Andrea – Oszkó Beatrix 2000); *Gyöngyösi kódex* (MTAK, K 39 [régijelzete: Magyar Codex 8° 3.]), 1r–v (kiadva: Dömötör Adrienne 2001).

A két szövegváltozat több szempontból is kiegészíti egymást, a kétnyelvű versszakpárok a két forrás segítségével állíthatók helyre. A kritikai kiadás készítése során Gy szövegváltozatát jelöltük ki főszövegnek, és ezt egészítettük ki, illetve javítottuk egyes esetekben P szövegével. Gy főszöveg-gé tételét az indokolja, hogy a tizenkilenc versszakpárból tizennyolcnak hozza a latin versszakait, míg P csak tizenöt versszakpárt tartalmaz; illetve általában latinja is helyesebb, mint P-jé. Emiatt a versszakpárok sorrendjét is Gy alapján közöljük, holott P versszakosrendjét sem tartjuk hibásnak (P egy helyen tér el: 11–12. versszakpár). Emellett viszont a magyar versszakok esetében legnagyobbbrészt csak P-re hagyatkozhatunk (1–14. és 19.). A Gy-ben a másoló a magyar résznek csak legelső sorát adja meg – jelezvén, hogy a latin-magyar váltakoztatás végigvonul a szövegen –, majd három versszakot közöl még magyarul is (ezek nincsenek meg P-ben: ott az utolsó előtti négy versszaknak mind latin, mind magyar szövege hiányzik).

A következő szövegleszámazás valószínűsíthető: a szerzői kéziratból két variáns jött létre, egy rövid és egy hosszú. A hosszú tartalmazta a 15–18. versszakokat, amelyek leginkább politikai jelle-gűek és Mátyás királyra vonatkoztatandók; emellett tartalmazta a 15. versszak ma ismeretlen ma-gyar részét is. A rövidből e versszakpárok hiányoztak, így esetében nem olyan kényszerítő az aktua-lizáló olvasat. Az utolsó, 19. versszakpár ellenben megtalálható volt benne, műfaja így kördal. A P-be lejegyzett rövid változat népszerűbb lehetett, mint a hosszú, hiszen a Gy másolója is ismerte, minden bizonnyal kívülről tudta (a vers elején ezért adja meg a magyar résznek csak a kezdő szava-it). A Gy másolója által ismert rövid változat azonban nem tartalmazta a záró versszakot, az tehát nem volt kördal.

A Gy-ben található szövegváltozat nehezen olvasható, sok helyen csak P ismeretében írható át; P jól olvasható, a 156. levél leszakadt sarkát leszámítva nincs benne hiány. A Gy-t megőrző levél ver-zóján is hiány keletkezett a szövegben, feltehetően a levél szélének levágása miatt.

Lapcsonkulás miatt a következő helyeken vannak hiányok:

1 [Gy] [...]alve

25 [P] [...] nobis

26 [P] [...] datus

26 [P] [...]gno

32 [P] ne[...]

33–34 [P] cu[...] tener et[...] rex bela in pan[...]

126 [Gy] hawas[...]

128 [Gy] felelmen[...]

136 [Gy] hyredne[...]

144 [Gy] irgalmassagna[...]

Nem szerzői kéziratokkal van dolgunk, ezért mai kiejtés szerinti átírásban közöljük a magyar szövegrészeket; a korban a másolók saját nyelvjárásukra írták át szövegeket, az adott másoló nyelv-járását és nyelvéllapotát nem célunk rögzíteni.

Átírási alapelveink a következők:

A források tagolását (sortörés, elválasztójelek), központosítását, a kis- és nagybetűk közötti kü-lönbségtételt, a másolók egybeírás–különírási szokásait nem követjük. A latin szövegrészt normali-záljuk, a rövidítéseket jelölés nélkül feloldjuk. Hivatkozott szakirodalom: Vekardi 1972: 133–145; Gerézdi 1962: 140–192; RMKT 16 1²: 480–483.

A versszakpárok felépítése és a főszöveg

(A zárójelbe tett szigla jelentése: abban a forrásban is szerepel a versszak, de nem azt tekintjük főszövegnek.)

1. Salve benigne Gy (P)	Üdvözléggy kegyelmes P (Gy)
2. Tu Trinitatis Gy (P)	Szentháromságnak P
3. Tu nam Hunnorum Gy (P)	Magyarországnak P
4. Tu nobis Gy (P)	Nekünk születél P
5. Tuque cum Gy (P)	Mikoron míglen P
6. Tu resedisti Gy (P)	Letelepedél P
7. Te circumcingunt Gy (P)	Környülfeküsznek P
8. Te venerantur Gy (P)	Téged dicsérnek P
9. Tu gloriaris Gy (P)	Te dicsekedel P
10. Tu vultu Gy (P)	Te arcul teljes P
11. Tu carne Gy (P) [P-ben 12.]	Testedben tiszta P
12. Tu membris Gy (P) [P-ben 11.]	Tagodban ékes P
13. Te elegit Gy (P)	Mert választta P
14. Tuque fulcitus Gy (P)	Fejedben kele P
15. Tu fidem Gy	---
16. Tu Tartarorum Gy	Te tatároknak Gy
17. Tu exstirpasti Gy	Te kivagdalád Gy
18. Tu aequitatis Gy	Azért igazságnak Gy
19. Hunni laudate P	Dicsérjük, magyarok P

Szöveg

De Sancto Ladislao

Salve benigne rex Ladislaë,
 Hunnicae plebis dulcis patrone,
 regis regum gemma praeclara,
 siderum caeli praefulgidum sidus.
 Üdvözléggy kegyelmes Szent László király,
 Magyarországnak édes oltalma,
 szent királyok közt drágalátos gyöngy,
 csillagok között fényességes csillag.

Tu Trinitatis cultor fidelis,
 Jesu Christi vestigia terens,
 Spiritus Sancti vas tu dilectum,
 electe pugil almae Mariae.
 Szentháromságnak vagy te szolgája,
 Jézus Krisztusnak nyomdoka követi,
 te Szentléleknek tiszta edénye,
 Szűz Máriának választott vitéze.

Tu nam Hunnorum regia proles,

regum sanctorum speculum fulgens,
genitor tuus rex pius Bela,
ut more patris rex pius fores.
Magyarországnak vagy királyi magzatja,
szent királyoknak fényes tüköre,
tenéked atyád kegyes Béla király,
hogy hozzá képest kegyes király lennél.

Tu nobis natus Polonico regno,
caelitus datus praesagio magno,
esque renascens fonte salutis
nomine avi dictus Ladislaus.
Nekünk születél Lengyelországban,
mennyből adatál nagy csudaképpen;
másszor születél szent keresztvíztől,
ősödnek nevéen László lón neved.

Tu cum esses tener aetate,
eduxit rex Bela in Pannoniam,
ut te laudarent patria regna,
Hunnicum scilicet atque caelicum.
Mikoron míglen gyermekded volnál,
kihoza Béla király jó Magyarországba,
hogy dicsekednél te két országban:
Magyarországban és mennyországban.

Tu resedisti Bihar-Varadini,
urbis futurus dulcis patronus;
tu exstruxisti templum Mariae,
quo nunc quiescis omni cum honore.
Letelepedél Bihar-Váradon,
az városnak lól édes oltalma,
templomot rakatál Szűz Máriának,
kiben most nyugoszol minden tisztességgel.

Te circumcingunt imperatores,
praesules, reges, cleri, barones;
oleo sudat sacrum sepulcrum,
ossa teguntur auro fulgenti.
Környülfeküsznek téged császárok,
püspökök, királyok és jobbágyurak;
olaj származik szent koporsódból,
tetemed foglalták az szép sáraranyból.

Te venerantur cultu divino
sacer clerus et plebs devota,
te adorant patria regna terrarum,
etenim laudant astra te caeli.
Téged dicsérnek szent zsolozsmával

papok, diákok és városnépek,
téged földnek kereksege,
mert téged dicsérnek Istennek angyali.

Tu gloriaris regio throno,
tua imago sita alto in muro
splendet ut sol, fulget ut aurum,
haud sat est visu te contemplari.
Te dicsekedel királyi székedben,
képed feltették az magas kőszálra,
fénylik, mint nap, sajog, mint arany,
nem elégeszik senki tereád nézni.

Tu vultu plenus et rubicundus,
tu aspectu desiderabilis,
in verbis dulcis, tu sed manu fortis,
deicis cunctos tecum dimicantes.
Te arcu teljes, szép piros valál,
tekintettedben embereknél kedvesb,
beszédtedben ékes, karodban erős,
lám, mindent te ejtesz, ki teveled küzdik.

Tu carne purus, mente praeclarus,
tu corde audax more leonis,
ob hoc es dictus Bator Ladislaus,
dum adhuc parvula aetate floreris.
Testedben tiszta, lelkedben fényes,
szívedben bátor, miként vad oroszlán,
azért neveztek Bátor Lászlónak,
mikoron míglén ifjúdád volnál.

Tu membris sanus, forma decorus,
humeris tuis altior cunctis,
specie sola imperio dignus,
corona sancta te rite cernit.
Tagodban ékes, termetedben díszes,
válladtól fogva mindeneknél magasb;
csak szépséged császárságra méltó,
hogy szent korona téged méltán illet.

Te elegit virgo Maria,
et praedotavit gratiarum donis,
ut custodires et gubernares
legatum sibi Hunnicum regnum.
Mert választá az Szűz Mária,
megdicsőíte sok jó ajándékkal,
hogy te őriznéd és oltalmaznád,
neki ajánlád jó Magyarországot.

Tuque fulcitus regni corona,
irradiatus Spiritu Sancto,
comitabaris mores paternos,
rosas legebas, corona stipabas.
Fejedben kele az szent korona,
megbátoríta téged az Szentlélek,
kezdéd követni atyádnak életét,
rózsákat szaggatál, koronádban fűzéd.

Tu fidem sanctam et catholicam
praeconisatam ab hominibus Christi
observabas et protegebas
corde, ore sancto et ense.

Tu Tartarorum terror eorum,
crebro debellans in Alpibus eos,
tu bassarum pavor eorum,
tu metus orbis Theucris vocabaris.
Te tatároknak vagy megtörője,
magukat szaggatád az Havasokban;
te pogányoknak vagy rettenetük,
törökök mondtak föld félelmének.

Tu extirpasti gentes, haeresim,
Huscitas omnes tu evulsisti;
nec fuit auctor quispiam mali,
sola fama tua cunctos terrebat.
Te kivagdalád az eretnekeket,
elszaggatád, mind kigyomlálad;
nem volt idődben gonoszul tevő,
mert csak híred-neved mindenek rettegték.

Tu aequitatis iustus eras iudex,
virginitatis eras corona,
tu castitatis castus patronus,
tu pietatis totus eras factor.
Azért igazságnak valál bírója,
az szép szüzeknek valál koronája,
te tisztaságnak tiszta oltalma,
irgalmasságnak teljes követője.

Hunni laudate sanctum Ladislaum,
quia meretur a nobis laudem;
laudent eum angeli dicentes:

salve benigne rex Ladislaë.
Dicsérjük, magyarok, Szent László királyt,
 bizony érdemli mi dicséretünket;
 dicsérjük őtet, angyalok, mondván:
 üdvözlégy kegyelmes Szent László király.

Jegyzetek

Cím	[Gy] [nincs cím]
1	[Gy] [...]alve
2	[P] vnice [Gy] Vnice [Vekerdi javítása: <i>Hunnicae</i> .]
3	[P] gema [tollhiba]
5	[Gy] Iduex legy kegelmes [A magyar szövegrészek innentől hiányzanak a <i>Te tatároknak vagy megtörője</i> kezdetű versszakig, így addig a magyar versszakoknál P adja a főszöveget.]
11	[P] electum [A következő szó hasonlóságára.] [Gy] dilectum
17	[P] hummorum [tollhiba]
18	[P] speculo fulges [tollhiba]
20	[Gy] rex tu pius
25	[P] palonico [tollhiba]
26	[Gy] [A <i>pre</i> [...] -től a sor végéig hiányzik a verssor, a másoló hiányosan jegyezte le.]
33	[P] Tuque
36	[P, Gy] vnicum [Vekerdi javítása: <i>Hunnicum</i>]
41	[P] residisti [tollhiba]
43	[Gy] extruxisti [P] construxisti
44	[P] omni honore [Vekerdi szerint P-ben tévesen abbreviálva (oim), Gerézdi javítását (omnium) nem fogadja el.]
46	[P] ah [tollhiba]
50	[Gy] cl[...] barones [P] cleri barones [Vekerdi a <i>clari barones</i> mellett érvel, és a <i>cleri baronest</i> hibás alaknak véli, amely a következő versszak <i>sacer clerus</i> kifejezésének hatására kerülhetett a szövegbe.]
52	[Gy] ossa tegunt [... ...] [a sor vége nem olvasható]
58	[Gy] [...]bs [nehezen olvasható] [P] plesb [tollhiba]
59	[P] te ad horant regna [tollhiba]
66	[P] ýmago sita est in muro alto
68	[P] visus [tollhiba]
74	[P] tu et aspectu
75	[P] tu manu
76	[Gy] deýcis tecum [Gy] luctantes [Vekerdi olvasata; véleménye szerint P helyes, Gy romlott.]
79	[P] bezededben ekes [Vekerdi szerint esetleg szövegromlás: talán a következő versszak Tagodban ékes fordulata miatt került a várható édes szó helyére.]
81	[Ezt a versszakpárt a P-ben a <i>Tu membris...</i> kezdetű versszakpár után találjuk. Vekerdi szerint tartalmi okok miatt a Gy versszakosrendje lehet a helyes.]
83	[P] ad hoc es dictus [Gy] ob hoc dictus
84	[P] cum adhuc [P] Iuuenis etate [Gy] [...]vula etate [Vekerdi által javasolt olvasat: parvula] [P] fores
91	[P] digna [tollhiba]
97	[Gy] Tu te elegit [tollhiba]
98	[Gy] et predotauit gra[...] [P] predotauit gratuarum donis
100	[Gy] unicum [...] [P] hunicum regnum

- 104 [A latin és a magyar szöveg jelentése távol áll egymástól; Vekerdi szerint lehetséges a Horváth C. által felvetett *ajánlott* konjektúra, de nem szükségszerű.]
- 105 [P, Gy] *fulcitus* [Gerézdi szerint ritka, de helyes alak (*fulcio* 4); Vekerdi szerint viszont hibás, helyesen: *fultus*.] [P] *regna* [tollhiba]
- 106 [P] *iridiatus* [tollhiba] [P] *spiritus* [tollhiba] [Gy] *ssancto* [tollhiba]
- 107 [Gy] *comitaberis* [tollhiba]
- 108 [P] *stipebas* [tollhiba]
- 112 [P] *coronadban* [Vekerdi szerint nem lehetetlen, hogy itt eredetileg *koronában* (azaz koronává) állt; a *koronádban* (azaz koronáddá) nehézkesebb.]
- 113–144 [P] [Négy versszakpár hiányzik.]
- 114 [Gy] *preconizatam* [tollhiba]
- 117–120 [P, Gy] [A magyar versszakot egyik forrás sem közli.]
- 121 [Gy] *Tartarorum tvto* [fölötte javítás:] *terror* [Innentől kezdve a magyar versszakoknál Gy adja a főszöveget.]
- 124 [Gy] *vocaberis* [tollhiba]
- 129 [Gy] *extirpasti* [tollhiba]
- 130 [Gy] *wlscitas* [tollhiba]
- 134 [Gy] *mýd* [tollhiba]
- 135 [Gy] *ýdedbem* [tollhiba]
- 136 [Gy] *merth kak* [tollhiba] [Gy] *mýdenek* [tollhiba]
- 144 [Gy-ben a vers szövege itt véget ér, a scriptor megjegyzése következik: *Si non scripsi bene, tu corrige sapienter. Finis*. Az utolsó versszakpár csak P-ben van meg, ez alapján közöljük.]
- 145 [P] *Vnÿ* [Vekerdi javítása: *Hunni*] [P] *ladislauum* [tollhiba]
- 149 [P] *Dýcherwík* [tollhiba]
- 151 [P] *dýcherÿwík*
- 152 [P] [A vers szövege véget ér, a scriptor megjegyzése következik: *Finis est*.]

A kutatás egyetért abban, hogy a szöveg mindkét fennmaradt változata másolat. A *Gyöngyösi kódex* esetében a másolás mellett tanúskodik, hogy a szöveg – három strófacpár kivételével – csak a latin versszakokat közli, holott az első strófacpár magyar szövegrészének incipitjével jelzi, hogy a vers mindvégig kétnyelvű. A másoló előtt eszerint egy 18 strófacpárból álló szöveg feküdt, de ebből a változatból csak azokat a szövegrészeket – a versszakpárok latin részét és a 16–18. versszakpárt – jegyezte le, amelyeket nem ismert (Gerézdi 1962: 148).²⁷ A *Peer-kódex* variánsának másolat voltát eleve valószínűvé teszi az, hogy a vers a törzsszöveggel együtt, a legtöbbet másoló első kéz lejegyzésében került az imakönyvbe, de a Gyöngyösi kódex többletstrófái is ezt a feltételezést erősítik: a metrikailag, stilsztikailag és tartalmilag is a szöveg egészébe simuló versszakokról könnyebb azt feltételezni, hogy a *Peer-kódexből* hiányoznak, mint azt, hogy a *Gyöngyösi kódex* által hagyományozott változatba utólag toldotta be egy tehetséges utánczó.²⁸

A feltehetően magánáhitatosságra szánt, nem sokkal 1526 előtt másolt *Peer-kódex* szövegváltozata (P) tizenöt latin-magyar strófacpárból épül fel. A kódex törzsanyaga (1r–165v) két kéz munkája. A Szent Elek (1r–18r) és Remete Szent Pál legendája (18v–58r) mellett a kódexnek ez a része negyvenöt vegyes tartalmú imádságot és vallásos éneket tartalmaz (58r–165v). A másoló a magánáhitat alkalmával használható legfontosabb imákat (Mi Atyánk..., Ave Maria, Credo, Magnificat stb.),

²⁷ További, a másolást bizonyító hiba, hogy a kódex 5. latin versszakában az értelmetlen „*eduxit rex Bela de Pannonia*” szerepel, holott Szent Lászlót nem Magyarországról, hanem Magyarországra hozta ki Béla király, ahogyan a *Peer-kódex* változata mondja: „*in Pan[noniam]*” (Gerézdi: 1962: 155).

²⁸ A variánsban ugyanakkor nincsenek kizárólag másoló által elkövethető hibák. A szövegváltozat textológia elemzését ld.: Gerézdi: 1962: 155–156.

himnuszokat (Salve Regina, Te Deum stb.), ill. számos egyéb imát (köztük egy ráolvasást) és éneket gyűjtött össze. A kódex másik fele (171v–185r) nyolc, már 1526 után dolgozó kéz munkája. A szövegrész jobbára liturgikus eredetű anyagot tartalmaz, de Vásárhelyi András Mária-éneke mellett itt olvasható Apáti Ferenc *Cantilená*-ja is (Kacskovics-Reményi, Kozocsa, and Oszkó 2000: 11–34).

A *De Sancto Ladislao* cím alatt bemásolt ének a kódex törzsszövegének utolsó előtti darabja (154v–163r), előtte a Te Deum fordítása (inc.: Isten, téged dicsérünk), utána – De Beata Virgine oratio cím alatt – az Imperatrix gloriosa (Dicsőséges Szűz Mária, dicsérettel vagy teljes, RPHA 286) a Szent László-himnuszhoz hasonló latin-magyar strófapárjai olvashatóak. Az első strófapár:

Imperatrix gloriosa
Plena laudum titulis,
Potens et imperiosa,
Canticis angelicis
Iure commendaris
Mater et regina,
Prole nunc gravaris
Tuo nos consigna
Virgo mater Deo digna.

Dicsőséges Szűz Mária,
dicsérettel vagy teljes,
hatalmas vagy és felséges
angyali tisztességgel
méltán dicsértessék
menyországnak asszonya,
ajándékozz minket
a te szent fiaddal,
kegyes Krisztusnak szent anyja.²⁹

A *Gyöngyösi kódex* variánsa (Gy1) olyan változat lenyomatát őrzi, amely tizennyolc latin-magyar strófapárt tartalmazott. A másoló a vers első tizenöt strófapárjából csak a latin versszakokat jegyezte le az üres levélre. Az eljárás alapján kikövetkeztethető a másoló által korábban ismert, a *Pe-er-kódex* variánsához nagyon közel álló szövegváltozat (Gy2), a scriptor a magyar nyelvű nyitó versszak legelejét leszámítva feltehetően azért nem írta le az első tizenöt strófapár magyar felét, mert azokat jól ismerte.

A kódexet, pontosabban a kéziratos és nyomtatott szövegekből álló iratcsoportot a legfrissebb kutatás egy közelebről nem meghatározható magyarországi mezőváros világi férfiközösségéhez köti. Lázs Sándor a kéziratos részeket a kódexszel valamikor egy kolligátumot alkotó négy ősnymtatvánnyal (Iohannes de Turrecremata, *Meditationes*; Hugo de Sancto Caro, *Expositio missae*; Iacobus Philippus Bergomensis, *Confessionale*; ill. egy *Summa poenitentiae* ['Poenitas cito']) együtt vizsgálva megállapította, hogy a kolligátum, szemben Gerézdi és Timár Kálmán értelmezésével (Gerézdi 1962: 148, Timár 1924: 52–53), nem szerzetesi közösség vagy apácák számára készült gyűjtemény, de nem is világi ember magánáhitatosságát szolgáló imakönyv, ahogyan Horváth János és Tarnai Andor gondolta (Horváth J. 1931: 589, Tarnai 1984: 243), hanem világi értelmiségi kör,

²⁹ Betűhű és faksimile kiadását ld.: Kacskovics-Reményi–Kozocsa–Oszkó 2000: 698–703.

mégpedig egy vásártartási joggal rendelkező város magát Pál bírónak nevező előjárója és annak szűk környezete által létrehozott, vegyes tartalmú szövegegyüttes (Lázs 2007). A kódex legnagyobb részét Pál bíró másolta (harmadik kéz), rajta kívül heten írtak az üres levelekre, ill. a kéziratos rész környezetét alkotó nyomtatványokba (Lázs 2007: 421–422). A *De Sancto Ladislao* szövegét lejegyző első kéztől a verssel együtt tíz bejegyzés maradt ránk, a kódex jelenlegi formájában ezek a következő sorrendben követik egymást:

1) *De Sancto Ladislao* (1r–1v);

2) a 10. szövegrész, a tulajdonnevek többesszámáról szóló, latin nyelvű grammatikai szabálygyűjtemény kezdete (2r: 1–2);

3) *Salve mater misericordiae...* (AH 32: 176–185) kezdetű, latin nyelvű, verses imádság (2r: 4–32);

4) a *Néhai való jó Mátyás király* (RPHA 1060) kezdetű, a Mátyás-korra az azt követő időszak feudális anarchiájából nosztalgiával visszatekintő, tisztán világi vers (2v);

5) két – kottával ellátott – sor a *Clarum decus ieiunii* (AH 51: 57) kezdetű latin himnuszról (3r: 11–12);

6) a latin melléknévfokozás memorizálását segítő, latin nyelvű grammatikai szabályok (3v: 5–16);

7) két – megint csak kottával ellátott – sor az *Immense caeli conditor* (AH 51: 35) kezdetű latin himnuszról (3v: 17–18);

8) „Ne anheles” – tollpróba (34r: 7);

9) „Semper amantissime domine audiui” – tollpróba (34r: 8);

10) a tulajdonnevek többesszámáról szóló, latin nyelvű grammatikai szabályok (34r: 10–29).

Az első kéz által bejegyzett, a *De Sancto Ladislaoval* együtt összesen tíz szöveg egy része biztosan nem eredeti helyén maradt fenn. Az 1–4. bejegyzést tartalmazó első két levél sem egymással, sem a kéziratos rész ívfüzeteivel nem mutat fizikai összefüggést (Dömötör [szerk.] 2001: 9), az első levél – eredetileg talán az egyik nyomtatvány előzőklevelé – a kolligátum szétbontásakor a kötet élén állhatott, a második talán a kolligátum valamely másik nyomtatványának előzőklevelé volt, ugyanígy önálló levél a harmadik (5–7. bejegyzés), amely eredetileg a 34. levél elé volt bekötve (Dömötör [szerk.] 2001: 9). A *De Sancto Ladislao*t (és a *Néhai való jó Mátyás király...* kezdetű verset) megőrző levelek fizikailag tehát nem kapcsolódtak a kéziratos rész ívfüzeteihez, a két levél mégis az iratcsoport szerves részét képezi, mivel a szövegeket lejegyző első kéz a 34. elől kiszakadt levél (ma: 3.) rektó oldalán a nyolcadik, verzó, ill. a 34. levél rektó oldalán az ötödik és a harmadik (Pál bíró) kézzel dolgozott együtt (Dömötör 2001: 16, Lázs 2007: 451). Az iratcsoport többi scriptorával közel egy időben dolgozó első kéz tehát a kódexben és a vele akkor már vagy egybekötött vagy együtt hagyományozódó nyomtatványokban talált üres helyekre jegyezte le a részben világi, részben vallásos irányú érdeklődésének megfelelő szövegeket. A *De Sancto Ladislao* közvetlen szövegkörnyezetét eszerint – akkor is, hogyha a kolligátumot esetleg utóbb kötötték egybe – az első kéz által beírt szövegek alkotják, a scriptor saját maga (és szűk környezete) számára egy vallásos jellegű mikrogyűjteményt (3., 5., 7. bejegyzés), egy a Mátyás-kor erős központi hatalmára nosztalgiával visszagondoló, két versből álló válogatást (1., 4. bejegyzés) és latin grammatikai szabályokat (6., 10. bejegyzés) írt egybe.

A mai költészetben szokatlan módon kétnyelvű vers a paraliturgikus és vágáns költészet igen régi hagyományához tartozik. Az európai nemzeti irodalmak történetének legkezdetén olykor meg- esett, hogy a költők az irodalmi célra még alig használt népnyelvet a már bejáratott irodalmi nyelv- vel, a latinnal keverték. (Párhuzamul: a Córdobai Kalifátus 10–11. századi kétnyelvű muvassah-lírá- jában ókasztíliai záradék kapcsolódott arab ill. héber alapszöveghez.) A legkorábbi vágáns vers- gyűjtemény, a 11. századi összeállítású Cambridge-i Daloskönyv 49 verséből 2 felerészben ófelné- met nyelvű. A 13. századi *Carmina Burana* kétnyelvű szövegei a latint ófelnémettel vagy ófranciá- val keverik. Az óangol költészet kb. 61 000 fönmaradt fél-verssorának kb. 1%-e latin (Crépin 1993, 44). A 14. századi latin-német *In dulci iubilo*-t a 17. században kétszer is lefordították latin- magyarra: RMKT XVII, 7, 127. és 189. sz. A latin-népnyelvű keveredés általában a népnyelvű val- lásos irodalom (Cazal 1998: 9–94), illetve ezen belül a költészet (Seláf 2008, 23–34) kialakulásának jellegzetessége.

E kétnyelvű verstípust a kutatók csak fokozatosan ismerték fel. Az *In hoc anni circulo* kezdetű vallási éneket (melyben általában egy-egy latin versszakot egy-egy provanszál követ, a refrén pedig többé-kevésbé latin; Frank 1966, II: 210; Hillier, CD 1) egy sok kiadásban megjelent egyetemi szö- veggyűjtemény 19. századi szerkesztője például még ezzel a megjegyzéssel vette fel kötetébe: „El- hagyta a provanszál strófákkal váltakozó latin versszakokat” (Bartsch 1880: 18). A *De Sancto La- dislao*-val hasonló baleset történt. Első közreadója, Toldy Ferenc (1828, I: 4–6), majd az ő nyomá- ban Erdélyi János (1846, 317–319) minden második versszakot elhagyott, s csak a magyar szöveg- részeket közölte. Volf György (1880: 241) a Gyöngyösi kódex latin részeit egyáltalán nem tette közzé, a *Peer-kódex* szöveggözlésének esetében pedig a nyomdászati tördeléssel mesterkedett, hogy a magyar versszakok egymással optikailag összekapcsolódjanak (1880: 95). Így állt elő a ma *Szent László-énekként* ismert vers (*Idvezlég, kegyelmes Szent László kerály*, RPHA, 1399), a kihagyott részek összefűzésével pedig egy szintiszta latin változatot nyertek (*Ave benigne rex Ladislai*). A fontos emlék szakirodalmának fő kérdése 1877 óta az, hogy melyik szöveg az eredeti, és melyik a fordítás (RMKT, 1, 277). A latin mellett érvel Horváth Cyrill (RMKT, 16, 12: 226–234), Horváth János (1928: 70–71), Császár Elemér (1929: 9, 29–31) és Gerézdi Rabán (1962: 140–192; 1968: 153–164), a magyar mellett Gábor Ignác (1908: 12–15, 93–106; 1925: 22, 176–179; [1942]: 12), Sík Sándor (1935) és Vargyas Lajos (1952: 103–113; 1966: 64–69, 209). A ma általánosan elfoga- dott (Madas 1991: 601), egyeztető álláspontot – Császár Elemér ötlete (1929: 30) nyomán és talán Németh László ([1939], 9) felfogásától sem függetlenül – Vekerdi József (1972, 1979) dolgozta ki. Eszerint mindkét szöveg eredeti: „A két szöveg annyira azonos, hogy egy szerző írhatta egyidejűleg őket” (1994). Valójában azonban a „két szöveg” a 19. században, tudós közreműködés nyomán jött létre. Az ismeretlen költő csak egyet hagyott ránk, igaz, kétnyelvűt. Mindkét forrás – s a *De Sancto Ladislao*-ra vonatkozó minden 16. századi adat – ezt támasztja alá.

A *Peer-kódex* rendben közli a latin-magyar strófpárokat. A másoló a maga eszközeivel még fel is hívja az olvasó figyelmét a költemény szerkezeti sajátosságára. A páratlan számú – latin – vers- szakok élén mindig aránylag nagyobb és díszesebb, a páros számú – magyar – versszakok élén min- dig aránylag kisebb és dísztelenebb kezdőbetűt ír, egyértelműen jelezve, hogy ebben a különleges esetben a költeményen belül az első nagyobb egység a versszakpár, s a versszak nála alacsonyabb rendű. (Madas Edit kérdése: a másoló – vagy egy korábbi másoló – vajon a *De Sancto Ladislao* ha- tására alakította-e kétnyelvűvé a kódexben rá következő *Imperatrix gloriosa*-fordítást?)

A *Gyöngyösi kódex* e tételét másoló személy előtt is ugyanilyen elrendezésű, latin-magyar versszakpáros szöveg feküdt. Ezt bizonyítja, hogy a másoló az első latin strófa után – a sajátos szerkezetet jelezve – pár szót lejegyzett a hozzá tartozó magyar versszakból, az utolsó három latin-magyar versszakpárt pedig teljes egészében rögzítette. Egyébként a magyar szövegrészek lemásolásától eltekintett, bizonyára azért, mert ezeket „már régebről ismerte” (Vekerdi 1972: 135), és emlékezett rájuk. A *Gyöngyösi kódex* másolója sajátos módon így egyszerre két szöveghagyományt is ránk örökített: egyrészt az előtte fekvő példány változatát, másrészt azt, amit ő maga a saját emlékezetében őrzött. Ez utóbbi – mint Vekerdi (uo.) megfigyelte – a *Peer-kódex* szövegváltozatához állhatott közel, mivel a *Gyöngyösi kódex* másolója kizárólag olyan magyar versszakokat rögzített – tehát olyan versszakokra nem emlékezett –, amelyek a *Peer-kódex*ben sincsenek meg. E szánt szándékkal kihagyásos másolatot a másoló persze csakis a saját használatára készíthette; zárómondata tréfa lehet: „Si non scripsi bene tu corrige sapienter” (‘ha nem jól írtam volna, bölcsen javítsd ki’, *Gyöngyösi kódex*, 1v).

A megszokás nagy úr. Az érthetőség kedvéért az OSZK 2009–2010-es nagy nyelvemlék-kiállításán a *De Sancto Ladislaó*t hagyományos címével (Szent László-ének) kellett szerepeltetnünk. Mégis helyesebb a – való igaz, eléggé semmitmondó – *De Sancto Ladislao* címet használni, mert (1) forrásunkban megvan a szöveg eredeti címe, és nincs szövegkritikai okunk az adat hitelességében kételkedni, (2) a latinul kezdődő kétnyelvű éneknek ahogy magyar kezdősora nem volt, úgy magyar címe sem. Még magyarra lefordítható címe sem: hiszen mindent le szabad fordítani magyarra, kivéve azokat a műveket, amelyeket egyszerre két nyelven, magyarul és idegen nyelven írtak.

A korai világi versanyagban egyedülálló módon két forrásban is fennmaradt vers a 15. század vége felé, a 16. század elején nagyon népszerű lehetett. A szöveghagyomány ugyanakkor árulkodó, a három rekonstruálható redakcióból kettő (P, Gy2) minimálisra csökkenti a vers világi jellegét, a politikai mondanivalót kidomborító három strófaciáért (16–18.) a *Gyöngyösi kódex* scriptora éppen azért jegyezte le teljes terjedelmében, mert ezt a szövegrészt korábban nem ismerte. Úgy tűnik tehát, hogy a szöveg nem annyira világi propagandaversként vált elterjedté, sokkal inkább a kegyes király portréját előtérbe helyező szent király himnuszaként.

*

A Mátyás király halálára írt emlékdal a vallásos költészet formakincsére épülő magyar világi líra korai emléke. A szöveg a *De Sancto Ladislao* párdarabjaként a *Gyöngyösi kódex* (MTAK, K 39 [régijelzete: Magyar Codex 8° 3.]), 2v (kiadva: Dömötör Adrienne 2001) lapján maradt fenn (a kódex áttekintését ld. fent). A vers (RPHA, 1060) a Mátyás király halálát (1490) követő években keletkezett. Gerézdi Rabán a *néhai* jelző értelmezése (jelentése szerinte ’régien megboldogult’), ill. a Mátyás-kultusz elterjedésének ideje alapján a 16. század elejére (Gerézdi 1962: 193–210), Horváth Cyrill, V. Kovács Sándor és a *néhai* szót átértelmező Szepes Erika az utolsó sor (Légy Úristennél immár nyugodalmas!) halottbúcsúztató jellegére hivatkozva közvetlenül 1490-re datálja (RMKT, 1², 482; V. Kovács 1984: 87; Szepes 1990: 52).

A vers szövegét a *Gyöngyösi-kódex* őrizte meg. A kódexet 1836-ban a gyöngyösi ferences rendházban találták meg, innen került jelenlegi őrzési helyére, az MTAK Kézirattára „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjteményébe. A kutatók egy része (Gerézdi 1962: 148) alapján ferences eredetűnek tartja, mások világi jellegű, laikusok által másolt kéziratnak (Horváth J. 1931; Tarnai 1984: 243; Lázs 2007: 452). Hasonmás kiadása 2001-ben jelent meg (Dömötör 2001). A kézirat lapjai egy négy ösnyomtatványból álló kolligátum kötetei közé voltak kötve. A kézirat papírjának vízjele alapján a kódex 1506 után keletkezhetett. A lapok sorrendje csak részben rekonstruálható. A kódex elején lévő két levél a kolligátumban külön helyezkedett el, utólag kötötték a kódex elejére. Ha az 1. kéz munkáját (latin grammatikai memoriterek) figyelembe vesszük, a különálló lapok eredetileg talán a kézirat végén foglalhattak helyet. Ezen a két levélen olvasható az *Idvez légy kegyelmes Szent László király...* egyik változata, illetve a *Néhai való jó Mátyás király...* A két vers szövegét elsőként Döbrentei Gábor adta ki 1840-ben a Mátyásról szóló vers hasonmásával együtt.

A szakirodalom egybehangzóan eredeti magyar nyelvű alkotásnak tartja, az első magyar nyelven szerzett világi lírai versnek. Óvatosságra int azonban a vers néhány helye: az 1. sor ige- és névszerkezete (*néhai való*), a 2. és 21. sorban a *sok* számnév utáni többesszám használata (*sok országok*), a 6. sor alárendelt mellékmondatának feltételes módja (*hogy te megvennéd*), a 34. sor szokatlan vonzata (*igyeknek diadalmas*), és a 13–16. sorok bonyolult mondatszerkezete. Ez utóbbit Gerézdi rímkenyszerből fakadó nehézkes fogalmazásnak tartja (Gerézdi 1962: 204–205). A „hogy” és „mert” kötőszavak elhagyása, a többszörös alárendelő mondatszerkezet a többi említett jellegzetességgel együtt latinból való fordítás eredménye is lehet.

A szövegben található íráshibák alapján a vers kétségtelenül másolat. Részben talán ez magyarázza a sorok ingadozó szótagszámait, de ezeket – fogódzó híján – nem javítottuk. A modern átirat elkészítésénél a korábbi közlésekhez képest egy ponton jelentősen eltértünk a hagyománytól. A *Gyöngyösi-kódex* 1. keze ugyanis mellékjelek nélküli latin ábécét használt a lejegyzéskor. A nem mindig következetes jelölés a mássalhangzók esetében nem vezet félreértéshez (pl. *olasok* = *olaszok*), a magánhangzók esetében azonban nem kielégítő. A másoló ugyanis egyáltalán nem használt *ö*-betűt, ennek a hangnak a jelölésére ugyanúgy az *e* szolgált, mint az *e*, *é* hangok esetében (*zeld*, *belcs*, *terekektül*). Hasonló helyzetben, ahol nem pusztán a hosszúság jelöletlenségéről van szó (az *a*–*á*, *e*–*é* hangok megkülönböztetésénél), a mai kiejtésnek megfelelően szoktuk átírni a szöveget. Jelen esetben ezt az eljárást *e*–*ö* hangokra is kiterjesztettük.

Modern átirat

*Néhai való jó Mátyás királ,
Sok országokat te bírál,
Nagy dicséretet akkoron vallál,
Ellenségednek ellene állál.*

5 *Hatalmasságot jelentéd,
Bécsnek hogy városát te megvennéd,
Ékes sereged ott féletéd,
Királyi széked benne helhezted.*

10 *Német országot mikort kíványád,
Szent koronához választád,*

És nagy sok részre hasogatád,
Magyari uraknak tisztül mind elosztád.

15 Akkoron te lól oly igen drága,
Téged kíványa *cseh Prága*,
Meghervadozott szép zöld ága,
Nem kellemetes néki virága.

20 Törököktül nyerél ajándokokat,
Ne pusztítanád országokat,
Ne kerengetnéd basájokat,
Ne fenyegetnéd ű császárokat.

Igyekezél vala sok országokra,
És nagy hatalmas városokra,
Az vízen álló Velencére,
És benne való bölcs olaszokra.

25 Magyar országnak fényes *csillaga*,
És rettenetes bajnaka,
Nyumuroltaknak kies hajlaka,
Nagy ékességnek es te valál oka.

30 Nagy ékessége tisztességönknek,
Nagy bátorsága félelmönknek,
Ótalmazója magyar népeknek,
Rettenetes lól az lengyeleknek.

35 Királok között lól te hatalmas,
És nagy igyeknek diadalmas,
Néped között nagy bizodalmas,
Légy Úristennél immár nyugodalmas!

Jegyzetek

- 1 [A *Néhai* szót a másoló két szóba törte: *Ne haj*. A *való* szót utólag szúrta be a sor fölé.]
2, 21 [*sok orzagokath*; *sok orzagokra*. A többes szám használata érv lehet a latin hatás mellett. (Döbrentei (szerk.) 1840: II. 364)]
14 [A *cseh Prága* szavakat a másoló egybeírta.]
25 *orszagnek*; *thÿ<kere>laga* [(Gerézdi 1962:195) szerint az egy lappal korábban másolt *László-ének* egy sora: *Szent kerályoknak fényes tüköre* okozhatta a tévesztést. A másoló ott talán éppen azért nem jegyezte le a magyar strófákat, mert fejből tudta őket.]
29 [A *thÿztessegenknek* első *k*-ja nincs kiírva.]
34 [(Döbrentei (szerk.) 1840: II. 364) és Horváth Cyrill (RMKT 1²: 483) szerint az *igyeknek* (értsd: *ügyeken*, *ügyekben*) latinos szerkezet. Ez esetleg a vers eredeti magyar volta ellen szólhat.]

Betűhű szöveg

Ne haj [!] |;walo:| ÿo mathÿas kÿral sok orzagokath the bÿral Nagÿ dicherethe[t]
Akoron walalÿ ellensegednek ellenne allal
hatalmassagodath ÿelenthed bechnek hog warosath the meg vened

- 5 Ekes sereged oth felethed kÿralÿ zeked benne helheztheted
 Nemeth orzagoth mÿkorth kewanÿad zenth koronahoz walazthad
 ees nagh sok rezre hassogatad magÿarÿ wraknak tÿztlw mÿnd el oztad
 Akoron the lel olÿ igen draga theged kewanÿa chepraga [!] meg herwadoz
 oth zep zeld aga nem kelemethes nekÿ wiraga
 10 Terekechtwl nerel aÿandokokath ne puztÿthanad orzagokath ne kerem
 gethned bassajokath ne fenegedned w chazarokath
 Igekezel wala sok orzagokra / ees nag hathalmas warosogra az
 vizen alo welencere ees benne walo <bwlh> belch olasokra
 Magÿar orzagnek fenes thÿkere |:laga:| ees rethenetes baÿnaka numuroltaknak
 kies haÿlaka nagh ekessegnek ees the walal oka
 15 Nagh ekesege thÿztessegen[k]nek nagh batorsaga felelmenknek otalmazojÿa
 Magar nepenek rettenethes lel az lengelegnek
 Kÿralok kezeth lel the hatalmas ees nagh igeknek dyad[alma]s neped
 kezeth nagh bÿzodalmas legh wristennel Imar nug[odalm]as

Jegyzetek a betÿhÿ kiadáshoz

- 1 [A *Néhai* szó határozottan két szóba van törve. A *walo* utólag a sor fölé írva, a kódex kötése miatt nehezen kivehető, a vers fotómásolatán sem látszik.]
 5 [A *mÿkorth m*-je más betÿből javítva]
 9 [A *g* javítva *k*-ból]
 11 [A *hatalamas* utolsó betÿje más betÿből javítva.]
 13 [A lejegyző az először leírt *thÿkere* szót a sor fölé írt *laga* betÿkkel javította, de a hibás *-kere* részt nem húzta át. A *t* és *c* betÿk hasonlósága alapján a *chÿlaga* szót ronthatta el.]
 15 [A *thÿztessegenknek* első *k*-ja nincs kiírva.]
 17–18 [A kiegészített részeket folt halványította el, a betÿket későbbi kéz – korabelinek tÿnő tintával – megerősítette.]

...dan yo matrasid fuzid jok ol yabotkutaj test oyat ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...
...wabalay ...

4.1.1.2. Műfaj

Az ének elemzői joggal hangsúlyozzák, hogy – bár a *De Sancto Ladislao* gazdagon merít az egyházi himnuszköltészet fordulataiból, s címzettje az Egyház szentje – az erős politikai érdeklődésű mű átmenet a világi költészet felé. Már a tárgy megválasztásával eltávolodunk az egyházi belterjeségtől: Szent Lászlót úgyszólván hivatalos állami szentnek tekintették a középkori Magyarországon (Marosi 1995; Madas 2004: 9). I. Lajostól Rudolfig általában minden magyar király az aranyforint előlapján tüntette fel saját címerét és nevét, a hátlapot viszont – csatabárdot és országalmát tartó – Szent László alakjával és királyként való megnevezésével látta el (CNH, II, 12). Az uralkodók valamennyien Szent László tükörképei voltak. Az ének teljes joggal helyezte át a saját jelenébe a szent király tetteit. A *De Sancto Ladislao* Lászlója – az elemzők Gerézditől Vekerdiig helyesen látják – bizonyára Mátyás, uralma delelőjén.

A Lászlóról szóló ének az egyházi műfaji rendszerben olyan himnusz, amelyben csak magasztalás van, könyörgés nincs. A szent király dicsfénybe vont alakja mellett a dicséretmondásra bízottot Hunni/magyarok személye alig, helyzetük egyáltalán nem kap figyelmet, az őket képviselő beszélő pedig teljesen árnyékban marad; e tekintetben előzmény például a 148. zsoltár. Világi szempontból az ének az eszményi uralkodó panegürisze. A *De Sancto Ladislao* a szókincs megválasztásával és párhuzamosságokban dús versmondattanával a fenséges szónoklattani nem (genus sublime) előírásait követi; a dicsőítés hőfoka alighanem a legkényesebb királyi ízlésnek is megfelelt (Klaniczay 1985: 53–58). Elvben írhatták volna akár Mátyás halála után is, de a benne foglalt politikai eszmerendszeren nem hagyott nyomot a hanyatlásnak a Jagelló-korban gyakran emlegetett témája. A két nyelvű költeményben roppant erőteljesen érvényesülő hun-magyar azonosítás is Mátyás korára, sőt propagandájára vall, de talán valamelyest a török-trójai azonosítás is ideillik (Gerézdi 1962: 158 sq; Szilágyi 2009). Ha a művet későbbre keltezzük, a Mátyást követő, kevésbé becsvágyó királyok idejére, akik nem szövögettek terveket császári koronáról, akkor nem lenne könnyű megmagyarázni, hogy a császárság fogalma a *De Sancto Ladislao* szövegében miért kap olyan nagy súlyt. Egyszer László „császárok”-éval közös temetkezési helyéről van szó, egyszer pedig László testi szépségét minősíti császárnak a költő:

Tu membris sanus, forma decorus,
humeris tuis altior cunctis,
specie sola imperio dignus,
corona sancta te rite cernit.

Tagodban ékes, termetedben díszes,
válladtul fogva mendeneknél magasb,
csak szépséged császárságra méltó,
hogy szent korona téged méltán illet.

Ha a két nyelvű *De Sancto Ladislao*-t összevetjük a 19. századi egy nyelvű változatokkal, az *Idvezlégység kegyelmes* ill. a *Salve benigne* szövegével, a két nyelvű költemény természetesen sokkal dúsbabb, hangzásra is, jelentésre is, hiszen minden a helyén is marad, de minden a másik nyelvű megfelelő részletekkel is közvetlen vonatkozásba kerül. Régebben úgy tekintettük, hogy a magasztalás az egyik esetben latinul, a másikban magyarul történik. Most egyszerre mindkét nyelven, kétszeres ter-

jedelemben. A változtatás aligha csorbítja a költemény dicsőítő jellegét, hiszen a dicsőítés egyik szónoklattani eszköze éppen a terjedelmi bőség. A vers eddig sem volt rövid, sőt, mivel palindromon (kördal), eddig is végtelen hosszú volt. Utolsó sora latinul is, magyarul is egybeesik az elsővel: örökkön örökké előlről kezdendő. Most kétszer ekkora lett, kétszeresen kell örökké újratekdeni:

Hunni, laudate Sanctum Ladislaum,
quia meretur a nobis laudem;
laudent eum angeli dicentes
„Salve benigne rex Ladislai!”

Dícsérjük, magyarok, Szent László kerályt,
bizony érdemli mi dicséretönköt;
dícsérik őtet angyelok, mondván:
„Idvezlégy, kegyelmes Szent László kerály!”

Ha a magasztalásnak nem a tárgyára, hanem alanyaira figyelünk, akkor a költemény nagy fokú, szinte eltúlzott modernsége ötlük szembe. Indokolta-e vajon a városi és mezővárosi fejlődés akkori szintje, hogy a „misera plebs”-nek a „várus népek” kifejezés feleljen meg? A vékonyka világi értelmiségi réteg megjelenése indokolta-e, hogy a „sacer clerus”-szal magyar versszakpárjában a „papak, diákok” kerüljön párhuzamba? Az értelmiség már azáltal is előtérbe kerül a költeményben, hogy a mű kétnyelvű. Nem azért, mert a kor főurainak egy jelentős, teljességgel tanulatlan hányada a költeményt képtelen lett volna felfogni – ez akkoriban mindenkinek, az érintetteknek a szemében is természetes dolognak számított –, hanem azért, mert a latin-vulgáris kétnyelvűség a deák, az értelmiségi természetes emblémája volt. A költeményben László iránt bemutatott forró lelkesedésnek van tehát valami városias, sőt (egyházi és világi) értelmiségi jellege. Alighanem ez is a Mátyás-korra vall.

A vers korabeli népszerűsége látszólag cáfolja kiinduló hipotézisünket, amely szerint a magyar nyelvű világi költészet kezdeti szakaszában, mivel a műfajcsoportnak még nincs kiterjedt olvasóközönsége, az egyes szövegek inkább véletlenszerűen kellett hogy terjedjenek. Ehhez képest a Mátyás politikai propagandáját visszhangzó *De Sancto Ladislao* rögtön két szövegváltozatban maradt fenn, a két szövegváltozathoz ráadásul három redakció következtethető ki. Az anomália a két fennmaradt változat részletes elemzésével csökkenthető.

A *Peer-kódex* által megőrzött, rövidebb szövegváltozatban (P) a kegyes király portréja bontakozik ki, mind a tizenöt strófa a király keresztényi erényeit (irgalmasság, a szentháromság szolgálata, Jézus követése, templomalapítás, csodatétel stb.) emeli ki, az, hogy világi uralkodóról van szó, itt kevésbé hangsúlyos. A tizedik versszakból megtudjuk ugyan, hogy legyőzi a vele küzdőket, a tizenegyedikből, hogy méltó a császárságra, a tizenkettedikből, hogy bátorságát csak az oroszlanéhoz lehet hasonlítani, a rá következőből hogy Szűz Mária az ország védelmére választotta ki, a variáns hatvan sorából ezeket a részben legalább világiként értelmezhető attribútumokat így is csak négy sor tárgyalja. A kegyes király a variáns által megrajzolt portréja a politikára tehát csak az általánoságok szintjén reflektál, itt is az országát védő uralkodó képét helyezve előtérbe.

Ezen a képen a strófa párok latin versszakáiban, a szóhasználat szintjén megjelenő világi ideológiai tartalom, a hun-magyar azonosság teóriája alig változtat. A Mátyás uralkodása alatt népszerűvé váló koncepció szerint a magyarság a hun nép leszármazottja, amikor tehát a latin szövegrézben a

magyarokat hunokként, Magyarországot Hunniakét nevezi meg a költő, arra is utal, hogy Szent László – ill. a mindenkori magyar uralkodó – a korabeli hagyományban kifejezetten világi uralkodóként megjelenő, Isten ostoraként értelmezett Attila király leszármazottja. A strófapárok latin versszakainak e jelentéstöbblete ugyanakkor csak kevésbé árnyalja a szövegváltozat sugallta összképet, az olvasó legfeljebb úgy értelmezheti az előd és a Szent Lászlóval szimbolizálta utód párhuzamba állítását, hogy a kereszténység útját járva utóbbi messze maga mögött hagyta a hun király harcos mentalitását.

A Gyöngyösi kódex szövegváltozatában (Gy1) fennmarad első tizennégy latin nyelvű versszak néhány apró eltérést nem számítva megegyezik a *Peer-kódex* megfelelő szakaszával (a strófapárok magyar nyelvű részét a Gyöngyösi kódex másolója nem jegyezte le, csak jelezte odatartozásukat). A két variáns lényegi különbségét a Gyöngyösi kódex szövegváltozatának 15–18. versszakpárjai adják (a 15. versszakpárból szintén csak a latin szövegrész maradt fenn), ez a szövegrész a *Peer-kódex*ből hiányzik. Az egy latin nyelvű versszak és három latin-magyar strófapár a következő cselekedeteket említi Szent Lászlóval kapcsolatban: 15. versszak) szívvel, szájjal és karddal védte a katolikus egyházat; 16.) a tatárok félelme (latin), legyőzője (magyar), aki kiirtotta őket, a pogányok rettenete, a törökök „föld félelmé”-nek hívták; 17.) kiirtotta az huszitákat (latin), eretnekeket (magyar), nem volt gonosztevő az uralkodása alatt, mert nevétől is rettegetek az emberek; 18.) az igazság bírója, a szüzességnek (latin), a szüzeknek (magyar) koronája, tisztaság oltalma, irgalmasságnak tükré volt.

A Gyöngyösi kódex szövegváltozatának a *Peer-kódex* variánsából hiányzó egy latin strófája és három latin-magyar versszakpárja több konkrét kül- és belpolitikai eseményt említve (tatárok és eretnekek [husziták] kiirtása, pogányok és törökök elleni küzdelem), a kegyes király portróját az erős kezű uralkodó képével egészíti ki. A politikai események közül négy ugyanakkor sehogyan sem illik rá Szent Lászlóra, aki sem a törökök, sem a huszita eretnokség ellen nem harcolt,³⁰ a korabeli olvasó számára ezek a cselekedetek egyértelműen Mátyás királyra kellett, hogy utaljanak (Gerézdi 1962: 158–161).

A *Peer-kódex*ből hiányzó szövegrész jól illeszkedik a hun-magyar azonosság koncepciójához. A magyarokat a hunok leszármazottaiként bemutató latin strófákon túl a variáns 16. versszakában a királyt a költő egyértelműen Attilával állítja párhuzamba, a strófa negyedik sorában Szent László a hun királyhoz hasonlóan a föld félelme díszítő jelzőt kapja („Tu metus orbis Theucris vocabaris” / „Törökök mondtak föld félelmének”).³¹

A szövegváltozatok tartalmának vizsgálata alapján úgy tűnik tehát, hogy a ránk maradt három redakció (P, Gy1, Gy2) műfaji szempontból két eléggé különböző csoportra osztható. A P és a hozzá nagyon közelálló – kikövetkeztetett – Gy2 variánsokban a kegyes király portréja uralja a költeményt, a politikai tartalom csak nagyon áttételesen jelenik meg (hun-magyar azonosság, császárság emlegetése). Ezzel szemben a Gy1 változat négy többletstrófája a kegyes király portróját a kemény kezű, világi uralkodó képével egészíti ki, olyan cselekedeteket tulajdonítva a királynak, amelyek a korabeli olvasóban egyértelműen Mátyás alakját kellett, hogy felidézzék.

³⁰ Igaz, egy 15. századi sermo (Batthyaneum Library Gyulafehérvár, Codex R. I. 113, ff. 116r–119r) Szent Lászlót a törökök és más pogányok ellen hadakozó királyként írja le (Madas 2004: 120–125). Gerézdi a törökök alatt Szent László szaracén ellenfeleit érti, a huszitákat a csehekkel azonosítja (Gerézdi 1962: 158–161).

³¹ A törökök és a trójaiak azonosításához ld.: Gerézdi 1962: 158–159; Szilágyi 2009; A föld félelme kifejezéshez ld.: Gerézdi 1962: 167.

Ha a P és a Gy1 változat közvetlen szövegkörnyezetét vizsgáljuk, ugyanezt a műfaji jellegű különbséget látjuk. A Peer-kódex feltehetően magán-áhitatosságra szánt gyűjteményes kötet, amelynek a De Sancto Ladislaot is tartalmazó törzsanyagában nincs világi tematikájú szöveg. A Gyöngyösi kódex másolója a politikai propagandát előtérbe helyező variánson túl még egy hasonló műfajú verset jegyez be a kolligátumba, a szintén Mátyás király uralkodását dicsőítő, *Néhai való, jó Mátyás király* (RPHA 1060) kezdetű szöveget. Úgy tűnik tehát, hogy az első magyar nyelvű világi vers, a *De Sancto Ladislao* a világi költészet viszonylagos olvasáshatára előtt annak köszönheti meglepő népszerűségét, hogy a közvetlen politikai tartalom elhalványulása után elsősorban vallásos versként, szent király himnuszaként hagyományozódott. A Gyöngyösi kódex másolója éppen azért jegyzi le a politikai tartalom lényegét hordozó, 16–18. versszakpárokat, mert azokat nem ismerte, mert azoknak – a világi tartalmakra fogékony olvasóközönség fejletlensége miatt – vékony lehetett a szöveg-hagyománya.

*

A *Néhai való jó Mátyás király* kezdetű vers a *De Sancto Ladislaohoz* hasonlóan szintén a középkori himnusz-költészet formahagyományából építkező, a humanista mozgalomtól érintetlen epitáfium (sírvers) (Horváth 19882: 277; Gerézi 1962: 193, 202). A himnuszokhoz hasonlóan gyakran él megszólítással (Magyarországnak fényes tüköre / és rettenetes bajnoka / nyomorultaknak kies hajloka), sok (jobbára szokványos) jelzőt használ (ékes, kies, rettenetes, szép, zöld stb.), gyakoriak a szóképek (meghervadozott szép zöld ága, nem kellemetes néki virága), az elliptikus (kihagyásos) szerkezetek (Nagy dicséretet akkoron vállal / ellenségednek ellene állál), hangvétele pedig a három szónoklattani stílusnem közül az emelkedettbe (sublime) tartozik. Az, hogy a két éneket egymás mellé másolták, aligha véletlen. A magyar állam jelképének, Szent Lászlónak magasztalása is mintha aktuálisan Mátyást illette volna. A *Néhai való jó Mátyás királyban* a vers beszélője többes szám első személyű, mint a *De Sancto Ladislaoban* is, de itt több figyelmet kap. A beszélő az alattvalók közösségének nevében szól, mintha csak maga a közösség beszélne: Nagy ékessége tisztességnek / nagy bátorsága félelmeneknek. Ez a lírai beszédhelyzet, amelyben a közösség szólítja meg a királyt, nagyon egyszerű. Mátyás érdemeinek felsorolása áll szemben a nép védtelenségének felmutatásával.

4.1.1.3. Verselés

A *De Sancto Ladislao* verselése alapján hangsúlyszámláló: a négysoros versszakok szabad szótagszámú verssorai két főhangsúlyt kapnak, s eszerint két, szabad szótagszámú félsorra oszlanak. A félsorokon belüli mellékhangsúlyok száma nincs szabályozva.

Az áthajlás (enjambement) teljes kizárása elvben az ógermán hangsúlyszámláló költészetre és származékaira is emlékeztethetne, azonban sokkal általánosabb jelenségről van szó. A nyelvtani párhuzamosság – mely áthajlást per definitionem nem tesz lehetővé – a korai költészeteknek mintha egyetemes jellegzetessége lenne (Jakobson 1972: 399–423; Horváth I. 1991: 51, 119–126, 170–187). A litániában is megvan.

A kétnyelvű – de a versforma szempontjából egységes – költemény a szótagszámláló csoporthoz is közel áll: verssorainak szótagszáma 10 (esetleg 5 + 5) körül szóródik (a negyedik sor esetleg 11 körül).

Dallama, mely a ritmizálásban segíthetne, nem maradt ránk – megvan viszont, s mindjárt két változatban, egy olyan, 16. századi zsoltárfordításé (*Boldogok azok, kik Istent félik*, RPHA, 207), mely-

nek nótajelzése a *De Sancto Ladislao* elveszett dallamára hivatkozik. A zsoltár 17. századi, négy-szólamú letétje (Ferenczi 1988, I: 385; RMDT, I: 124) eléggé hasonlít a régi, 1560-ból fennmaradt dallamváltozatra (Csomasz Tóth 1981: 203). Mindkettő $3 \times (5 + 5) + (5 + 6)$ kottafejből áll, s így – ha csakugyan ilyesféle volt a dallama – erősíthette a *De Sancto Ladislao* szótagszámláló jellegét. A sorfelezés különös nyomatékot kap a korábbi (1560-as) dallamváltozatban: itt a sormetszet mint szimmetriatengely körül enyhe tükrözés érvényesül annyiban, hogy az első 5 kottafej dallamvonala mindig emelkedő – vagy legalább, a négyből egy alkalommal, szinten maradó –, a második 5 kottafej viszont mindig ereszkedő.

Összefoglalva: a *De Sancto Ladislao* hangsúlyszámláló verselésű, de a szótagszámláló verselés előzményei között is számon tartható.

E megállapítás tulajdonképpen nem ellenkezik az újabb szakirodalommal. Gáldi László (1961: 31) alapjában hangsúlyszámláló („tagoló”) verselésűnek tartja, de irányában szótagszámlálónak is (bár Szepes–Szerdahelyi 1981: 393 helyteleníti Gáldi ama törekvését, hogy a „tagoló” (hangsúlyszámláló) és a „hangsúlyos” (szótagszámláló) verset „egybemossa”). Vekerdi (1972: 142) először hangsúlyszámlálónak („tagolónak”) minősíti a költeményt, később (1979: 16 sq) szótagszámlálónak (4×10 -esnek, vagy a negyedik sorban tendenciaszerűen inkább 11-esnek), még később (1994: 1198) símán szótagszámlálónak: „versformája a régi magyar felező tizes”.

Nem kell tiszta képletekre törekednünk, hiszen a 15. század a magyar versforma-hagyományok kialakulásának nagyon korai szakasza. Gáldi Lászlónak a hangsúlyszámláló és szótagszámláló között egyeztető törekvése, Vekerdi Józsefnek a hangsúlyszámlálótól a szótagszámlálóig változó állásfoglalása mind bátorítás a nem túl merev véleményalkotásra.

A régebbi szakirodalomban nyomát sem leljük Gáldi hajlékonyságának vagy Vekerdi változékonyságának. Ott mindenki ellentmondásmentesen és örökre vagy a hangsúlyszámláló (Gábor 1908; 1925; [1942]; Németh [1939]; Vargyas 1952; 1965 stb.), vagy a szótagszámláló (Horváth J. 1928; 1955b; Császár 1929 stb.) képlet híve volt. A régi, néha kifejezetten türelmetlen hangvételi, eredményre persze sosem jutó vitának az volt a tétje, hogy ez a roppant régi vers, ha eredeti, akkor megmutatja, milyen lehetett „a magyar ősi ritmus” (Gábor 1908). A disputa nemzetjellemtani vakvágányra futott (ld. ehhez: 1.1. Magyar költészet). Talán ez lehetett az oka annak, hogy a német verselés esetleges hatásának lehetősége nem merült fel soha.

*

A *Néhai való jó Mátyás király* kezdetű vers a *De Sancto Ladislao*hoz metrikai szempontból is nagyon hasonló. A középkori latin költészet hatása a rímelés terén is jól megfigyelhető. Igaz, hogy a költő általában morfémarímeteket használ, de szembetűnő, hogy a 16. század egészére jellemző önrímet minden esetben elkerülve fonémarímet igyekszik keresni (királ–bírál, drága–Prága–ága–virága, hajloka–oka). Ez a rímtechnika, amely megkülönbözteti a morféma- ill. fonémarímet, majd csak Balassi Bálint fellépésével, 1590 táján jelenik meg, ám még sokáig elszigetelt jelenség marad.

A kilenc négy soros versszak harminchat sorából 1 tizenkét, 5 tizenegy, 15 tíz, 11 kilenc, 4 pedig nyolc szótagos, úgy, hogy az ötödik szótag után általában (31 esetben) szóhatár áll. Ez azt jelenti, hogy míg az első félsor szótagszáma többé-kevésbé kötött, addig a másodiké sokkal szabadabb. A jelenséget Horváth János a sorfajta szerinte szaffikus eredetével magyarázza (2004: 234).

A *Néhai való jó Mátyás király* verselését a verstörténészek régebben csupán ritmusérzékükre hagyatkozva értelmezték. Szilády Áron olvasatát, amely szerint a vers 3 ill. 2 szótagú ütemekre oszló 10 szótagos sorokból épül fel (RMKT, 1, 304), Gábor Ignác elutasítja, szerinte a vers sorait két, szótagszámukat tekintve szabad ütemre helyes osztani (Gábor 19972: 216). Gábor Ignác álláspontját fejleszti tovább Vargyas Lajos. A *Néhai való jó Mátyás király* szerinte szabad ütemű vers, amelyben a mai népdal ütemfajtái keverednek (Vargyas 1952: 125–126, 135).

4.1.1.4. Információtörténeti pozíció

A középleatin himnuszsköltészet formai hagyományára épülő, de több-kevesebb politikai mondanivalót is mozgósító verselési gyakorlat a középkor vége felé viszonylag elterjedt lehetett, legalábbis erre utal, hogy a korszakból még egy szent királyról szóló, terminológiai, poétikai és metrikai tekintetben egyaránt nagyon hasonló himnuszt ismerünk. Az Érdy-kódexben fennmaradt, Szent István királyt köszöntő verset (RPHA 1393, RMKT 16, 12: 145, Nytár 5: 236) az RMKT kiadásával szemben, a gondolati egységeket követve, négy soros strófákra tördeljük.

Üdvözlégy, boldog Szent István király,
te, népednek nemes reménysége.
Üdvözlégy, mi megtérésünknek
bizony doktora és apostola.

Üdvözlégy, minden szenteknek
és igazságnak fényes tüköre,
temiattad hittünk Krisztus Jézusban,
temiattad üdvözlünk is Krisztusban.

Kérünk imádj ez te népedért,
imádj egyházi szolgálatokért is,
hogy egy ellenség se legyen
ragadozó ez te néped között.

Ez a verselési hagyomány a reformáció elterjedésével szükségképpen háttérbe szorul, mégis úgy tűnik, hogy az elsősorban talán vallásos szöveggként népszerűvé vált *De Sancto Ladislao* sokáig használatban maradt: nótajelzéseként kétszer fordul elő Bornemisza Péter énekeskönyvében (Detrekő, 1582 [RMNy, 513]).³² Mire a műfaj eléri a nyomtatottságot, addigra világi – politikai – tartalma szinte teljesen eltűnik. Vásárhelyi András sok tekintetben világias, kolofonnal ellátott, a kolofonban a szerzetes pontos helyét (Pest, Szent Péter utca) és idejét (1508), az akrosztichonban a szerző nevét (ANDREAS DE SASARHEL) feltüntető, egy-egy sor erejéig még kül- és belpolitikai („Törököknek megnyomorajtója, / Kerályoknak jó tanácsadója, / Magyaroknak megoltalmazója” 15/2–4. [vö. RMKT 16, 12, 238]) utalásokat is tartalmazó Mária-éneke a kéziratos másolatok (Pozsonyi-, Peer-, Thewrewk-, Kuun-kódex) után 1629-ben nyomtatásban is megjelenik (Hajnal [szerk.] 1629: 196).

³² Az első esetben, a Boldogok azok, kik Istent félik (RPHA, 207) közlésekor ő is a többi énekeskönyv-szerkesztő módszere szerint jár el, és egyszerűen megadja a latin kezdősort: „à Salve benigne Rex Ladislai Notaiara” (204v). Amikor azonban a Rettenetes Istennek nagy haragja kezdetű éneket (RPHA, 1205) közli, úgy kerüli meg a kétnyelvű vers latin incipitjének problémáját, hogy inkább tartalmilag hivatkozik rá: „Az Bihar Varadi sz: Kiraly Notaiara” (f4r).

4.2. *Familiáris-vers*

4.2.1. Gergely éneke

4.2.1.1. *Forrás*

A hét strófás, ma csak másolatban ismert töredékre „Mérey László cs. kir. aranykulcsos ur” hívta fel Döbrentei Gábor figyelmét, aki a Paksy család alapvetően latinul írt családi jegyzőkönyvének utolsó lapjáról ki is adta a verset (Döbrentei [szerk.] 1840: 39). Mivel a jegyzőkönyvnek azóta nyomra veszett, a későbbi kiadásokhoz (RMKT 16, 11: 28–29; RMKT 16, 12: 477–478; Gerézdi 1962: 39 stb.) hasonlóan mi is Döbrentei szövegközlését vesszük alapul.

A vers hét strófájának első betűiből a GREGORI név olvasható ki. Mivel a szöveg a jegyzőkönyv utolsó levelének verzóján maradt fenn, valószínű, hogy a vers a hordozó fizikai sérülése miatt csonkult: a következő, de a 19. századra már hiányzó levél rektóján kellett lennie a keresztnév utolsó két bejűjéhez (-US), az ezt követő lapon, és – ha voltak ilyenek, akkor – a következő leveleken pedig a szerző vezetéknevéhez, illetve az esetleges kiegészítő szöveghez tartozó versszakoknak (Gerézdi 1962: 39–40).

A ránk maradt szöveg keletkezését Döbrentei 1489–1493 körülre datálta, és úgy gondolta, hogy a jegyzőkönyv vagy az eredetit vagy egy közel egykorú másolatot őrzött meg (Döbrentei [szerk.] 1840: 39). A verset részletesen tárgyló Gerézdi történeti érvek alapján a 15. század kilencvenes éveinek elejére pontosította a keltezt (Gerézdi 1962: 53), és a mellett érvelt, hogy a fennmaradt szöveg másolat. A hangjelölés bizonytalanságai („vala, wala”), ill. a nyelvjárási alakok keveredése alapján úgy gondolta, hogy a XVI. századi mellékjel nélküli helyesírásban otthonos, e-ző nyelvjárási másoló előtt „egy, bizonyos mértékig más helyesírású szöveg feküdhett”, mely „valószínűleg ö-ző lehetett” (Gerézdi 1962: 41). A szövegben másolói hiba nincsen, de Gerézdi gondolatmenetét támasztja alá, hogy a vers egyébként világosan felismerhető metrikai szerkezetét olykor tartalmatlan, de szótagszámtöbbletet okozó szavak terhelik, amelyek jelenléte legkönnyebben egy a versformára kevésbé érzékeny másoló közbenjárásával magyarázható.

A szövegnek Gerézdi Rabán adta először a *Gergely éneke Jaksics Demeter veszedelméről* címet, minthogy az Jaksics Demeter töröknél való követségjárásának halálos kimeneteléről szól, és nem Both Jánosról.

Szöveg³³

Gondom nekem, jó nagy Isten, mostan nem volna,
feleimnél tisztességem, tudom, nagy volna,
hogy az én szolgált uram meg nem halt volna.

5 Reám mikor ő szemeit jóban vetette vala,
szolgálatom önála kellemetesb vala,
az veszedelmet az én uram akkoron vallá.

Elválaszták én uramat az nagy szolgálatra,
követségen el-belküldék török országba,
bízik vala Mátyás király török császárbán.

10 Gondja vala én uramnak az nagy követségből,
királynak is megjelenté ő beszédéből,
békességgel hogy megjönne császár földéből.

15 Ó mely igen hamis hitnek az király hitt volt,
kit Both János az császártól neki hozott volt,
ki hit mellett az én uram immáron megholt.

Reá vevé az én uram az nagy követséget,
meg akará jelenteni az tisztességet,
maga jól tudá, hogy ott talál sok ellenséget.

20 Így betelék én uramnak az nagy gondolása,
kiből vala királynak igen nagy bánatja,
mert szemével az követet többé sem látja.

Betűhú átirat

Gondom nekem ŷo nagy Is[ten] masthan nem wolna
Feleŷm[nél] thŷzthesseghewm twudom nagy [wol]na
hogŷ az en zolgalth vram m[egh] nem holth wolna

5 Ream mŷkor ew zemeŷth ŷoban vethethe vala
zolgalathom ew nala [...] kellemethesb wala
az wezedelmet az en vram akoron valla

El valazthaak en vramath az nagy zolgalathra
kewethsegen el Bel kewldeek therek orzagba
bŷzŷk wala mathŷas kŷralŷ therek Chazarban

10 Gondŷa vala en vramnak az nagy kewethsegbel

³³ Forrásleírás, jegyzetek: R. J., L. B. Modernizált olvasat, betűhú átirat: R. J. A szöveget ellenőrizte: B. P., L. B.

kýralnak ees megh ýlenthe ew bezedebel
Bekessegel hogý meg ýewne chazar feldebel

15 Oh melý ighen hamýs hýthnek Az kýral hýth wolth
Kýt Both Jan[os] az Chazarthol neký hozoth wolth
Ký hýth melleth az een vram ýmmaran megh holth

Rea vewe az en vram az nagh kewethsegheth
megh akara ýelenthe[ni] az thýzthes[e]gheth
Magah ýol twda hogý oht thalal sok elensegheth

20 Ig Be theleek en Vramnak az nagý gondolasa
kýbowl vala kýralnak ýghen nagy Banathýa
mert zemewel az kewetheth thebe sem lathýa.

Jegyzetek

- 1–3 [E versszak szavainak egyes betűcsoportjai dőlten szedettek Döbrentei közreadásában. Ezek pótlások, ahogy Döbrentei írja, mivel „[a]zok az iratban elkopvák” (RMNY 2/b: 39.). A versszakban dőlten szedett szavak így a következők: Is(ten), feleim(nél), (vol)na, m(eg).]
- 3 Hogy az [G. R.] hogy ha az [Gerézdi a ha szót zárójelben értelmezőleg betoldja.]
- 4 jóban [G. R.] jobban [D. G.] ýoban
- 5 . . [D. G.] [Ezen a helyen Döbrentei közreadásában is két pont szerepel. Lehetne arra gondolni, hogy a határozószó végéről lemaradt a -nál határozórag, ugyanakkor a szótagszám így sem romlik el, illetve a *nála* önmagában is elég kifejező.]
- 10–12 [Ebben a versszakban Gerézdi a sorvégeken megőrzi a hármas -*bel* ragrímet (követségbel – beszédébel – földébel). A mai helyesírásnak megfelelő -*ből* sem rontja el a rímelést.]
- 11 is [G. R.] és [D. G.] ees
- 12 megjönne [G. R.] megjóne [D. G.] megh ýewne
- 14 János [D. G.] Ján(os) [Döbrentei pótlása]
- 17 jelenteni [D. G.] jelente(ni) [Döbrentei pótlása]; tisztességet [D. G.] tisztess(é)get, [Döbrentei pótlása]
- 18 ott [G. R.] és [D.G.] [feltehető nyomdahiba, Döbrentei másolatából javítva *oht* alakból]; ellenséget [D.G.] [feltehető nyomdahiba, Döbrentei másolatából javítva *elensegheht* alakból]
- 21 követet [G. R.] [Gerézdi a „kevetét” *követét* értelmezést is megengedi.]

A Jaksics Demeter haláláról szóló költeményen kívül Döbrentei szerencsére több szövegrészt is közölt a jegyzőkönyvből, így valószínűsíthető, hogy a verset Paksy János jegyezte le valamikor 1513 és 1526 között. A Döbrentei által közölt legkorábbi, Paksy Pál kezétől származó bejegyzés 1506-os, az ő jegyzetei után Paksy Lajos és Paksy Imre ír a könyvbe, amelyet végül – az első tőle származó bejegyzés tanúsága szerint 1513-tól – a mohácsi csatában életét vesztő Paksy János vesz használatba (Gerézdi 1962: 44–47).

4.2.1.2. *Műfaj*

A Jaksics Demeter 1487. évi, tragikus kimenetelű, konstantinápolyi követjárását elbeszélő vers történeti háttérét Gerézdi részletesen feltárta (Gerézdi 1962: 49–53). Mátyás király, hogy Bécsúj-hely ostromának ideje alatt ne kellejen a déli országhatáron is háborút folytatnia, 1487 tavaszán Both Jánost, júniusban Jaksics Demetert küldte tárgyalni a török szultánhoz. A küldetés eredménye-

sen befejeződött, de a hazafelé tartó követet – korábban elszenvedett sérelmek miatt – embereivel egy bizonyos Ghasi Mustafa nevű török meggyilkolta (Gerézdi 1962: 51–52). A szöveg szerzője, Gergely, aki korábban Jaksics írődeákja lehetett, erről a követjárásról emlékezik meg, de a mondanivalót – legalábbis a ránk maradt töredék hét versszakában – nem annyira a történet aprólékos elbeszélésének igénye szervezi, sokkal inkább az állástalanná vált deák lírai színezetű panasza (Gerézdi 1962: 56–57).

A vers kettős műfaji kötődésére már Horváth János rámutatott, az ő megállapításait Gerézdi Rabán vitte tovább. Gergely költeménye eszerint históriás ének, emennyiben „megtörtént históriát, igaz történetet énekel meg [...] a történeti valósághoz [...] szigorúan ragaszkodva”, de nem a Szabács-hoz hasonló, újságoló típusú szöveg, hanem a szerző személyét, az elbeszélte események következtében nehéz helyzetbe került familiárist középpontba állító, líraibb színezetű veszedelemének (Gerézdi 1962: 55–58).

4.2.1.3. Verselés

A vers három soros strófából épül fel, de a morfémarímmel lezárt sorok szótagszámszerkezete – talán a másolás következtében – viszonylag gyakran tér el az alapképlettől (a13[4,4,5], a13[4,4,5], a13[4,4,5]).³⁴

4.2.1.4. Információtörténeti pozíció

A familiáris-vers mind formai, mind tartalmi tekintetben jól adatolható kontextussal rendelkezik, és Tinódi verseskötetével már a 16. század közepén eljut a nyomtatottsáig. A *Buda veszéséről és Török Bálint fogságáról* (RPHA 1237) című szövegben a szerző a Jaksics Demeter haláláról szóló vershez hasonlóan ura balsorsának történetét, ezen keresztül pedig saját helyzetének rosszra fordulását állítja a középpontba (ld. ehhez: Gerézdi 1962: 57–59; RMKT 16, 3: 270).

Siralom adaték sok rendbéli népnek,
Ki hírével lészön föld kerekségének,
Mert vége lón immár mi víg életünknek;
Ezt tevé fogsága kegyös vezérünknek.

Esztökben vegyétök ez³⁵ úrnak fogságát,
Jó Terek Bálintnak tölünk így elváltát,
Lám miden értotte jámborúl szolgáltát,
Mindenik urának mindönben hív-voltát.

4.3. Deák típusú propagandavers

4.3.1. Cantio Petri Berizlo, Geszti László éneke

³⁴ Pl.: Reám mikor ő szemeit jobban vetette vala (2. vsz./1. sor); Elválaszták én uramat az nagy szolgálatra (3/1.); Gondja vala én uramnak az nagy kevétségbel (4/1.); Reá vevé az én uram az nagy kevétséget (6/1.); Így betelék én uramnak az nagy gondolása (7/1.).

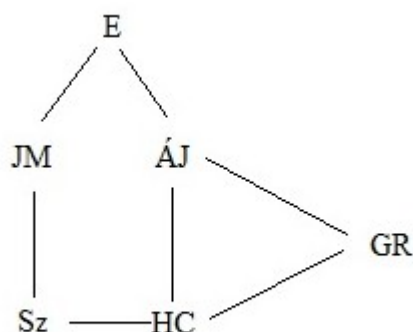
³⁵ Az RMKT-ban a sor hibásan, „Esztökben vegyétök az úrnak fogságát” alakban szerepel (a javításért Vadai Istvánnak tartozunk köszönettel).

4.3.1.1. Források

Szabatkay Mihály Beriszló Péterről szerzett énekének eredeti kézírata lappang. A vers létezéséről először Toldy szerzett tudomást, akinek Jankovich elküldött néhány strófát. Toldy ebből az első és az utolsó strófát közölte irodalomtörténeti kézikönyvében (*A magyar nemzeti irodalom története*). Ezután a kéziratnak nyoma veszett, ezért Szilády Áron is csak ezt a két strófát tette közzé a RMKT 1. kötetében. Két évvel később került elő a teljes szöveg, másolat formájában. Ez a másolat is Jankovich gyűjteményéből származott, viszont nem az ő kézírásával. Ezt a másolatot Schrauf Károly császári és királyi levéltárnok küldte tovább a Magyar Történelmi Társulatnak, és Szilády Áron ezt a változatot tette közzé a *Századokban* 1879-ben, majd az RMKT 2. kötetében. Ezután előkerült az eredeti változat is, amit ugyancsak Schrauf Károly juttatott el, de ezúttal Ábel Jenőhöz, aki a *Philologiai Közlönyben* egy hosszú értekezést írt, valamint a vers első négy strófájának faksimile változatát is közzé tette (Ábel 1888). Ábel Jenő ebben az értekezésben kijavította a Szilády által ejtett hibákat, valamint korrigálja a vers keletkezésével kapcsolatos félreértelmezéseket.

Az eredeti kézirat további sorsáról semmit nem tudunk. Horváth Cyrill az Ábel Jenő által publikált leírás alapján kijavította és átszerkesztette Szilády kiadását, és a vers eredeti képét próbálta rekonstruálni az RMKT I. kötetének második kiadásában. Gerézdi Rabán már ezt a változatot használta, valamint Ábel Jenő leírását. Tehát amit biztosan tudunk, hogy az eredeti kéziratot Jankovichon kívül csupán két ember látta: Toldy, aki sajnos csak két strófát közölt, valamint Ábel Jenő, aki négyet, de azokat legalább fotómásolat formájában. Ebből viszont az következik, hogy Horváth Cyrill átírása áll a legközelebb az eredeti kézirathoz, amely – Gerézdi feltételezése szerint – Verancsics Antal számára készített másolati példány volt (Gerézdi 1962: 62–64).

A kézirat formájáról Ábel Jenőtől értesülünk: „Négy kis oktáv papírlevél újabban szürke papírborítékba fűzve”. A szöveg ágrajza a 19. és 20. századi másolatok tükrében a következőképpen néz ki:

Gerézdi szövegközlése néhány helyen szedési hibát tartalmaz,³⁶ ahogyan elhagyja a strófán belüli közben szókezdő nagybetűt Horváth Cyrillel ellentétben, viszont a kéziratban érdekességként megemlíthetjük, hogy az *izte*, az *ithon* és az *isten* szóban a szókezdő *i*-t a máso-

³⁶ Az 1. strófában: *therek czjazar* (helyesen: *terek*); a 2. strófában: *melletetek*, (helyesen: *mellettetek*); a 3. strófában *gondsvyseleseth* (helyesen: *gondvyseleseth*); a 4. strófában: *hitew* (helyesen: *hytew*); a 8. strófában: *ky em vyend* (helyesen: *ky sem vyend*); a 13. strófában: *meg sem bantatnak* (helyesen: *megh sem bantatnak*).

ló máshogy írja, mint az *igaz* szóban. Előbbiekben az *i* inkább hasonlít a második strófát kezdő *Im* nagy kezdő *i* betűjére. Ezért a szókezdő *i*-ket átcseréltük nagy *I*-re, de ezzel csupán a hasonlóságot szeretnénk jelezni.

Mind Gerézdinél, mind Horváthnál a 15. strófában az *immar* szót mindketten sima *i*-vel írták át, kérdés, hogy lehettek-e ezek *y*-k, valamint a 16. strófában a *batorichon* szóban szintén sima *i*-t írnak, viszont egyetlen szó kivételére sehol sem alkalmaz a másoló *i*-t szavakon belül, csak *y*-t. Ez az egy szó a *pispek*, ami viszont az ófelnémet *biskop* szóból ered, így itt etimológiailag is értelmezhető az *i*. A *bátorítson* szóban viszont nem vélünk felfedezni hasonló etimológiai indokot az *i*-hez, ezért azt gondoljuk, hogy a *batorychon* alak lenne a helyes.

Ezen kívül a *v–w* használata Horváthnál és Gerézdinél néhol eltér, ezt nem változtatjuk meg és tartjuk magunkat Gerézdi változatához.

Szöveg³⁷

Mind ti népek bánkódjatok püspök veszedelmén,
mert tudjátok, míg Isten segélé az ő jó szerencsáját,
nem uralkodék terek császár soha az ő fején.

5 Ím látjátok, ellenségit sok helyen meggyőzte,
tereknek sokaságit rólatok elűzte,
mellettetek megholtát ingyen ő nem nézte.

Kitek tudja itthon ülven az ő sok költségét,
és korosként mindenféle nagy gondviselését,
mert az tevé ő fejében ő megőszülését.

10 Hadakozó soha nem nyer egy viadalban is,
ha nem leszen igaz hitű még az nyereségben [is],
vagy tisztaság, kivel nincsen akármikoron is.

15 Az szót mondja szandzsák vajda az ő fogságában:
Jaj hogy veszék, szégyent vallék én bátorságomban,
egy pap miatt nagy kárt vallék én vajdaságomban.

Én nem valék igaz hitű szegény horvátoknak,
sok rabolást én is töttem az ő velálokban,
azért fogván tart most engemet egy haragos pap bán.

20 Lám, nincsen most, ki engemet megszabadítana,
menthet Isten, ha mikoron ezt megtudhatnája,
és énreám ő szemeit vajha fordítanája.

De ha engem ő ezúttal itt meg nem segélend
és innejten ez fogságból engem ki sem viend,
többé neki én nem hiszek, ha itt elfeledend.

25 Én, ki valék Szendörőben egy haragos nagy bán,

³⁷ Forrásleírás, jegyzetek: R. Zs., L. B. Betűhű átirat: R. Zs. Modernizált olvasat: L. B. A szöveget ellenőrizte: B. P., L. B.

sokat dúltam mindenfelé az én lovam hátán,
azért fogván tart most engemet egy haragos pap bán.

30 Szeretném azt, ha engemet magyarok nem látnának,
bátor inkább ez fogságban itten levágnának,
az angyalok mennyországban ottan ragadnának.

Az sem csoda, hogy én vagyok most ily nagy fogságban,
mert lakozik nagy sok isten az Magyarországon,
kik segéllék az pap bánt az ő bánságában.

35 Bátorsággal ők segéllék és nagy nyereséggel,
tiszteességgel, vitézséggel, pénzzel és bőséggel,
avagy peniglen terek vajdáknak az önnön fejükkel.

Ahol vának ő huszári, ott vígan osztoznak,
ő szolgálai az marháért csak meg sem bántatnak,
gyakor helyen vígan laknak, mind magyarul szólnak.

40 Tegetlen ím az patyolatot mind kopjával mérék,
némely terek fa tetejéről azt orozva nézék,
nem merének leszállani, mert ők azt restellék.

45 Kevés kár nélkül nem lehetnek szegény keresztyének,
de meghalának immár kétszer oly nagy sok terek,
siralmas most Terekországban az ő énekek.

Könyörögjünk Úristennek mi mind fejenként,
hogy ne hagyjon tereknek dúlnia korosként,
bátorítson viadalhoz minket mind fejenként.

50 Ez éneket ezerötszázötvenöt esztendőben
Szabatkay Mihály szerzé egy nagy jó kedvében,
Egy Szent Györgynek ünnepének nemes kezdetében.

Betűhű átirat

Mýnd tÿ nepek bankogÿatok pispek vezedelmen,
mert tvgÿatok mÿgh Isten zegele az ew ÿo zerencheyet,
nem vralcodek terek czjazar soha az ew feÿen.
5 **Im** lattÿatok ellensegÿth sok helen megh gÿewzte,
tereknek sokasagÿt rolatok el izte,
mellettetek megh holtat ÿngÿen ew nem nezte.
Kÿtek twgÿa ithon ewlwen az ew sok keoltsegeth,
es koroskÿnt mÿndenffele nagÿ gond vÿseleseth,
mert az tÿwe ew feÿeben ew megh ewzeoleseth,
10 **Hadakozo** soha nem nÿer egy vÿadalbannes
ha nem lezen ÿgaz hÿtew megh az nÿereseghben,
wagÿ tÿztasagh kÿwel nÿnchen akar mÿkoronnys,
Az zott mongÿa zanchÿak wÿÿda az ew fogsagaban,
ÿÿ hogÿ vezek zegÿent vallek en batorsagomban,

- 15 egy pap mýat nagy kart vallek en waýdasagomba.
En nem valem ýgaz hýtew zegýn horwatoknak,
sok rabolast enýs teottem az ew welalok<nak>|:ban:|,
azert fogwan tart mast engemeth egy haragos pap ban.
Lam nýnchen mast ký engemeth megh zabadýtanna,
20 menthet isten ha mýkoron ezt megh twdhatnaýa
es en ream ew zemeýth waýha fordetannaýa
De ha engem |:ew:| ez vttal ýtt megh nem segýllend
es ýnneýten es fogsagbol engem ký sem výend,
teobbe neký en nem hýzek ha ýtt el feledend.
- 25 **En** ký valem zendewrewben egy haragos nagy ban
sokat dwltam mýndenfele, az en lowam hatan
az|:ert:| fogwan tart mast engemeth egý haragos pap ban.
Zeretnem azt ha engemeth magýarok nem latnanak,
bator ýnkab ez fogsagban ýtten le wagnanak,
30 az angýalok menýorzagban ottan ragadnanak.
Az sem choda hogý en vagýok mast ýll nagy fogsagban,
mert lakozýk nagy sok isten az Magýar orzagban,
kýk zegellek az pap bant az ew bansagaban.
- 35 **Batorsaggal** ewk segýllýk az pap bant az ew bansagaban es nagy nýeresegel
týztessegel výttessegel pýnzal és bewsegel
awagý penýglen terek vaýdaknak az ewnen feýekel.
Ahol výnak ew hwzarý ott výgan oztoznak
ew zolgaý az morhaert chak megh sem bantatnak,
gýakor helen wýgan laknak mýnd magýarol zolnak.
- 40 **Tegetlen** ým az patýolatot mýnd kopýawal mýrek,
nemel terek fa teteýerewl azt orozwa nýzek,
<restellenek le zallaný mert> nem merýnek |:le zalaný mert ewk az[!] restellek:|.
- 45 **Kewes** kar nekýl nem lehetnek zegen keresztýenek,
de megh halanak immar ketzer olý nagy sok terek
sýralmas mast terek orzagban az ew enek.
- 50 **Kenýeregýewnk** az Vr Istennek mý mýnd feýenkýnt
hogý ne haggýon tereknek dwlnýa koroskýnt
batorichon výadalhoz mýnket mýnd feýenkýnt.
Ez eneket ezer ewt zaz týzen ewt eztendewben
Zabatkaý Mýhalý zerze egý nagy jo kedweben
egý zenth gýergýnek ýnnepenek nemes kezdeteben.

Jegyzetek³⁸

- 1–12 [Mivel a kézirat lappang, fotómásolat pedig csak az első négy versszakról maradt fenn, az eredeti sortördelést csak e négy versszak esetében és csak itt, a jegyzetben jelezzük, a fenti, betűhű átirat sorai a vers metrikai szerkezetét követik:

³⁸ A vers jegyzetekben szereplő leiratai: H. C. = Horváth Cyrill által közzétett szöveg, az RMKT I. kötetének második kiadásában; G. R. = Gerézdi leírása szöveghűen, még nem javítva (Gerézdi 1962: 65–66); Á. J. = Ábel 1888; Sz. Á. = RMKT 1: §.

Mýnd tý nepek bankogýatok pispek vezedelmen,
mert tvgyátok mýgh Isten zegele az ew ýo
zerencheyet, nem vralkodek terek czjazar
soha az ew feýen.

Im lattýatok ellensegýth sok helen megh
gýewzte, terekeknek sokasagýt rolatok el
izte, mellettetek megh holtat ýngýen ew
nem nezte.

Kýtek twgýa ithon ewlwen az ew sok
keoltsegeth, es koroskýnt mýndenffele nagý
gond výseleseth, mert az týwe ew feýeben
ew megh ewzeoleseth,

Hadakozo soha nem nýer egy výadalbannes
ha nem lezen ýgaz hýtew megh az
nýereseghben, wagý týztasagh kýwel
nýnchen akar mýkoronnys,

2 [H. C.] Isten Zegele [[H. C.] Zerencheyet

3 [H. C.] Vralkodek Terek Czjazar [G. R.] therek

5 [H. C.] Terekeknek [H. C., G. R.] izte,

6 [G. R.] mellettetek

7 [H. C., G. R.] ithon

8 [G. R.] gondsvyseleseth,

11 [G. R.] hitew

15 [H. C.] Waydasagomba

16 [H. C.] ygz [G. R.] ygaz

17 [Á. J.] welalok<nak>:|ban:| [G. R.] welalok< ban>:| nak:| [A leíró javításának kétféle változata a versszak vegyes rímélése miatt csak valószínűsíthető az Ábel-féle változat helyessége.]

18 [H. C.] pap Ban

22 [Feltehetően Verancsis Antal kezével való betoldás.]

23 [H. C., G. R.] es fogsagbol [Feltételezhető másolói tollhiba.] [G. R.] em vyend,
[Nyomdahiba.]

25 [H. C.] walek [G. R.] valek; [Á. J.] Nagý Ban [H. C.] Nagy Ban

27 [Á. J., G. R.] azert [Az -ért szótag utólagos, feltehetően Verancsics Antal kezével való betoldás.]; [Á. J., H. C.] Pap Ban

30 [H. C.] Angyalok Menyorzagban

31 [G. R.] ha én [Gerézdi a modernizált átírásában feltehetőleg önkényesen, magyarázat nélkül változtatta meg a betűhű változat *hogy* szavát.]

32 [H. C.] nagysok; [G. R.] magyar orzagban

33 [H. C.] pap Bant az ew Bansagaban

34 [H. C.] [az Pap Bant az ew Bansagaban] [G. R.] *az pap bant az ew bansagaban* [Másolói tollhiba: a 11. versszak utolsó sorának ismétlődése a 12. versszak első sorában.]

38 [G. R.] meg sem

39 [H. C.] vygan [G. R.] wygan

42 [H. C.] [restellenek le zallany mert] nem merynek le zalany mert ewk az restellek. [G. R.] restellenek le zallany mert *nem merynek le zalany mert ewk az restellek*. [Ábel Jenő és Gerézdi Rabán szerint a sor utólagosan javított, a sor elejének kihúzása, végének megtoldása feltehetően Verancsics Antaltól származik.]

46 [G. R.] vr istennek

*

Geszti László verse, az 1525-re datált vers politikai propaganda-ének, a fő- és köznemesség között zajló rendi harcok deák-típusú éneke, mely az 1525. június 25-én megnyílt hatvani országgyűlésre íródott, feltehetően az év első, rákosi országgyűlése után, vagyis május–június folyamán. A hat versszaknyi, huszonnégy sornyi töredékesen fennmaradt, Mohács előtti időszakból származó vers szerzője Geszti László (Istvánfi Miklós *Históriájában* Ladislaus Gestinus-ként említi). A számos korabeli névrokon közül legvalószínűbben a következő leírás illik rá: esztergomi várkapitány, I. János híve, Várdai Pál esztergomi érsek familiárisa és szolgálatában álló köznemes, az udvari párt szócsöve. A vers szempontjából érdekes momentum, hogy 1529-ben a város védelme érdekében Várdai Pál követségbe küldi Gothai Miklóssal a vár alatt elvonuló török szultánhoz, hogy átadja az esztergomi érsek hódolatát. Később, feltehetően az 1540-es évektől Gömör megyei birtokain él. Halálát 1560 előttre tehetjük. Az utolsó előtti versszakban említett törökpárti Beke Ferenc talán a pesti bíró, Beke Jakab fia volt. A szerző nevét és a szerzetetés idejét a vers kolofonjában közli. Feltehetőleg valaha az akrosztichon is a szerző nevét őrizte. Ma ebből ennyit ismerünk: EZTI P G. Ez alapján a szakirodalom 1 (GEZTI), vagy 10 (LADISLAVS GEZTI) elveszett versszakról beszél. Az ének 1877-ben került elő. Felfedezője, Nagy Imre 1877 február 27-én a nyelvemléket az akkori Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának adományozta. A töredék egy fólió alsó felén maradt ránk, a papír alsó részének jobb felső sarka leszakadt, ugyancsak a hajtás feletti része, mely ma nem ismert. A hajtás alatti rész még őrzi az elveszett versszakok utolsójának néhány betűjét és betűszárát. A molyrágta lap verzóján egyéb, nem verses feljegyzések találhatók. A lejegyző hibáiból világosan látszik, hogy változatunk nem fogalmazvány, hanem másolat, Gerézdi Rabán a ductus alapján az 1530–40-es évekre datálja. A szöveg strófákra tördelve, a strófákon belül folyamatosan van lejegyezve. A verset először megtalálásának évében közölték betűhű átírásban a Magyar Könyvszemle lapjain (MKsz 1877: 72), majd megjelent a Régi Magyar Költők Tára kötetében. Kritikai jelleggel Gerézdi Rabán adta ki (1962: 95–96).

Szöveg³⁹

Ez vég pusztaságról mege[mlé]kez[nétek,]
[.....] el ne vesznétek,
az régi jó nevet megelev[enítnétek,]
[az] keresztenségnek jó vérti lennétek.

5 Szegén Mátyás király vala békességben,
mert országa v[ala] [...] egyességben,
vitézek valának nála t[i]szteességben,
az urak v[alának] nagy egyenességben.

10 Ti Úristen ellen ne há[bor]gan[át]ok,
régi dekrétomot csa[k] [meg]tartanátok,
az dézsmát igazan kiszolgáltatótok,
korosként Istennek vele áldoznátok.

15 Isten, Szűz Mária háborútól védjen,
Hatvanban gyűléstek hogy jó végre legyen,
jó Lajos királyunk diadalmat vegyen,

³⁹ Forrásleírás, jegyzetek, modernizált olvasat, betűhű átírat: L. B. A szöveget ellenőrizte: L. B., B. P.

minden tanácstokban ő jó véget tegyen.

20 Pesti Beke Ferenc szíve két[ségébe]n,
ki az vendég népnek bízik erejében,
török császárt túri hí[zelke]désé[ben,]
minden énekével vetett beszédében.

Geszti László diák szerzé ez éneket,
Magyarország vala nagy fő szükségében,
az végek valának mind elveszendőben,
ezerötszázhuszonöt esztendőben.

Betűhú átirat

vs. ez wegh pwztasaghrol megh e[...]kezn[...] [.....]
el ne weznetek az regy jo neveth megh elew[...] [.....]
kerezthÿenseghnek jo verthÿ lente lennetek
5 vs. Zegen mathÿas kÿar vala Bekesegeben, Merth orzagha v[...] [...]
eggesseghben, wytezek valanak nala t[ÿ]ztessegeben, az vrak v[...]
nagh egenessegeben
vs. Thÿw vrjsten ellen ne ha[...]gan[...]oth,[!] Reghj decretomoth cza[.] [...]
tartانات az dezmath Igazan kÿ zolgaltnatok, koroskynt Istennek vele aldoznotok
10 vs. Isten zywz maria haborwtol wedÿen, hathwanban gywletek[!] hogh
Jo weghre legen, Jolayos kÿralÿonk dyadalmath wegÿen
Mynden tanacztokban ew |:jo:| wegeth thegÿen
vs. pesthÿ Beke ferencz zÿwe kett[...]n kÿ az vendegh nepnek bÿzÿk ereÿeben
thewrewk czazarth thewrÿ hÿ[...]dese[...] Mynden enneke<ben>|:wel:| wetteth
15 bezedeben
Gezhÿ lazlodyak zerze ez eneketh Magyarorzagh vala nagh ffew
zyksegeben, az wegek valanak Mynd el vezendewben
ezer ewth zaz hwzon ewth eztendeben

Jegyzetek

4 verthÿ lente lennetek [tollhiba]
5 mathÿas kÿar [tollhiba]
9 ha[...]gan[...]oth, [tollhiba]
14 gywletek [tollhiba]
19 [A korábbi kiadásokban mindenhol *töri* szerepel a sorban. Feltevésünk szerint a fentebbi változat közelebb állhat az igazsághoz, ha Beke Ferenc törökpártiságára utal.]
20 [G. R.] Mynden ennek ew el vetteth bezedeben.

4.3.1.2. Műfaj

A *Cantio Petri Berizlo* cím alatt fennmaradt vers létrejöttének körülményeit és műfaját Gerézdi Rabán megnyugtatóan tisztázta. A kolofon tanúsága szerint 1515. április 23-án keletkezett költemény „provinciális jellegű” (Gerézdi 1962: 77) propagandavers, amely feltehetően Berizlo Péter horvát–szlavón bán megrendelésére készült azzal a céllal, hogy a délvidék védelmében a folyó év tavaszára tervezett, török ellenes hadjáratban való részvételre bírja a szlavón főurakat és nemeseket (Gerézdi 1962: 71–73).

A négy tartalmi egységből felépülő szöveg első része – az első négy strófa – a közönség megszólítása, a mondandó érzelmi előkészítése. Ez a fajta kezdés, joggal mutat rá Gerézdi, már a vers ke-

letkezésekor is „közhelyszerű lehetett” a későbbi példák alapján úgy tűnik, hogy Szabatkai Mihály deák a használatban lévő megszokásoknak megfelelően alakítja mondanivalóját (Gerézdi 1962: 74). Ugyanerre utal a kolofon és az akrosztichon megléte is. A következő szövegrész a bán fogságában sínylódó török vajda szájába adott panaszének (5–15. versszak), ezt egy versszakos könyörgés, és a kolofon zárja le.

*

A *Geszti László éneke* a *Cantio Petri Berizló*hoz hasonló műfajú, lokális használatra szánt propagandavers, történeti háttérét szintén Gerézdi Rabán tárta fel. A vers valamikor 1525. június 20-a és július 3-a között íródott, és a főnemesség céljait propagálja a június 24-e táján meginduló hatvani országgyűlésen. Az előző, az udvari párt számára balul sikerült rákosi országgyűlésen (1525. május 7-től) a köznemesség – a király és az udvari párt akarata ellenére – számos döntést fogadott el, az ének szerzőjének, ill. megrendelőjének célja az volt, hogy a török veszélyre hivatkozva összefogásra, vagyis belpolitikai törekvéseik feladására bírja a köznemeseket (Gerézdi 1962: 100–103).

4.3.1.3 Verselés

Mindkét vers szótagszámláló, izostrófikus és izorímes, a *Cantio Petri Berizlo* képlete: a14(4,4,6), a14(4,4,6), a14(4,4,6),⁴⁰ a *Geszti László éneke* négy soros strófákból épül fel, a sorok, amennyire a romlott szöveg alapján meg lehet állapítani, morfémarímmel lezárt, négysarkú felező tizenkettesek.

4.3.1.4. Információtörténeti pozíció

A két korai, helyi politikai események befolyásolásának céljából született vers szoros belső összefüggéseket mutat. Mindkét szöveg strófikus, szótagszámláló, izorímes vers, amelynek metszettel tagolt sorait morfémarím zárja. Mindkét vers akrosztichonos, az akrosztichon mindkét esetben a szerző nevét tartalmazza, mindkét esetben latinul, az akrosztichonban elrejtett latin névváltozat mellett a szerzetetés idejét is rögzítő kolofont mindkét esetben közli a magyar névalakot is. Lehetséges-e, hogy a két szerző valamely európai mintát követve, magyar hagyomány nélkül jutott ilyen hasonló eredményre? Ebben az esetben úgy tűnik, és ezt támasztja alá a *Cantio Petri Berizlo* 14(4,4,6)-os sorfajának európai rokonalansága is, hogy a műfaj nem illeszkedik kiinduló hipotézisünkbe (2.4.1. fejezet). Úgy tűnik, mintha ez a műfaj már a 15. század végén kialakult hagyománnyal rendelkezne, akkor is, ha a verstípus később – *Geszti László énekétől* egészen a 17. század elejéig – látszólag háttérbe szorul is. Bár a politikai mondanivaló verses megfogalmazása gyakori jelenség a 16. században, lokális események befolyásolását célzó szövegeket legközelebb a század végéről, a 17. század elejéről ismerünk. Farkas András *A zsidó és magyar nemzetről* írt költeményétől (RPHA 661), Kecskeméti Vég Mihály 55. zsoltárától vagy Tinóditól – és a 16. század – történelemének legnagyobb részétől kezdve Bornemisza híres búcsúversén (RPHA 1233) át Balassi *Vitézek, mi lehet...* (RPHA 1492) vagy Rimay Ó, *szegény megromlott...* kezdetű költeményéig számtalan szövegben találunk politikai mondanivalót, de ezek ugyanúgy általános érvényű állásfoglalások, mint a század végén török ellenes harcra buzdító, a magyar társadalom minden rétegét megszólító Baranyai Decsi János szövege (Török császárok története [RMKT 16, 12: 525]). Annak a kérdésnek a magyarozatát, hogy a két korai, lokális események befolyásolását célzó szöveg után legközelebb miért csak a század végén és a 17. század elején találkozunk hasonló szövegekkel, talán a műfaj információtörténeti pozíciójában kereshetjük. A 17. század elejéről fennmaradt hasonló funkciójú versek esetében jól

⁴⁰ A vers sorainak szótagszáma az 51 verssorból 12-ben tér el az alapformától.

látszik, hogy ennek a műfajnak a kéziratosság a természetes közege (vö.: Kuun-kódex, Detsi-kódex, Lipcsei-kódex, Szepsi Laczkó-krónika). Mivel a 16. század végéig csak elvétve készülnek a kéziratosságban létező szövegeket nagyobb eséllyel megőrző kéziratot énekeskönyvek (mindössze négy ilyenről van tudomásunk [vö. Stoll 1963]), az aktuális esemény elmúltával érdektelenné váló propagandaversek könnyen megsemmisülhettek.

4.4. Vágáns szatíra

4.4.1. Apáti Ferenc Cantilenája

4.4.1.1. Forrás

Apáti Ferenc *Cantilenája* (*Félelmes szívűnek engem alítátok*, RPHA, 403) a magyar nyelvű szatirikus irodalom első terméke. Nem zárható ki, hogy az akrosztichon alapján azonosítható Apáti Ferenc megegyezik azzal a Franciscus Batto de Apatival, aki 1518-ban iratkozott be a bécsi egyetemre (Gerézdi 1962: 225). Eperjesi István szerint a Batto magyar megfelelője Botka, a vers szerzője így – ősszerinte – Botka Ferenc, a Zala megyei Hampó-család familiárisa (Eperjesi 1968: 516). A szöveget a Szent Elek és Remete Szent Pál legendáin kívül vegyes imádságokat tartalmazó Peer-kódex (OSZK, M. Nyelvemék 12.) a törzsanyag összeállítása után üresen maradt 337–342. lapjára jegyzi le a 3. másoló. Szövegét először Révai Miklós tette közzé 1778-ban, legteljesebb kritikai igényű kiadásban 1962-ben Gerézdi Rabán adta ki. A csonka vers biztosan hosszabb volt a ma ismert tizennégy versszaknál. Akrosztichonja, mely a szerző nevét hordozta (FRANCWSCS APATI), sérült.

Szöveg⁴¹

Cantilena

Félelmes szívűnek engem aléjtátok,
régi jó barátim nekem kik valátok,
gyakorta szép szóval hozzám járolátok,
engem megcsalátok.

5 Reménytelen dolog, ki hazugnak hiszen,
mert szép beszédével csak szót tőled veszen,
avagy túl másfelől ellenséged leszen,
rajtad szégyent teszen.

10 Azok nem gondolnak ez ily beszédekkel,
ki magukat kelletik hízelkedésekkel,
nyájason beszélnek ő fejedelmekkel,
elvesznek nyelvekkel.

15 Nagy urak kik vagytok, szólok, ne bánjátok,
fejér, szép, ezüstös, ékes ti szablyátok,
vele pogány népet, kérlek, ne vágjátok,
és ti ne bántsátok.

⁴¹ Forrásleírás, jegyzetek, modernizált olvasat, betűhű átirat: L. B. A szöveget ellenőrizte: B. P.

- 20 Csintalan dolgokat ti ne szerezzetek,
fodor hajatokat meg se fésüljétek;
diákok elmentek, leányokat néztek,
szégyenséggel nőstök.
- Ügyedet ne viseljed egyházi papokkal,
mert ha bevetheté magát nyájasságra,
nem kell neki pénzed, vigad leányoddal,
megcsalnak szavukkal.
- 25 Serényen futamnak táncban az leányok,
nyilván ott meglátjuk az ő jámborsagit,
szertelen ha leend az ő jámborságok,
ott elhull pártájok.
- 30 Csepkék, házatoktól messze ne lépjeteK,
időnek javában tikakot ültessetek:
szemérem kapálni, bölcsőt rengesetek,
avval élélhettek.
- 35 Sámsomnak alejtá az pór önnönmagát,
látod nagy haragját, nem tiszteli urát;
fogjad meg szakállát, vedd el csak jószágát,
megalázza magát.
- 40 Azkort az papoknak vala tisztességek,
mikoron egészen áll vala szerzetek,
távol vala tőlök gallérus köntösök,
veres beretrájok.
- Pénztől elfutamtak, szúrben beöltöztek,
szépen ha beszélnek, keveset nem vesznek,
foréntokot kérnek, ládában gyűjtnek,
vele nem építnek.
- 45 Az régi jó királyok míglén országlának,
igazak valának az szegén országnak,
[Az] szent koronának, híven szolgálának,
avval áldozának.
- 50 Tennie kellene ezt az nagy uraknak!
Hogy sok lika vagy on erdón az ravasznak,
nincs birodalma rajta agaroknak,
halál az nyulaknak.
- 55 Igen kevés hajok, számtalan jószágok,
erős regulájok, kevés zsolozsmájok,
bársonyos szolgájok, fekete kápájok
az apáturaknak.

Betűhú átirat

Cantilena

- F**eelmes zŵqnek enghem
aleŷtatok reghŷ ŷo bara-
thŷm nekem kŷk valatok
5 gŷakorta zeph zowal hoz-
zam ŷarolatok enghem
megh chalatok
Rementelen dologh kŷ
hazwgnak hŷzen merth
10 zeph bescedewel chak
soth tŷled vescen awagh
twl masfelŷl ellenseged
lescen raŷtad scegent tescen
vs. **A**zok nem gondolnakh
15 ez ŷl' bescedekkel kŷ magokoth
kelletŷk hŷzelkedesekkel
nŷaŷason bescelnek q
feŷedelmekkel el vesnek
nŷelwekkel
20 vs. **N**agh vrak kŷk vattok zolok
ne bannŷatok feŷer zeph ezŷstŷs ekes thŷ
zablŷatok vele pogan
nepeth kerlek ne vagŷatok
es thŷ ne banchatokh
25 vs. **C**ŷntalan dolgokoth tw
ne zerezetek fodorhaŷatokoth
megh sŷe fesoŷŷetek dŷakok
el mentek leanŷokoth
neztek scegentseggel nŷztŷk
30 vs. **W**gedeth ne vŷsellŷed
egh hazŷ papokkal mert
ha bewethethe magath
nŷaŷassagra nenkel
nekŷ penzed vŷgad lea-
35 nŷodwal megh chalnak zawokkal
vs. **S**erenŷen
futamnak tancban az
leanŷok nŷlwan oth
megh lathŷwk az q
40 ŷamborsagŷth sertelen
ha lend az q ŷamborsagok
oth el hol partaŷok
vs. **C**epkek hazatoktol messce ne
lepŷetek ŷdŷnek ŷawaban
45 tŷkakoth wŷtŷssetek : scemerem
kapalnŷ bŷlchŷth renghesse-
tek awal el elhettek
vs. **S**amsomnak aleŷta az por
qnnŷ magat latod nagh
50 haragŷath nem tŷztelŷ vrat

- fogjad megh zakalath
veddel chak ýozagath megh
alazza magath vs. **Az**
korth az papoknak vala
55 týttessegek mýkron eg'ezlen
al vala zerzetek tawol
vala tqlqk gallerus kqntqsqk veres <p> beretraýok
vs. **Penztl** el futamtak zwr-
ben be qltqttek zepen ha
60 bescelnek keweseth nem
vesnek forentokot kernekh
ladaban gýqthnek vele nem
epeýthnek vs. **Az** reghý ýo
keralýok mýglen orsaglanak
65 ýgazak valanak az sceghen
orsagnak ýgazak valanak zent
coronanak hýwen zolgalanak
avval aldozanak
vs. **Tennýe** kellene ezt az nagh vraknak
70 hogh sok lýka vagýon erdqñ az rawasnak nýnch býrodalma
raýta agaroknak halal az nýwllaknak
vs. **Ighen** kewes haýok zantalan ýozagok
erqs regulayok kewes zolozmayok
barsonýos zolgayok fekete
75 kapaýok az apath vraknak

Jegyzetek

- 23 nenkel [tollhiba]
29 Cepkek [Csepkék. Feltehetően 'fiatal nők' értelemben. Egyes kiadásokban (RMKT 16 1¹) a „cs” hang gyakran előforduló, „L” betűhöz hasonló grafémájának félreértésén alapuló – téves – *Lepkék* olvasatban.]
47 ygazak valanak zent coronanak hywen zolgalanak [A feltehető tollhibát, mely megismétli az előző sor elejét, minden kiadás javította a pontos verselésre hivatkozva. Jelen kiadás is ezt teszi.]

4.4.1.2. Műfaj

Az Apáti *Cantilenáját* értelmező irodalomtörténészek eltérő álláspontokat foglalnak el. Horváth Cyrill a társadalom visszásságait bíráló szatírárt lát a versben (Horváth C. 1899: 178, 180), Horváth János viszont a vágáns költészet szokványos fordulatainak meglétét emeli ki, s tagadja a Horváth Cyrill által felkínált referenciális olvasat helyességét. A cantilena nyelve szerinte nem is eléggé éles ahhoz, hogy a vers szatíráként működjön. Ő inkább *cantio iocosát* (tréfás ének) lát a versben (Horváth J. 1988: 282).

Apáti művében Kardos Tibor – osztályharcos szempontból haladó – huszita kantilénát vél felfedezni, amelynek szerzője a kelyhesekhez állt közel (Kardos 1953: 89). A vers műfaji rokonaként egy, *A világ csalárdságáról* szóló, huszita környezetben keletkezett éneket említ (Kardos 1953: 88).

A cantilena verstípusának Gerézdi Rabán szerint semmi köze a huszita mozgalomhoz: középkorszerte kedvelt műfaj volt ez. Korai példajaként a *Recessit hoc tempore* kezdetű vágáns éneket említi, amely – Apáti művéhez hasonlóan – a társadalom minden rétegét érintve mutatja be a világ ön-

magából kifordult voltát. A cantilena műfaji előzményét Gerézdi a vágáns poézis szatirikus ágában látja (Gerézdi 1962: 247).

A töredékessége miatt csak bizonytalanul értelmezhető Soproni virágéneket nem számítva Apáti Ferenc cantilenája az első olyan versünk, amelyben a szerző bonyolult – a külvilágot részben visszatükröztető, részben azzal ellentétes – beszélőt konstruál meg. Az ábrázolt emberekről (barátok, urak, diákok, papok, menyecskék, parasztok) rendre kiderül, hogy mások a felszínen, mások a valóságban. Ez alól a vers beszélője sem kivétel. De míg az ábrázolt világ esetében a valóság kevésbé értékes, mint a látszat, addig a versbeszélő az olvasó szemében jobb a róla kialakult képnél. Barátai gyávának hitték. A vers végére az olvasó úgy véli, hogy nem az. A cantilena beszélője önmagát az ábrázolt világon belülre helyezi, az olvasó azonban fölébe emeli. A lírai hős így jut a bírálathoz alkalmas, hiteles beszédhelyzethez.

Hasonló műgonddal kidolgozott lírai énnel a korabeli magyar költészetben nem találkozunk. Néha megjelenik ugyan egyes szám első személyű szubjektum, de roppant egyszerű, más személyekkel felcserélhető, szerepszerű marad, választott önazonossága könnyedén megnevezhető. Vásárhelyi András Mária-énekében (*Angyaloknak nagyságos asszonya*, RPHA 99) végig a közösséget beszélte a szerző, az én csak az akrosztichonban és a kolofonban jelenik meg. Elvont marad: nem tudhatunk meg többet róla annál, mint hogy ő az áhítat alánya. Önmagát valaki más ember embereként meghatározó alany, a feudális függés alanya szólal meg Jaksics Demeter veszedelmében (*Gondom nekem, jó nagy Isten, mostan nem volna*, RPHA 433) csakúgy, mint a Cantio Petri Berizloban (*Mind, ti népek, bánkódjatok püspök veszedelmén*, RPHA 949). A két utóbbi vers lírai hősei felcserélhetők lennének egymással.

4.4.1.3. Verselés

A *Cantilena* egy rímben végződő strófái három felező tizenkettesből és egy hat szótagos sorból épülnek fel (a12[6,6], a12 [6,6], a12[6,6], a6). Mivel a 16. század egy viszonylag gyakori versformája, a három hosszú – gyakran 11 szótagos – és egy rövid – gyakran 5 szótagos – sorból szerveződő *saphicum carmen* (11[5,6], 11[5,6], 11[5,6], 5) sok tekintetben hasonlít a cantilena formájához, a szaffikus eredet feltételezése Apáti versének esetében is kézenfekvő (először Szabolcsi 1928: 103). Ezt a feltevést erősíti, hogy Péchy Ferenc a cantilenához időben nagyon közeli, 1529-es, latinból fordított, így az eredeti szaffói mintával összevethető *Laus Sancti Nicolai pontificis* című verse (*Légy most segítség, szent Miklós, minekünk*, RPHA 836) az ötös félsorokat nagyon gyakran cseréli fel hatosokra.

4.4.1.4. Információtörténeti pozíció

Apáti *Cantilenáját* magánáhítatosságra szánt szövegeket tartalmazó kódex üresen maradt lapjaira másolja be az ismeretlen másoló, a 16. század első felében ennek a műfajnak tehát már kellett, hogy legyen valamekkora olvasóközönsége. Milyen a későbbi magyar nyelvű gúnyvershagyomány?

A magyarországi gúnyversköltészetet – számos részlettanulmány mellett – több átfogó igényű elemzés vizsgálta, ezek tanulságait a következőképpen foglalhatjuk össze. 1) A gúnyiratok terjesztését a kora újkori magyar társadalom a legszigorúbban büntette. Igaz ugyan, hogy a városi jogkönyvek jellemzően nem rendelkeznek a gúnyiratok terjesztőinek büntetéséről,⁴² de a fennmaradt

⁴² „A gúnyiratok szerzésének és terjesztésének büntetéséről nem gondoskodtak a városi törvényeink. Egyben sem találunk arra vonatkozó intézkedést, a mit annak tulajdonítok, hogy a németországi régi jogkönyvek is általában szűkölködnek hasonló intézkedésekben. A Sachsenspiegelnek csak a testi sértésekre vonatkozó articulusaihoz írt

periratok tanúsága szerint a jogalkalmazók meglehetősen szigorúan gyakorolták az esetek kivizsgálása és büntetése során (Varga 1963: 288–289).⁴³ 2) A gúnyirodalom műfaji és formai tekintetben egyaránt heterogén, a mindhárom műnem elemeiből építkező, prózai vagy verses szövegek szerteágazó hagyományt hoznak létre (a műfajcsaládhoz tartozó alkotások korabeli megnevezései – a verses, énekelt jelleget kiemelő, általános versus, cantilena, carmina, cantio megnevezéseken túl –: liber famosus, comedia, dialogus, invectivi versiculi, carmen invectivum, pasquillus stb.).⁴⁴ 3) A régi magyar gúnyversköltészet, eredetét tekintve, nagyjából a vágáns hagyományra vezethető vissza. A középkori latin nyelvű vágáns kultúra szatirikus ágának a 14. századtól kezdve bizonyítható magyarországi jelenléte⁴⁵ mellett erre elsősorban tematikai megfelelésekből és szerkesztésmódbeli hasonlóságokból következtethetünk.⁴⁶ 4) A vágáns hagyománynál jóval később, a 17. század elején jelenik meg, és ettől kezdve válik egyre népszerűbbé a humanista gyökerű szatirikus epigrammaköltészet (Varga 1963: 287, Hargittay 1989: 314–315). 5) A gúnyirodalom, és ezen belül a gúnyversköltészet, a megírásukért és terjesztésükért megítélt, szigorú büntetések ellenére, a 15. századtól kezdve már bizonyíthatóan nagy népszerűségnek örvendett. Nagybőjti prédikációinak második részében Temesvári Pelbárt – a rágalmazás módozatait számba véve – említi az ilyen jellegű költeményeket,⁴⁷ a következő évszázadból pedig számos gúnyirattal kapcsolatos esetről maradt fenn adat (Téglás 1928: 12–24, Varga 1963, Ritoókné 1971).

glossáiban a római jog alapján találjuk feljegyezve, hogy a ki gúnyiratokat kiszégez, vagy olyat találva terjeszt, lefejezendő vagy testileg (zur staupe) fenyítendő. A Nagy-Károly-féle constitutiók alapján kifejldött crimínális praxis a bíró belátására bízta, hogy a tettes állásához és körülményeihez képest büntesse a vétkest” (Demkó 1890: 152–153).

⁴³ A gúnyverset terjesztőt Peltz Cyriákot 1592-ben száműzik Lőcséről (Demkó 1890: 153). Lantos, más néven Hegedős Sebestyén deáknak 1561 áprilisában a kassai városi tanács, bizonyos cantilena ügyében a következő választási lehetőséget ajánlja fel: vagy visszavonja rágalmait, vagy kitépik a nyelvét (Kemény 1891: 40–41). Lodovico Gritti egy szatirikus komédiában való kicsúfolásáért 1532-ben Simon deáknak el kell hagynia Budát, egyik társát viszont felakasztják (Varga 1963: 288). További példák: Ritoókné 1971; Házi 1942. A becsületsértés a többi bűncselekményhez viszonyított súlyát jól érzékelteti Demkó az elkövetett bűnöket és az értük kiszabott büntetéseket összefoglaló táblázata (Demkó 1890: 159).

⁴⁴ A témánkhöz szorosabban kapcsolódó 16–17. századi gúnyverseken belül Hargittay Emil négy nagy típust különít el. Paszkvillus (megítélése szerint ilyen a teljes anyag több mint egyharmada): „témáját és célzatát illetően aktualitásokat tartalmazó vallási-politikai gúnyvers, amely általában alantas hangnemben irányul egy vagy több személy ellen”. Szatíra (a vizsgált anyag egyharmada): „a paszkvillustól az aktualizáló szándék hiánya különíti el”. Csúfoló ének vagy csúfoló: jellemzően szájhagyomány útján terjedő, az esetek túlnyomó többségében asszonyokról, lányokról, vánlányokról szóló ének (ilyen a vizsgált anyag kb. negyede). Epigramma (a vizsgált anyagnak szintén a negyede tartozik ide): előbb jellemzően disztichonos vagy hexameteres, később rimes-szótagszámláló formájú, rövid, humanista típusú gúnyvers (Hargittay 1989: 313–315).

⁴⁵ A középkori latin nyelvű vágáns kultúra szatirikus ágának hatásával – Apáti Ferenc Cantilenája kapcsán – a legrészletesebben Gerézy Rabán foglalkozott (Gerézy 1962: 239–249), az Ad terrorem omnium kezdetű, híres vágáns vers 14. századi, magyarországi jelenlétét Madas Edit mutatta ki (Madas 1976: 380–385), hasonló szövegek egy évszázaddal később a Magyi-, ill. a Béldi-kódexekben maradtak fenn.

⁴⁶ A paszkvillus, a szatíra és a csúfoló közös jellemezőjeként megfigyelt és „gyakoriságával szembeszökő”, ún. kiéneklő szerkezetre („a versszerző soronként, strófánként, esetleg nagyobb szerkezeti egységeként más-más személyt, társadalmi réteget, várost, mesterséget stb. gúnyol ki, a pellengérezendő köréről így részletes katalógust adva”) a tárgyalt latin nyelvű hagyomány valóban számos példával szolgál (a „kiéneklő szerkesztésmód” példái Gerézydinél: *Recessit hoc tempore; Licet mundus varia sit sorde pollutus* [Gerézy 1962: 243]).

⁴⁷ „Tertius modus est publicativus, cum occulta peccata publicat vel manifestat his quibus non debet, aut ordine quo non debet, ut: *faciendo libellos famosos, cantilenas et huiusmodi*” (Gerézy 1962: 248).

4.5. Krónika

4.5.1. Szabács viadala, Pannóniai ének

4.5.1.1. Források

A Mátyás 1475–'76-i sikeres hadjáratáról, a Száva parti török vár, Szabács bevételéről beszámoló elbeszélő roppant tájékozott katonai dolgokban (a hadviselés szókincséből nem kevés először épp ebben a nyelvemlékünkben fordul elő), sőt úgy ír, mintha a várostromban ő maga is, személyesen részt vett volna. A kutatók ezért – egyéb fogódzó híján – szívesen gondolják úgy, hogy a mű azon melegében, még 1476-ban vagy rövidebb idővel elkészült. Ha igazuk van, akkor az egyházi intézményrendszerrel lassan függetlenedő magyar költészet legelső fennmaradt emléke ez a 150 soros töredék.

A történészek (Sebők 2009: 207; Veszprémy 2009: 53) általában hiteles emlékeknek, sőt történelmi kútfőnek tartják a verset, többnyire a nyelvészek is hitelesnek nyilvánítják (Molnár–Simon 1975: 95–101), az irodalmárok viszont (Lázs 1994) mind mostanáig vonakodnak annak elfogadni, részint a versforma és a műfaj rokonalansága, részint amiatt, hogy a szöveg megértését olykor nem régies, hanem esetlen fordulatok nehezítik meg. A hamisítás gyanúját azonban sem Horváth János, sem az újabb kutatás (Horváth I.–Orlovsky 2008) nem tudta igazolni. Ahogy az írás jellege, úgy a papír is kétségkívül korabeli, Fazakas József véleménye alapján a velencei köztársaság valamelyik papírmalmának terméke (Imre 1958, 279), bár sem Briquet (1907, n. 2494 [München, 1473] és 2494 [Augsburg, 1475]), sem Piccard (1978, n. 404 [Udine, 1472], 405, 406 [Ulm, 1472], 414 [Kitzbühel, 1477], 417 [Küstrin (Warthe), 1472], 418 [Cividale (Udine), 1472], 420 [Gemona de Friuli, 1476], 424 [Grüenburg, Venezia, 1470–1471], 425) vízjelei nem teljesen azonosak a miénkkel. Az emléket 1972-ben restaurálták, ekkor „a négy részre szétválasztott levél összeállítása japánpapír és polietilénfólia segítségével” történt (Cz. Kozocsa 1972), tehát a gubacstinta fizikokémiai vizsgálata nem lenne egyszerű feladat.

A nyelvemléket (OSZK, MNy. 2) őrző, kb. 30 × 22 cm méretű papírlapot 1871-ben az Ung vármegyei Csicseren, a Csicsery család levéltárában fedezte fel Véghely Dezső, s ő értesítette róla Thaly Kálmánt, aki elnevezte, majd elsőként közzétette a szöveget. Véghely sajnos nem jegyezte fel, hogy megtalálásakor a papírlap pontosan milyen környezetben, milyen oklevelek vagy egyéb iratok társaságában helyezkedett el.

A szöveg négy hasábra tördelve maradt fenn a levélen, oly módon, hogy a rektó lap jobb hasábjával kezdődik a vers, ezt követi a verzó bal, majd jobb, végül a rektó bal hasábjára, amely csak félig van beírva. A szöveget az üresen hagyott fél hasáb első sorának közepére, egy talán ugyanattól a kéztől származó „52.” sorszám zárja (a számot már a szöveg első közlője sem említi [Thaly 1872: 8–22], és később sem szerepel a szakirodalomban).

A lejegyzés módjából Imre Samu, a nyelvemlék monográfusa arra következtetett, „hogy a papírt valószínűleg még a nyelvemlék megírása előtt hosszában összehajtották” (Imre 1958: 7). A szöveg lejegyzése után a papírt keresztben is félbehajtották, majd a négyrészt hajtott levelet egy újabb hajtással még egyszer megfelezték, de a kézirat – a negyedik hasáb a többinél jóval kopottabb állapota és a nyolcadrét hajtások épségének tanúsága szerint – nem így, nyolcadrét formában, hanem négyrészt

hajtva hagyományozódott.⁴⁸ A három hajtás után tehát a kézirat külső borítóját a rektó levél bal hasábjának az „52.” sorszámán kívül mást nem tartalmazó második fele adja, a szöveget védő, borítóként funkcionáló üres félhasábra írt szám így – ha valóban a nyelvemlék létrehozójától származik – mintha a szövegrész egy nagyobb egységen belüli helyére (lapszám, oldalszám, fejezetszám...) utalna.

A kéziratban két egymásra következő, egyazon kéztől származó réteg különböztethető meg. Az első réteg (R1) egy-két tollhibát nem számítva hibátlan, logikus történetvezetésű, összefüggő, önmagában értelmes, 133 sorból álló szövegváltozat. „Az 1–3. hasábon [...] lényegesebb javítás alig van. A sorok a papírhasábon arányosan helyezkednek el, a hosszabb sorok elég pontosan középre esnek” (Imre 1958: 293). Mindebből arra következtet Imre, hogy „az, aki a nyelvemléket leírta, előre kiszámította, hol kezdje, hogyan helyezze el a sorokat”, ami arra utal, hogy „a nyelvemlék nem eredeti fogalmazvány” (Imre 1958: 293). Az R1 rétegben nincsen egyértelműen másolói tevékenységből származó hiba, de Imre szerint talán másolásra utal a 23. sor gyuan ('ugyan' helyett), a 119. sor algywtak ('álgyúkat' helyett) elírása és a 26. sor mertklethlen szava előtt megfigyelhető „k-szerű” betű, amely talán a felette álló kemellethlen szó hatására került a szövegbe (Imre 1958: 293–294).

A második réteget (R2) az R1 helyesírási, stilisztikai, metrikai és tartalmi jellegű korrekciói, kiegészítései adják, az R1 réteget is létrehozó kéz kijavít néhány tollhibát, beszúr egy-egy jelzót, pontosítja a korábbi megfogalmazást, ill. – három esetben (a 31., az 59. és a 123. sor után) – egész sort vagy annál hosszabb szövegrészt told a versbe (Imre 1958: 273–275).

Mivel az egy-két tollhibát nem számítva hibátlanul lejegyzett, logikus történetvezetésű R1 réteg egy elkészült szöveg tisztázati példánya kellett, hogy legyen, a következő, betűhű átirat főszövegben csak ezt a réteget közli, az ezen utóbb végrehajtott módosításokat – az R2 réteget – lábjegyzetben adjuk közre. Az R2 réteg nyomán létrejött új – immár 150 soros – változatot csak modern átírásban közöljük.

Szöveg

De a3 fellywl modot pal kenezÿ
Arokank melyfeget ygen nezÿ
kÿ Sabach erws voltat elmelle
Honneg mÿnemw algÿw kelmelle
5 zorgofth megÿen Nandorfeyer varra
Holÿ kyral errwl byfon hÿrt vara
leg ottan zamtalan fok hayokath
ffeÿer varnal a3 vÿzen valokoth
Nagÿ hamar fel vÿtata a3 zawan
10 Es Sabach vartaÿath hoztata zaman
Nep zamtalanfaga kwrnÿwl alwan
Nagÿ erwffeget vÿz felwl chynalwan
Hayokath mond arokba vontathnÿ
kwrnywl pattantykwkwal falt bontathnÿ

⁴⁸ Az utolsó hajtásról Imre azt írja, hogy az a szöveg létrehozása után „csak jóval később történhetett meg, ugyanis a papír az összehajtás miatt egyáltalán nem rongálódott” (Imre 1958: 8). Imre következtetése ugyanakkor téves az, hogy a levél a nyolcadrét hajtások mentén nem sérült, csak arra utal, hogy az emlék negyedréte hajtva vészelte át a századokat arra, hogy mikor hajtották nyolcadrét a levelet, a hajtások épségéből nem következtethetünk.

15 De ment az hayokoth fel vontata
Sok felwl Sabach falath bo[n]tata
Wÿz arokbol wÿadalth es tartothtak
A33al Sabachnak ÿgen fem arhattak
Mert mondhatatlan zakalafokwal
20 Sok nÿlakwal fwt zamtalan fokwal
Kezy pwfkakwal nagÿ patta[n]tywkwal
Es kwlwmb kwlwmb algÿwkwal
Sebes es gÿuan zwnetlen lwttek
Swt me[n]den ereyekwel rajtonk lwttek
25 Nwazert ftrwmlottak kemellethlen
Hogÿ belwl Jerelm lwt mertekletheln
Affelet fokzer harcholaſth twttek
A33al magoknak fok febet wuttek
Halalth es vallottakhat nemellÿek
30 kyralÿ nagy tyfteſſeget melleth
Mert oth wolt nepnek valogatotta
Dolgat menden ment vytez tarotta
kyth meg nem mo[n]dhat embery allath
Melÿ nagy harcholas volt <az w> Sabach alath
35 Menden ot vytezſegeth mutatta
Mert kyral wkwth hozza nugatta
Eg iden nagÿ Strwmlaſth twnek
A33al magÿarok yo newet wwnek
kÿn hat Chehwyteznepek ne[m] voltak
40 De azokban oſthon sokan holtak
Mert twlaÿdon wnmagok mÿkor
Volt volna ſeteth effelÿ kor
Sabachba nagy veztegfeg lwt volna
Vytezchehnep azert bel ywth volna
45 leg ottan twlbelwl Twrwnep
Nagÿ vyadalth velek twrletenek
Sok kwzwlwk kyk ot ben valanak
Nekyk kezen nekyk vy3be halanak
Oh nawalÿas hythwan kemenſeg
50 Myt twn nekyk es az kewelſeg
Meg halanak nag vak merwſegbe
Byzon nem vytezlw hwſeſgbe
Ezt mi hagywk mÿnd vgÿan azonba
Mert se[mm]it ne[m] hoz nekwnk hazonba
55 De yelenchw Alybeg ÿwueſeth
Es [onnaton ment valo...]
Wolt olÿha tyzenewt ezer lowal
Mÿnd valagatotnep lowaglowal
Sabachhoz nem meſſe eg kÿs halmon
60 Meg seregleg hog bezedet adgÿon
Onnaton nag fel zowal kyalthnak
Arrol bwlcheſege lwn kyralnak
Hagÿa nag fok doboth doboltatnÿ
Trombytakwal es trombytalttatnÿ

65 Olyha hafad volt eg mýnd ezektwl
Es volt nag kyaltas vytezektwl
hog 3ozathoth wk ne veheffenek
Onnathon annalkwl meheffenek
Alybeg ywthw lwn chakwn kara
70 Meg sem fardola fe[mm]ÿ mûkaÿa
Oth ezen wk nagÿon ohaÿtanak
Egenbe es mýnd feyet haytanak
Nagÿ bws yonhal meg vy3za terenek
Vyadalt kezdenÿ sem merenek
75 Az few haytafjal vewek ezekbe
Hog nÿnc3 fegedelm mar twb ezekbe
Azon kezde menden velekednÿ
Swt few haytafon sem elegendnÿ
Azert ÿgen yffÿw Twrwk ham3a
80 Gondolwan hog volt Magyarath haza
Erws Sabachbol Twewkwk kw3wl
Nagÿ fyeteteffegwel ky 3wknÿ kezwl
ky 3wkwen zorgofth kyralhoz ÿwta
leg ottan neky egheleth muta
85 Honneg alkob Sabachoth verethnÿ
Es kwnweb lezen wth meg vehethnÿ
Az kelrwl kezdek 3wrnÿen verethnÿ
Mýnd kwrnÿwl nag erwffsen twrethnÿ
Iollehet affelwl volt fok kwtez
90 De azert ÿngen menden me[n]den vete3
Ment arral ÿmar Twrwknap bezel
lwt nekyk menden vete3 nagy vezel
De ez mondhatatlan vezedelmbel
lwnnek az vtan es keges kegelmbel
95 Mert efmerek hog meg ne[m] býrhattyak
Swt Chazarnak azt meg sem yrhattyak
Azert twkelleth tanalc3 lwn kw3twk
Hog menden 3abad lenne wn kw3twk
ky akarna az valnek Chazarhoz
100 Awagÿ magyarÿ Mathÿas kyralhoz
Az kenc3eth ky oth Chazarth illethne
Sem egh kez kw3twk azt ne illethne
Azonzerent 3abachba ben hadnak
Es 3abachoth kyralnak meg adnak
105 Ment feyedelmnek belwl tolmac3ollÿa
Ezt jenky kywul meg fe mafollÿa
E3 bezed lwn nalok twkelletes
kyrlnal kedyg nagÿ kellemetes
Swt yonak tetek w feljegenek
110 Es hoz3ÿa tartonep kwffjegenek
Mert nag milto az me[n]den feljegnek
Nag kegelmes legÿen ellenjegnek
Iele3wl kedyglen mýnd azoknak
kyk keges kegelmbel efnÿ 3oknak

- 115 Akarattyak 3erent tw kegelmmeth
 Es nag myltofagos engedelmeth
 Ig meg adak zabach erwffegeth
 Benne hagÿak algywnak bwhfegeth
 Mely algywtak kyal twbbwhthete
 120 Es nagyon erwffen erwffwhthete
 Hagywan benne vytezeknek yauath
 Hogy ne lathna towabba az karath
 Ez mynd ezen 3erent hat meg lewen
 Es nagy vÿgan Budara eredwen
 125 Twrwk Sereg kwrnywlw terÿedwen
 Azon helnel nekÿk nagÿ chwdaba
 Hogÿ Budanak menden wchayaba
 Yelennen kyalnak odwaraban
 lathÿak Twrwknepeth kazdagh rwhaban
 130 kyalank ekeffen odwarlany
 Ment kel pyac3on varban allany
 Ezt meg hallak mynd Twrwkor3aba
 Twewk Chazar lwn nagy boffofagban

Jegyzetek

- 6 by3on [R1] elöbb: byon, majd: by3on [tollhiba jav.]
 8 vÿ3en [R2] <vÿ3en> |:Dunan:|
 10 Sabach [R1] elöbb: Zabach [tollhiba jav.]
 23 gÿuan [R1] [javítatlan tollhiba]
 26 mertekletheln [R1] <k>mertekletheln [tollhiba jav.]
 30 [R2] [Betoldás a jobb margón és a lap felső szélén:]
 Elw Eg <igen> yffyw vardaÿ Sÿmon
 kynek annÿa enaponked 3yrhon
 |:By3on w keges wrfyw vala
 ky <oth> pattantÿwmÿa oth hala:|
 Mas Cheh vytez franc3 few tyftes hadnag
 kyk by3on |:keges:| yftennel vadnak
 Ebbe 3onh<a>ol 3enkynek nync3 keth3eg
 Vag tyftwlath helen wkwt erczek
 Es az twbbÿ othtolÿal kyk holtak
 <3tenben es> |:Ma ymar w:| erettek ymagÿon
 <Velek ...> |:Affelet yftennek|: nag halat agyon
 Me[n]dennemw nag fok yo tetelervl
 Es erws Sabach meg vetelerwl
 37 [R2] : nagÿ |:ÿeles:| Strwmla3th
 41 [R2] twlaÿdon |:hat:| wnmagok
 42 [R2] Volt volna <|:nag:|> 3eteth <effelÿ> |:elw alom:| kor
 44 [R2] [betoldás a hasáb jobb margóján:]
 3erthelen magokoth oth reke3thwen
 Egh hazath vyadalhoz gerÿe3thwen
 52 [R2] <hw3efegbe> |:mere3fegbe:|
 56 [Ma már csak az *Es* látszik, a sor többi részét Imre Samu után közöljük.]
 60 bezedet [R1] elöbb: beh, majd: <beh> bezedet [tollhiba jav.]

- 60 [R2] <adgyön> |:halyon:|
 61 [R2] <Onnaton> |:Sabachba:|
 64 Trombytakwal [R1] előbb: Es, majd: <Es> Trombytakwal [tollhiba jav.]
 93 [R2] <De ez> |:Mel nagy:|
 101 Az [R1] előbb: De, majd: <De> Az [tollhiba jav.]
 107 [R2] |:Mert:| Ez <bezed> <|:lwn:|> lwn nalok |:hat:| twkelletes
 115 [R1] előbb: twl[?], majd: tw [tollhiba jav.]
 120 [R2] Es <|:kwrnywlt:|> nagyon <erwffjen> |:Sabachot:| erwffjwhthete
 123 [R2] <lewen> <|:tewen:|> |:lewe[n]:|
 [R2] [betoldás a sorközbe:]
 <Az kyraly miltan> Twrwnek es mendennek kegelmet tewe[n]
 124 [R2] <Es nagy> |:kyral vyan:|
 126 [R2] <Azon helen> <|:valana:|> |:Hat valanak:| nekük

Imre Samu eltérő olvasatai:

- 1 [I. S.] mōdot
 34 [I. S.] <az .>
 80 [I. S.] Magyar oth
 91 [I. S.] arról

Modern átirat

- De az fejlől mondott Pál Kenezsi,
 Ároknak mélységét igen nézi;
 Ki Szabács erős voltát elméllé,
 Honnég minemő álgyú kell mellé.
 5 Szorgost megyen Nándorfejérvárra,
 Hol királ erről bizon hírt vára.
 Legottan számtalan sok hajókat,
 Fejérvárnál az Dunán valókat,
 Nagy hamar felvontata az Száván,
 10 És Szabácsvár táját hoztatá számán.
 Nép számtalansága környől állván,
 Nagy erősséget víz felől csinálván,
 Hajókat mond árokba vontatni,
 Környől pattantyúkkal falt bontatni;
 15 De ment az hajókat felvontatá,
 Sok felől Szabács falát bontatá.
 Vízárokból viadalt es tartottak,
 Azzal Szabácsnak ígyen sem árthattak,
 Mert mondhatatlan szakálosokkal,
 20 Sok nyilakkal, sőt számtalan sokkal,
 Kézi puskákkal, nagy pattantyúkkal,
 És külömb-külobb álgyúkkal,
 Sebes és úgyan szünetlen löttek,
 Sőt minden erejekkel rajtonk löttek.
 25 Nu, azért strumlottak kéméletlen,
 Hogy belől sérelm lött mértékletlen.
 Affelet sokszer harcolást töttek,
 Azzal magoknak sok sebet vöttek,
 Halált es vallottak hát némellyek,

30 Király nagy tisztességét mellett.
Elő egy ifjú Várdai Simon,
Kinek anyja énaponkéd sír honn.
Bizon ő kegyes úrfiú vala,
Ki pattantyú miá ott hala.

35 Más cseh vitéz, Franc főtisztes hadnagy.
Kik bizon kegyes Istennél vadnak.
Ebbe sonha senkinek nincs kétség –
Vagy tisztúlat helén őket értsék;
És az többi; ottolyal kik haltak,

40 Isten [...] szeretetesek kik voltak.
Ma immár őérettek imádjonk,
Afelett Istennek nagy hálát adjonk,
Mindennemő nagy sok jótételéről,
És erős Szabács megvétéléről;

45 Ki alatt volt népnek válogatotta,
Dolgát minden ment vitéz tartotta.
Kit meg nem mondhat emberi állat,
Mely nagy harcolás volt Szabács alatt!
Menden ott vitézségét mutatta,

50 Mert királ őket hozzá nügatta.
Egy idén nagy jeles strumlást tőnek,
Azzal magyarok jó nevet vőnek,
Kin hát cseh vitéz népek nem voltak,
De azokba oszton sokan holtak,

55 Mert tulajdon hát önmagok, mikor
Volt volna setét előálomkor,
Szabácsba nagy vesztegség lött volna,
Vitéz cseh nép azért beljött volna,
Szertelen magokot ott rekesztvén,

60 Egy házat viadalhoz gerjesztvén,
Legottan túl belől török népek
Nagy viadalt velek törlétének.
Sok közölök, kik ott benn valának,
Nékik kezen, nékik vízbe halának.

65 Ó navalyás, hitván keménség!
Mit tőn nekik es az kevélség!
Meghalának nagy vakmerőségbe,
Bizon nem vitéztlő merészségbe.
Ezt mi hagyjuk mind ugyan azonba,

70 Mert semmit nem hoz nekönk haszonba,
De jelentsük Ali bég jövését
És onnaton ment való [...]
Volt olyha tizenötezer lóval,
Mind válogatott nép lovaglóval.

75 Szabácshoz nem messze egy kis halmon
Megerséglék, hogy beszédet halljon.
Szabácsba nagy felszóval kiáltnak.
Arról bölcsessége lőn királnak:
Hagya nagy sok dobot doboltatni,

80 Trombitákval es trombitáltatni.
Olyha hasad volt ég mind ezektől,
És volt nagy kiáltás vitézektől,
Hogy szózatot ők ne vehessenek,
Onnaton annálkül mehessenek.
85 Ali bég jőtő lőn csak önkára,
Meg sem fardóla semmi munkája.
Ott ezen ők nagyon ohajtának,
Egyenbe es mind fejet hajtának.
Nagy bús jonhhal meg visszatérének
90 Viadalt kezdeni sem merének.
Az főhajtásról vevék eszéke,
Hogy nincs segedelm már több ezekbe.
Azon kezde minden vélekedni,
Sőt főhajtáson sem elégedni,
95 Azért igen ifjú török, Hamza,
Gondolván, hogy volt magyar, ott haza,
Erős Szabácsból, törökök közől
Nagy siettetességgel kiszökni készöl.
Kiszökvén szorgost királhoz juta,
100 Legottan neki egy helet muta,
Honnég alkób Szabácsot veretni,
És könyveb leszen őt megvehetni.
Az helről kezdék szörnyen veretni,
Mind környől nagy erőssen töretni.
105 Jóllehet affelől volt sok kötés,
De azért ingyen minden-menden vetés
Ment arról immár török nép beszél:
Lött nekik minden vetés nagy veszél,
Mely nagy mondhatatlan veszedelmbe
110 Lőnek azután es kegyes kegyelmbe.
Mert esmerék, hogy meg nem bírhatják,
Sőt császárnak azt meg sem írhatják,
Azért tökélet tanálcs lőn köztök,
Hogy minden szabad lenne önköztök:
115 Ki akarna, az válnék császárhoz
Avagy magyar Mátýás királhoz;
Az kéncset, ki ott császárt illetné,
Sem egy kéz köztök azt ne illetné,
Azon szerént Szabácsba benn hadnák,
120 És Szabácsot királnak megadnák;
Ment fejedelmnek belől tolmácsolja,
Ezt senki kívől meg se másolja.
Mert ez lőn nálok hát tökéletes,
Királnál kedig nagy kellemetes,
125 Sőt jónak teték őfelségének
És hozjá tartó nép kösségének,
Mert nagy míltó az minden felségnek,
Nagy kegyelmes legyen ellenségnek,
Jelesől kediglen mind azoknak,

- 130 Kik kegyes kegyelmnek esni szoknak,
 Akarattyak szerént tón kegyelmet
 És nagy míltóságos engedelmet.
 Így megadák Szabács erősségét,
 Benne hagyák álgyúnak bőséjét,
 135 Mely álgyúkat királ többözteté,
 És nagyon Szabácsot erőssözteté,
 Hagyván benne vitézeknek javát,
 Hogy ne látná továbbá az kárát.
 Ez mind ezen szerént hát meglévén,
 140 Töröknek és mindenek kegyelmet tévén,
 Királ vígan Budára eredvén,
 Török sereg környölő terjedvén,
 Hát valának nékik nagy csudába,
 Hogy Budának minden utcájába,
 145 Jelennen királnak odvarában
 Látták török népet kazdag ruhában
 Királnak ékessen odvarlani,
 Ment kel piacon várban állani.
 Ezt meghallák mind Törökországba,
 150 Török császár lón nagy bosszóságban.

Az utólagos javításokat tartalmazó R2 réteg és az R1 réteg nyelvi hasonlósága alapján Imre úgy látja, hogy a nyelvemlék másolat ugyan, de olyan másolat, amely „a szerző által készített tisztázatban maradt ránk” (Imre 1958: 294). A két réteg nyelvi és metrikai jellegű hasonlóságai, ill. a javítások jellege alapján valószínűleg igaza van Imrének, a szerző feltehetően saját munkáját dolgozta át az R2 rétegben,⁴⁹ az R1 réteg mégsem egyszerű tisztázat, hanem olyan szövegkiemelés, amely eleve az átdolgozás céljából jött létre.

Ha azt feltételezzük, hogy az R1 a szerző által készített tisztázati példány egy véletlenül kiszakadt levele,⁵⁰ akkor nehéz megmagyarázni, hogy ez a szerzővel azonos másoló miért a jobboldali hasáb beírásával kezdte a másolást. Így járt volna el a mű korábbi levelei esetében is? A furcsa megoldás talán könnyebben magyarázható úgy, hogy az, aki a ránk maradt kézirat R1 rétegét létrehozta, a mű egészéből eleve csak ezt az egy részt szerette volna kimásolni, és azért hajtotta félbe a levelet, hogy az így egy hasáb szélességűvé alakított, kezdetleges füzetet – a másolást megkönnyítendő – a forrásszöveg mellé illeszthesse. Ebből persze az is következne, hogy az R1 réteg nem a tisztázati példány egy véletlenül fennmaradt levele, hiszen a tisztázat célja éppen az, hogy a szöveg könnyen olvasható legyen. A négy hasáb szokatlan elrendezése mintha inkább arra utalna, hogy az R1 réteg olyan másolat, amelyet a másoló (feltehetően maga a szerző) saját használatra emelt ki a

⁴⁹ Bár a *Szabács* esetében talán még az is felvethető, hogy a két réteg nyelve és versformája azért hasonlít, mert a két költő egyformán tehetségtelen volt. Ahogyan Horváth János kimutatta, a vers metrikai keretét a szöveg csak erőszakolt megoldások árán tudja kitölteni. Ha a szótagszám úgy kívánja, töltelékszavak kerülnek a sorba, egy rím lehetősége a vezeték- és a keresztnév megszokott sorrendjének felcseréléséhez vezet (Horváth J. 1955a: 931–932), a rímek olykor (pl.: Kenézi-nézi, Simon-sír hon) a komikumig erőszakoltak (Horváth J. 1928: 279). Az R1 réteg által megőrzött alapszöveg tehát olyan szerző munkája, akinek a metrikai szabályok betartásához komoly erőfeszítést kell tennie. Ezt a feltűnő stílusjegyet talán nem is annyira bonyolult utánózni, elég ha az R2 réteget létrehozó költő hasonlóan tehetségtelen, mint elődje.

⁵⁰ „Nagy Gyula ajánlkozott is »a Szabács viadalja hiányzó előrésze föllelhetése céljából« a Csicsery-levéltár még egyszeri tüzetes átkutatására [...], de a hiányzó rész nem került elő” (Imre 1958: 30).

mű egészéből, hogy erről a munkapéldányról utóbb immár a tervezett változtatásokat is tartalmazó, a hasábok egymásutánjának szokott rendjét követő tisztázatot készítsen.⁵¹ A mellett, hogy az R1 réteg másolója valóban csak a Szabács elfoglalását tárgyaló részletet emelte ki a szöveggörnyezetből, tartalmi érvet is felhozhatunk. A verset a szakirodalom „elején csonka, történetmondó szövegtöredék”-ként szokta meghatározni (legutóbb: Bognár–Horváth I. 2009: 151), de a mű csonkasága viszonylagos. Az első sor „felülmondott” kifejezése alapján nyilvánvaló, hogy a ránk maradt szöveg valaminek a folytatása, de elgondolkodtató, hogy a vers fennmaradt része véletlenül éppen ott kezdődik, ahol Szabács várának visszafoglalása is, tartalmi tekintetben tehát nincs hiányérzete az olvasónak.

*

A *Pannónia megvétéléről* szóló vers csak 18–19. századi másolatokban maradt fenn. Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a Horvát-változat (ld. lent) a Pannóniai énekhez tartozik, ill. hogy az az alapján kikövetkeztetett datálás helyes, akkor a csak említésből ismert vagy késői – 18. századi – lejegyzésben ránk maradt négy szöveget (RPHA 3227, 4015, 4040, 4042) nem számítva ez a szöveg a magyar nyelvű történelmi tárgyú elbeszélő költészet legkorábbi képviselője.

A vers négy többé-kevésbé elkülöníthető szöveghagyományban maradt fenn.⁵²

1) Lázár-változat. Az első, töredékes változatot Dugonics András Gyalakutai Lázár János gróftól kapta 1767-ben. E változat kiegészített, átdolgozott variánsait jelenteti meg Etelka című regényének újabb és újabb kiadásában (L1; L2; L4)⁵³, az 1791 utáni *Analektában* (L5),⁵⁴ ill. küldi el a verset németre fordító Gruber Antalnak (L3: 1803)⁵⁵. A változatot, a Lázártól kapott eredeti írásának közelebbről meg nem határozott jellege alapján Dugonics 1300 körülre datálta.⁵⁶

A Lázár-változat fenntartotta szöveg mai formájában szótagszámláló, általában négyes morféma rímelésű, de a különböző variánsok a rímelés, ill. a felhasznált sorfajok tekintetében eltérnek.

L1: képlete: a8(4,4), a8(4,4), a8(4,4), a9(4,5) – ilyen metrum alatt szerepel a vers az RPHA-ban is. A szöveget bevezető lábjegyzetben a metrikai szerkezet hitelességére vonatkozó megjegyzés nincs. Az egyetlen, esetleg értékelendő mondat („A’ Versek, az akkori írás szerént, így vannak” [Dugonics 1788: 310]) inkább talán a helyesírásra vonatkozik. Az L4 variáns (ld. lent) egy mondata – „A’ versek (utolsó meg-jobbításom szerént) ezek” –, ill. az alapján, hogy Dugonics Lázártól kapott szövege hiányos volt, ez pedig kerek egész, persze világos, hogy forrásán az Etelka szerzője sokat alakított.

L2: a bevezető szöveg és a vers megegyezik az első kiadásban közölt változattal, képlete így szintén: a8(4,4), a8(4,4), a8(4,4), a9(4,5).

⁵¹ A hasábok szokatlan elrendezésének másik lehetséges magyarázata, hogy az R1 réteg másolói pozícióban lévő lejegyzője azért írta ki a műből a Szabács elfoglalásáról szóló részletet, mert azt el akarta küldeni valakinek. Eszerint a hosszanti irányú hajtást az magyarázza, hogy a lejegyző a levélből füzetet hozott létre, amely a hasábok sorrendjét is rögzíti (1r=1. Hasáb, 1v=2., 2r=3., 2v=4.). A hipotézist ugyanakkor gyengíti, hogy az első hasáb nehezen olvasható margináliája (még a vesszorok helyes sorrendje is csak nagy nehézségek árán rekonstruálható), ill. a negyedik hasáb alig kibetűzhető javításai valószínűvé teszik, hogy a kézirat ebben a formában az átdolgozó saját használatára készült.

⁵² A szöveghagyományokat Széchy Károly (1892), Hubert Ildikó (1995) és Balázs Debóra (Balázs 2015) tanulmánya alapján foglaljuk össze.

⁵³ L₁: Dugonics 1788: 310–315; L₂: Dugonics 1791: 345–351; L₄: Dugonics 1805: 386–387.

⁵⁴ Dugonics András, *Analekta*, p.q. 1791, Budapest, Piarista Központi Levéltár For. 5/79. (V 105.).

⁵⁵ OSZK, Quart. Lat. 771., fol. 33. Közzéteszi: Hubert 1995: 99–102.

⁵⁶ L₁: 310; L₂: 345; L₄: 386–387.

L3: képlete általában: a8, a8, a8, a8 (gyakran metszettel); de néhány rövidebb és egy hosszabb, összefüggő szakaszban (69–88. sor) a négyes rímet párrím (a8, a8) váltja fel. Ezt a párrímes jelleget erősíti, hogy – szemben a többi hárommal – az L3 változat szövegét Dugonics nem-strófikus formában jegyzi le. A vers mintha két szabályozatlan méretű tömbből állna (1–60, 61–148. sor), amelyekben minden páratlan sor kijebb, minden páros sor beljebb van szedve. A változatról annyit tudunk meg a kísérőlevélből, hogy a hiányos szöveget ez esetben Dugonics úgy igyekezett megformálni, hogy a végeredmény eredetinek tűnjön. „Én (hála neked) újra nekikezdttem a munkának, és (sokáig és sokat töprengvén rajta) most úgy egészítettem ki a hiányokat, hogy az egész eredetinek tűnjék.”⁵⁷ A változat további érdekessége, hogy a vers után még négy, helyközzel elválasztott sor olvasható, amelyet a következő megjegyzés vezet be: „Jegyezd meg jól: ezt az egy helyet ebben a sorban így kell kiegészíteni”⁵⁸. A négy sor, mint ahogy ezt a félbehagyott, „etc.”-vel lezárt ötödik egyértelművé teszi, a két szövegtömb határához, a 61. sor elé illesztendő (ezért nem biztos, hogy a vers két tömbből áll, lehet, hogy a két tömb között Dugonics csak azért hagyott helyet, hogy a beillesztendő négy sor hovatartozása még világosabb legyen).

L4: képlete: a8(4,4), a8(4,4), a8(4,4), a8(4,4). Mint ahogy az már a vers metrikai szerkezetéből is nyilvánvaló, az Etelka két korábbi kiadásában megjelent variáns (L1, L2) szövegét Dugonics átdolgozta. Erre a verset bevezető szövegben utal is: „A’ versek (utolsó meg-jobbításom szerént) ezek”.⁵⁹

L5: Megegyezik az S3-mal (ld. lent).

Melyik változat a leghitelesebb? Több szempont alapján úgy tűnik, hogy az L3. Egyrészt Dugonics azt állítja, hogy a kiegészítést itt (szemben a korábbi megoldásokkal!) úgy végezte el, hogy a végeredmény az eredeti benyomását keltse. Ilyen megjegyzéssel a többi variáns esetében nem találkozunk, az L1-et bevezető mondat a szöveg helyesírására („akkori írás szerént”) vonatkozik. Másrészt kézenfekvőnek is tűnik, hogy a magánlevélben elküldött, ill. a regényben közölt variánsok közül ez utóbbi változatokat jobban hozzá igyekszik igazítani egy vélt régi magyar irodalmi hagyományhoz. Mint ahogy azt Széchy Károly kimutatja, az Etelka első kiadásakor Dugonicsot már befolyásolhatta a Révai közlésében (Elegyes versei, Pozsony, 1787, 275–288) megjelent, alább bemutatandó, négy soros, bokorrímes, igaz, szabad szótagszámú változat (Széchy 1892: 285–286). További érv a Grubernek küldött variáns viszonylagos hitele mellett a szöveg befejezetlen jellege. Miért nem illesztette a négy sort maga Dugonics a vershez, ha az valóban hozzá tartozik? Esetleg azért, mert ez a négy sor (vagy ennek alapanyaga) a Lázártól kapott eredetiben nem szerepelt, de az alább bemutatandó, Subich-változattól átemelhető? Az, hogy a szöveg e változatban nincsen kerek egészé csiszolva, mindenesetre elgondolkodtató. De az L3 mellett szól az az egyszerű érv is, hogy ez a variáns markánsan különbözik a másik háromtól. Nehéz volna megindokolni, hogy abban az esetben, ha az Etelka első két kiadásának valamelyik változata állna a legközelebb a hiányos eredetihez, mi vezette Dugonicsot arra, hogy a már meglévő, viszonylag jó szövegváltozat helyett egy „sok gondolkozás” árán létrehozott, kevésbé hű szöveget küldjön el Grubernek.

2) Subich-változat. A Lázár-változattal szinte egyidőben bukkan fel a Subich Ferenc királyi ügyigazgató eredetijéről másolt, Pray György birtokába került változat (S1),⁶⁰ a versről Pray először

⁵⁷ „Ego, (tui gratia) laborem resumsi, et (diu, multumque meditatus) ita nunc lacunas supplevi, ut totum originale esse videatur” (Hubert 1995: 99).

⁵⁸ „NB. unus locus sub hoc signo ita complendus est” (Hubert 1995: 102).

⁵⁹ Dugonics 1805: 386–387.

⁶⁰ ELTE, Egyetemi Könyvtár, Pray György kéziratjai, 53. kötet, 213.

1774-ben tesz említést (Pray 1774: 75). Tőle származik a Subichnál lévő eredeti írására vonatkozó adat is, amelyre aztán sokáig – Széchy Károly idézett tanulmányáig (1892) – a szöveg datálása épült. Pray egy Cornidesnek írt, feltehetően 1787-es levelében az eredeti írás gót jellegére utal. „Az éneket, melyről Révai tudakozódik, néhai Subich, királyi ügyigazgató közölte velem, ki azt állította, hogy gót betűkkel volt írva” (Széchy 1892: 275). Cornides Révai Miklósnak írt levelében ez alapján következtet a szöveg korára. „Az ének egy kézirat codexből került elő, melynek barát-gót írása a XV-ik század elejére vagy a XIV-ik végére mutat.”⁶¹ A vers egy másolata tehát Praytól Cornides Dánielhez kerül (S2),⁶² Cornides másolatát közli Révai 1787-ben (S3) (Révai 1787: 275–288). Ezen kívül a Subich-változatnak még három variánsa van. S4: Cornides által hitelesített másolat,⁶³ S5: Cornides másolata Teleki Sámuelnek;⁶⁴ ill. S6: Pray Cornidesnek elküldött leveléről (S2) készült másolat,⁶⁵ amely Toldy Ferenc hagyatékából Horvát István könyvtárába, innen az OSZK-ba került. Mivel a Subich-változat az általunk ellenőrzött variánsokban (S1, S2, S3, S4, S6) szinte tökéletesen azonos szöveggel szerepel, az S5-ről pedig Toldy Ferenc is, Hubert Ildikó is megállapította, hogy mindenben megegyezik S1-gyel (Hubert 1995: 97), a változat különböző másolatait az S1 alapján a továbbiakban együtt elemezzük.

A 39 strófás vers négy soros versszakokra tagolódik. A versszakok izo-ríműek, a rímelés morféma szintű nyelvi elemek egyezésén alapul. A vers hangsúlyos, a sorok szótagszáma 6–12 között szabadon változik, de a szélső értékek ritkák.⁶⁶ A szöveg címet, akrosztichont, kolofont nem tartalmaz.

3) Horvát-változat. 1828-ban újabb töredék kerül elő. Toldy Ferenc három strófával hosszabb szövegváltozatot ad közre a magyar költészet Kézikönyvében,⁶⁷ majd beszámol róla, hogy „Horvát István Úr, az Országos Könyv-tár’ őrje” a Subich-változathoz hozzá illesztendő három „vég-stróphát” közölte vele (Toldy 1828: 1587). A három vég-strópha, Horvát István kézirat feljegyzése szerint, Heliser József esztergomi tanácsoson keresztül egyenesen a Subich-hagyatékából származik, és azért nem szerepel a szöveg Pray másolatára támaszkodó változatának (Subich-változat) variánsaiban, mert Pray, „hogya a költemény régibb legyen, [...] a három utolsó versszakot elhagyta”.⁶⁸ Mivel Subich kódexe, amelyből Horvát szerint a három versszak származik, nincs meg, a versszakok hovatartozását nehéz eldönteni. A korábbi szakirodalom Horvát közlését elfogadva, továbbá tematikai (amennyire a három strófa alapján megállapítható, a téma itt is Pannonia megvétele), metrikai (a szöveg hangsúlyos verselésű, a sorok szótagszáma 8–11 között szabadon változik) és kifejezésbeli (pl. Subich-változat 91–92. sor: arrol neweztheek oth az warost / Zamos menteben az nemes Deusnek; Horvát-változat [RMKT 2, 5.]: Arról neveztük ott a várost / Duna mentében kincses Budának) egyezés alapján a három strófát több-kevesebb határozottsággal a Subich-változathoz tartozónak gondolta, és az utolsó, kolofon-strófa alapján („Mikor nagy bú vala Magyarországban”) az egész,

⁶¹ Széchy 1892: 276. Széchy ugyanakkor meggyőzően mutatja ki, hogy az írás gót jellegéből a lejegyzés korára aligha következtethetünk, hiszen, mint írja, „ez írás a maga különféle fajaiival a XII-ik századtól fogva a XVI-ik századnak szinte közepéig divatozott nálunk” (Széchy 1892: 301).

⁶² Evangélikus Országos Levéltár, Pray–Cornides levelezés, V, 36/1, 79r–80r.

⁶³ MTA, 4-r-57.I., 0085r–0086v.

⁶⁴ Marosvásárhely, Teleki Téka, To-3548/coll. 2. MS. 259.

⁶⁵ Horváth Istvánnak Jegyzései melylyeket egybeírt 1803.dik Eszt., OSzK, Quart. Hung. 478/I, 3r–5r.

⁶⁶ 6 szótagos sor: 1db; 7:2; 8:64; 9:52; 10:25; 11:8; 12:4.

⁶⁷ Toldy–Fenyéri (Hrsg) 1828: 6–10. Az utolsó három strófa előtt ez a megjegyzés áll: Hier fehlen mehrere Strophen (10.).

⁶⁸ OSzK, Quart. Lat. 1312. 111. f. Hubert 1995: 97–98.

immár negyvenkét strófás verset 1526 vagy 1541 utánra datálta.⁶⁹ Újabban, abból kiindulva, hogy a három záróstrófa sem a Lázár-, sem a Subich-változatban nem szerepel, Hubert Ildikó a Horváltól származó versszakokat nem tartja a vershez tartozónak, így (kolofon híján) a Cornides, ill. Dugonics javasolta, a Subichnál megvolt eredeti írásának „barát-gót” jellegére alapozott datáláshoz való visszatérés mellett érvel.⁷⁰

4) Batizi-változat. És végül 17. századi kézírással, Batizi András Jónás prófétának históriája c. könyvének (Debrecen, 1596, RMNy 774) OSZK-beli példányában (jelzete:) maradt fenn egy feltehetően egy strófás töredék (Közzéteszi: Horváth Iván–Kőszeghy Péter, 1986: 18–19), ilyen formán:

Mikor az Magyarok Erdélyben
Jutának Magyar Földet Fűvet
Vizet hozatának Deus Isten Deus
Ottan kiáltának az után Deus nevet
Désnek ők adának

Lisznyai Kovács Pál történeti munkájának, az idézet feltehető forrásának a Pannóniai énekhez való kapcsolódását Tubay Tiziano tárgyalja (2015: 25–29). A vers e részlet alapján talán strófikus, szótagszámláló, négyes, morféma rímelésű lehetett, a12(6,6), a12(6,6), a12(6,6), a13(7,6) strófaszerkezettel.

Mivel tudjuk, hogy Dugonics minden egyes publikáció alkalmával alakított a szövegen, és mivel a fenti szövegváltozatok eltérő részeit összehasonlítva a Dugonics által hagyományozott L1–4 ág csak lényegtelen különbségeket (helyesírás, ragozás, szórend) mutat a Subich-féle hagyományhoz képest, amelyet Dugonics ismerhetett, a Dugonics által hivatkozott Lázár-féle változat megléte nem bizonyítható. Ez azt jelenti, hogy textológiai értéke csak az alább közölt, Pray György birtokába került változatnak (S1)⁷¹ van, a többi fennmaradt példány mind erről, vagy ennek valamelyik másolatáról készült másolat.⁷²

Emlekezzenk Regyekrel
Zythyabol ki jwttékrel
Magyaroknak Eleykrel
es azoknak wytezsegegre.

Zythiabol ki indwlanak
hogh ez fewldre ki jwvenek,
Istentylys kzyrythethenek
Erdelysegeben le thelepedenek.

Oth yol thenek w magoggal
heeth seregeth nagyoth zerzenek,
heeth Capythanok emelenek
Myndenyknek Warath zerzenek.

⁶⁹ RMKT 16, 12, 6–7.; Széchy 1892; RMKT 16, 2, 371–372.; RPHA 376.

⁷⁰ Hubert 1995: Uő., A Pannóniai ének XVIII. századi másolatai – és a belőlük levonható következtetés, 2010, kézirat. Itt szeretnénk köszönetet mondani Hubert Ildikónak, hogy kéziratát a rendelkezésünkre bocsátotta.

⁷¹ Pray György kézirata az Egyetemi Könyvtárban; EK, Pray kéziratái, 53. kötet, 213.

⁷² A kritikai kiadásban közreműködött Balázs Debóra (vö. Balázs 2015), Maróthy Szilvia (vö. Maróthy 2015a), Tubay Tiziano (vö. Tubay 2015).

Mynd eggyessek w dolgogban
hathalmassok wyadalokban
nynch fylelmek orzagogban
chak lakoznak Bathorsagogban.

Nagh ewreyek mynth Samsonnak,
Bathor Zyvek mynth orozlannak
myndenth ronthonak ha indwlnak
Rettenethesek Sokasagoggal

Az egyyek kezettek jelesb wala
kynek newe Arpad wala
myndenyknek gazdagb wala
azerth kezthek few Capythan wala.

Mykorth azth hallottaak wolna,
hogh az Dwna jo wyz wolna,
Lako fewlde nagh jo wolna
hogh annal jobb sohol nem wolna;

Eggh keweteth walazthanak
Dwna lathny Bochjathanak,
hogh ha Byzonth monthathnanak,
Ewk az fewldre bee zallananak.

Keweth jwtha Dwna melle<n>w⁷³
fewldeth fyveth meg zemlelew,
Dwna wyzythews meg kymle
ew maganak jonak ithewle.

Herzeg akor ez fewlden Lengyel wala,
ky mind ez orzagoth byrya wala,
Lako hele Wesprem wala,
ez fewld nepe myndh nemeth wala.

Keweth fwtha bee Wespremben
az Herzegnek eleyben <ma>⁷⁴
Magyaroknak w zowawal
keze nethy len nagh thyztessegwel.

Engem kylthek theged lathnom,
Orzagodath mynd meg jarnom,
Lako heleden meg thwdakoznom,
Neped Therwynth thanalnom.

Herzeg azth ygen eryle
az kewetheth meg wendygle,
w maganak jonak ythewle
merth azokath kez nepnek wyele.

⁷³ Az n átírva w-re.

⁷⁴ Törlés áthúzással.

Keweth onnyath el syethe
egh palazkoth keresthetew
Dwna wyzeben bewle thelthsew
feldeth fyweth hamar keresthethe.

Azth Erdelbe el bee wywee
Arpad ewleeth mynd le thewe
Arpad latha jo newen wywe
Capythanoknak mynd hyrre thewe.

Capythanok oda gywlenek,
Dwna wyzeth ewk meg lathaak,
feldeth fyweth ews meg lathaak,
ottan rea thanachoth tharthanak.

Eggy feyer Lowath hozathanak
feketh nyergeth aranyasth hozanak
az Herzeghez bochyathanak
hogh yllyen zowal neky zolnanak:

Ez zeep Lowal azok thyzthelenek
kik Zythiabol ky jwenek
Naghsagod<thywl> thywl feldeth kerenek
orzagodban le thelepedenek.

Herzeg azwal wezthew
magath, hogh az dolgoth meg nem erthew,
az zeep Lowath meg zerethew
hogh ky myath fewldeth elwezthe.

Az zeep lonak eryltheben
azzok monda az kewettnek
anna<k>th⁷⁵ adok en feldemben
mynth kywannak ewk nagh bewsseggel.

Kywethek wadnak nagh eremben
merth jaranak nagh jo weggeel
el bwchwzanak nagh thyzthesegeel
bee syethenek Erdely feldewben.

Kywethek bezelnek Capythanokal
Capythanok thanachkoznak
hogh ha ez fewldre jwthatnanak
az Herzeggeel meg wynanak.

Isthenth ewk oth imadanak
harmzer Deusth kyalthanak
arrol neweztheek oth az warasth
Zamos menteben az nemes Deusnek.

⁷⁵ A k átírva t-re.

Thywlek maradoth nekenk az zokasonk
hogh ha mykoron arwth my zakazthonk
Deus Deus ott kyaltonk
Byzonsagong hogh meg arwlthonk.

Hamar mynd fel <kewy>⁷⁶ kewzylenek
harmad kewetheth walazthanak,
az Herzeghez bogyathanak
hogh yllyen zowal neky zolnanak.

Herzeg jol meg gondoly magad,
hogh ez feldeth hamar el haghyad,
mert Magyaroknak arwn arad
Immar w nekyk meg bochyassad.

Kewetheth jwthanak az Herzeg hez
Thyzthesegwel neki kezenenek
az Arpadnak ew zawawal
ezth meg bezzellyek nagh bathorsagwal.

Fel dedeth attad feyer Lowan
es fywedeth aranya<k>s⁷⁷ feken
Dwna wyzyth aranyas nyergen
akorth walo nagh zewkegedben.

Herzeg halla mosolyodek
azzal semmyth nem gondola,
az kewethnek akoron zollala
haragyaban azth mongya wala.

Ha az zeep Lowath azerth kyltheek
egh swlyokal mayd aghyon weryek,
Nyergeth wessek az Dwnaba
es az feketh az fyben el rekencheek.

Kewethek azth mondak az Herzegnek
nem kel thenny kechelmednek
azzol az Magyarok karosok sem leznek
inkab leznek nyeresegesek.

Merth ebek Lowal mind meg hyznak
nyerge lezen halazoknak
az feekewel kzasok ozthoznak
azerth the wthannad ewk sok yoth mondonak.

Kewethet onnyat el bwchuznak
Herzeg ottan meg felelmek
sereggeggel gylekezek
az Dwna mellen el be kelthzeek.

⁷⁶ Törlés áthúzással.

⁷⁷ A k átírva s-re.

Arpad jwtha Magyar neppel
Kelem fewlden a Dwnan el kelenek
az Chechen ewk chekewnek
az Thethemben el fel thethewnek.

Erden sokath ewk erthenek
Zazhalommal meg Zallanak az Herzeggel
meg wywanak, Isthén wala Magyar neppel
oth jaranak nagh nyeresseggel.

Az Herzeg oth meg werethek
chyak egyedwl fwthnya essek
az Dwnara ewth kerytheek
semy keppen meg nem erhethewk.

Abban egyeb nem lehethe
az Dwnaban bee zekthethe
hogh maar magaath oth meg mentheneye,
inkaab magaath oth el rekkentew.

Arpad <valla>⁷⁸ wala nagh eremben
merth az orzaag leen kezewben
ew meg zalla fen egh heghben
Zewkes feyerwar hoz leen w kezelben.

Oth ez orzaag nekyek adatheek
Magyar orzagnak newezthethek
nemeth thywl, merth meg wywek
feghwerekkel ewekken theweek.⁷⁹

4.5.1.2. Műfaj

A *Szabács viadalát* a 16. század népszerű műfajával, a históriás énekkel, azon belül is az ún. tudósító énekkel szokás rokonságba hozni (először: Thaly 1872: 10), holott nyilvánvalóan nem énekelt, hanem szövegvers. Ezt a fonémairímre való egyértelmű törekvésen túl alátámasztja a kutatók ama régi megfigyelése is, hogy a szöveg első sorában olvasható „felyülmondott” eleve az írásbeli fogalmazáshoz szokott ember szava (a papíron vagy pergamenen az van feljebb, amit az ember előbb írt le). Még pontosabban: a főleg okiratszerkesztésből élő „deák” (a hivatalnok) szakszava ez, ahogy a latin „supradictus” (‘fentemlített’) is (vö. Bartal 1901: 646). A *Szabács viadala* tehát olvasásra vagy felmondásra szánt rímek krónika, amely e tekintetben nem illeszthető hozzá a későbbi magyar nyelvű hagyományhoz.

A szöveg textológiai, nyelvi és metrikai sajátosságai alapján tehát úgy tűnik, hogy a szerző saját szövegéből emelt ki egy részletet, de a kiemeléssel nem tisztázati, hanem munkapéldány létrehozása volt a célja. A javítások igazolják is a feltevés, ez viszont azt valószínűsíti, hogy a szerző a kézirat

⁷⁸ javítás

⁷⁹ A szövegközlés a Pannóniai ének még publikálatlan TEI XML kiadásának (szerk. Balázs–Maróthy–Tubay) felhasználásával készült: Pannóniai ének, kritikai kiadás (XML), szerk., s. a. r., jegyz. Balázs Debóra et al., Bp., ELTE BTK CHER, 2014, publikálatlan.

felfedezésének helye, Csicsér, ill. a Csicsery-család körül keresendő, hiszen kevésbé valószínű, hogy az alig olvasható kézirat forgalomba került volna (pl. a 30. sor utáni betoldás helytelen sorrendben, ill. egymás mellé írt sorainak helyes sorrendjét a szerzőn kívül mindenki más csak komoly erőfeszítés árán tudta volna felfejteni).⁸⁰ Mivel a Csicsery és a Várday családok a 15. század második felének közepe táján kapcsolatban álltak egymással,⁸¹ és mivel az R2 réteg első hosszabb szövegrésze (31–44. sor) éppen Várday Simon halálának és anyja, Perényi Katalin gyászának elbeszélésével indul, a kézirat létrejöttét talán úgy magyarázhatjuk, hogy a szerző a Szabács ostromáról szóló epizód átdolgozott változatát helyi használatra szánta.

Horváth Jánost (Horváth J.–Imre 1956: 7) meghökkentették a műben felbukkanó „szinte magyartalan szólások”. Ezt a kijelentést ő csupán szónoki fordulatnak szánta – azonban érdemes szó szerint venni. Lehetséges, hogy a mű szerzője egy magyarul kitűnően tudó, de nem magyar, hanem – bár a strumlottak, strumlást alakok hangátvetése a szóeleji mássalhangzó-torlódás ellenére magyaros (Imre 1966: 48) – talán német anyanyelvű személy volt.

A nyelvtanuló barkácsol. A jól megtanult nyelvtan fölényes használatára vall a szabályok szinte öncélú működtetése.

A Szabács viadalának morfológiája gazdag, például a ‘lovas katona’ jelentésű „lovagló” (74) szabályszerű képzésű főnév, de más régi szövegekből nem kerül elő (Imre 1958: 26).

Szintaxisa is bőbeszédű, jóllehet az orális verses epika hagyományos moduláris építkezésére, mondattani párhuzamosságaira és permutációira (Horváth I. 1991: 87–88, 125–136) nemigen találunk példát benne. Redundanciáit mással, talán a fönti módon kell magyaráznunk. Horváth János főként ezt az elemekre bontó (szabályok túlműködtetésén alapuló) és ezért terjengős mondatszerkesztést érezte (részben talán alaptalanul, vö. Imre 1958: 289–291) idegenszerűnek: „halált vallottak” (29. sor), „viadalt velek törtetének” (62), „arról bölcsessége lőn” (78), „harcolást töttek, / Azzal magoknak sok sebet vöttek” (28), „hogy szózatot ők ne vehessenek” (83) stb.

A gyanús – de nem bizonyosan hibás – esetekkel („elméllé”, „strumlást”, vö. Horváth M., 1964; Uő. 1965; Uő. 1966; vö. még Imre 1963; Uő. 1965; Uő., 1966) most nem törődve, annyit bizvást le-
szögezhetünk, hogy az elbeszélő mintha helytelenül használná a törlejt ‘készít’, ‘fogalmaz’ igét, mintha nem elég pontosan ismerné a szó jelentését (Nyíri 1985). Azért-e, mert katona, nem pedig értelmiségi? Nem inkább azért-e, mert értelmiségi ugyan, ám nem anyanyelvi beszélő?

⁸⁰ A szöveg szerzőjét a Csicsery család tagjai között kereste: Szilády 1902, Papp 1961.

⁸¹ „Érdemes megemlíteni azt is, hogy a Várday családnak a Csicsery családdal [...] volt valami szorosabb kapcsolata, ugyanis egy 1469-ből származó oklevél szerint Várday István bíboros kéri Várday Miklós özvegyét, Simon anyját, hogy a Csicsery családot illető iratokat az érdekelteknek adja vissza (ZichyOkm. XI, 13; vö. még X, 75). Azt hiszem joggal feltehető az a kérdés, hogy Várday Simon halála körülményeinek részletes leírása – a szerző a haditudósító pontosságával közli velünk még azt is, hogy mi volt Várday Simon halálának oka: »pattantyú miá ott hala«, – a Várday és a Csicsery családok közötti kapcsolat, és a nyelvemléknek a Csicseryek levéltárában való felfedeztetése között nem kereshetünk-e valami összefüggést. Egyelőre azonban csak magát a kérdést tehetjük fel, s adatok hiányában erre válaszolni nem tudunk. Az mindenestre tény, hogy a Csicsery család tagjai Mátyás udvarában is szerepet játszottak, egyikük kancelláriájának nótáriusa volt, mint ezt egy 1458-ból származó, a Csicsery család levéltárából előkerült oklevél bizonyítja: »fidelis mei Andree nati Sigismundi de Chychyr Notary Cancellarie mee« (OrszLt. DL. 31 687; vö. még ZichyOkm. X., 75)” (Imre 1958: 35–36).

Az is a magyar nyelv egyik (mondatfölkötti, szövegnyelvészeti) sajátága, hogy ugyan az alany gyakran jelöletlen (pontosabban 0 jelet kap), de megváltozásakor nem szokott jelöletlenül maradni. A *Szabács viadalára* jellemző jelöletlen alanyváltogatások megsértik nyelvünk e szabályát. A 7. sor jelöletlen alanya nem az 1–5. sorbeli mondatokéval azonos, mint várnök, hanem a 6. sorbeli mellékmondatéval (Károly 1987: 472). Az eset nem egészen egyedi: szintén a mellékmondat alanyához kapcsolódó, jelöletlen alany – és persze szintén nehezen érthető – Apáti Ferenc Cantilenájának (RPHA 403) 6. sora. Az viszont már végképp értelemzavaró, hogy a 17–28. sorban „először az ostromlókról, majd a várbeliekről, végre ismét az ostromlókról van szó a külső tények, valamint a szöveg szemantikai összefüggése alapján. De a szerző nem teszi ki az alanyokat” (Károly 1987: 472). A törlejt akár a hamisító hibája is lehetne. A megváltozó alanyok jelöletlensége viszont nem vall anyanyelvű beszélőre.

A kutatók szövegromlásnak minősítik és kijavítják a 23. sor vélhető germanizmusát, az ismétlődő toldalékok első előfordulásának törlését, vö. „csütör- és vasárnap” (Karinthy), „Afri- oder Ameriko” (Morgenstern). A Sebes- és ugyan [a szövegben tollhibával: gýuan] szünetlen lóttak” (23) sorban a sebes értelmi okokból nem lehet jelző, csak határozó. Zolnai Béla nyomán Imre Samu (1958: 25) sebest-re javítja, paleográfiai alap nélkül, holott a szövegjavítást nem igénylő sebesen alak is igazolható lenne: sebes-en és ugyan szüne-tl-en, ha megengedjük az ismétlődő képző első előfordulásának németes elhagyását. (A –t(a)lan / –t(e)len fosztóképző régebbi alakja –n nélküli, vö. mez-tél-láb, TESz, különösen pedig fia-tal, vö. Simoncsics 1974.)

A „hamisítvány vagy eredeti” kérdése körül több mint száz éve zajló vita érvei és ellenérvei tehát többnyire a helyükre kerülnek, ha a Szabács viadalában eredetit látunk, de nem magyar anyanyelvű szerző alkotását.

A Pannónia megvételéről szóló szöveg hasonló műfajú, de nem kortárs, hanem régmúlt eseményről tudósító verses krónika. Az RPHA nyilvántartása szerint a 16. század végéig összesen 29 ehhez ilyen szöveget ismerünk, de ezek jellemzően a magyar történelmi félmúlt eseményeit (IV. Béla [RPHA 819], Zsigmond király [RPHA 867, 1495], Hunyadi János [RPHA 1065], Mátyás király [RPAH 101, 581, 930] stb. uralkodását) vagy antik történeteket dolgoznak fel (pl. RPHA 525, 574, 681 stb.). Bár több műben is foglalkoznak a szerzők a honfoglalás témakörével (pl. RPHA 101, 661), a *Pannónia megvételéről* szóló versen kívül csak Kozárvári Mátyás *Régi magyaroknak első bejövésükről* való históriája (RPHA 1014, első kiadása: Kolozsvár, 1579 [RMNy 437]) tárgyalja a magyar történelem legkorábbi eseményeit. Annak ellenére, hogy nem tartalmaz akrosztichont, és hogy sorainak szótagszáma ingadozik, mint a későbbi hagyomány egésze, a Pannónia megvételéről szóló vers is írásban létrejött és hagyományozott, írott forrásra (a Képes krónikára) támaszkodó szöveg, az oralitásra jellemző formuláris stílus távol áll tőle.

A *Szabács viadala* és a *Pannónia megvételéről* szóló vers szembetűnő poétikai különbségei, ill. az alapján, hogy a két vers a 16. század harmincas éveinek végén meginduló, immár belső összefüggéseket mutató magyar nyelvű verses krónikahagyományhoz sem igen illeszthető hozzá, úgy tűnik, hogy a magyar nyelvű irodalom a 16. század harmincas évei előtt nem rendelkezett a verses krónika műfaját meghatározó megszokásokkal. Milyen minták után dolgozott a két korai szöveg szerzője?

A 16. század végéig létrejött magyar nyelvű verses epika német orientációjára többen is rámutattak.⁸² A német rímes krónikák hagyománya a 12. századig vezethető vissza (Dobozy 2002: 379). A műfajcsaládot a kutatás aszerint, hogy a rímkrónika mekkora terület és időszak történetét beszéli el, általában műfajokra tagolja. Mindkét szempontból legátfogóbb a világkrónika („Weltchronik”), ezt követi az egyetlen ország történetét bemutató helyi-, ország- vagy uralkodókrónika („Lokalchronik”, „Landeschronik”, „Königschronik”, „Fürstchronik” stb.), ill. az, amelyik egyetlen rend, város, uralkodó stb. történetét beszéli el (de Boor 1997: 164–186, Dobozy 2002: 382).⁸³

Az időben legkorábbi típus a világkrónika, az ebbe az műfajba sorolható, 1300 előtt írt öt szöveg (Kaiserchronik [1150 k.]; Sächsische Weltchronik [1230–1250 k.]; Rudolf von Ems, Weltchronik [1250 k.]; Jans Enikel, Weltchronik [1270 k.]; Christherre Chronik [1250–1288 k.]) vált az egész műfajcsalád modelljévé (Dobozy 2002: 383). Jans Enikel narratív szerkezetét és a kéziratok hagyományozódása tekintve is prototipikus, a következő száz év hasonló műfajú szövegeit meghatározó krónikája (Dobozy 2002: 383) a világ teremtésével és a legfontosabb ószövetségi történetekkel (Noé, József, Mózes, Dávid, Salamon és Sámson) kezdi az elbeszélést, ezt követi Nagy Sándor élete, Róma alapítása, majd Péter apostol története és számos szent legendája. A pápák és a római császárok katalógusát a Szaladin (1137–1193) egyiptomi szultánról szóló szövegrész, majd a három gyűűri példázata követi, végül – prózai formában – a birodalom uralkodóinak katalógusa (I. Károly frank császártól II. Frigyes német-római császárig), a Bamberg-ház genealógiája, és az a legenda olvasható, amely szerint Frigyes császár valójában életben van (Dobozy 2002: 385–386). A világkrónika tehát különféle szövegtípusokat épít magába, forrásai között ugyanúgy megtaláljuk az annaleseket, a legendákat, a humoros történeteket („schwänke”) mint a Gesta Romanorumot vagy az antikvitás legfontosabb történeteit elmesélő regényeket (Trója, Nagy Sándor...), a műfaj határa ezért elmosódott, világkrónika és verses regény gyakran egyazon kódexben hagyományozódik (Dobozy 2002: 391). Fontos jellemzője a műfajnak, hogy a szerzők a történetek szereplőit kortársakként kezelik, az ószövetségi szereplők Enikelnél lovagok, József és Potifárné története szerelmi szolgálat („Minnedienst”), Góliát a Dietrich mondakör óriásait idézi (de Boor 1997: 170, Dobozy 2002: 387).

A *Pannónia megvételéről* szóló vers ezzel a hagyománnyal, ill. az ebből kifejlődő, rövidebb szövegekkel tematikai szempontból jól párhuzamba állítható. A terjedelmét tekintve inkább a Rochus von Liliencron által négy kötetben kiadott (Liliencron [Hrsg.] 1865–1869), a sajtó alá rendező által történeti népéneknek (historisches Volkslied) elkeresztelt, de jórészt szerzőhöz köthető, gyakran nem éneklésre, hanem felmondásra szánt (Brednich 1974: 133–136, Müller 1974: 26–28, Völker 1981: 12) tudósító verseket tartalmazó korpuszba illeszkedő vers a honfoglalást szintén stilizáltan, kortárs díszletezéssel mutatja be. A – természetesen – keresztény magyarok hét vezérét kapitánynak, a Árpádot főkapitánynak nevezi.

A korai rímes krónikák jellemző versformája a kötetlen szótagszámú, 6–10 szótagos sorokból építkező párrím, e mellett – a későbbiekben – a kötött szótagszámú, 8/9 szótagos sorokat használó megoldás is megjelenik, ill. egyéni, egyetlen szerzőre jellemző versformák is előfordulnak. Beheim három krónikája például strófikus (metrumképlete: a8, a8, b8, b8, c7, c7), a Pannónia megvételéről szóló vers hetedik versszakához hasonlóan szintaktikailag gyakran nyitott strófákat ugyanakkor a

⁸² A részletes áttekintést ld.: Bognár 2016: 70–73.

⁸³ A műfaj európai kontextusához ld.: Metzner 1978: 623–643.

szervő éneklésre és (fel)olvasásra egyaránt alkalmasnak tartotta (Müller 1978: 678).

A Szabács száraz, a tények összefoglalására és az időrendnek megfelelő elbeszélésére koncentráló modorának ez a hagyomány persze csak távoli rokonát adja, de a műfajcsalád későbbi darabjai már jobban hasonlítanak a magyar nyelvű töredékre. Ottokar aus der Gaal ('Ottokar von Steiermark', 1260 k.–1321 k.) csonkán maradt, de így is közel 100.000 soros, Ausztria történetét a középpontba állító krónikája (Steirische/Österreichische Reimchronik) már a mai értelemben vett történeti munka, amely forrásokra támaszkodva (a legfontosabbakat ld.: Seemüller 1890–1893: LIX) a 13. század közepétől a 14. század első évtizedéig lejátszóó események pontos elbeszélésére törekszik (Liebertz-Grün 1984: 101–102).

A mű jellemzően néhány száz sorból álló, egymástól jól elkülöníthető epizódokból épül fel. Az első magyar vonatkozású szövegrész – a 6227–8227. sor – Ausztria és Magyarország 1260–1261 közötti kapcsolatát tárgyalja, ennek első, tartalmi alapon elkülöníthető szövegegysége (6227–6490. sor) a II. Ottokár cseh király és osztrák herceg, ill. IV. Béla magyar király közti feszültség történetét dolgozza fel. Az ilyen és ehhez hasonló epizódok viszonylag könnyen kiemelhetők a szövegből, az új tartalmi egységet a szerző gyakran valamilyen formulával (itt: „ich wil iu aber mēre sagen” [Seemüller 1890–1893: 82]) vagy határozószóval (nū ['most', 'ekkor'], dar ['oda', 'ahova'], hie ['itt'], dô ['de']⁸⁴ stb.) tartalmilag is elkülöníti a megelőző gondolati egységtől, a fejezeteket a másolók a kritikai kiadás által ismert nyolc kéziratban (Seemüller 1890–1893: VII–XXV) iniciáléval indítják (Seemüller 1890–1893: VII, X, XIII, XVI, XIX, XXII, XXIII).⁸⁵

Ottokar krónikája a 15. században a bajor-osztrák területen népszerű lehetett, a kritikai kiadás által feldolgozott nyolc másolatból mindössze egy – töredékes – pergamenkódex származik a 14. századból, a többi hét papírkézirat 15. századi, bajor-osztrák nyelvterületen keletkezett szöveg (Seemüller 1890–1893: VII–XXV, Liebertz-Grün 1984: 104), a később előkerült berlini és müncheni pergamentöredékeket a 14–15., ill. a 14. századra datálja a szakirodalom (Päsler 2003: 202, Schneider 2005: 59), míg a lüneburgi papírkézirat 1466-ra keltezhető (vö.: Handschriftencensus). Érdekes, hogy a mű egyik, ma a stockholmi nemzeti könyvtárban őrzött, 1400 körül keletkezett (Kurras 2001: 77) kézírata (Stockholm, Königl. Bibl., Cod. D 1333) Seemüller szerint talán 1510-ben, a Mátyás király által összegyűjtött könyvtárból került I. Miksa császár udvari történészének, Johannes Cuspinianusnak a birtokába. A könyvfedél külső oldalán két soros, alig olvasható szövegrész maradt fenn, amelynek első sorából a Kunig... von Ung..., második sorából a Der Beheim... szavakat, ill. szótörmelékeket betűzi ki Seemüller (Seemüller 1890–1893: X–XI).

A rímes krónika műfaja Mátyás király környezetében persze attól függetlenül ismert kellett hogy legyen, hogy a stockholmi kézirat valóban az uralkodó könyvtárának állományába tartozott-e. Ilyesmi lehetett az a rímes, német nyelvű elbeszélő költemény is, amelyet („rhythmos Germanica lingua

⁸⁴ A magyar-osztrák viszonyt tárgyaló első rész további, a „dô” határozószóval kezdődő fejezetei: 6500., 6692., 6776., 7066., 7724. sor. A szót itt és a továbbiakban mindig de kötőszóval fordítjuk. A német kifejezés pontos jelentéstartománya: 1) da ['ekkor', 'itt', 'mivel', 'ott', 'akkor', 'amikor', 'ezért' stb.], damals ['akkoriban'], darauf ['rá', 'erre', 'arra', 'ezen', 'másnap', 'azon'], aber ['azonban', 'de', 'pedig', 'ugyan', 'habár', 'hanem' stb.], doch ['bár', 'pedig', 'mégis', 'de', 'hiszen' stb.] 2) als ['mint', 'vmi-ként', 'amikor' stb.], 3) kérésként („wie dô?”) wie nun? ['most hogy?']; de a kifejezés „gyakran csak a beszéd továbbhaladásának jele” (Lexer [hrsg.] 1872–1878).

⁸⁵ A műnek ma tizenegy kéziratát tartjuk számon (vö.: <http://www.handschriftencensus.de/werke/602>) de az utóbbi időben előkerült három kézirathoz (Berlin, Geh. Staatsarchiv Preuß. Kulturbesitz, XX. HA Hs. 34, Bd. 5; Lüneburg, Ratsbücherei, Ms. Hist. C 2° 37; München, Staatsbibl., Cgm 5249/24a) nem sikerült hozzáférnünk.

compositos”) Mátyás színe előtt olvasott fel vagy fejből elszavalt („recitavit”), nem pedig elénekelt költője (Galeottus Martius Narniensis 1934: 21), de ismertek kellett hogy legyenek a műfaj kiemelkedő képviselője, a Cillei Ulrik, majd V. László szolgálatában megfordult Michel Beheim (1420–1470) magyar vonatkozású, a Mátyás körüli eseményekkel foglalkozó szövegei is.

Beheim, a takácsból lett költő (IX.) Konrad von Weinsberg (1370 k.–1448), Zsigmond, majd Albert király kamarásának szolgálatában kezdte meg pályáját, pártfogója halála után többek – köztük I. Keresztély dán király – szolgálatában is megfordult. 1456-ban Cillei Ulrik gróf szolgálatába szegődött, akivel még ugyanabban az évben csatlakozott a Belgrád felé induló V. Lászlóhoz, majd Cillei halála (1456. november 9.) után a király kíséretében maradt, akit a következő évben Bécsbe majd Prágába is követett (Bleyer 1902: 21–26, Müller 1978: 672–674). „Ebben az időben, nem ritkán a király egyenes felszólítására, élénk költői működést fejt ki; a király íze szerint, ha a magyarokról énekelt, de udvaronczi és huszita alattvalói tetszése ellen” (Bleyer 1902: 26). V. László szolgálatában a Cillei megölésétől Hunyadi László kivégzéséig (1457. március 16.) tartó, ill. az azt követő időszakot több versében is feldolgozta, élesen bírálva a Hunyadiakat.⁸⁶ A több rövidebb tudósítóvers mellett Beheim három hosszabb rímes krónikát is szerzett (Buch von den Wienern [1462–1466]; Buch von der Stadt Triest [1464–1466]; Pfälzische Reimchronik [1471]). Ezekben a munkákban – a rövidebb politikai verseihez hasonlóan – a szerző a korszak részben saját maga által átélte, részben másoktól hallott eseményeit időrendben haladva meséli el. Mint Ottokar munkája, ezek a művek is kisebb egységekre tagolódnak, az olykor 20–30, olykor néhány száz sorból álló fejezeteket a szerző jellemzően címekkel is tagolja, a fejezet első, a kéziratokban iniciáléval kiemelt sora gyakran itt is határozószóval (also ['tehát'], nun ['nos'], aber, doch, do ['de'] stb.) kezdődik,⁸⁷ a kezdősor utalhat arra, hogy a következő rész egyik szereplőjéről korábban már volt szó (pl.: „Der selbig zirkendorffer und...” [Karajan (Hrsg.) 1867: 97]).

Ha a *Szabács viadalát* és a *Pannónai megvétéléről* szóló verset ebben a műfaji környezetben vizsgáljuk, akkor a két korai szöveg több sajátossága is kontextust nyer. Az utóbbi esetében a sorok ingadozó szótagszámához és a későbbi hagyományban ritka, versszakokat összekötő soráthajláshoz kapunk párhuzamot, míg a Szabácshoz talán textológiai szempontból is közelebb kerülhetünk. Egyrészt világos, hogy a ránk maradt emlék elől hiányzik valamennyi szöveg (az első sor felülmondott kifejezése alapján erre már Thaly rámutatott [Thaly 1872: 9–10]), de a lejegyzés módja (a másoló a levél jobb hasábjára kezdi írni a verset), ill. a 150 sor tartalmi koherenciája alapján úgy tűnik, hogy a *Szabács* mégsem klasszikus értelemben vett, a hordozó fizikai sérülésével előállt töredék. Ha a *Szabács*ot hosszabb rímkrónika egy fejezeteként képzeljük el, egyszerre tudjuk magyarázni a szöveg töredék jellegét, a történet ennek ellenére megfigyelhető teljességét és – talán – a nyelvemlék első szavát. A de szó a nyelvemlékben való előfordulását vizsgálva Imre Samu bizonytalan, egyrészt szembeállító szerepet tulajdonít neki, másrészt megállapítja, hogy jelentése nem minden esetben határozható meg. „Nem eléggé világos a De szerepe a következő mondatban: Hayokath mond arokba vontathny kwrnywl pattantywkwal falat bontathny De ment az hayokoth fel vontata Sok felwl Sabach falath bontata (13–6). A két mondat között tartalmi szempontból nincs ellentét, s a de kötőszónak véleményem szerint itt inkább erősítő, nyomósító szerepe van” (Imre 1958: 212). A de

⁸⁶ A Hunyadiakhoz kapcsolódó verseket részletesen feldolgozza Bleyer 1902: 364–558.

⁸⁷ A Pfälzische Reimchronik kiadás segítségével tanulmányozható II–III. könyvének következő fejezetei kezdődnek a „doch”, „aber”, vagy „do” szavakkal: 527., 604., 612., 633., 690., 720., 737., 987., 1008. strófa (a szöveget kiadta: Hofmann 1863).

szembeállító szerepű használatára Imre a 69–71. sort hozza példának. A de szó ebben az esetben valóban hordoz szembeállítást, ugyanakkor érdekes, hogy az idézett hely a szöveg talán legélesebb tartalmi cezúrája is egyben. A megelőző részben – a 70. sorral bezárólag – a cseh vitézek meggon-
dolatlan támadásáról és sokuk a vakmerőség miatt elszenvedett haláláról van szó, a 71. sortól viszont Ali bég csapatának megérkezésére tér át a költő úgy, hogy a tematikai váltást két egész sorral készíti elő (Ezt mi hagywk mynd vgyan azonba / Mert semmit nem hoz nekwnk hazonba [69–70.]), ezt követi az új tartalmi egység első sora (De yelenchw Alybeg ywueseth [71.]). A megoldás – az előbbi fejezet lezárására való reflexió, majd az új szövegrész szembeállításként is értelmezhető szóval való felvezetése – Beheim krónikáiban is előfordul. A Pfälzische Reimchronik 611. strófája a Wie die marggrauischen uffbrachen című fejezet zárata. A történet elbeszélése a hat soros versszak negyedik soránál véget ér, következik a fejezetet lezáró, és az új témát felvezető két sor (nun hoe-
rent von den dingen, / wie sie furbass ergingen [‘most halljunk a dolgokról, / ahogy a továbbiakban megestek’]), ezután az új fejezet címe olvasható (Von den kuntschafftern), amely bevezeti a szem-
beállító értelmű kötőszóval indított új tartalmi egységet (Aber herr Fridrich der menlich [‘de a férfi-
as Friedrich úr’]. Hasonló megoldást használ Beheim a 689–690. strófa találkozásánál, ahol a fejezet lezárásának formulája talán még közelebb áll a Szabácsban olvasható két sorhoz (lezáró formula:
nun lass ich es bleiben / furbasser wil ich schriben [‘most hagyom ezt / és a továbbiakról fogok írni’], fejezetcím: Von der ordnung zu dem stryt, a következő fejezet első sora: Do ward zu dem strit
vnd gevecht [‘de a viszályba és csatába (lett küldve)’]). Lehet, hogy igaza van Imre Samunak, és „el-
lentétes mellérendelést láthatunk a nyelvemlék első mondatában” (Imre 1958: 212), de a párhuzamok alapján az is felvethető, hogy a szöveg elején olvasható „de” szó tartalmatlan, a beszéd tovább-
haladásának jeleként funkcionál, az új tartalmi egység elkülönítését szolgáló formula.

A nyelvemlék másik, ebben a kontextusban talán jobban érthető szövegrésze a negyedik hasáb első felének első sorában olvasható, a kutatás által eddig egyáltalán nem vizsgált, pedig talán a szö-
veggel egy időben a papírra került sorszám („52.”). Ha a töredéket rímes krónika egy fejezeteként értelmezzük, a nyolcadrét hajtott levél üresen maradt külső borítójára odaírt sorszám talán úgy értel-
mezhető, hogy azzal az kéziratot létrehozó személy a részelt a mű egészén belüli helyét rögzítette (a német krónikák fejezetei nem szoktak sorszámot kapni, így a szám, ha igaz, inkább a krónika meg-
felelő oldalszámára utalhat).

4.5.1.3. Verselés

A Szabács *viadala* verselését tekintve is nagyban különbözik a 16. század históriás énekköltészetétől. A megszokott négyes bokorrímmel szemben párrímet alkalmaz, és rendszeresen elkerüli a 16. század históriás énekköltészetének egészét meghatározó (mert a szóbeli költészeti hagyomány párhuzamosságaitól elválaszthatatlan) ön- ill. morfémárímet. Ez a megfigyelés teljes összhangban van azzal, hogy a vers nem kapcsolódik az orális epika énekhagyományához, hanem írásban megfogalmazott, felolvasásra vagy magánolvasásra szánt mű.

Az elég pontosan szótagszámláló verselésű szöveg 150 sorából mindössze 20-ban van szótagszám-
hiba. A szótagszámlálás máskülönben majd csak a 16. század harmincas–negyvenes éveiben válik uralkodó tendenciává a magyar költészetben.

A vers tíz szótagos sorfaja is különbözik a 16. század históriás énekeiétől. A csaknem kétszáz e mű-
fajba sorolható szöveg közül kivülről mindössze hat használ tízes sorfaját. Metrikai elszigeteltségét

tovább növeli az a tény, hogy míg a hat tíz szótagos sort alkalmazó vers mindegyike két félsorra tagolja a rendelkezésre álló szótagokat (4+6 ill. 5+5 arányban), addig a Szabács viadala metszetet egyáltalán nem használ.

A versformát a magyar hagyomány felől megközelítő kutatók nem jutottak eredményre. Szilády Áron szerint „az ének sorai nagyobb részt tíz szótagúak; de van néhány kilenczes, valamint tizenegyes, sőt egy tizenkét szótagból álló sor is, melyek az érezhető rhythmushoz képest négy-négy szótagú ütemekre oszlanak, míg az utolsó tag a sor hosszúságához képest 1–4 szótag között változik” (RMKT 16, 1: 285). Ezzel az értelmezéssel szemben Gábor Ignác – az időnként megjelenő hangsúlytalan sorkezdeteket, az ún. ütemelőzőket nem számítva – minden sorban három, szótagszám tekintetében szabad ütemet vél felismerni, így olvasva a vers ritmusa szerinte „minden nehézség nélkül gördül véges-végig”.⁸⁸ Horváth Cyrill a Szilády-féle értelmezést veszi át, de – „mivel a negyedik szótag a legtöbb sorban nem szóvég is egyúttal” – megjegyzi, hogy „az ének sorainak négy ütemre való bontása szintén nem tartozik a lehetetlenségek közé”.⁸⁹ Horváth Cyrilltól eltérő felosztással, de szintén négy ütemre tagolná a vers sorait Vargyas Lajos, szerinte „csak ez a megoldás lehetséges, mégpedig a metszet belső váltakozásával”.⁹⁰ Horváth János – észlelve a korábbi értelmezések önkényességét (a Szabács viadalának „bizonytalan szerkezetű tízes” sorfajáról „semmiféle spekulációval sem lehet valami határozott megállapodásra jutnunk” [Horváth J. 1928: 265]) – végső lehetőségként időmértékes lejtést igyekszik kimutatni a szövegben. Kísérletének eredménye, hogy a jambus „bár döcögősen, de mindenesetre következetesebben végigvihető, mint bármely eddigi kísérletünk” (Horváth J. 1928: 267).

*

A *Pannónia megvételéről* szóló vers metrikai szerkezete legalább ennyire idegen a későbbi hagyománytól. Azt, hogy éneklésre vagy olvasásra, felmondásra készült-e a szöveg, nem lehet teljes biztonsággal megállapítani,⁹¹ de a vers több sajátossága is azt erősíti, hogy a *Szabács*hoz hasonló, első sorban felmondásra vagy olvasásra szánt költeményről van szó. Az S1 változat alapján 39, az ehhez

⁸⁸ Gábor 1908: 238–241. Pl.:

„De az || fellyülmondott | Pál, | Kenézy,
Ároknak | mélységét | igen nézi;
Ki || Szabács | erős voltát | elméllé:
Honnég | minemő álgyu | kell mellé.”

⁸⁹ RMKT 16, 1²: 474–475. Pl.:

Egy idén | nagy jeles || strumlást | tőnek,
Azzal | magyarok || jó nevet | vőnek.
Kin hát | cseh vitéz | népek nem | voltak,
De azokba | osztán || sokan | holtak.”

⁹⁰ Vargyas 1952: 113–116. Pl.:

„Egy idén | nagy jeles || strumlást | tének,
Azzal | magyarok || jó nevet | vőnek.
Kin hat cseh | vitéz | népek nem | voltak,
De azokba | osztán || sokan | holtak.”

⁹¹ Gálszécsi István 1536-os énekeskönyvének (RMNy 18) szövegei vagy Armbrust Kristóf Gonosz asszonyembereknek erkölcséről való éneke (RPHA 591) biztosan éneklésre (is) szánt szövegek voltak, annak ellenére, hogy a sorok szótagszáma erős ingadozást mutat.

esetleg hozzáilleszhető Horvát-féle három záróversszakkal együtt 42 strófás szöveg négy soros versszakokra tagolódik. A versszakok izo-ríműek és egy kivétellel – a 7. versszakot soráthajlás köti össze a következővel – mondathatárral zárulnak, a rímelés morféma szintű nyelvi elemek egyezésén alapul. A vers hangsúlyos, a sorok szótagszáma 6–12 között szabadon változik, de a szélső értékek ritkák.⁹²

A felsorolt tulajdonságok alapján a *Pannóniai ének* a hasonló műfajú, 16. századi magyar versanyag metrikai megszokásai felől csak részlegesen értelmezhető. Ehhez a korpuszhoz kapcsolja a szöveget izostrófikus jellege és az egyeduralgató morféma szintű rímelés, a sorok kötetlen, ill. bizonyos határok között szabadon változó szótagszáma viszont a tudósító szövegek korpuszán belül egyedülállónak teszi a verset. A változó sorhosszúság tekintetében a szöveg legközelebbi párhuzama a – talán német metrikai és műfaji mintát követő (Bognár 2016: 75–82) – *Katalin legenda* (RPHA 609), ill. a biztosan német anyanyelvű szerző – Armbrust Kristóf – előbb feltehetően németül megírt, majd németből magyarra fordított *Gonosz asszonyemberek erkölcséről való éneke* (RPHA 591).

4.5.1.4. Információtörténeti pozíció

A kortárs vagy régmúlt eseményekről tudósító, feltehetően komoly múltra visszatekintő (vö.: RPHA 3224, 3227, 4015, 4040), de korábban – úgy tűnik – az írástudók által lenézett⁹³ oralitásban hagyományozódó műfaj a 16. század harmincas éveitől nem mutat belső összefüggéseket. Mindössze két szöveg alapján persze csak annyi állapítható meg, hogy a két szerző meglehetősen eltérő metrikai modellből indult ki, de ha a később létrejött versanyagot is bevonjuk az összehasonlításba, már egyértelművé válik a két korai szöveg elszigeteltsége.

Az RPHA nyilvántartása szerint a 16. század végéig összesen 174 – világi vagy vallásos tematikájú – história szövege maradt fenn legalább töredékesen. A korpusz formai tekintetben meglehetősen egységes, az adatbázis készítői a versek 96%-át (168 szöveg) „szótagszámláló, izostrófikus vers”-ként jellemzik, a teljes anyag több mint 93%-a (163 vers) bokorrímes, a rímek szinte kivétel nélkül morfémaszintű megfelelésre épülnek, 140 vers (80%) kolofonnal zárul, 114 vers (65%) tartalmaz akrosztichont.

Az elbeszélő műfajok nagyfokú formai homogenitását (nem számolva a töredékesen fennmaradt, ezért metrikai szempontból nehezen elemezhető, csak 18. század eleji lejegyzésből ismert Jajcai énekkel [RPHA 3227]) mindössze három korai szöveg bontja meg valamelyest. Az egyik az adatbázis által a strófikus versek közé sorolt, az egyház intézményrendszerétől független *Szabács viadala* (RPHA 245), a másik a szintén intézményfüggetlen, *Pannónia megvételéről* szóló vers (RPHA 376), a harmadik az egyház intézményrendszerén belül létrejött *Katalin-legenda* (RPHA 609), amelyet a repertórium nem a históriák között, hanem a vallásos → nem história → liturgikus vagy paraliturgikus eredetű → legenda műfajcsoportban tárgyal.⁹⁴

Míg a fent tárgyalt két korai szöveg egyike, a fonémarímre törekvő, felmondásra vagy olvasásra szánt, nem strófikus *Szabács* esetében még az sem bizonyítható, hogy a szerzőn kívül bárki elolvas-ta volna a művet, míg a *Pannónia megvételéről* szóló, ingadozó szótagszámú sorokból építkező vers, úgy tűnik, egyetlen példányban, egy latin nyelvű kódex vendégszövegeként maradt fenn, ad-

⁹² 6 szótagos sor: 1db; 7:2; 8:64; 9:52; 10:25; 11:8; 12:4.

⁹³ Vö. Tinódi Zsigmond király és császár krónikája (RPHA 867) c. munkájának végén olvasható Tar Lőrinc-epizód bevezető mondatával: „Énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt...” (RMKT 16, 3, 357).

⁹⁴ Ez utóbbi elemzését ld.: Bognár 2016: 75–82.

dig az 1530-as évektől kialakuló, szótagszámláló, strófikus énekverseket létrehozó megszokás hamar eljut a nyomtatottságig. Farkas András *A zsidó és magyar nemzetről* (RPHA 661) című, 1538-as munkája még ugyanabban az évben sajtó alá kerül (RMNy 25/2), de az igazi áttörést Tinódi életműve hozza meg, aki 1541-től (*Buda veszéséről és Török Bálint fogságáról való história*, RPHA 1237) folyamatosan írt, kortárs vagy régmúlt eseményekkel foglalkozó tudósítóverseit 1554-ben, kötetkompozícióba rendezve adja ki (Tinódi 1554) úgy, hogy ez a munka – a nagy számú kéziratos másolat, a későbbi nyomtatott kiadások és a műfajban alkotó szerzők számának (vö.: Bogáti Fazakas Miklós, Görncsöni Ambrus, Szőlősi István, Valkai András stb.) tanúsága szerint – a lassan formálódó irodalmi intézményrendszer egyik középpontjává válik.

4.6. Közmondás

4.6.1. Regula iuris (1484 előtt)

4.6.1.1. Forrás

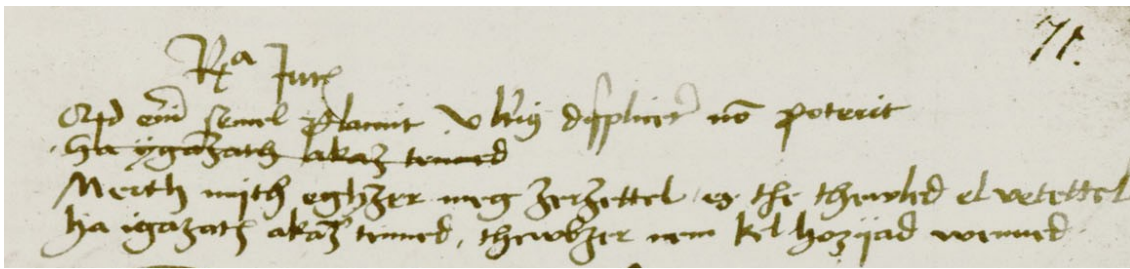
A latin jogi szabály VIII. Bonifác pápa 1298-ban kiadott Liber Sextus decretaliumának 21. jogi regulája („Quod semel placuit, amplius displicere non potest” [Bonifacius papa VIII. 1582: 803–804]), ill. ennek némiképp átalakított változata. A magyar szöveg és latin eredetije Magyi János ma a pécsi püspöki könyvtárban őrzött formuláskönyvének (jelzet: DD. III. 18) 71. lapján maradt fenn, a kódex több szövegrészletével együtt innen közölte először Kovachich György (Kovachich 1799: X–XI) és – fényképhaszónmásban – Dézsi Lajos (Dézsi 1912: 50). A regulát elsősorban úgy szokás érteni, hogy az az egyszer elfogadott dolgok visszavonhatatlanságának elvét hangsúlyozza (vö. pl.: Shumaker–Longsdorf 1901: 765; Liebs [Hrsg.] 2007: 202, 418), a magyar fordítás a jogszabály jelentésárnyalatai közül az átruházott magántulajdon visszaszerzésére irányuló kísérlet tilalmas voltát domborítja ki. Mivel a regula az 1484. évi formulák után következik, a vers talán ebben az évben került a kódexbe (RMKT 16, 12: 476–477). A szöveget a szakirodalom – az RMKT első kötetének második, Horváth Cyrill-féle kiadása óta (RMKT 16, 12: 476) – Magyi János szerzeményeként tartja számon, holott a jogszabályt a kódex összeállítója csak bemásolta a formuláskönyvbe (Kertész 2009: 249).⁹⁵ A vers latin eredetijével együtt, megőrizve a lejegyző által kialakított sorokat (Dézsi 1912: 50):

Regula Juris

Quod enim semel placuit. Ulterius displicere non poterit

Mert mit egyszer megszerzettél, és tetőled elvetettél,
Ha igazat akarsz tenned, többszer nem kell hozzád venedd.

⁹⁵ A latin jogszabály után a másoló a Ha igazat akarsz tenned szövegrészt jegyzi le, majd – észrevéve a hibát – a lejegyzett szavakat áthúzza és előlről kezdi a vers másolását.

Betűhű átirat

Regula Juris

Quod enim semel placuit. Ulterius displicere non poterit

<ha ýgazath akaz[!] tenned>

Merth mjth eghzer meg zerzettel, es the thewled el vetettel

ha igazath akarz tenned, thewbzer nem kel hozjad wened.

A verssorként értelmezett egységeket Magyi – csakúgy, mint a latin leoninus esetében – tipográfiai eszközökkel (sorkezdő nagybetű, sortörés) elkülöníti, az első és harmadik rímpozíciót követő, metszatként felfogott szintaktikai szünetet tagolójellel (virgula és pont) kiemeli, a következő, a leoninus második félsorának tekintett szintaktikai egységet pedig kisbetűvel kezdi.

4.6.1.2. Műfaj

Az első részben magyar nyelvű közmondásgyűjteményt, mint ismeretes, Baranyai Decsi János tette közzé 1598-ban (Baranyi Decsi 1598). A címlapon olvasható ötezer helyett valójában 4795 jellemzően háromnyelvű (görög–latin–magyar) tételben összesen 4827 magyar közmondást tartalmazó (Paczolay 2000) kiadvány Erasmus hasonló munkájának Hadrianus Junius, Joannes Alexander Brassicanus és Gilbertus Cognatus közmondásaiból is válogató 1574-es, bázeli kiadása után készült fordítás (Tolnai 1911: 223–224), de a szerző a „szólásokat nem szó szerint fordítja magyarra, hanem lehetőleg a magyar köznyelvből keresi meg hozzá a többé-kevésbé találó magyar változatot” (Klanciczay [szerk.] 1964: 435–436). A kiadvány anyaga verstörténeti szempontból kevésbé érdekes, a Baranyai Decsi által összegyűjtött szólások legnagyobb része semmiféle metrikai rendezettséget nem mutat, de a versesség felé elmozduló közmondások is legfeljebb a szintaktikai párhuzamosság minimumát érik el: az első mondatrész szerkezetének egyszeri ismétlését.⁹⁶

A Baranyai Decsi által összegyűjtött anyag, a verses megformáltság hiányát tekintve, reprezentatívnak mondható, a ránk maradt adatok tanúsága szerint a 16. század végéig a közmondás műfaja magyar nyelven prózai formájú. Igaz ugyan, hogy a régi magyar versanyag gyakran beépít közmondásokat, amelyek így – olykor – metrikai szerkezetre tesznek szert,⁹⁷ de nincs nyoma annak, hogy

⁹⁶ Pl.: „Sem elei sem vtólyla.” vagy „Sem füle sem farka.” (Baranyi Decsi 1598: Chiliadis I, Centuria I, Decas II, 4). A közmondások, szólások ütemezésének kérdésével (vö.: Arany 1856: 219–259; Horváth J. 1958: 869–907) nem foglalkozom, mivel a verssorként felfogott szövegegységek ütemszerkezete – ismétlődés hiányában – objektív eszközökkel nem vizsgálható.

⁹⁷ Tinódi Cronicájában Paczolay Gyula összesen harminc közmondást és szólást azonosít (Paczolay 2008). Például (Paczolay 2008: 118–119):

1) Az mi az Chyaßare adnak Chyaßarnak,
Az mi Istent Illet Istennek adnak.

2) Az kit akar Isten földén meg büntetni,

ezek az elvileg önállósulni képes versrészletek függetlenednének, és verses formájú közmondásként a közköltészetben élnének tovább.

Olyan verses formájú mondás, amely közköltészeti jelleggel hagyományozódott, a 16. század végéig kettő akad. Az időben korábbi Heltai Gáspártól származik, aki Johann Spangenberg vigasztaló könyvecskéjének (Spangenberg 1551) fordításában idézi, majd át is írja a közkedvelt mondást (Heltai [szerk.] 1553: D2, D4). A Három dolog kínoz engemet (RPHA 521) kezdetű szöveg tehát a *Drei Ding ligen mir hart an...* incipitű, Spangenberg munkájában is olvasható, elterjedt német Spruch (Heltainál „Közbeszéd”) magyar fordítása (Spangenberg 1542: A8r; RMKT 16, 6: 112).⁹⁸

Dreü ding ligen mir hart an
Ich muß sterben vnnd waiß nicht wann,
Ich fare, vnnd waiß nich wohin,
Wie kan ich ym[m]er frölich sein.

Három dolog kényoz engemet,
Halnom kell, s nem tudom az időt;
Elmegyek, nem tudom a helyet,
Hogy vennék valamely jó kedvet?

A *Víg vagyok és nem szomorkodom* (RPHA 1484) kezdetű vers német eredetije Spangenberg szövegében nem szerepel, ő csak annyit jegyez meg a négysorost követő prózai megjegyzésben, hogy a *Drei Ding liege mir hart an...* kezdetű vers „pogány mondás, amelynek minden kereszténytől távol kell maradnia, mivel mi [a keresztények] pontosan tudjuk, hogy hova megyünk” (Spangenberg 1542: A8r). Spangenberg utasítását Heltai is átveszi, de a prózai elmarasztalás után – akár csak Luther – arra is igyekszik útmutatással szolgálni, hogy a „széles, vak és visszafordult világ” a négy soros versezet mondanivalóját hogyan fejezze ki helyesen. Luther és Heltai átdolgozásai (RMKT 16, 6: 330; RMKT 16, 6: 112):

Ich lebe, und weiss nicht wie lange,
Ich sterbe und weiss nicht, wenne,
Ich fahre, und weiss, Gott lob, wo hin,
Mich wundert, dass ich noch traurig bin.

Víg vagyok és nem szomorkodom,
Halnom kell ezt igen jól tudom;
De mivel tudom hova megyek
Ezért vészek igen jó kedvet.

A műfaj másik előfordulása a Zay-ugróci levéltár egy kéziratának ismeretlen szerzőtől származó, Angyalnak tetszik az ember, ha véle szólasz (RPHA 98) incipitű verse. Az íráskép és a rímelés alapján talán csak a 17. századra datálható szöveg egy (vagy három egy strófás) latin paraliturgikus

Annak eßét ßokta előßer el veni.

A feltűnően sok közmondást mozgósító, korábban ismeretlen szerzőségű (vö.: RMNy 842), az RPHA-ban Török császárok krónikája (RPHA 156) címmel szereplő história Baranyai Decsi János munkájának látszik lenni (Holler 2001).

⁹⁸ A német szöveg latin nyelvű mintáit – Reinhold Köhler nyomán – Szilády Áron a 12. századig vezeti vissza (RMKT 16, 6: 329–331).

verssel (inc.: Vide a Deo gratus) együtt, egy különálló papírlapon maradt fenn (Kőszeghy 1989a: 100). Hogy a vers elterjedt lett volna, persze itt sem tudjuk bizonyítani, de az egy lapnyi kéziratról esetleg feltehető, hogy magánhasználatra szánt gyűjtemény (RMKT 16, 6: 383):

Angyalnak tetszik az ember ha véle szóllasz,
De ha meghányod veted magadban, látod őtet hogy ravasz,
Dolgaiban változandó mint az tavasz,
Titkon téged úgyan megmar mint az nagy kuvasz.

Heltai a német hagyományban gyökerező két versét és a Zay-ugróci levéltárban fennmaradt szöveget nem számítva a 16. század végéig létrejött magyar nyelvű versanyagtól mind formai, mind tartalmi tekintetben idegen, verses formájú jogszabály műfaji és metrikai szempontból egyaránt jól illeszkednek a korabeli német megszokásokhoz. A Spruch (közmondás, szólás) fogalmát a 12. században megjelenő, a Minnesangtól tartalmi és formai jellemzőit tekintve elkülönülő költészet meghatározására 1833-ban Karl Simrock vezeti be az irodalomtudományba. A spruchköltészet (Spruchdichtung) jellemzően didaktikus vagy polemikus-szatirikus szövegei kezdetben énekversek voltak (ezek – Hermann Schneider nyomán általánossá vált – összefoglaló elnevezése a Sangspruch), a nem énekelt közmondások, szentenciák csattanós, epigrammaszerű megfogalmazására használt Reimpaarspruch (vagy Reimspruch) a 13. század elején működő vándorköltő, Freidank munkássága nyomán válik elterjedté a német irodalomban (Boor 1957: 411–416, Jávor–Szerdahelyi 1992: 484–485).

Freidank műve, a hozzávetőleg 5000 soros Bescheidenheit ('A helyes viselkedés ismerete') valamikor a 13. század első felének közepe táján jöhetett létre. A korszak legfontosabb témáit körüljáró epigrammákat egy korai szerkesztő – talán maga a szerző – tematikus fejezetekre tagolta, az ezt továbbörökítő kéziratcsoport alapján a modern edíciók – Wilhelm Grimm 1834-es kiadása óta – 53 részre osztják a vallásos és világi kérdéseket egyaránt tárgyaló, a késő középkori német olvasókörében nagy népszerűségnek örvendő munkát (Grimm [Hrsg.] 1834, Bezenberger [Hrsg.] 1872).

A Freidank által használt – feltehetően népi előzményekre visszavezethető – forma meglehetősen egyszerű: a Reimspruchok szótagszámkötöttséget és belső tagolódást nem mutató rímes sorpárokban fogalmazzák meg az élet egyes területeiről – például a részegségről – elmondható legfontosabb tudnivalókat (Bezenberger [Hrsg.] 1872: 152):

Trunkenheit is selten guot,
si tobet und velschet wisen muot;
si ist ein roup der tugende gar,
si ist todes bilde; nemt es war.

A Freidank kidolgozta forma népszerűségét, a több mint 130 fennmaradt kéziraton túl, a Bescheidenheit szövegtörténete is világossá teszi. A mű hamar önálló életet kezd élni, az eredeti versek ismeretlen szerzők hasonló munkáival egészülnek ki, a mondásokat gyakran latinra fordítják (ezek formája mindig a leoninus).⁹⁹

⁹⁹ A mű kritikai kiadása a más szerzőktől származó kiegészítéseket függelékben közli (Bezenberger [Hrsg.] 1872: 233–245). A német és a latin szövegek metrikai megfeleltetésére kétféle gyakorlat alakul ki: ha a hexameter végrímes, akkor egy hexameter egy német verssornak felel meg, ha a hexameter belső rímes, akkor egy német

A Freidank munkássága nyomán kibontakozó, népnyelvű gnómaköltészet a 13. század közepére – a Bescheidenheit szöveghagyományától immár függetlenül – a német irodalom elterjedt műfajává válik. A középkor és a kora újkor nagy népszerűségnek örvendő, későantik eredetű, a 8–18. században iskolai tananyagként funkcionáló szentenciagyűjteménye, a négy könyvre tagolt, összesen mintegy 150 hexameterpárból álló *Disticha Catonis* (röviden: *Cato*; legjobb magyar kiadása: Némethy [ed.] 1892) első német nyelvű fordítása nem sokkal 1250 után keletkezett. A latin szentenciákat a német fordítás jellemzően négy soros, párrímes gnómákkal adja vissza, és ez a megoldás válik a német *Cato*-fordítások bevett formai megoldásává, csakúgy, mint a *Cato* kiegészítéseként a 12. században létrejött, rímes hexameterekből felépülő, részben már nem erkölcsi útmutatást, hanem illem- szabályokat tartalmazó *Novus Cato* (vagy – a szöveg első szava alapján – *Facetus*) a 14. századtól meginduló német fordításainak metrikai keretévé (Baldzuhn [Hrsg.] o. J., Zarncke 1852, Boor 1962: 386–391).

A hasonló műfajú német nyelvű versek a késő középkori Magyarországon sem voltak ismeretlenek. A magyar királyság területén fennmaradt, első német nyelvű formuláskönyv (Kőszeg, 1560) a különböző jogeseteknél kiállítandó iratok állandó szövegrészein, ill. az ezek kimásolásához felhasználható oklevelek gyűjteményén túl három – számos forrásból és változatban ismert – *Srpuch*-ot is tartalmaz (Mollay 1988: 356–357; ld. még: Bariska 2013: 384–388):

1)
Frisch, Frey, Frölich, Freunlich vnnd Frumb
Ist Aller khauffmans Bursch Reichtumb.

2)
Herren dienst vnnd Apriln Wetter
Frauen [har] lieb vnnd Rosen pleter
Wirfl vnnd Kharten spiell
Verkert sich oft manig vill.

3)
Wen ein Student wierd geborn
seind ihm drey paurn Auß erkhorn
Der Erst der ihm ernerth,
Der Ander der fur ihm in die höll fert,
der dritt der ihm ein schönes Mädlein helt,
Ein Madlein bey AchZehen Jahn,
sol man einen studenten SParrn.¹⁰⁰

sorpárt helyettesít (Bezenberger [Hrsg.] 1872: 233, 240):

Wer wiechen wyl dem czukunftigen czoren
Der volge nach cristo vnd seynem orden;
Credere venture quisquis vult iudicis ire
Debet post cristum filiatis passibus ire

Woelch weib den mund kiuwet
Der schad sich niuwet
Que mordet labium mulier uult vendere culum

Az Aranyasi Gellértfi János kódexeként számon tartott kézirat (Egyetemi Könyvtár, jelzet: Cod. Lat. 73.) ennél is szorosabb párhuzammal szolgál (a kódexről ld.: Csontos 1879: 69–83, Dankó [ed.] 1893: 465–484, Mezey [ed.] 1961: 124–129, Tóth P. [ed.] 2008: No. 73). A kis nyolcadrét alakú, Szepes megyei provenienciájú, a 15. század második felében összeállított papír kódexet Csontos „theologiai kézi könyv”-ként jellemzi, „melyben dióhéjban mindazon ismeretek foglaltatnak, melyekre egy papnak szüksége van”.¹⁰¹ A kódex 145r–166v levele kánonjogi és kazuisztikai ismereteket rögzít kérdés-felelet formájában. A hazugság erkölcsi következményeit tárgyaló résznél, a 150v lapon a következő, a 15. századtól adatható¹⁰² verset olvashatjuk (Csontos 1879: 75, Pukánszky 1926: 50; betűhű átírata [Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 73., 150v]):

Rede wenig und mach daz wor
 Borge venig und beczal daz gar
 Vil wisse und wenig sage
 Antwo[r]th nicht auf alle frage.¹⁰³

4.6.1.3. Verselés

A négy soros jogszabály precízen megvalósított szótagszámszerkezetű, nyolc szótagos, közép-metszetes sorokból épül fel, a sorok párosával rímelnek. Ha áttekintjük a versforma megjelenésének időrendjéről rendelkezésünkre álló adatokat, azt látjuk, hogy a képlet a 15. század nyolcvanas éveiben, magyar nyelven nem valószínű, hogy elterjedt volt. Az RPHA nyilvántartása szerint a 16. század végéig mindössze 35 vers használja a 4 × 8(4,4)-es strófaképletet, amely – a ránk maradt források tanúsága szerint – először 1544-ben tűnik fel (Ismeretlen, Uram Isten magasságban, RPHA 1427; legközelebb 1559-ben: Ismeretlen, Magasztallak, én Istenem, RPHA 850). Persze nem zárható ki, hogy a csak terminus ante quem datálható szövegek egy része korai, az a tény, hogy a nyelvemlékkódexek megőrizte, metszet nélküli vagy 5+3-as osztású nyolcasokban kifejezetten gazdag anyag nem tartalmaz hasonló versformában írt verset, mégis arra enged következtetni, hogy a forma később válhatott elterjedté. Ha nem csak a sorok szótagszámát és a metszet elhelyezkedését, hanem

¹⁰⁰ Érdekes, hogy az első név szerint ismert magyarországi német szerző Veit Huendler (1400 k.–1471 után) szintén formuláriumba jegyezte le – igaz általában prózai formájú – spruchgyűjteményét (Klosterneuburg, Augustiner-Chorherrenstift, Cod. 941, 330v–331v. Kiadása: Koller [ed.] 1796: 295–296. A gyűjteményről ld.: Pukánszky 1926: 66–67).

¹⁰¹ „A szorosan vett dogmaticát és egyháztörténetet kivéve, képviselve van itt ott a moralis, pastoralis, casuistica, canonjog, exegetica és liturgia, szóval mind azon theologiai disciplinák, melyeket a középkorban nálunk tanítottak. [...] Mind ezen czikkek, ha egy pap ismeretkörét nem is merítették ki, de a theologiai tudományoknak a középkorban oly jelentékeny contingensét képezték, hogy egy gyűjtéletes munkába összefoglalva theologiai kézikönyv számába esnek.” Csontos 1879: 82.

¹⁰² Wander 1905: 405. A közmondás Luthernél (Luther 1593: 444v) ilyen formán jelenik meg (a kiemelés tőlem: B. P.):

Es ist auff erden kein besser list,
 Denn wer seiner Zungen ein Meister ist.
 Viel wissen vnd wenig sagen,
 Nicht antworten auff alle Fragen.
 Rede wenig, vnd machs war,
 Was du borgest, bezale bar.
 Laß einen jeden seyn, wer er ist,
 So bleibstu auch wol wer du bist.

¹⁰³ A vers az Egyetemi Könyvtár legújabb katalógusában hibásan szerepel („Freude wenig und mach daz wor / Sorge wenig und begal daz wor...” [Tóth P. (ed.) 2008]).

– ráadásul – a rímképletet is felvesszük a vizsgált tulajdonságok közé, akkor még nagyobb a Magyi-kódex jogszabályának metrikai rokonalansága. Nem hogy a nyelvemlékkódexek korából nem ismerünk hasonlót, de a 16. század végéig is mindössze két a8(4,4), a8(4,4), b8(4,4), b8(4,4) metrikai szerkezetű vers maradt fenn, az egyik (Dobokay Sándor, Reád bízott nagy hatalmat, RPHA 1188) ezek közül is késői (1594 után keletkezett). A fennmaradt szövegek közül tehát hipotetikusan is csak egyetlen egyről, a 1561-ben kinyomtatott, ismeretlen szerzőtől származó, Úrnak végvacsorájára (RPHA 1448) kezdetű úrvacsorai himnuszról tehető fel, hogy korábbi, de a középmetszet – jellemző módon – ebben a versben is csak nagy nehézségek árán ismerhető fel.

Érdekes megfigyelni, hogy a verset egyébként sorokra tördelő másoló nem is a metrikai szerkezetnek megfelelő módon, hanem a latin mintát követve, két belső rímes hosszú sorként jeleníti meg a jogszabályt. A Magyi-kódexben fennmaradt latin regulaváltozat az eredeti alakot a jelentés minimális megváltoztatásával (a possum ige sorvégi, presens imperfectum alakja helyett futurum imperfectumot használ) úgy alakítja át, hogy a mondat két tagmondata a leoninus hexameter félsorait idézze.

A leoninus a késő középkor hasonló műfajú szövegeinek elterjed mértéke. Ha a rövid, megjegyzésre és pontos felidézésre szánt szöveg nem prózai formájú, akkor jellemzően a hexameter, ritkábban a disztichon, ill. ezek rímes, gyakran már időmérték nélküli változata szolgál a tartalom keretétül.¹⁰⁴ Talán e hagyomány hatásának köszönhető, hogy Magyi két belső rímes sorként értelmezte a verset.

4.6.1.4. Információtörténeti pozíció

Verses formájú mondással a 16. században ritkán találkozunk, de leggyakrabban ezek sem elterjedt, közköltészeti jelleggel hagyományozódó, hanem szerzőhöz köthető, egy példányban fennmaradt szövegek. Az egyetlen kivétel a Magyi-kódex jogi regulája, amely mind metrumában, mind abban, hogy másolatban maradt fenn elűt a hasonló műfajú szövegektől. A *Könyvecse az Szent Apostoloknak méltóságokról* egysoros Lucanus-fordítása (*Mely nagy volt Róma, az ő romlása jelenti*, RPHA 881), a Bornemisza két kiadványában is olvasható közmondás (*Az elefánt nagy, mégis megöletik*, RPHA 2052), a talán Széchy Tamástól származó sententia (*Nem mind szentek azok, kik a templom küszöbét nyomják*, RPHA 1073), vagy Szenci Molnár két sententiája (*Ritka az oly idő, ki ne legyen*, RPHA 1207; *A nagy urak udvarában a hit olyan*, RPHA 28) olyan eredeti, vagy latin minták nyomán létrehozott versek, amelyeket a fennmaradt adatok szerint a 17. század végéig senki sem másolt le. A közmondások popularizálódásának jelenségére majd csak a 17. századtól van példánk. Beniczky Péter Magyar Rithmusok (Beniczky 1664) című munkájának második részében, 250 Balassi-strófa terjedelemben közöl magyar közmondásokat. A közmondásgyűjtemény nagy népszerűsége tesz szert, a kiterjedt kéziratos hagyományozódáson (Tsorik András-ék. [1750–1751]; Nátly Ferenc-ék. [1795–1796]) túl latin fordítása és szlovák változata is fennmarad (RMKT 17, 12, 744–746), ill. Kis-Viczay Péter kiadványában (Kis-Viczay 1713) sorokra bontva, a megfelelő latin közmondások abc-rendjében közölve él tovább (ld. ehhez: Vadai 2012: 21).

¹⁰⁴ *Decretum versificatum* cím alatt a Magyi-kódex regulájához műfajában is hasonló, hexameteres jogi szabálygyűjtemény olvasható a frankfurti egyetemi könyvtár Ms. Praed. 134 jelzetű kéziratának 363–373. lapjain (<http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/msma/content/pageview/4006388> [2015. február 5.]). A vizsgált korszak hasonló műfajú, németországi emlékeinek átfogó, számos verses szöveget felsoroló katalógusát ld.: Stintzing 1867. A Magyi-kódex leoninusával formai tekintetben megegyező proverbiumokat közöl: Wackernagel 1843. Középkori latin közmondások gyűjteményes kiadását ld.: Werner 1912.

4.7. Epigramma

4.7.1. Pesti Gábor versei

4.7.1.1. Forrás

A bécsi humanista, Johannes Alexander Brassicanus köréhez tartozó Pesti Gábor 1536-ban, Bécsben kiadott Aesopus-fordítása (Pesti 1536) 185 prózai formájú mesét tartalmaz, ezekhez csatol a szerző egy-egy verses formájú tanulságot.

4.7.1.2. Verselés

A tanulságok versformája számos tekintetben elüt a 16. század magyar nyelvű költészetének verselési megszokásaitól. 1) A versek jellemzően háromsorosak, tehát páratlan számú sorból épülnek fel. 2) A sorok szótagszáma szabályozatlan, a legrövidebb sor 9, a leghosszabb 17 szótagos. 3) A tanulságok nagy többsége végrímes, de a szerző három esetben (7., 14., 149. vers) belső rímes sorokat is felhasznál. 4) Három vers tanulsága hosszabbra nyúlik, ezek rímszerkezete vagy tömörszerű, 3–5 soros egységekből épül fel vagy párrímes. 5) A megszokott morfémarímet olykor meglepően kismunkált fonémarím váltja (pl. akar / vakar [30.], szerencse / fereferencse / lencse [33.], árt / kárt / akart [35.], hattyú / fattyú / tarattyú [93.], gőz / győz / főz [101.]). Mivel a korabeli magyar nyelvű versszerzés megszokásaitól idegen megoldással sem a fordítás alapjául szolgáló mesegyűjteményben,¹⁰⁵ sem a másik elterjedt, Steinhöwel-féle kiadásban¹⁰⁶ nem találkozhatott, a tanulságok metrikai szerkezetét a szakirodalom Pesti leleményeként tartja számon. Két megközelítés ismert, a fejezet egy harmadik hipotézist javasol megfontolásra.

Waldapfel József szerint az Aesopus-fordítás magyar nyelvű tanulságai középlatin sorfajták szabálytalan keverésével hoznak létre egy a korabeli magyar ritmusérzék számára megfelelő versformát. Konceptiója szerint négy leggyakoribb sorfajta (felező 12-es, vágáns 13-as, szapphói 11-es, 8+6 osztású 14-es) adja a sorok csaknem háromnegyed részét, ezek egészülnek ki az alap sorfajták módosult (rövidült, bővült vagy metszet nélküli) alakjaival, ill. három rímes hexameterrel.¹⁰⁷ Mivel a Waldapfel által felismerni vélt sorfajták a tanulságokon belül jellemzően nem mutatnak szabályos ismétlődést, ez a hipotézis nem ellenőrizhető. Minden beszédszakasz hossza leírható a beszédszakaszt alkotó szótagok számértékével, de a különböző szótagszámú egységek szabályos visszatérésének hiányában ez a nyelvi jelenség a metrikai szerkezet szempontjából irreleváns.

A másik értelmezés Vadai Istváné. Vadai a három belső rímes sort tartalmazó verset (7., 14., 149.), mivel ezek esetleg „más rend szerint rimizálандók”, kizárja a vizsgálatból (Vadai 2009: 493), majd a fennmaradó 573 verssor közül kiválogatja azt a 145-öt, amelyeket vessző tagol. A vesszővel tagolt sorok alapján úgy látja, hogy a Pesti által használt sorfaj mindig két részre tagolódik: az első félsor szabad, a második kötött szótagszámú, jellemzően hat („x+6-os ritmus”), ritkábban négy, öt vagy hét szótagos. Ezt a metrumot nevezi a szerző „x+n-es metrum”-nak (Vadai 2009: 497).

Ha nem csak a vesszővel elválasztott, hanem a kiadvány összes verssorát vizsgáljuk, a következő eredményre jutunk. A belső rímes sorokat egy sornak számítva Pesti költői életműve 582 verssor,

¹⁰⁵ Pesti forrását (valamelyik – Martin Dorpius előszavával hagyományozódó – 1531. vagy 1533. évi, nürnbergi kiadás) Waldapfel József azonosította (Waldapfel 1935: 14–20).

¹⁰⁶ Előszőr: Steinhöwel 1476–1477. A középkori és kora újkori Aesopus-hagyomány legjobb magyar nyelvű áttekintése: Utasi 2013: 67–154.

¹⁰⁷ Waldapfel 1935: 60. Waldapfel értelmezését korábban (Bognár 2008: 63) egyetértőleg idézem.

ezek a következő szótagszámeloszlást mutatják (a sor szótagszáma:előfordulás darabszáma): 9:2, 10:7, 11:47, 12:201, 13:143, 14:105, 15:49, 16:24, 17:4. A leggyakoribb sorhosszúság tehát a 12 szótagos, de a 12-es sorok csak a teljes anyag alig több mint egyharmadát teszik ki. A szószünetek a következőképpen alakulnak. Az első szótagtól az utolsó felé haladva (a szószünetet megelőző szótag a sor elejétől számított sorszámaz:előfordulás darabszáma): 1:360, 2:300, 3:302, 4:260, 5:202, 6:350, 7:311, 8:308, 9:289, 10:245, 11:144, 12:60, 13:24, 14:9, 15:0, 16:0. Az utolsó szótagtól az első felé haladva (a szószünetet megelőző szótag a sor végétől számított sorszámaz:előfordulás darabszáma): 1:16, 2:208, 3:281, 4:327, 5:254, 6:471, 7:162, 8:243, 9:291, 10:306, 11:290, 12:169, 13:89, 14:44, 15:15, 16:2. Az áttekintés jól mutatja, hogy Vadainak igaza van, a sorvég felől számított hatodik szótag minden más pozíciónál gyakrabban, 471-szer esik szókezdetre, ezek közül 294 sor olyan tanulságban fordul elő, amelyben a hatodik szótag előtt mind a három sorban szószünet figyelhető meg. A tanulságoknak tehát több mint fele, összesen 98 vers értelmezhető „x+6”-os metrumú szöveggként, az „x+n”-es versforma követelményeinek még ennél is több, összesen 126 tanulság – a teljes anyag majdnem 70%-a – felel meg. A hipotézis érvényességét ugyanakkor csökkenti, hogy a Vadai által megfigyelt – önmagában is nagy szabadságot megengedő¹⁰⁸ – tendencia 59 versre, vagyis a korpusz közel harmadára sehogyan sem illik rá.

Waldapfel és Vadai elméletének közös gyengéje, hogy a Pesti által megvalósított versformát rokntalan megoldásként kénytelenek leírni. A szótagszámláló sorfajták szabálytalan keverése idegen a középlatin költészet gyakorlatától, az a versforma, amelyet Waldapfel leír, tehát még akkor is továbbbi magyarázatra szorulna, ha a versforma meghatározása metrikai szempontból elfogadható volna. Vadai elméletével ugyanez a helyzet. Ha Pesti Gábort rokntalan versforma kidolgozójaként látjuk, joggal merül fel a kérdés, hogy milyen poétikai hagyományba illeszkedik a szerző eredetiségre törekvő megoldása. A következő összehasonlítás azt igyekszik bemutatni, hogy a 16. század elejéről ismerünk Pesti verseihez jól illeszkedő poétikai – tehát metrikai és műfaji szempontból egyaránt párhuzamként értelmezhető – modelleket, ill. az Aesopus-fordítással mindkét szempont alapján párhuzamba állítható művet.

A szórványosan az antik költészetben is előforduló rímes hexameter (leoninus) a 9. századtól válik népszerűvé (Borgan 1993: 687). A sorfaj két leggyakoribb változatában a sorvég vagy a cezúrát megelőző félsor végével, vagy a következő sorvéggel alkot rímpárt. Mivel a 4. század táján a latin nyelv elveszti a hosszú–rövid szótagopozíció természetes megkülönböztetésének képességét, az időmértékes verselés fokozatosan visszaszorul a tudós, iskolai versírás határai közé. A népszerű költészet e folyamattal párhuzamosan kiépülő, a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok opozíciójára épülő versrendszere – számos más sorfaj mellett – a hexameter szerkezetét imitálva is létrehoz egy ahhoz hasonló, de már nem időmértékes verslábakból, hanem hangsúlyos ütemekből építkező, rímes sorfajt, a ritmikus leoninust (Borgan 1993: 526). Az új sorfaj két leggyakoribb rímképlete továbbra is az első és második félsort összekötő belső rím, ill. a sorokat párosával rímeltető végrím. A két megoldás keveredhet. Az első magyar nyelvű leoninusként számon tartott vers, az 1592-es kolozsvári Cisio mezőgazdasági segédlete (RPHA 1480) olykor belső rímes (6., 8., 12., 13.), olykor

¹⁰⁸ A 24. mese Értelme elvben megfelel az „x+n”-es metrum „x+4”-es változatának („Mit az szilék mondnak, abban légy | foglalatos, / Úgy leszen neked dolgod | használatos, / És te életed mindenkor | állhatatos”), de ez a tagolás inkább a véletlen művének látszik lenni, mivel az első sor szintaktikai alapon egy 6 és egy 7 szótagos részre tagolódik.

végrímes (4., 16.), de legnagyobbbrészt a két rímképletet a rímszavak fonetikai tartalmának ismétlésével egymásba játszó sorokból épül fel (Heltai 1592: M3; Kiadva: RMKT 16, 12: 586):

Vess buzát Egidii, árpát, zabot Benedicti,
Borsót Gregorii, lenczét, ledneket Philippi,
Hagyma magot Ambrosii, az mező zöldül Tiburtii,
Azomban el io az kakuk, certissimus nuncius veris,
Kendert Vrbani, lent Viti, répamagot Kiliani, 5
Ruffi téli búzát, Assumptionis mes mehet ha tart,
[Pa]lánta magot Viti, vágd le az káposztát Colomanni,
[Ab]don és Sennes fogad aratót, memor esto,
[Húst sóz Lamberti,] kolbászt post festum Martini,
Ludot süs Osvaldi, saítot végy Vincula Petri, 10
Hordoz öllyüt Sixti, meny fürezni Bartholomei,
Fát végy si velis, bizony meg kellett Michaelis,
Simonis és Iudae, szoktác mondani vae tibi nude,
Szobádot tapaszt Calixti, aszt fücz be Natalis Christi,
Egyél diszno hust Blasii, legy iámbor per circulum anni, 15
Es iól lehet dolgod most és tempore omni.

Az Aesopus-fordítás tanulságainak verssorai közül hármat (7/1–2., 149/1.) Waldapfel a leoninus időmérték nélküli, ritmikus változataként értelmez. Waldapfel e három sorra vonatkozó hipotézise valójában minden probléma nélkül kiterjeszhető a korpusz egészére. Eszerint Pesti epigrammái hol a belső rímet és a végrímet egymásba játszó ritmikus leoninusokból épülnek fel (pl. 14. [RPHA 679], Ács [szerk.] 1980: 45 [Pesti 1536: 15v]):

Jó az kegyelmesség, mert vele az segítsét,
Mint itt a kicsinség lött nagynak menetség,
Mikor az ellenség jelen volt mint inség.¹⁰⁹

hol váltogatják a kétféle megoldást (7. [RPHA 2008], Ács [szerk.] 1980: 39 [Pesti 1536, 12v–13r]):

Törtínik gyakorta, hogy kinek ember javát akarta,
Attól gonoszt vegyen, mert ez világ ígyen megyen,
Hogy a gonoszságnak benne helye legyen.

hol pedig – és ez a kiadvány egészére jellemző képlet – a leoninusok kizárólag sorvégi rímet kapnak (pl. 1. [RPHA 16], Ács [szerk.] 1980: 33 [Pesti 1536, 10r]):

A kakas minden bolond ember leszen,
Ki jó tudománt mint drága kő nem veszen,
No azért a bölcseknél nem keveset teszen.

A hipotézis előnye, hogy a kiadvány verseinek a szótagszám tekintetében szabályos ismétlődést nem mutató, tehát nem szótagszámláló sorait egy Pesti Gábor által biztosan ismert, hasonló metrikai

¹⁰⁹ Ilyen még: a 149. mese tanulsága (Ács [szerk.] 1980: 165 [Pesti 1536, 73v–74r]).

paraméterekkel rendelkező poétikai hagyományon belül, szabályosan ismétlődő struktúraként képes értelmezni.

4.7.1.3. Műfaj

Az Aesopus-fordítás háromsoros tanulságait Varjas Béla az epigrammaköltészet humanista hagyományával állított párhuzamba. „E versek – írja – mintha a latin alkalmi költészetben olyannyira divatos epigrammákra emlékeztetnének, olykor a mesétől függetlenül, önállóan is találó kifejezői egy-egy erkölcsi igazságnak, humanista eszmének” (Klaniczay [szerk.] 1964: 298). Igazolható-e Varjas megérzése?

A régi magyar költészetben társtalan költői gyakorlat a német párrímes hagyomány felől könnyen értelmezhető. Itt a szabályos rímszerkezetet olykor bokorrímes részekkel gazdagítja (Bognár 2016: 12–13), a tendencia egyik tipikus példája a hármás rím (Dreireim). A hármás rím önállóan, epigrammaszerűen megjelenő, Pesti Gábor költészetéhez tartalmi tekintetben is közeli példája Hans Sachs állatmeséiben figyelhető meg. A farkas és a bárány Aesopusnak tulajdonított – Pesti gyűjteményében a második helyen szereplő – meséjének (Fabel des wolffs mit dem lamb, 1531) háromsoros tanulsága és első tíz sora (Keller [Hrsg.] 1870: 80):¹¹⁰

Gewalt der geht gar oft für recht,
Als ir inn diesem beyspiel secht.
Das lamb dem wolff was viel zu schlecht.

Ains mals dranck ein wolff und ein lamb	
Auß einem pechlein beyde-samb;	5
Der wolff tranck oben auß dem pach,	
Das lamb tranck unden; der wolff sprach:	
Lamb, du betrübst das wasser mir.	
Das gut lamb sprach hinwider schir:	
Wie kann ichs wasser trüben dir?	10
Fleust es doch von dir her zu mir!	
Der wolf der sprach an alle scham:	
Wie fluchst du mir, du zornigs lamb...	

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Pesti kettős metrikai mintát követ. A sorok szintjét meghatározó metrikai réteg a rímes-ritmikus hexameter, a leoninus. Mivel a magyar költészet eszköztárának 1536-ban még nem része az időmértékes versrendszer, az epigramma kötelező versformáját, a disztichont Pesti a hasonló, rímes-ritmikus sorfaj segítségével imitálja. A tanulságok metrikai szerkezetének második, a versegészlet meghatározó rétegét mintha a német párrímköltészet adná. A rímes-ritmikus hexameterekből a szerző metrikai értelemben zárt formát igyekszik létrehozni, ezért a né-

¹¹⁰ Hasonló példák: Fabel mit der löwin und iren jungen (Keller [Hrsg.] 1870: 82); Fabel mit dem frosch und der mausß (Keller [Hrsg.] 1870: 84); Fabel (Keller [Hrsg.] 1870: 92). A hármás rím további típusai Hans Sachs költészetében. Epigramma funkcióban: Die zwen und sibentzig namen Christi (Keller [Hrsg.] 1870: 326); Der Abraham, Lott sampt der oppferung Isaac (Keller [Hrsg.] 1876: 56–57). Metrikai határjelölő funkcióban: Romulus und Remus (Goetze [Hrsg.] 1892: 193, 140); Tragedi deß fürsten Concerti (Keller [Hrsg.] 1870: 25); Fortunatus mit dem wunschseckel (Keller [Hrsg.] 1879: 187); Tragedia mit 23 personen, von der strengen lieb herr Tristrant mit der schönen königin Isalden (Keller [Hrsg.] 1879: 142); Comedi, der könig Dagobertus (Keller [Hrsg.] 1879: 88). Elbeszélő költeményben, egy szereplő megszólalását elkülönítendő: Die drey todten, so Christus aufferwecket hat (Keller [Hrsg.] 1870: 296, 26–28). Szövegben funkció nélkül: Kampff-gesprech zwischen Jupiter und Juno (Keller [Hrsg.] 1870: 29, 2–4).

met költészet által kidolgozott, a párrímes szerkezet alapegységét, a rímes sorpárt egy záróssal ki-
egészítő, háromsoros formát tekinti követendőnek. Hipotézisünk szerint Pesti 185 versének a vers-
egészet meghatározó alapformáját tehát a 115. mese tizennégy sorosra nyúlt tanulságának (RPHA
601) párrímes szerkezete őrzi (Ács [szerk.] 1980: 130 [Pesti 1536: 55v–56r]):

Istenek akaratját senki nem tudhatja,
És mit ők akarnak, hátra nem hadhatja,
Azért mit ők adnak, egy aránt szeressük,
Hogy mit nem akarnánk, azt el ne vesszessük,
Mert az anyának, törtínik gyakorta, 5
Hogy az fiának, kinek javát inkább akarta,
Az jó halál az olyant ő tőle el vötte,
És az más világra lelkét röpítette.
De nem tudom, miért az anyától ilyen módon leszen,
Hogy ez ilyen gyermekhez szerelmet nagyot teszen, 10
Talán ugyan csodaképpen meg érzi,
És lelki ösmeret őt arra vezérli,
Hogy az nagy szerelem egyszersmind ahhoz legyen,
És annak utána keservesen búcsút tőle vegyen.

a kötetre jellemző, háromsoros forma e szerkezet zárt, az epigramma műfajához illeszkedő válto-
zata. A hipotézis előnye, hogy nemcsak a kiadvány egészét meghatározó, háromsoros alapformát,
hanem az ettől való eltéréseket is képes a korszak egy könnyen hozzáférhető poétikai hagyományá-
hoz kötni.

A Freidanktól származó, a közköltészet által népszerűvé tett formát a tudós költészet is felhasz-
nálja. A Pesti Gábor esetében megfogalmazott hipotézis jó párhuzamát adja a Baseli egyetem jogtu-
dósa, Sebastian Brant 1494-es, *Das Narrenschiff* (Bolondok hajója) című, az előszót nem számítva
112 fejezetből felépülő, fejezetenként jellemzően egy-egy emberi bolondságot megjelenítő verses-
kötetét (Brant 1494). A fejezetek három részből állnak. A nyitott levélpár bal felső részén, tehát a
verzó oldal tetején a tárgyalt bolond tulajdonságainak jellemzően háromsoros összefoglalása áll, ezt
az epigrammát a bolond fametszetes képe és egy általában harmincnégy soros, de mindenképp vala-
melyik következő rektó oldal alján végződő, a bolondságot részleteiben kifejtő párrímes vers követi.
Az összefoglaló versek háromsoros alapformájától az első kiadás nyolc esetben tér el, az epigram-
mák itt négy sorosak, közülük három bokorrímes, öt párrímes.¹¹¹ Brant műve a századforduló leg-
népszerűbb olvasmányai közé tartozik, 1536-ig számos (részben kalóz-) kiadása jelenik meg, a latin

¹¹¹ Bokorrímesek: Brant 1494: 99_r, 153_r, 146_r; párrímesek: *Uo.*, 112_v, 128_r, 129_r, 151_r, 155_r.

fordítást (Brant 1497) rövid időn belül francia, angol és holland követi.¹¹² Az első fejezet tanulsága és az epigramma latin fordítása (Brant 1494: 4v, Brant 1497: B2v):

Den vordantz hat man mir gelan
Dann ich on nutz vil bücher han
Die ich nit lyß, vnd nyt verstan

Inter precipuos pars est mihi reddita stultos
Prima: rego docili fastaq[ue] vela manu.
En ego possideo multos, quos raro libellos
Perlego: tum lectos negligo: nec sapio.

Brant és Pesti kötete több szempontból is párhuzamba állítható. Pesti Gábor Aesopus-fordításának forrását Waldapfel József azonosította. Az előszó hivatkozásából kiindulva – amely a fordítás alapjául szolgáló munkát „a legkiválóbb szerzők igen gazdag gyűjteményéből kiválasztott és nagy tudású férfiakról újabban sorrendbe állított” (Ács [szerk.] 1980: 7) gyűjteményként határozza meg – Pesti forrásszövegét Waldapfel valamelyik az 1530-as évek elején megjelenő, a leuveni klasszikafilológus, Martin Dorpius előszavával hagyományozódó nürnbergi kiadásban találta meg (Waldapfel 1935: 14–20). A kiadástípus nem titkolt célja a középkor nyelvi és szemléletbeli tévedéseinek ki-gyomlálása, és az antik mesehagyomány rekonstruálása. Az előszó szerzője külön kitér arra, hogy a kiadvány – a középkori hagyománnyal szembe fordítva – nem paraszti versekben (carmine subrustice), hanem az antik hagyományt híven tolmácsoló prózában (prosa oratione) teszi hozzáférhetővé a fabulákat.¹¹³ Mivel Pesti választása – a magyar fordítás előszavának tanúsága szerint – tudatos, és mivel a latin szöveget híven, a humanista stíluseszmenynek megfelelő, dísztelen prózában fordítja, Pesti munkáját az irodalomtörténet az első magyar nyelvű, antik mintát követő, humanista verseskötetként tartja számon (Horváth I. 2007: 236–249).

¹¹² Német nyelvű kiadások (1536-ig, a teljesség igényével): Peter Wagner, Nürnberg, 1494 (GW 5042); Michael Greyff, Reutlingen, 1494 (GW 5043); Michael Greyff, Reutlingen, 1494 (GW 5044); Johann Schönsperger, Augsburg, 1494 (GW 5045); Johann Grüninger, Strassburg, 1494 (GW 5048); Johann Grüninger, Strassburg, 1494 [1496?] (GW 5050); Johann Bergmann, Basel, 1495 (GW 5046); Johann Schönsperger, Augsburg, 1495 (GW 5049); Hans van Ghetelen, Lübeck, 1497, niederdeutsch (GW 5053); Johann Grüninger, Strassburg, 1497 (GW 5051); Johann Schönsperger, Augsburg, 1498 (GW 5052). Johann Bergmann, Basel, 1499 (GW 5047); Nikolaus Lamparter, Basel, 1506 (VD16 B 7065); Nikolaus Lamparter, Basel, 1509 (VD16 B 7066); Matthias Hopfuff, Straßburg, 1512 (VD16 B 7067); Ludwig Dietz, Rostock, 1519 (niederdeutsch, VD16 B 7077). Latin nyelvű kiadások (1500-ig a teljesség igényével): Johann Bergmann, Basel, 1497 (GW 5054); Johann Bergmann [Georg Stuchs?], Basel [Nürnberg?] (GW 5055); Johann Schönsperger, Augsburg, 1497 (GW 5056); Johann Grüninger, Strassburg, 1497 (GW 5057); Johann Bergmann, Basel, 1499 (GW 5061); Johann Bergmann, Basel, 1498 (GW 5062); Jacques Sacon, Lyon, 1488 [1498?] (GW 5063); Geoffroi de Marnef, Paris, 1498/1499 (GW 5064); Nikolaus Lamparter, Basel, 1506 (VD16 B 7078); Nikolaus Lamparter, Basel, 1507 (VD16 B 7079). Francia nyelvű kiadások: Geoffroi de Marnef, Johann Philippi, Paris, 1497 (GW 5058); Guillaume Balsarin, Lyon, 1498 (GW 5059); Guillaume Balsarin, Lyon, 1499 (GW 5060); Geoffroi de Marnef [André Bocard?], Paris, 1499/1500 (GW 5065). Angol nyelvű kiadások: Richard Pynson, London, 1509 (Classe [ed.] 2000: 178); Wynkyn de Worde, London, 1509 (Uo.). Holland nyelvű kiadás: Guy Marchant, Paris, 1500 (GW 5066). Igaz ugyan, hogy a könyv ismerete a magyar királyság területén csak a 17. század elejétől mutatható ki (az első általam ismert adat: Eisenstadt, 1619 [Grüll et al. (Hrsg.) 1996: 186]), de a bécsi humanisták körében a mű jóval korábban ismert kellett hogy legyen (vö.: pl. Zsámboky könyvtárának latin nyelvű példányával: Gulyás [szerk.] 1941: No. 753. Újra kiadva: Monok [szerk.] 1992: 209).

¹¹³ „Ausus sum [...] fabellas Aesopicas rursus emittere, non carmine quidem illas subrustice scriptas, sed prosa oratione nimis quam lepide concinnatas.” Idézi: Waldapfel 1935: 58.

Ulrich Gaier számos adattal igazolja, hogy a kortárs humanisták Sebastian Brant személyében az első német nyelven alkotó humanista költőt, az antik szatíra műfaji hagyományának népnyelvű művelőjét tisztelték. Művét Brant maga is szatíraként határozza meg, amikor Erasmus tiszteletére írt köszöntőversében A balgaság dicséretét és saját munkáját azonos műfajú, csak tematikai különbségeket mutató szövegekként értelmezi.¹¹⁴ Jacob Wimpfeling (1450–1528) a *Narrenschiff* fejezeteit német nyelvű szatíráknak nevezi („Sebastianus Brant [...] sathyras germanica lingua scirpsit”), és a kiadványt iskolai használatra ajánlja. Johannes Trithemius (1462–1516) Brantot a komédia antik műfaját népnyelven művelő Dantéhoz hasonlítja. A kiadvány címét bírálva megjegyzi, hogy nem annyira bolondok könyvének, mint inkább Isteni szatírának kellene nevezni a művet („ut non iure stultorum librum, sed divinam potius satyram opus illud appellasset”). Brant tanítványa, a munkát latinra fordító Jacob Locher (1471–1528) ugyanezt a véleményt képviseli, szerinte a szerző újszerűsége miatt választotta a jelenlegi címet („potuisset praesens hic noster libellus, non inconcinne satyra nuncupari: sed auctorem nouitas tituli delectavit”).¹¹⁵ Mindez azért fontos, mert igaz ugyan, hogy a szatirikus hajlam a késő középkort is jellemzi, a Brant művét szatíraként értelmező kortársak mégsem ezzel, hanem egyértelműen az antik hagyománnyal hozzák összefüggésbe a *Narrenschiff*-et. Locher a nagy antik szatirikusokra – Luciliusra, Horatiusra, Persiusra és Juvenalisra – hivatkozik, a *Narrenschiff* mintáját követő, a bolond nők témáját feldolgozó munkájának előszavában Jodocus Badius (1462–1535) ugyanezt a kapcsolatot hangsúlyozza, amikor Persius Horatiusra vonatkozó szavaival jellemzi Brantot (Gaier 1968: 267). Azt, hogy a művet a kortársak az antik hagyománnyal hozták összefüggésbe, egy további tény is valószínűvé teszi. Míg a latin munkák népnyelvre fordítása gyakori, addig az eredetileg népnyelven létrejött művek latinra való átültetése ritkább jelenség. Az a tény, hogy a *Narrenschiff* esetében népnyelven készült munka válik – röviddel utóbb – a tudós irodalom részévé, azt mutatja, hogy a mű természetes közege itt keresendő (Gaier 1968: 267).

Brant és Pesti működésének másik lehetséges párhuzamát a két szerző a német, ill. a magyar verselési hagyományban betöltött szerepe adhatja. Pesti háromsoros verseinek metrikai szerkezetét Waldapfel a „magyar nép” ritmusérzékéhez való igazodás igényével magyarázza. „Nem lehet kétséges – írja –, mily céllal foglalta Pesti a tanulságokat rígmusokba. [...] Más célja nem lehetett, mint az, hogy könyvecskéjét kedvesebbé tegye a magyar nép szemében. Tudatában kellett tehát lennie annak, hogy a rímes versikékre szívesen hallgat a nép s csak olyan versekkel állhatott elő, amelyek ritmikája lényegében azonos vagy legalább rokon azokkal, amelyeket a nép ismer” (Waldapfel 1935: 58). Waldapfel hipotézisét ugyanakkor cáfolni látszik az a tény, hogy az Aesopus-fordítás tanulságai nem válnak népszerűvé (az RPHA nyilvántartása szerint a 17. század végéig senki sem akad, aki a 185 epigrama közül legalább egyet lemásolásra érdemesnek találna), ill. az, hogy hasonló metrikai adottságokkal rendelkező versek a 16. század végéig csak elvétve fordulnak elő.¹¹⁶ Az epigrammák utóéletének beszédes hiánya – éppen ellenkezőleg – arra enged következtetni, hogy a tanulságok kevésbé illeszkedtek a kortárs befogadók megszokásaihoz, amit legkönnyebben a versforma egyediségével magyarázhatunk. Ha Pesti Gábort a népnyelvű epigrammaköltészet formakul-

¹¹⁴ Míg a *Narrenschiff* a közönséges bolondokat (vulgares stultos) mutatja be, addig Erasmus műve az egyház és az állam magas rangú rétegeit teszi gúny tárgyává (Gaier 1968: 268).

¹¹⁵ A cím Gaier szerint valóban félrevezető, mivel a hajó aligha értelmezhető a művet összefogó narratív allegóriaként, a *Narrenschiff* egységét – a szatírákra jellemző módon – sokkal inkább a beszélő folyamatosan érzékelhető jelenléte teremti meg (Gaier 1968: 266–268).

¹¹⁶ Ilyen a zay-ugróci levéltár epigrammája (ld.: 1.3. fejezet) és ilyen Armbrust Kristóf említett (vö.: 21. lábjegyzet) gúnyverse (Írnak vala ezeröttszázötven esztendőben, RPHA 591).

túrájának megteremtésén fáradozó humanista költőként értelmezzük, ez az elszigeteltség a korszak magyar verstörténete felől könnyen érthetővé válik. Az Aesopus-kiadás megjelenését, tehát az 1536-os évet megelőző időszakból az RPHA nyilvántartása szerint mindössze négy az időmértékes verseléssel kapcsolatba hozható szöveg maradt fenn. A Laskói Demeter által lejegyzett, 1433 előtt keletkezett ima a latin eredeti rímes–időmértékes hexameterreit rímtelen, szabad szótagszámú és ritmikailag szerkesztett sorokkal adja vissza, a verses jelleget tipográfiai megoldások (sortördelés, nagybetűs sorkezdés), ill. a sorok a hexametert imitáló hossza és arányai erősítik (RPHA 3216, Holl 1984: 3–23).¹¹⁷ Ugyanilyen eredeti minden metrikai és tipográfiai kötöttséget nélkülöző fordítása marad fenn a Kaposmérői Mérey család a Jaksics Demeter veszedelméről szóló éneket is megőrző, a 15–16. század fordulóján keletkezett jegyzőkönyvében.¹¹⁸ A Döbrentei-kódex (1508) időmértékes rendezettséget nem mutató Argumentum verse a disztichon verslábait optikailag igyekszik elkülöníteni egymástól, amikor a verslábakat imitálni hivatott ütemek közül a páratlan sorszámúakat piros, a párosakat fekete tintával írja.¹¹⁹ A Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról (1521) egyetlen soros Lucanus-fordítása – végre – mintha tényleg időmértékes rendezettséget mutatna.¹²⁰ Az áttekintés alapján világossá válik, amit eddig is tudtunk: az Aesopus-fordítás megjelenésének évében a magyar költészet eszköztárának még nem része az időmértékes versrendszer, azt öt évvel később majd a következő erasmista, Sylvester János fedezi fel. A hipotézisként megfogalmazott kísérlet eszerint – egyrészt – a korabeli magyar verselési hagyományoktól idegen megoldás, amely – másrészt – alig néhány év leforgása alatt elavulttá válik.

Érdekes megfigyelni, hogy Brant verstörténeti szerepe sok hasonlóságot mutat. Az első német nyelven alkotó humanista – Gaier által rekonstruált – portréja felől válik érthetővé a Brant verstech-

¹¹⁷ A latin eredeti és magyar fordítása (Holl 1984: 16–17):

Corpus ave Domini, salus et reparatio mundi,
Salve sancta caro, te nunc indignus adoro,
Ut me digneris in tempore pascere mortis.
O panis vive, confer mihi gaudia vitae,
Per te mundetur mens, sensus purificetur.

Oh ystenek teste ydesegh ez vilagnak otalma
O tisteletes test ma tegedet miltathlan ymadlak
hug engwmeth meltas halalomnak ydeyn eltethny
Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth [’örömet’]
Teged kerlek es wzunlak lelkemeth testemmel tiztohad

¹¹⁸ RPHA 1099. Kiadva: RMKT 16, 1²: 96. A latin eredeti és magyar fordítása:

O crux condigna super omnia ligna Benigna
tu me asigna ne moriar morte maligna.

O Dycheo kegelmes melthosagos keresth
ki minden fanal vagh nemesb:
the engem meg segez
hog ne haliach gonoz halallal.

¹¹⁹ RPHA 1376. Kiadva: RMKT 16, 12: 118; Abaffy–T. Szabó (szerk.) 1995: 128v. A kurzív szedés a piros, a verzális a fekete színre utal.

Testben | elmeben | *halalra* | itiletire | *istennek* | iöveti
ez negy | adventi || evangel- | ivmba | vagyon.

¹²⁰ RPHA 881. Kiadva: Korompay et al. (szerk.) 1985: 24r:

Mel nagy volt roma: az ő romlása yelenty

nikai újítását horatiusi jelentőséggel felruházó,¹²¹ erősen túlzó kortársi értékelés. Ulrich von Hutten 1510-es, a német humanistákat köszöntő versének (Ad Poetas Germanos) 219–224. sorában metrikai újítóként ünnepli Brantot, aki a népnyelvű szavakat (barbara verba) kötött mértékű verslábakba (in numeros ligatos) rendezve új törvényt (nova lex) adott a német költészetnek (Böcking [Hrsg.] 1862: 78–79):

Branthus ab iis paulum semotus considet oris,
Qui Germana nova carmina lege fecit, 220
Barbaraque in numeros compellit verba ligatos,
Edit et ingenio carmina facta novo:
Pulchre illi latum classis deducta per aequor
Convehit insipidos quolibet orbe viros.

A német szakirodalom egyetért abban, hogy a Hutten által „új törvény”-ként ünnepeelt megoldás alatt a jambikus lejtés népnyelven való meghonosítására tett kísérletet kell érteni. Az előszó és az első negyven fejezet 2036 sorát elemezve Andreas Heusler ugyanakkor csak 233 (11,5%) jambikus lejtésűként értelmezhető sort talál, nem csoda tehát, hogy megoldását már a közvetlen utókor sem tartotta kielégítőnek (Heusler 1925–1929: III, 49–51; Breuer 1991: 154–161).

A fenti eredmények a következőképpen foglalhatók össze. Az Aesopus-fordítás 185 verse kevésbé illeszkedik a 16. század magyar nyelvű versanyagának metrikai hagyományaihoz. A jelenség magyarázata eddig két elmélet született. Ezek legfőbb gyengéje, hogy 1) a feltételezett versformák nem mutatnak szabályos ismétlődést, 2) hogy a vizsgált metrikai szerkezetet mindkét elmélet rokontalan megoldásként kénytelen leírni. A most megfogalmazott hipotézis Pesti Gábort humanista költőként látta, aki a mesék tanulságában a magyar nyelvű epigrammaköltészet formakultúrájának megteremtésén fáradozik. Megoldása kettős mintát követ. A sorok rímes-ritmikus hexameter (ezzel magyarázható a sorok hossza, a kötetlen szótagszám és az olykor megfigyelhető belső rím), a vers egész német mintájú hármás rím. A hipotézis előnye, 1) hogy a feltételezett metrum szabályos ismétlődést mutat, 2) hogy megszünteti a versforma nyomasztó rokotalanságát. A hipotézist erősíteni látszik, hogy Sebastian Brant munkásságában, ill. Narrenschiff című kötetében mintha a Pesti által imitált minta is azonosítható volna: 1) Ahogyan a kortársak szemében Sebastian Brant az első német nyelven alkotó humanista költő, úgy Pesti Gábor fordítása a magyar nyelvű irodalom első, humanista szerző által kiadott verseskötete. 2) Miként Brant a német nyelvű időmértékes verselés meghonosítójaként vonult be a kortársi köztudatba, úgy Pesti versei is értelmezhetőek az időmértékes versrendszer népnyelvű imitációjára tett kísérletként. A 16. század elején eszerint könnyen hozzáférhető volt a Pesti kiadványában felismerni vélt metrikai és műfaji konstrukcióhoz nagyon hasonló megoldással dolgozó poétikai modell.

4.7.1.4. Információtörténeti pozíció

Pesti Gábor költészete olyannyira idegen a korabeli magyar hagyománytól, hogy nem is tudott mit kezdeni vele a magyar verstan. Ha a fenti gondolatmenet helyes, akkor a népnyelvű, humanista szellemiségű epigramma műfaja 1536-ban eljut ugyan a nyomtatottságig, de Pesti Gábor magánkiadásának nem igazán sikerül hagyományt teremtenie, amennyiben az RPHA nyilvántartása szerint az epigrammákat a 17. század végéig senki sem tartja lemásolásra érdemesnek, a könyvből pedig

¹²¹ „Dicar [...], princeps Aeolium carmen ad Italos / deduxisse modos” (Horatius, *Carmina* III, 30, 10–14).

nem készül új kiadás. A jelenség magyarázatát talán abban kereshetjük, hogy alig öt évvel később, 1541-ben Sylvester János felfedezi, hogy – pl. a némettel ellentétben – a magyar nyelv alkalmas az időmértékes verselésre. Ettől kezdve a több-kevesebb humanista műveltséggel rendelkező szerzők a hasonló műfajú szövegeket már disztichonban írják (vö.: RPHA 293, 457). Arra, hogy Pesti kísérlete mégsem marad teljesen folytatás nélkül, Ádám János (RPHA 150), Pécsi Lukács (RPHA 3204), Szőlősi István (RPHA 3220) és mások versein túl a legjobb példa Hunyadi László fiktív epitáfiuma (*Atyámnak szerelme házához nagy vala*, RPHA 112).

A verset az idősebbik Michael Peterle, prágai nyomdász nyomdájában (1570–1588) készült egylevelű nyomtatvány őrizte meg (RMNy 445). A 36×28 centiméteres kiadvány négyötödét Hunyadi László fametszetes képe foglalja el, e fölött a nyomtatvány címe (*AZ TEKYLETES IFFYVVNAK, HVNYADI LAZLONAK, HVNYADI IANOS EOREGBIK FIANAK KEPE.*), alatta a három hasábra tördelt, tizenhét soros vers, végül az impresszum olvasható.

A nyomtatványt Laziczius Gyula közölte a prágai strahovi kolostor ún. Dobrzensky-gyűjteményéből (Laziczius 1931), kritikai kiadása az RMKT 16. századi sorozatának Ács Pál szerkesztette, 11. kötetében jelent meg (RMKT 16, 11: 385–386). Mivel Ács a mondathatárok önkényes megváltoztatásával strófákra tördeli a szöveget, nem az ő, hanem Laziczius közlését követem (Laziczius 1931: 70).

Attyamnak zerelme hazához nagy wala,
Orzagnak gondwiselése rea zala,
Kimiát ellene sok iregyseg tamada,
De ellensege neky nem arthata.
Halala vtan en reamés támadának
Ellensegym; elwezteny akaranak,
VVegre bozzwmat enis ky teolttettem,
Ky eolny akart, azt en meg eoltem.
Orzagwl ezt az dolgot mind dychérek,
Hogy haborwsagrwl sok iambor mentetnék,
De az kyraly semmikeppen nem twrheté,
Engemet ereos fogsagba tétete,
Bwntetny siete chelekedetemet,
Artatlanwl weteté feyemet.
Nem neze hywsegemet, iamborságomat,
Sem tetetes zep iffiwsagomat,
Zépségemért bodognak yakron mondottak,
De az iregyseg artot sok iambornak.

A tíz–tizenhárom szótagos sorokból építkező vers Hunyadi László életének rövid, egyes szám első személyű összefoglalása. A vers műfaját Ács fiktív epitáfiumként határozza meg (RMKT 16, 11: 517), ez a besorolás annyival egészíthető ki, hogy a nyomtatvány tágabb műfaji kontextusa a 16–17. században népszerű humanista portré.

Az ókor híres embereit bemutató első arcképgyűjtemény (Fulvio 1517) megjelenésétől kezdve számtalan e műfajba tartozó kiadvány lát napvilágot. Két nagyobb csoportjuk különböztethető meg. Az egyik a jelen és a múlt különböző rangú hírességeinek portréját, a másik a római és német-római császárok általában érme alakú arcképét adja közre (Pelc 2002: 3). Kép és szöveg viszonya alapján

további három típus különíthető el. Az első típusban az arckép a terjedelmes, prózai formájú életrajz vizuális kiegészítése. A második típusba tartozó kiadványokban a képet rövidebb prózai (életrajz) vagy verses formájú szöveg követi. Az ilyen típusú, epigrammás arcképgyűjtemények a humanisták körében nagy népszerűségnek örvendtek. Ezekkel szemben a harmadik típus kiadványai az ábrázolt személy azonosításához elengedhetetlen, a kép részeként közölt feliratot leszámítva semmilyen szöveget nem csatoltak a portréhoz (Pelc 2002: 22–23). Az arcképgyűjtemények mellett a portré másik megjelenési formája az egyleveles nyomtatvány volt, ezeket a tulajdonos elküldhette barátainak, esetleg beragaszthatta, bekötthette műveinek egyes példányaiba. Az egyleveles humanista portré magyar vonatkozású példája Matthaeus Dresser lipcsei egyetemi tanár 1585-ben, Wittenbergben, az ott tanuló Károlyi András latin epigrammájával megjelent arcképe (Szabó 2010: 557–558).

A Hunyadi Lászlóról kiadott nyomtatvány ezeknek a humanista plakátoknak családjába tartozik. Az egyetlen szembetűnő különbség éppen verstörténeti jellegű: míg a latin nyomtatványok szövegei jellemzően disztichonban íródtak, addig a magyar vers tipográfiaiailag ugyan a disztichonra emlékeztető, de nem időmértékes, hanem páros rímelésű, többé-kevésbé szabad szótagszámú, szintaktikailag olykor nyitott (pl. 5–6. sor) sorokat használ.

4.8. Verses köszöntés

4.8.1. Emericus Therek (1485)

4.8.1.1. Forrás

Az általában verses formájúnak tekintett üdvözlés a magyar irodalom első fennmaradt, szerelmi témájú emléke. A rövid szöveg Paksy Lajos és Enyinghy Török Imre 1485-ben Kállay Jánoshoz írt közös, latin nyelvű levelének záradéka (Országos Levéltár, DL. 56183). Az üdvözlés címzettje Parlagi György lánya, Krisztina, Enyinghy Török Imre jegyese, utóbb felesége, aki a levél keletkezésének idején Kállaynál mint sógoránál tartózkodik. A két sorba lejegyzett, sorkezdő nagybetűkkel és az első sor végén megfigyelhető ponttal tagolt (Maróthy 2015b: 15–16) szöveget Csontos János fedezte fel és adta ki (Csontos 1877: 94).

Szöveg¹²²

Emericus Therek köszön Krisztinának: Legyen könnyebb inhának!
Száz jó napot, kétszáz jó éjt hozzája!

Betűhű átírat

Emericus The. kewzewn krýsthýnanak leghen kenweb ýnhanak.
Zaaz ýo napath keth zaz ýo eeth hozýaýa

Jegyzet

- 1 The. [Feloldása: Therek. Levéltári adatok alapján rekonstruálva. Ld. Emericus Therek de Ennyng. Csontos (és Maróthy 2015c: 15) feloldása: Thewrewk. Modernizált változatban (RMKT 16 1¹): Török.]

¹²² Forrásleírás, jegyzetek, modernizált olvasat, betűhű átírat: L. B. A szöveget ellenőrizte: L. B., B. P.

4.8.1.2. Műfaj

A nyelvemlékkel a kutatás érdemben nem foglalkozott. Az „inh” szó jelentése körül kibontakozó vitát¹²³ nem számítva általában csak a szöveg keletkezésének körülményeit, írják le a kutatók, annak meghatározására, hogy milyen poétikai hagyományba illeszkedik a szöveg, nem történt kísérlet. Az RMKT első kötetének első kiadása a puszta szövegközlésnél alig merészkedik messzebb, Szilády megismétli a levél keletkezésének körülményeire vonatkozó adatokat, ezen kívül megjegyzi, hogy a szöveg „rhythikus kifejezést vett magára”, ill. hogy a második és a harmadik sorvég (Krisztinának / inhának) rímes (RMKT 16, 1: 373). Az RMKT első kötetének Horváth Cyrill-féle második kiadása még ennyit sem mond, pusztán a szöveg keletkezésének körülményeit ismerteti (RMKT 16, 12: 477). Az irodalomtörténeti áttekintések – ha szóba kerül egyáltalán – csak a szöveg létezését regisztrálják, értelmező megjegyzéseket alig-alig fűznek hozzá. Beöthy Zsolt még a középkori költészet egyetlen „valódi” virágéneke (*Supra, agnő...*) mellett ezt az „ügyes kis köszöntőt” tartja esetleg a Virágénekek cím alá sorolhatónak (Beöthy 1896: 125), Pintér Jenő éppen csak megemlíti a szöveget (Pintér 1930: 410–411), a Spenót becenevű irodalomtörténet nem foglalkozik vele, A magyar irodalom történeteiben Tóth Tünde – annak ellenére, hogy A virágénekvita című fejezetet éppen e szöveg keletkezésének évszáma alatt tárgyalja – csak annyit jegyez meg a levélzáradékról, hogy „ez a háromsornyi [...] tollpróba a magyar irodalom első szerelmes verse” (Tóth T. 2007: 133), Orlovszky Géza a „memoriterek, alkalmi feljegyzések” között említi a szöveget, amely szerinte „nem is igazi vers, inkább csak a levélíró tollára spontán torlódó rögtönzés” (Orlovszky 2010a: 99). Az emlék a Balassi életművét és az azt megelőző magyar nyelvű szerelmi költészet kérdését tárgyaló virágénekvita kapcsán sem került előtérbe. Gerézdi monográfiája nem említi a szöveget (Gerézdi 1962), Pirnát Antal és Zemplényi Ferenc monográfiáiban sem fordul elő (Pirnát 1996, Zemplényi 1998), de érdemi tárgyalás nélkül marad a vitát kísérő tanulmányokban is (Kőszeghy 1987–1988: 310–338, Horváth I. 1987–1988: 642–665, Kőszeghy 1988: 3–15, Kőszeghy 1989b: 597–604). A legrészletesebben Horváth Iván vizsgálta a verset, a virágénekvitát kiobbantó könyvében ugyanakkor ő is csak negatív megállapításokat tesz. A könyv vizsgálati szempontja (a férfi feltétlen alávetettségén alapuló szerelemideológia, a fin’amors megléte, ill. hiánya) alapján a Verses üdvözet nem igazán értelmezhető, a szövegben nem jelenik meg a fin’amors, így nincs jele annak, hogy a köszöntővers a szerelmi témájú költészetben ennek függvényeként felfogott arisztokratikus regiszterbe tartozna, de – alantas kifejezések hiányában – egyértelműen a populáris regiszter verstípusaiba sem sorolható be. A mindössze hét Balassi előtti, szerelmi témájú vers között így ez az egyetlen, amely a Horváth Iván által leírt két regiszter egyikével sem közelíthető meg (Horváth I. 1982: 247–248, 258–259).

A 16. század végéig létrejött magyar nyelvű irodalomban társtalan szöveg a késő középkori német hagyományba jól beleilleszthető volna. A ’sok jó napot’, ill. ’sok jó éjszakát’ a középkori német magánlevelek ismert nyitó-, ill. záróformulája. A magyar szöveg keletkezéséhez időben is közel álló példa Elisabeth von Mecklenburg apácafőnöknő levele apjához, Heinrich von Mecklenburg

¹²³ A szöveget felfedező és először közlő Csontos János, majd a köszöntést még ugyanabban az évben, a Magyar Nyelvőrben újra megjelentető Nagy Gyula (Nagy 1877: 110) a „leghen kenweb ynhanak” szövegrészt „legyen könnyeb inának” olvasattal oldotta fel (vö. „könnyű az ina; nehezen húzza az inát”), Szarvas Gábor ezzel szemben – a Winkler-kódex meggyőző párhuzama alapján – ynhan = jonhan (’szív’, ’lélek’) megoldással a „legyen könnyebb szívének vagy lelkének” olvasatot javasolta (Szarvas 1877: 110–111), a tudományos köztudat ez utóbbi értelmezést fogadta el.

herceghez. A legkésőbb 1476 szeptemberében kelt levél zárómondatában az ezer jó éjszakát összesen háromszor fordul elő: „Hyrmede dusent gude nacht, unse alberlevste here vader, und segghet unsen leven broderen ok dusent gude nacht van unsen weggen, und unse leve vedderke but yu ok dusent gude nacht”.¹²⁴ A hasonló előfordulások mellett a levélformulára a söflingeni Mariengarten klarisszakolostor apácájának, Magdalena von Suntheimnak és Jodocus Windnek, az ulmi ferences rendház főnökének, ill. (1480-tól) a sváb egyházkerületek őrének levelezése szolgál a legjobb, a magyar Verses üdvözlethez időben is, tematikailag is közel álló példaanyaggal. A söflingeni kolostor a rendi szabályzatot meglehetősen lazán értelmező apácáit az ulmi tanács – két sikertelen reformkísérlet után – 1484. január 8-án késő este végül elúzi (Miller 1940: 22–55, 38). Az e körüli vizsgálat számos tiltott tárgyon (pl. Martha Ehingerinnél és Helena von Sunthaimnál: spitzig frowenschüch; utóbbinál ezen felül: müder, da man die brist fein ynschicken und ynkrisen tût) kívül iratokat (liedlin, schrifften, lybdingbrief) is leltárba vesz, a hatvankét missilis, ill. missilis-tervezet között (a továbbiakban Söflingeni levelek) marad fenn Jodocus Wind húsz, 1482–1483 körül Magdalena von Suntheimhoz írt levele.¹²⁵

Az első – fennmaradt – levél 1482. júniusából való, Wind (aláírás: „Jos Wind, gardian.”) magázza a megszólítottat („Ihr”, „Euch”), a kevés személyes információt tartalmazó levél formális stílusú, udvarias hangvételű. Első mondata így szól: „Ein güten, seligen obent und alles güit, erwirdige, liebe frow, begeren ich uch von got” (Miller 1940: Nr. 23., 160). A gvárdián tehát az általános jókívánság mellett egyelőre még csak „egy jó és boldog estét” kér neki az úrtól. A következő – az idézett kiadásban 24-es sorszámú – levél viszonyuk megváltozásáról tanúskodik. A gvárdián az előbbihez hasonló fordulattal „egy jó napot” kíván a nővérnek, a megszólítást viszont meglehetősen kiszélesíti. A formális stílushoz tartozó magázódással felhagy, tegezni kezdi Magdalenát, „én szívem”-nek, ill. „drága szerelmem/szerettem”-nek nevezi: „Ein güten, seligen tag und ain froliche wüchen und alles, das dich, herzen myn allerliebstes lieb, kan und mag erfroen und mich darmit, wünschen ich dir uß gründ und ynnerheyt mynes dines trwen herzen. Früntliches, begirliches lieb.” A szöveg zárata is ugyanilyen hangvételű („Vale, myn liebs lieb miltestes.”), korábbi aláírás helyett pedig – és innentől kezdve a levelezés végéig mindenhol – a „Jo de S” szignó olvasható, a következő, alig variálódó szöveggel: „d(in) a(ller)l(liebster) und herczen trewer vatter” (Miller 1940: Nr. 24., 163). Az aláírás feloldása: Jodocus (vagy Jos) de Suntheim, vagyis a gvárdián – az összetartozás kifejezésének szokott módja szerint – vezetéknevet cserélt Magdalenával, akit egy későbbi levelében tudósít is arról, hogy legközelebb M. W., vagyis Magdalena Wind címmel ír neki.¹²⁶ Egy 1483. májusi levél (Nr. 45) felütése megtartja az előző – ezek szerint bevált – megszólításbokrát, és a hatást inkább a jókívánság-formula továbbcsiszolásával igyekszik fokozni. A korábbi jókívánságok (egy boldog napot, ill. egy boldog estét) egyetlen tárgya helyett négyet is szerepeltet, a mennyiségjelzőt megszázezerszeresíti. Az eredmény Török Imre üdvözlétének zárlatához meglehetősen hasonlít, de azt – legalábbis méreteiben – messze felülmúlja: „Hunderttuset guter, seliger tag, jar, zit und

¹²⁴ Steinhausen 1899: 164 (Nr. 233.). Ehhez hasonló példa még pl.: Nürnberg, évkönyv, 1468: „...got geb euch allen ein gute nacht”. Die Chroniken der deutschen Städte... 1872, 303.

¹²⁵ Uo., 56–59. A lefoglalt tárgyakról készített jegyzőkönyv: Uo., 118–121.

¹²⁶ Uo., Nr. 27., Uo., 171.: „By dem pflegerlin send ich dir ain brieff, und darin etwas, und ist der brieff uff dem bresßlin also gezaichet:

+M+
+W+.”

stünd”, vagyis a beszélő százezer jó, boldog napot, évet, időt és órát kíván a megszólítottnak.¹²⁷ Egy 1482. augusztusának vége körül kelt levelének (Nr. 28.) zárlatában a mennyiségjelző marad, de az előző megoldás tárgyhalmozása helyett megint az egyszerűbb jó és boldog éjszakát kifejezés kerül elő: „Damit verlich dir got hunderttuset güter, seliger nacht. Vale.”¹²⁸

A söflingeni kolostor reformálásakor felvett, idézett jegyzőkönyv tanúsága szerint a különböző tiltott tárgyak mellett négy apácánál, Martha Ehingerinnél, Elsa vom Steinnál, Klara von Rietheimnél és Helena von Suntheimnál verseket is találtak, ezek a jegyzőkönyvben három esetben csak az iratcsomó betűjelének megnevezésével szerepelnek (Martha Ehingerin: „schrifften et alia signo A zûsammengebunden”; Klara von Rietheim: „brief signo D”; Elsa vom Stein: „brief signo E”), a Helena von Sunthaimnál talált versekről az ulmi jegyző viszont azt is megemlíti, hogy világi tárgyúak („etliche liedlin, in die welt gehörig”).¹²⁹ A fennmaradt hét vers valóban világi tárgyú, a betűjel nélküli, és így azonosíthatatlan hovatarozású, tanító jellegű VII.-et kivéve a többi tisztán szerelmi tematikájú költemény. A VI-os sorszám alatt közölt, szintén szignó nélküli vers utolsó, ötödik versszakának ötödik sorában a fenti jókívánságformula egyik változatával találkozunk („Tehát Isten adjon neked sok jó időt”):

Darum so tuo, alz ich dir tuo,
nit ferer ich dich tribe.
ich hoft, das es dich nit geru [gereue]
daby las ichz beliben.
got geb dir also fil gût zit.
gût mieß din all zit warte,
alz sand in dem mere lit,
so ist wol behut die zarte.¹³⁰

¹²⁷ Uo., 217. Ehhez hasonló még: Nr. 46.: „Ein guten, seligen tag und ain froliche wünsche und hunderttuset gesuntlicher jar”, Uo., 218; Nr. 49.: „Hunderttuset guter, seliger jar, stund, zit und wil”, Uo., 222.

¹²⁸ Uo., 174. Az ún. Söflingeni levelek között számos hasonló példára találunk. Genefe (talán Genovefa Vetter) nyolc, minden bizonnyal Johannes Spießhez írt levele szintén Jodocus Wind írásában maradt fenn. Wind fél fóliólevélre másolta le az üzeneteket, feltehetően ellenfele, Spieß sakkbantartására. Az idézett kiadás 37/a sorszámú levele a fenti levelezési gyakorlattal teljesen megegyezik. A megszólításban (egy) boldog napot kíván a levélíró („Ain seligen, frolichen tag wunsch ich dir, herzlieb.”), aki vezetéknevét szintén a megszólított vezetéknevére cserélte (aláírás: „G Sp”, vagyis: Genefe vagy Genovefa Speiß). Uo., 194.

¹²⁹ Jegyzőkönyv: Miller 1940: 118–121. Verseket: Uo., 243–254. Összefoglalásában Miller nem említi, hogy Klara von Rietheimnél is foglaltak le verset (Uo., 59.), de a „D” betűjelet a jegyzőkönyv alapján feloldva a IV. éneket Klara von Rietheimnél talált versként azonosítja (Uo., 248.).

¹³⁰ Uo., 250.

Hasonló formulával késő középkori, német nyelvű szerelmi költészetben viszonylag gyakran találkozunk. Carl Fichard egy a 15. század első felében másolt énekeskönyvből hatvannégy vegyes tárgyú, köztük több szerelmi tematikájú verset közöl. A 35. utolsó, tizedik strófájának második sorában Török Imre jókívánságához már szerkezetileg is hasonló megoldás szerepel („Sok jó évet és egy jó, boldog éjszakát”):

Eyn suberlich lytlin von dem meyen.
Viel gutter iar und ein gut selige nacht
Wünsch ich der liebsten die mir das blümlin gab
Für freuden macht sie mich alt
Es ist ein hübsches freuwelin das hat myns libs gewalt.¹³¹

A motivikus egyezések mellett ezek a versek persze csak meglehetősen távoli rokonai Török Imre üdvözetének. Az idézett részletek általában talán éneklésre szánt, jellemzően hosszabb, strófikus, vagyis szótagszám, rímelhelyezkedés tekintetében szabályozott versformájú költeményekbe illeszkednek, amelyek a köszöntésen és a jókívánságon kívül számos egyéb motívumot is magukba építenek, a magyar szöveg rövid, határozott metrikai szerkezettel nem rendelkező, nem strófikus le-
vélzáradék, amely egyetlen motívum, a köszöntés köré szerveződik.

A német nyelvű középkori szerelmes versek, verses szerelmeslevelek gazdag hagyományából (Meyer 1899) a köszöntést középpontba állító verses üdvözet műfaja sem hiányzik. Clara Hätzlerin (1430 k.–1476/1477), a középkori német kultúra egyetlen okirat igazolta női bérmaszólyójának írásá-

¹³¹ Fichard (Hrsg.) 1815: 247 (Nr. XXXV.). A hasonló példák száma szinte korlátlanul szaporítható. Például: Búcsúzásként: Goedeke–Tittmann 1867: 40 (Nr. 37.), utolsó, 5. strófa:

Alde zu tausend guter nacht,
mein trauern hat ein end!
het ich dein untreu lengst erkant,
mein herz het sich von dir gewant.
fürwar, es wird gereuen dich,
du betreugest ein andern so bald als mich.
dein untreu macht, daß ich dein nicht acht,
alde [= adieu] zu guter nacht!

Köszöntésként: Bergmann 1854: 380 (Nr. CCLX. – a kötet utolsó versének utolsó, 10. strófája):

Hiemit hab dir *viel guter nacht*,
dis lied hab ich in eyl gemacht,
Zum newen jar ich dir das schenck,
in lieb und trew, stets an dich denck,
Hoff auch mein gunst sey nicht umb sunst,
ich preis allzeit der trucker kunst.

Haltaus 1966: 28 (Teil 1, Nr. 24., első strófa):

Wol hin zú dir, ain gúte nacht
Wunsch ich dir in dem gedingen,
Für alles, das da lebt vnd wacht,
Tût mein hertz zu dir ringen.
Der nachte schatten
Tütt nun ersatten
Mit dunckelplaw das firmament.
Die nach gat hin, der tag her wendt,
Der Mon schon seinen poten sendt
Durch die wolcken dunckelfar,
Verplichen ist der sunnen schein clar.

ban maradt fenn az az összesen 218, vegyes tárgyú versből összeállított kódex (Liederbuch der Clara Hätzlerin), amelynek 110v–115v lapjain az 1441–1448 évekre szóló nyolc újévi köszöntővers („Neujahrsgruß”) olvasható.¹³² Hogy a Török Imre jókívánságaihoz hasonló formulák ezekből a versekből sem hiányoznak, persze nem meglepő.¹³³ A későközépkori német szerelmi költészet köszöntőverseinek ezt a tematikailag többé-kevésbé elkülönülő korpuszát Arne Holtorf tanulmányozta, áttekintése a 14–15. századból negyvenhét, a 16. század végéig összesen 76 Újévi szerelmesverset („Neujahrs-Liebeslied”) vesz leltárba és elemez (Holtorf 1973).

Mind formai, mind műfaji tekintetben még közelebb állnak a magyar szöveghez a szerelmi tematikájú, későközépkori német költészet alkalomhoz nem kötött üdvözlőversei („Liebesgruss”).¹³⁴ A Fichard által közölt, a 15. század első feléből származó kézirat fent idézett, 35. sorszámú versét két ilyen verses üdvözlés követi:

Eyn suberlich grusz.

Got grűsz dich liebes lieb on leid
Die wil mich grosz lieb zu dir dreyt
Das got nit wil
Das ich by dir won söl
So het mir got wol getan
Das er mich solicher groszer lieb hett erlan

Eyn ander sublich grusz.

Ich send dir liebes lieb einen gursz
Uff einer nachtigallen fusz
Uff iglichem claen
Ein gulden pfaen
Als manich gut iar gee dich an
Als ein geleytterter wagen
Gefülter rosa mag getragen
Yglichs balt in nün gespalten
Got müsz dins iungen libes walten.¹³⁵

Ezekhez nagyon hasonló, olykor (Fichard, Nr. 36 első négy sora és Mone Nr. 3. első négy sora) szövegszerű egyezéseket mutató, kézzel bejegyzett verses üdvözlőket közöl Franz Josef Mone egy karlsruhei ősnymtatványból:

¹³² Kézirat: Cseh Nemzet Múzeum (České muzeum), jelzet: ms. X. A. 12 (1470/71). Kiadva: Haltaus (Hrsg.) 1966: 196–201 (Teil II, Nr. 34–41).

¹³³ Az 1441-es évre írt versben: „Das ich dir wunschet alles gût” (Nr. 34, 33. sor); 1442: „Zum[m] Newen Jar gunstlichen grűs” (Nr. 35, 33.); 1443: „Vnd schick mir zu dem Newen Jar / Friuntlich den grűsz, das fräet zwar” (Nr. 36, 41–42.); 1445: „Vnd füg dir ain gût, sällig jar” (Nr. 38, 34.); 1448: „Des wünsch ich dir ain sälligs Jar” Nr. 40, 4.).

¹³⁴ Ld. ehhez: Ritter 1898: 66–72. A szerelmi köszöntés („Liebesgruss”) meghatározásához: „das ist ein mehr oder weniger ausgeführter und ausgeschmückter Gruß an die, selten an den Geliebte(n) in Form eines Reimpaargedichtes oder innerhalb von Liebeslied und -brief.” „Die Reimpaargedichte sind die eigenständigsten Vertreter dieser 'Gattung' innerhalb der spätmittelalterlichen Lyrik” (Holtorf 1973: 238).

¹³⁵ Fichard (Hrsg.) 1815: 257–258. Újabb kiadása: Schulz-Grobert 1993: 199–200.

1. Min freuntlichen grueß
und willigen dienst zû vor,
min aller liebster L.
ich grueßen dich zû drie stund
min aller liebster in din rotten mund;
got grueß dich in din oeglin klor,
got geb dir *vil und quoter jor*.

2. *Ich wuenschen dir ein gûte nacht,*
von rosen ein dach,
von gilgen ein bet,
von musgut ein duer,
von neglin ein rigel dar fuer.

3. *Ich wuensch dir ein grûß*
uff einer nachtgalen fuß,
uff einem klawen
ein guldin pfawen.
der himel het sich bekert,
mit gold umbreht.
ein kuessen und ein halsen und din roten mund
dor fuer nem ich nit des roten gold IIII m lib¹³⁶

A brüsszeli Bibliothèque Royale de Belgique II 144-es jelzetű, 16. századi, alsónémet (Niederdeutsch, Plattdeutsch) nyelvjárásban írt kézírata két nagyobb csoportban (10r–10v; 43r–47r) huszonhat, összesen huszonhét szerelmi üdvözlétet gyűjt össze (Brandis 1968: Nr. 82–95, 95a–95n). Török Imre köszöntőversének vizsgált jókívánságához hasonló e korpuszban háromszor fordul elő. Először az első blokk harmadik köszöntésének utolsó két sorában (Pribsch 1906: 310):

Nu vaer hyn, du kleyner brieff,
Ende groet myn myns herten soete lieff
Ende groetse mi alsoe seer,
Off ic dear oeck selver weer.
Lieff doer gront myns herten is dit gedacht,
Daer mede heb *duysent guyder naecht*

A két sor variánsa másodszor a kézirat második szerelmi üdvözléteket tartalmazó blokkjában, egy köszöntés nyitásként jelenik meg (Pribsch 1906: 310):

Och lieff doer gront myns herten heb ic dit bedacht.
daer mit hebbe *hondert dusent goyder nacht*
ende got moet alle diegene haten
dye onß beliegen ende quaet geroecht macken,
ende got moet all dey gene bewaren
dye onß liefden halten te garen.

¹³⁶ Az utolsó sor „IIII m” kifejezésének feloldása: „4000 Pfund” (Mone 1834: 290). Az időközben elveszett ősnyomtatvány hiányában, a szövegeket Mone alapján újra közli: Holtorf 1973: 238–239; Schulz-Grobert 1993: 204–205. A 2. verset vö. a berlini Staatsbibliothek Mgq 495-ös jelezű kéziratának Maschek közölte versével (540. lábjegyzet).

Végül a 46. levél verzóján a jókívánság még egyszer előfordul, itt a köszöntés utolsó előtti rímpárjaként:

Got groet dich lieff in rechter stedicheit,
du dreges der duegden eyn schoyn kleyt,
du bis cuysch, reyn boven allen ionfrouwen,
du bis cloeck ende wyß in allen dyngen,
du bis stolt ende wael gemeit
ende dat alltzenen in hoescheit.
Dat ich nyet en maech by dich syn,
deß lyde ick groeten smert ende pyn,
des maechstu mich wael toe geloven,
hir up salstu mich eyn antwort proeven.
Lieff, dit heb ick dich bedacht,
hier mit heb *dusent goyder nacht*
ende got spaer dich alsoe lange gesont
wynß eyn fyoel wigt eyn punt.¹³⁷

A hasonló köszöntések német nyelvterületen eléggé elterjedtek lehettek. Erre – a nagy számú fennmaradt szövegen túl – több jel is utal. Jellemző, hogy a hasonló szövegek már a 15. század közepétől gyakran tematikus blokkok, gyűjtemények formájában hagyományozódnak, ami azt jelzi, hogy nem ment ritkaságszámba, ha egy kéziratos versgyűjtemény összeírója több üdvözlővershez is hozzáfért. Ugyancsak a szerelmi köszöntések korabeli elterjedtségére utal, hogy egy 15. századi német katekizmus a kilencedik – a felebarát feleségének elkívánását tiltó – parancsolat elleni vétkek között (például: 2. Sych selbs unersam [’hurischen’] zyhen mit gaffen – suimet prostitucio) a jogosulatlan köszöntést is felsorolja (4. On gerechtigkayt zu grüessen – inoportuna salutacio [Weidenhiller 1965: 77]). De ugyanennyire árulkodó az is, hogy ez a hivatalos kánon peremén létező műfaj – minden tiltás ellenére – még a 16. század első felében kilép a kéziratoságból, és olykor a rímes mondásokat (Spruch) összegyűjtő nyomtatványokban is megjelenik.¹³⁸ A gyakorlati felhasználás

¹³⁷ Priebisch 1906: 313. Sajnos az idézett három köszöntésből kettőt csak első és utolsó sorpárjával ad meg Jürgen Schulz-Grobert, szövegközlése egyébként sokkal áttekinthetőbb (Schulz-Grobert 1993: 187–192.). A brüsszeli kéziraton túl ugyanő számos hasonló gyűjteményt vesz leltárba.

¹³⁸ Egy 1548-as, lübecki kiadású, szintén alsónémet nyelvjárásban írt, összesen 3653 sornyi, jellemzően rövid, néhány soros mondást összegyűjtő kiadvány (Seelmann 1885; eredeti: Balhorn 1548) Thom nien jare huebascke rime cím alatt tizenegy szerelmi üdvözlőt őrzött meg. A tizenegy vers közül négy (1656–1659; 1673–1677; 1931–1934; 2011–2014. sor) az ún. Kölni szerelmeslevélszerző (Liebesbriefsteller aus Köln) munkásságára vezethető vissza, a fennmaradó hét verset részben humoros (1668–1672; 1678–1681; 1682–1685; 1686–1690; 1697–1702. sor), részben az udvari tradícióban gyökerező versek alkotják (2200–2203; 2204–2213. sor). Rheinheimer 1985: 796–797. Szintén a hasonló köszöntések elterjedtségére utal, hogy egy üdvözlőt olykor több gyűjteményben is fennmarad. A Rimboekelin öt soros üdvözlőverse szinte változatlan formában megvan a fent idézett, brüsszeli kézirat (II 144) tizedik levelének rektóján is (Priebisch 1906: 11–12):

Got groet dich lieff, myn alre liefste lieff,
Myn hert sent dich desen brieff.
Myn hert heft dich wtvercoren
Boven alle dye syn geboren
Sonder Jhesum ende Maria alleyn,
Mit truwen dat ich dich meyn.

A német nyelvterületen meglehetősen elterjedt szerelmi köszöntések akár gyűjteményes formában is eljuthattak Magyarországra. A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár egy azóta eltűnt kódexéről (Brandis 1968: 240; Kalocsa A 1; korábban Y 4 329; perg., 333 Bl., 34×25,5, Südböhmen: 1320–1330), amelyben más versek mellett három,

nyomain felül olykor talán még arra is van példa, hogy az üdvözlő – a magyar szöveghez hasonlóan – prózai formában megírt levél záradékának szánták. Egy 1500 körül, feltehetően Nürnbergben másolt, vegyes tárgyú kézirat (Berlin, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, jelzet: Mgq 495) egyik – verses – szerelmeslevelének (51v–52r) prózai felvezetése talán éppen arra szolgál, hogy az üdvözlővers megfelelő finomsággal legyen hozzáilleszhető bármely, egyébként prózában írt levélhez.¹³⁹ A szerelmi üdvözlők levélzáradékként való felhasználása mellett tanúskodik az is, hogy a legkorábbi, hasonló funkciójú szövegek éppen így maradtak fenn. A Bayerische Staatsbibliothek 1160–1186 között másolt, Clm 19411-es jelzetű kódexe őrzi azt a tizenegy, latin nyelvű levelet amelyek közül kettő zárlata középfelnémet nyelvjárású szövegrészeket tartalmaz. A kódex 100v (202.; bal hasáb 30–jobb hasáb 20. sor) lapján a latin szövegbe német mondattöredékek keverednek, a 114v (230.; bal hasáb 7–12. sor) lapon viszont a levél zárlataként funkcionáló, összefüggő német nyelvű szerelmi köszöntés olvasható (Tegernseer Liebesgruß).¹⁴⁰

4.8.1.3. Verselés

Az eredetileg két soros formában lejegyzett szöveget az RMKT első kötetének Szilády szerkesztette első kiadása már öt sorra tördelve közli (RMKT 16, 1: 199):

Emericus Török
Köszön Krisztinának:
Legyen kenvebb inhának. –
Száz jó napat, kétszáz jó ét
Hozzája!

Brandis által minneredeként azonosított szöveg (Nr. 263, 288, 391) is megtalálható, a kiadók azt feltételezik, hogy egykor Mátyás király könyvtárához tartozott (Köffinger–Mailath 1817: VI.).

¹³⁹ A prózai nyitórészt egy sornak számolva összesen 38 soros szöveg eleje, közepe és vége (Maschek 1939: 124–125. A kéziratot leírja: Schulz-Grobert 1993: 178–179. Ugyanilyen, prózában kezdődő szerelmeslevél még: Brandis 1968: Nr. 193; a kihagyott sorok sorszáma [] között; a középső szövegrészt vö. a karlsruhei inkunábulum Mone közölte, 2. versével):

Mein fruntlichen gruß wist du, mein hertzigs hertz, und wiß, von meiner und
deiner lieb ist gar aus, dann der anfank hat gewonnen
ein krebs, der ist gar hinder sich krochen
und ist in ein anders loch geschlossen [5–16. sor]
Nit mer! Dan *gab dir gott ein gute nacht*
und von lilgen ein dach
und von balsam ein wolgeschmach
und von cipreßen ein kermerlin
und von negelein
ein pettstatt darein
und von lilien gualin (?) ein pett
und von wolgemut ein deck
und mit roten rosen wol umbgesteckt [26–36.]
Nit mer! Dann spar dich got gesund,
Pis ein has gilt hundert pfundt!”

¹⁴⁰ Worstbrock 1995: 671–673. A szöveg a rímes szakaszokat határoló pontok szerint tördelve (Bayerische Staatsbibliothek, Clm 19411, 114v, bal hasáb 7–12. sor):

Du bist min ih bin din
des solt du gewis sin
du bist beslossen in minem herzen
verlorn ist daz sluzzellin
du moust och immer dar inne sin.

Kissé máshogy tördelve, de szintén verses formában adja közre a köszöntést az RMKT első kötetének új kiadásában Horváth Cyrill (RMKT 16, 12: 477):

Emericus The.
kewzewn krysthynanak
leghen kenweb ynhanak.
Zaaz yo napath
keth Zaz yo eeth hozyaya

Az adatbázis (RPHA 354) meghatározása szerint a „bizonytalan verselésű, szótagszámláló, izostrófikus” szöveg metrumképlete a12(6,6), a7, x11(4,4,3).

A különböző leírások – a szöveg rövidege miatt – persze csak értelmezési javaslatok lehetnek, biztosan csak annyi állapítható meg, hogy ha a szintaktikailag szorosabban összetartozó szavakat metrikai egységekként (verssor vagy ütem) értelmezzük, akkor ezen egységek szótagszáma, ill. végződéseik hanganyaga ismétlődő jelleget mutat: x6, a6, a7, b4, b4, x3.

A német hagyomány Török Imre levélzáradékának bizonytalan versformájával is párhuzamba állítható. A jellemzően rövid, párrímes, tehát nem strófikus szerelmi üdvözlések sorainak szótagszáma semmiféle szabályozottságot nem mutat, nem ritka, hogy a szöveg rímtelenül kezdődik (Mone, Nr. 1, 1., talán 1–3. sor), hogy valamelyik sora rímtelen (Mone, Nr. 2, 3.) vagy hogy rímtelenül ér véget (Mone Nr. 3, 7–8.). A Mone közölte második vers a 15. századból rímtelen zárlatú variánsban is fennmaradt.¹⁴¹

4.8.1.4. Információtörténeti pozíció

Verses vagy a versesség felé elmozduló magyar nyelvű levélzáradékot, köszöntést a 16. század végéig nem ismerünk. A régi magyar anyagban a szöveg legközelebbi párhuzamát a Madách–Rimay-kódexek ismeretlen szerzőtől származó, *Ne gondold, szerelmem, könnyű indulatnak...* kezdetű versének (RMKT 17, 12: No. 43) utolsó, kilencedik strófája adja, a fiktív levél zárlataként elhelyezett jókívánság viszont a motívumok szintjén is kapcsolatba hozható a Török Imre által írt záradékkal (Balázs P. 2016: 24–27):

Ezer napja legyen életed egy napja,
Jó szerencséd legyen te ügyednek apja,
Víg kedvedet penig kezivel az kapja,
Ki szerelmednek lött megkötöttetett rabja.

4.9. Erotikus töredékek

Ide tartozik-e a Döbrentei-kódex *Soha távol tőle* kezdetű, verses találós kérdése (*Mese*, RPHA 1242)? Határeset! A rejtélyes kis szövegről újabban két tanulmányt közöltek. Lázcs Sándor (Lázcs 2014) tapintatosan mellőzi a versforma és műfaj kérdését, Vadai István (Vadai 2006) viszont nem bánik valami kesztyűs kézzel az RPHA szerzőivel.¹⁴²

¹⁴¹ „Got geb ewch ein gute nach / von rosen ein dach / [...] ir seyt mir libst auß in allen / ich mag itzwnd nit mer.” Brandis 1968: 68 (Nr. 153). Ugyanitt (Nr. 76–193.) a 13–16. századból származó, a Minnerede körébe tartozó szerelmi köszöntések, újévi üdvözlések és verses szerelmeslevelek katalógusa.

¹⁴² A 6. kiadás: <http://rpha.oszk.hu>.

A versforma ügyében teljesen jogos a bíráló, bár talán túlzó általánosítás, „hogy a *Repertórium* ebben az értelemben a történeti-poétikai módszer kudarca” (Vadai 2006: 266). Vadai helytelenítőleg emlékezik meg munkamódszerünk durvaságáról: „A munkacsoport legyártott bizonyos metrikai alapkategóriákat. Aztán ezekbe a dobozokba próbálta belegyömöszölni a versegyedeket. Amikor nagyon látványosan nem ment a dolog, a vers bekerült a bizonytalan verselésű csoportba. Az adatlapon ez a szófordulat jelzi, hogy a mondat végéig minden további megállapítás tendencia jellegű” (Vadai 2006: 265). A bíráló jogos, de a módszer célra vezetett. Sok vers esetében, való igaz, csak annyit tudtunk rögzíteni, hogy az illető vers az egyik, általunk hozzá legközelebbinek érzett, hagyományos verselési dobozba sem illeszkedik bele hézagmentesen. Azóta – első sorban épp Vadai (összefoglalásukat l. Vadai 2006: 266) majd Bognár Péter (2016) kutatásainak hála – a rendetlenségből egyre inkább rend lesz. Ami akkor bizonytalan verselésűnek számított, az mára jó eséllyel bekerült egy-egy új kategória új dobozába. Nem volt haszontalan, hogy annak idején jeleztük az anomáliákat. A javításnak pedig semmi akadálya, mivel az RPHA nem szilárd könyv. Közösségünk azért ítélte vállalhatóknak a hibák kockázatát, mert az RPHA már az 1970-es években adatbázisként született meg, amely csak az olvasóközönség megszokásainak kedvéért jelent meg könyvformára (RPHA 1992) butítva is.

A kis találós kérdés műfaji besorolása látszólag kínosabb. Lássuk Vadai bírálását: „[...] a *Repertórium* azt szeretné mondani, hogy ez vallásos találósmese, dogmatikai aenigma. A hibát ott követi el, hogy ügyetlenül megalkotott műfaji rendszert használ. Ezt eredetileg Horváth Iván gondolta el a Balassi-könyve számára, és ott, azon a korpuszon működni is látszott. Ebben az egyes műfaji kategóriák fastruktúrában helyezkednek el, és minden egyes alcsoport öröklő a fölötte lévő szint tulajdonságait. Például: világi → azon belül epikus → azon belül történeti → azon belül jelenkorú → azon belül históriás ének. Csakhogy jelen esetben az adatbázis csak a két legelső műfajt rántotta egymás mellé, és nem számolt azzal a furcsa következménnyel, hogy a számítógép számára minden aenigma automatikusan arisztokratikus, sőt erotikus is lesz. Látható, hogy a hiba részben az át nem gondolt rendszerben van, meg az is megfigyelhető, hogy az egész ügy jellemző módon egy Horváth Iván által kedvelt trubadúr-műfaj jellemzőit öröklő [...]” (Vadai 2006: 267).

Nem mindig helytelen a szerzőnek szándékot tulajdonítani (Searle 2005: különösen 297–300), de mindig kockázatos. Vadai István jól ismeri vonzódásunkat a kényelmes megoldásokhoz (Horváth I. 2006: 14 egyik fejezetét ő írta!), de ezúttal talán nem pusztán lustaságról volt szó.

Mielőtt megmagyaráznók a bizonyítványunkat, hadd essék pár szó az RPHA készítésének műfajfáiról. A műfaj-rokonságokat kifejező fán, ahol csak lehetett, különösen a fa gyökerében igyekeztünk bináris szembenállásokat alkalmazni, aminő például a ±világi vagy a ±történetmondó jelleg. Formalista irodalmárokként a formalizálásban mértékadó nyelvészek nyomán véltük előnyösnek a kétértékű szembenállásokat. Roman Jakobson és Lotz János először csak a francia fonémarendszert írta le bináris szembenállások táblázatával, ezt követte a Föld nyelveire való általánosítás. Az 1960-as évek végére kialakult, Chomsky–Halle-féle ún. generatív fonológia is megörökölte a modellt. Az irodalmárok figyelmére is méltó módszertani tanulságokat Morris Halle cikke foglalta össze *A kettes szám védelmében* (Halle 1957). A műfaj-fáknak nem csupán előnyük van. Hátrányuk, hogy a fák gyökerénél a járatlan akaratlanul is a legáltalánosabb kategóriát keresi, holott például a ±világi vagy a ±történetmondó szempont közül egyik sem alapvetőbb a másiknál. A műfajokat táblázatokkal is ábrázolhattuk volna. Ezzel elkerültük volna az említett hátrányt – a felhasználó félrevezetését –, en-

nek fejében viszont a felhasználó vezetését, a szemléletességet is elkerültük volna. Óriási további előnye a faszerkezetnek, hogy benne, Vadai szavaival, „minden egyes alcsoport örökli a fölötte lévő szint tulajdonságait”. A faszerkezetnek hála önműködően kap meg a vers egyszerre több műfaji minősítést, ami a későbbi lekérdezéseket termékeny, jó válaszokkal jutalmazza. Az egyszerre többszörös műfaji besorolás módszere miatt a fa alkalmazása nagy felelősséggel jár. Itt például a vallásdogmatikai találós kérdés egy magasabb szinten az erotikus költemények csoportjába is belekerült – mosolyodik el Vadai.

Pedig azért került oda, mert oda való.

A héber *Biblia* úgy is felfogható, mint a legjelentősebb ókori keleti irodalom hatalmas antológiája. A lírai költészet bőségesen képviselve van benne. Isteni dicséretetek és könyörgések (a *Zsoltárok könyve*) mellett szerelmi és lakodalmi énekek is (az *Énekek éneke*).

A Döbrentei-kódex találós kérdése közvetlenül az *Énekek éneke* fordításához kapcsolódik, és természetesen annak allegóriáját rejti el. Szakértelem és elhivatottság híján nem tekinthetjük át az idevágó, későókori és középkori, keresztény irodalmat, amelyről Vadai is, Lázs is kimerítő tájékoztatást nyújt. A legáltalánosabb magyarázat, hogy a vőlegény Istennek, a menyasszony az egyháznak felel meg. A vőlegény Istenen belül a szeretet királyi személye – Krisztus –, a menyasszony pedig az úgy felfogott egyház, hogy annak minden keresztény hívő a tagja. Az apácák számára készült kódexben – a rejtvény megcélzott olvasóközönsége női kolostor volt – minden egyes apáca, személyesen.

Vannak bírálói is a keresztény allegorizálásnak; hadd idézzük Tatár György felkavaró szavait. „Ha az ember zsidóként forgatja a keresztény Bibliát és – mondjuk – a korai egyházatyák írásmagyarázatait, mintha idegen országban bóklászna. Saját hazájának immár igazságtalan békével elcsatolt területeit járja, ahol a tájra és lakóira irgalmatlan asszimilációs nyomás nehezedik. Az ismerős hegyek s völgyek mind ott vannak, ahol még emlékeznek rájuk, zömmel megvannak a települések is, csak a nevük változott meg, bár épp a nevek azok, amelyek nyomokban őrzik még a táj elcsatolás előtti nyelvét. Ott vannak még szövegotthonának egykori lakói is, akik azonban eredeti, betű szerinti identitásukhoz hiába is ragaszkodnak, mert magasabb, lelki-szellemi értelemben immár egy másik ország polgáraivá lettek minősítve. [...] A megmaradt ország-terület határain túl az allegória új, ropant birodalma terül el” (Tatár 2014: 35–36).

Van azért zsidó allegorizáló hagyomány is: ebben az *Énekek éneke* az Örökkévaló és Izrael szövetségéről szól. És a késő ókor óta vannak allegória-ellenes értelmezők. Néhány évtizeddel a Döbrentei-kódex lemásolása után a református Sebastian Castellio kihagyta a bibliai kánonból az *Énekek énekét*, mint titkos jelentés nélküli szerelmi dalgyűjteményt.¹⁴³ A sokféle értelmezés között egyedül csak olyan nincs, amely süket lenne a könyv betű szerint való értelmének erőteljes erotikájára. Ezt a könyvet már felvértezve kell olvasni: Jeromos ezért sorolta a fiatal lányoknak ajánlható bibliai olvasmányok legvégére (idézi Lázs 2016: 197, 235. jegyzet).

Lássuk a rövid találós kérdés műfaji minősítését. Az *Énekek éneke* jelentését magyarázó rejtvény természetesen eleve erotikus vonatkozású. Akadnak is benne erotikus gondolattársításokat előidéző-

¹⁴³ Ezzel általános felháborodást keltett. A jezsuita vértanú, Edmund Campion is elmarasztalta Castelliót a *Tíz okokban*, amelyet Balassi fordított magyarra: „Castalio, a parázna lator, az Salomon titkos értelmű énekét (kit az római kereszténynek úgy, mint lélek paradicsomát és becsinált mannát vagy Krisztusban jóízű gyönyörűséget csudálnak és böcsülnek) semmivel nem becsüli feljebb egy virágéneknél vagy valamely udvarbeli szolgálóleánnyal való beszélgetésnél” (Eckhardt [szerk.] 1955, II: 76).

hető szavak és utalások. Ilyen a „lankad”, ilyen a „kedv”, ilyen Judit és főleg Eszter említése – Vadai részletesen elemzi is őket (Vadai 2006: Vadai, 268–273):

Lankad, miként Eszter.
Vigyáz, félvén, miként Judit.
Mondja kedven kedvét.

Egyházit és világit meg tudták különböztetni a középkorban – bár a két terület gyakran összefolyt –, de vallásit és világit nem. Megszületésétől haláláig a középkori ember egész életét a valláson belül bonyolította le. Erotika és keresztény vallás emiatt nem feltétlenül állt ellentétben egymással.

Az apáca a szívében ténylegesen Jézus menyasszonya lett, húsvétkor tényleges könnyeket hullatott. „Szüvem, lölköm, virágom, cinegém, aranyom, gombom, ágom, levelem”, fordult Jézushoz a Weszprémi-kódex apácája. A felsőhajtást irodalmárok egyházon kívüli, világi virágének-töredéknek akarták értelmezni (V. Kovács [szerk.] 1977: 61). Erre semmi szükség: a szöveg belefért az egyházi gyakorlatba.

Az udvari szerelem eszmerendszerében a lovagnak a hölgy iránti szerelme nemcsak a hűbéres–hűbérúr-viszony allegóriája, hanem a hívőt az Istenhez fűző viszonyé is. Isten nemcsak a kinyilatkoztatás nyelvén beszél a hívőhöz, hanem a teremtés nyelvén is. A szépség istenbizonyíték. Dante a *Vendégség* második értekezésének XII. pontjában feltárja szerelemről szóló lírai költeményének mögöttes, allegorikus értelmét. Félig-meddig még a *Comoedia* is szerelmi történet, elvégre Vergiliust Beatrice küldi az elbeszélőhöz. Can Grande della Scalához intézett levelében Dante ezt a művét elemzi az órigenészi eredetű, több emeletes írásmagyarázat módszerével (betű szerinti, allegorikus, erkölcsi, misztikus).

Az Isten iránti sóvárgást allegorizáló udvari szerelmet irodalomtörténészek nagyon különböző dolgokból próbálják eredeztetni (a paraliturgikus szekvenciából, az arab muvassah-műfajból, a Mária-kultusból stb.), de egyikük sem kételkedik abban, hogy az ősminta az *Énekek énekének* allegóriája.

Az RPHA munkaközösségének egyelőre nincs oka változtatni a Döbrentei-kódex rejtvényének műfaji besorolásán.

4.9.1. Soproni virágének; Supra, aggnő; Öltöznek be az erdő; De hogy nem látsz dolgozhoz

4.9.1.1. Források

A *Soproni virágének* (*Virág, tudjad, tőled el kell mennem*, RPHA, 1490) rövid töredék; csak feltevések mondhatók róla. Talán a magyar nyelvű szerelmi líra legelső emléke. 1929-ben Házi Jenő fedezte fel, és az íráskép alapján a vers lejegyzőjét, Gugelweit Jánost is ő azonosította. Gugelweit 1495 előtt (ekkor már néhaiként említik) Sopron jegyzője volt, így írhatta rá a két soros töredéket egy városi könyv pergamen fedőlapjára (Házi 1929; Mollay 1939). Az adatok szerint a pergamenen lévő korábbi írást 1530-ban lemosták, a tisztítást csak az alábbi két sor élte túl.

Szöveg¹⁴⁴

¹⁴⁴ Forrásleírás, jegyzetek: B. P., L. B. Modernizált olvasat: B. P. Betűhű átírat: L. B. A szöveget ellenőrizte: L. B.

Virág tudjad, tóled el kell mennem,
És teéretted kell gyászba öltözmem.

Betűhú átirat

Wýrag th[u]dýad, theuled el kel mennem
Es the ýrethed kel gyászba ewltezmem

*

A *Supra, aggnő*... kezdetű, a szakirodalomban Körmöcbányai táncszóként emlegetett töredékről rövidsége okán nagyon nehéz bármit is megállapítani. Annyi biztosnak tűnik, hogy a verset Johann Kreusl, körmöcbányai jegyző jegyezte le a város 1505. évi borpénznaplójának címlapjára (Križko 1876: 328–329, fényképmásolat: Borzovai Nagy 1918):

Szöveg¹⁴⁵

Supra aggnő, szökk fel kabla,
Hazajött fírjed, tombj Kató,
A te szíp palástodban,
Gombos sarudban,
5 haja, haja virágom.

Betűhú átirat

Supra agnő söck fel kabla
Haza ýöth fýrýedt tombi catho
a te zýp palaschtodban gombosch
scharudban haýa haýa wiragom

*

Az *Öltöznek be...* (RPHA 1141) kezdetű, szintén töredékesen fennmaradt verset Borsa Gedeon fedezte fel az Országos Orvostörténeti Könyvtár egyik kötetének – Laskai Osvát 1498-ban, Hagenauban megjelent *Biga Salutis*ának – hátsó borítótábláján. A szöveget tartalmazó papírlapot – a verzón kiolvasható versszakmaradvány tanúsága szerint – a könyv bekötése során, valamikor 1510 és 1542 között ragaszthatták be a tábla belső felébe, de – talán a vers világi jellege miatt – a lapot utóbb valaki nagyrészt eltávolította (Borsa 1957). A 16. századi lejegyző által írt szöveget felfedezője, Borsa Gedeon jelentette meg először betűhú kiadásban az *Irodalomtörténeti Közleményekben* (Borsa 1957). Mivel a vers egyetlen sora sem ép, a ritkaságnak számító virágének-töredék rekonstruálására számos variáció született. A felfedezés évében Mezey László adta ki a szöveg rekonstrukcióját az alábbi cím alatt: *Zöldvári ének – Egy május-ünnep énekének töredéke* (Mezey [szerk.] 1957: 366). Gerézdi Rabán bő kiegészítésekkel közölte Mezey változatát, kétszer kiadva azt (Gerézdi 1962: 299; Gerézdi 1968: 479–481). A Mezey-féle változatot helyesbítette aztán Horváth Iván (Horváth 1978: 184–185). Egy évtizeddel később Kószeghy Péter átfogó tanulmányában, melyben Horváth Iván Balassi-kötetének téziseire reflektált, közreadta Szentmártoni Szabó Géza javított olvasatát (Kószeghy 1987–1988: 324–325) Ez utóbbi, hosszabb rekonstrukciós változatot adjuk közre az alábbiakban főszöveggént, kisebb javításokkal. Bár Mezey olvasatát a szakirodalom alapvetően hibásnak tartja, Gerézdi Rabán ezen olvasatot adta közre munkáiban. Az összevethetőség kedvéért jelezzük a szöveg jegyzeteiben mind Mezey, mind Horváth Iván variációit. Borsa Gedeon a töredék

¹⁴⁵ Forrásleírás, jegyzetek, modernizált olvasat, betűhú átirat: B. P., L. B. A szöveget ellenőrizte: B. P.

ismertetésekor öt fennmaradt, és még legalább egy feltételezett versszakról beszélt. Míg a korai rekonstrukciók nem próbálták versszakokra bontani a szöveget, Szabó Géza hét versszakra tagolta azt. Mivel Szabó Géza harmincöt soros rekonstrukciója jóval hosszabb, mint a tizenhárom soros Mezey-féle, vagy a tizenkét soros Horváth-féle rekonstrukció, az összevont sorszámok alatt közöljük a rövidebb megoldásokat.

Szöveg¹⁴⁶

.....öltöznék be,
az erdő zöld.....
.....ben,
Hé, (hé,) héa, hó!
5 Virág,dben.

.....
zöld erdőben néki l.....
.....
[Hé, hé, héa,] hó!
10 Az piros hajn[al].....

.....g.....ájá[k] az ifiak
kegyeseket.....
..... szagg[a]tják
Hé, hé, hea, hó!
15 Virág, hogy.....dben.

.....[ke]rt virágzik,
az harmattól.....
.....sek,
Hé, hé, héa, hó!
20 Nagy h.....

.....h[.]ssa,
hogy.....
.....
Hé, hé, héa, hó!
25

.....
.....
.....
[Hé, hé, héa, hó!]
30

.....ez világ,
velöz.....
.....ság,
Hé, hé, héa, hó!
35 Virág.....

¹⁴⁶ Forrásleírás, jegyzetek, modernizált olvasat, betűhű átirat: L. B. A szöveget ellenőrizte: B. P.

Betűhú átirat

[...be] ɔltɔznek be az erdɔ z[ɔ]ld [...]
[...ben [.] he[.] hea ho. viragy [...]
[...]dben,
zɔld erdɔben nekɔ l[...]
5 [...] ho. az piros haɣn[...]
g [...]aɣa[k] Az ifiak. kegyeseket [...]
zag[a]thiak. he. he. hea ho viragy hog[...]
[...]dbe[...],
[...e]rt viragzik az harmatol [...]
10 [...se]k. he. he. hea ho. Nagy h[...]
[...h.]ssa hogy [...]

Ez vilagh vel[...] ɔz[...]
[...]sag
he he hea ho viragy
15 preceptit ad[...]

Jegyzetek

- 1–3 [M. L.] [...] öltöznek be az erdők / zöldbe [...] [H. I.] [...] öltöznek be az erdő zöld [...] [-i]
[...]-ben
4–5 [M. L.] he, hea, hó! [H. I.] he hea hó virág
6–7 [M. L.] zöld erdőbe neki [...] [H. I.] [...] zöld erdőben neki [...]
8–9 [M. L.] he, hea, hó! [H. I.] [...] hó
10 [M. L.] az poros hajnalon [H. I.] Az piros hajnal [...]
11 [Sz. G.] [...]ják az ifjak
11–13 [M. L.] az ifjak kegyeseket / szaggatják [?] [H. I.] [...] az ifjak kegyeseket [...] / [...]
szaggatják [?]
14–15 [M. L.] he, hea, hó! / virági, hog[y] a [fö]ldbe [?] [H. I.] he he hea hó virág.
16–17 [M. L.] mert virágzik az harmattól [H. I.] [...] mert[?] virágzik az harmattól [...]
18 [M. L.] a vagy ek [...] [?]
20 [Sz. G.] Nagy z[...]
21 [Sz. G.] [...]ssa,
31 [H. I.] [...] ez világ [...]
34–35 [H. I.] he he hea hó virág

*

A *De hogy nem látsz dolgozhoz...* kezdetű, hosszú ideje nyolcadrét hajtogatva hagyományozódó papírlevél rektó oldalán fennmaradt, Gerézdi Rabán által – a kézírás alapján – 1540 körülre datált verset Stoll Béla (1981: 21–22) közölte az Országos Levéltárból (Battyhány-It. P. 1313 267. cs., újabb, kritikai igényű kiadását ld.: Bódai–Renner 2015: 42–44). Jelen kiadásban a Stoll Béla-féle és a Bódai–Renner-féle átiratok eltéréseit jelezve a szöveg modernizált és betűhú olvasatát is közreadjuk.

Szöveg¹⁴⁷

De hogy nem látsz dolgozhoz [...]
[-----]
[-----]

¹⁴⁷ Forrásleírás, jegyzetek: B. P., L. B. Modernizált olvasat: B. P. Betűhú átirat: L. B. A szöveget ellenőrizte: L. B.

5 Én jól látom, mint éled ez világot,
mert te kedvelsz külömb-külömb fajtalanságot,
 hogy ki miatt elveszted a mennyországot.

 Megutálád, kik teneked jó tanácsot adnak,
 És jelennen téged bölcsességre tanítanak,
 nincs fogamatja tebenned semmi jóságnak.

10 Erkölcösödről fajtalannak nevezhetlek,
 dolgaidról oktalannak ítélnék,
 azért téged pokoltól én igen féltlek.

 Tekints hátra, ám utánad rettenetes halál,
 és Istennek haragja fejed felett áll,
15 lábad alatt pokolnak torka tátva áll.

 Rettenetes ifjúság a tennen életed,
 mint mendergős, fejemet ijesztgeted,
 és nagy sokszor lelkemet bűnbe ejted.

20 Jaj teneked, ha nem gondolsz jól ügyedről,
mert majd vesznek erős számot életedről,
 teljességgel megfizetsz minden bűnödről.

 Vedd eszedbe, ki teremtett ez ily szépségre,
 ékesített az önnön személyére,
 azért neki tartozol nagy tisztességgel!

25 Sokszor vallasz nagy szégyent dolgaidban,
 mert apróság szemeidet tartja homályban,
 bolondképpen leledzel nagy sok gonoszban.

 Csillagodat fénytől megfosztottad,
 Angyalodat temellőled elvadítád,
30 Ifjúságnak szép virágát sárban tapostad.

 Ha nem féled teremtő Istenedet,
 de csak néznéd a tennen tisztességedet,
 ne aláznád jó híredet és jó nevedet!

Betűhú átirat

5 **D**e hogh nem latz dolgod hoz
 En jól lathom mýnth eled ez wýlagoth merth the
 kedwez kýlemb kýlemb faýthalansagnak hogh ký
 mýath el wezthed az mennyorzaghnak
 Megh wthalad kýk the neked jó thanachoth adnak Es
 ýelennen theged belchesegre thanýthnak Nynch fogamatthýa
 the benned semý Jozagnak
 Erkewlchedrewl faýthalan Newezhethlek dolgáýdrol
 okthalannak Jthelhethlek azerth theged pokolthwl

- 10 En yghÿn felthlek
Thekÿnch hathra Am Wthanad rethenethes halal es
Isthennek haragÿa feÿed feleth al labad alath pokolnak
thorka thaythwa al
Rethenethes Iffÿwsagh azthÿnen elethed Mÿnth mendergew[s]
15 <Zÿ> feyemeth yegethed es nagh sokzor lelkemeth bÿnben
Eÿthed.
Jay theneked ha nem gondolz ÿol Igedrewl merth mayd
weznec erews zamoth elethedrewl thellessegel megh
fÿzech mÿnden bÿnedrewl
20 **W**ed Ezedben kÿ theremtheth ez ÿl zepssegre
Ekessÿtheth az ewnen zemÿlÿre azerth nekÿn
tharthozol nagh thÿzthessegel
Sokzor walaz nagh zegenth dolgaÿdban merth aprossagh
zemeÿdeth Tharthÿa homalban Bolond keppen
25 leleczel nagh sok gonozban
Chÿlagodoth fenÿthwl megh fozthothad Angÿalÿdoth
the melewled el wadÿthad Iffÿwsagnak zep wÿragath
sarban thopotthad,
Ha nem feled theremthew ÿsthenedeth de chak nÿzned
30 az thÿnen thÿzthessegedeth ne alaznad ÿo hÿrede[th]
es ÿo newedeth

Jegyzetek

- 1 látsz [S. B.] lath [B. R. – R. I.] latz
4 világot [S. B.] wylagoth, [B. R. – R. I.] wylagoth
5 te [S. B.] te [B. R. – R. I.] the; kedvez [tollhiba] [S. B.] kedwez [B. R. – R. I.] kedwelz
[esetleges tollhiba javítása]; fajtalanságnak [tollhiba] [S. B.] faythalansagnak [B. R. – R. I.]
faythalansagot [esetleges tollhiba javítása]
6 mennyorzágnak [tollhiba] [S. B.] menny orzagnak [B. R. – R. I.] mennyorzaghot [esetleges
tollhiba javítása]
9 nincs [S. B.] Nynch [B. R. – R. I.] nynch; jóságnak [tollhiba javítva] Jozagnak [S. B., B. R.
– R. I.] Jozagnak
10 fajtalannak [tollhiba] [B. R. – R. I.] faythalannak [Az elmaradt rag másolóra utal inkább.]
12 én [S. B.] en [B. R. – R. I.] En; igen [S. B.] yghyn [B. R. – R. I.] ygen
13 utánad [S. B.] wthanad [B. R. – R. I.] Wthanad
15 tájtva [S. B.] thytwa [B. R. – R. I.] thaythwa; áll [S. B.] al. [B. R. – R. I.] al
16 ifjúság [B. R. – R. I.] [Nehézkes fogalmazás, valószínűleg másolói félreértés, de a szerző
sem kizárható. Felvetődhet annak a lehetősége is, hogy a 16. sor *Iffÿwsagh* szava
megszólítás.]
17 mennydergés [S. B.] mendergew[s] [B. R. – R. I.] mendergew[s] <Zy> [A törölt betűket
Stoll nem jelölte. Feltételezhetően javított tollhiba, talán a *szívemet* szó kezdő szótagja.]
18 ejted [S. B.] eythed [B. R. – R. I.] Eythed
22 eszedben [S. B.] ezedben [B. R. – R. I.] Ezedben; szépségre [] zepssegre <E> [A törölt
betűket Stoll nem olvasta ki, nem jelölte.]
24 nekie [tollhiba javítva] nekÿn [S. B.] nekyn [B. R. – R. I.] neky [tollhiba javítása]
27 bolondképpen [S. B.] bolond keppel [B. R. – R. I.] bolond keppen
30 topotad [S. B.] thopotthad [B. R. – R. I.] thopotthad,
31 teremtű [S. B.] theremtew [B. R. – R. I.] theremthew
33 híredet [tollhiba javítva] hÿrede [S. B., B. R. – R. I.] hÿredeth

Az elején és – feltehetően – végén is csonka szöveget a másoló mintha tudatosan emelte volna ki kontextusából. Mivel nehezen tételezhető fel, hogy a másoló egy versszak első félsorának leírása után véletlenül ugorja át a strófa fennmaradt részét, az látszik valószínűbbnek, hogy a megelőző szövegrészt szándékosan hagyta el, az első ránk maradt versszak első félsorát pedig az akrosztichonban szereplő keresztnév (az akrosztichon szövege: DEMETRIUS CH) épen tartása miatt jegyezte le.

4.9.1.2. *Műfaj*

A soproni töredéket Házi Jenő nyomán tartja a szakirodalom virágénekeknek (szerelmi tematikájú lírai költemény). A két sor búcsúzást megjelenítő szerelmes vers, talán alba ('hajnal', a szerelmesek hajnali elválásának témáját feldolgozó műfaj) töredéke lehet (Gerédi 1962: 297; A magyar irodalom története, 1964: 189; Horváth I., 1982: 248).

A töredék műfajának meghatározását nehezíti, hogy a Balassi előtti magyar szerelmi líráról keveset tudunk. Mivel ebből a korszakból csak 9 többé-kevésbé szerelmi vagy erotikus lírai verset és töredéket ismerünk (RPHA, 353, 1141, 1293, 1490, 4008, 4009, 4010, 4014, 4032), a modern kutatás legfőbb kérdése az volt, hogy milyen jellegű szerelmi líra megléte olvasható ki e nyomokból, és hogy ez milyen összefüggéseket mutat Balassi Bálint költészetével.

Gerézi Rabán a virágének kifejezést a szerelmes vers korabeli megjelölésének tartja. Két altípust, egy emelkedett udvarit és egy alantas latricanust (ezen belül pedig táncdalt, táncszót ill. lator dúdolást) különböztet meg (Gerézi 1962: 266–303). Horváth Iván az udvari szerelem ideológiájának megléte ill. hiánya alapján arisztokratikus ill. populáris regiszterbe sorolja a verseket (Horváth I. 1982: 231). A vita utóbb a fin'amors ('nemes szerelem', a nő feltétlen tiszteletén és a férfi teljes alávetettségén alapuló, a férfi–nő viszonyt a feudális függés és hűség formuláin belül elképzelt szerelemideológia [Zemplényi 1998: 11–15]) fogalma körül bontakozott ki, arra a kérdésre keresve a választ, hogy volt-e ilyen ideológia a magyar irodalomban Balassi előtt vagy sem. Zemplényi Ferenc az arisztokratikus, udvari ideológiának a hiányát a magyar kultúra féloldalas, klerikus jellegével magyarázza (1998: 65).

Pirnát Antal – Gerézdivel és Horváthtal ellentétben – nem minden szerelemi tárgyú éneket tart virágénekeknek. Elméletét Sylvester János Újszövetség-fordításának elemzésére építi fel, amely – szerinte – a szónoki beszéd három stílusneme közül csak az emelkedett hangvételi szövegeket sorolja a virágénekek közé (Pirnát 1996: 9–39). Sylvester kijelentését a beszédnek nemesen való szerzísiről Horváth ezzel szemben úgy értelmezi, hogy az a virágénekekben Sylvester szerint gyakran megjelenő parabolikus–metaforikus fogalmazásmódra, nem pedig magukra a virágénekekre vonatkozik (Horváth I., 1982: 241–241), hiszen ezekről elég egyértelműen nyilatkozik a fordító, mikor az éppen megdicsért fogalmazásmódot azonnal mintegy példával is illusztrálva a virágénekek nyelvi megoldásaira való hivatkozást a ganéjban való aranykereséshez hasonlítja (Sylvester 1541: Zz4r; a virágének-vitához: Tóth T., 2007: 132–145).

A kétsoros töredékben két szereplő jelenik meg: az egyes szám első személyű beszélő és – az ő reflexióin keresztül – az egyes szám második személyű virág. Amennyire tehát a töredékből meg lehet állapítani, a magyar irodalomban itt szólal meg először az a lírai én, aki beszédének címzettjét kizárólag a hozzá való érzelmi viszonyán keresztül mutatja be.

*

A *Supra, aggnó...* kezdetű verset Szilády Áron a virágénekek közé sorolja. Első szavát előbb *sutra* olvasattal oldja fel (RMKT 16, 1: 160, 339–342), de egy Thaly Kálmán által közölt, hasonló értelmű szövegre hivatkozva a szóban utóbb latin alakot vél felismerni (*supra*: 'fel!' [Szilády 1897: 248]). Ezt a megoldást veszi át Gerézdi Rabán, aki szerint a vers első, latin szava „valószínűvé teszi vágáns rokonságát és műköltői eredetét”, műfaj-meghatározása szerint a szöveg „tréfás táncszó”, „vénesszony csúfoló” (Gerézdi 1962: 298–299). Gerézdi műfaji besorolását a tudományos köztudat elfogadta, a szöveg első szavának, ezen keresztül pedig a szöveg egészének értelmezése azonban mind a mai napig vitatott. A Szilády első megoldásával vitatkozó Beöthy Zsolt *zsúpra* olvasatát (Beöthy 1877: 142) tartják helyesnek a nyelvtörténészek (Pais 1951: 2, Benkő 1976) és az irodalomtörténészek egy része (Jankovics–Kőszeghy–Szentmártoni Szabó [szerk.] 2000: 22), mások a *supra* ('fel!') olvasatot javasolják (Pl. Szilády 1897, RPHA).

Ha a szöveg első szava *suprának* olvasandó, akkor a beszélő egy utóbb *kablának* ('kanca') titulált aggnót biztat, hogy most táncoljon, tomboljon („tombj”), amikor hazajött a férje. A mondanivalót egy soros refrén zárja.

A közvetlen vágáns rokonság hipotézisétől eltávolodva a vers mögött Ludányi Mária német forrást gyanít. A 13. század első felének Minnesänger-költője, Neidhart von Reuenthal nyári dalaiban „az Alte jellegzetes figura”, más szövegek mellett az *Ein altiu diu begunde springen* incipitű vers első versszakára hivatkozik, amely szerinte „párhuzamokat mutat a magyar szöveggel” (Ludányi 1994: 139). A bemutatott párhuzam Ludányi szerint persze nem azt jelenti, hogy a *Supra, aggnó...* Neidhart von Reuenthal verséből készült volna, hanem csak azt, hogy a magyar vers „forrásvidéke itt keresendő” (Ludányi 1994: 141).

*

Az *Öltöznek be...* kezdetű nagyon töredékesen fennmaradt vers műfajáról alig lehet biztosat állítani. A szöveg Gerézdi meghatározása szerint „vágáns típusú tavasz-ének [...] refrénes táncdal” (Gerézdi 1962: 300), de hogy valóban táncdalról, ill. tavasz-énekről van-e szó, nehezen volna bizonyítható. Gerézdi Mezey László téves olvasatát (Mezey [szerk.] 1957: 366) vette alapul, így nála a természet átöltözködésének képével indul a szöveg („...öltöznek be az erdők zöldbe” [Gerézdi 1962: 299]), holott a vers első sorában az erdő nem többesszámú, hanem genitivusi alak („öltöznek be az erdő zöld...”), amelynek alanya talán a hatodik sorban olvasható „ifjak”. Ugyanígy félrevezető lexémaként kezelni a refrén¹⁴⁸ indulatszóként is értelmezhető „ho” szócskáját, de ennél is kevésbé alátámasztható olvasatot ad a szócska és a három esetben is utána következő „virág” lexéma *hóvirággá* történő összevonása (Orlovsky 2010a: 99). Ha ezektől a téves vagy nem bizonyítható olvasatoktól eltekintünk, akkor a szövegben nem találunk a tavaszra vonatkozó utalást, az, hogy az erdő zöld (1. sor, 4. sor), ill. az, hogy valami „virágzik” (9. sor) sokkal tágabb értelmezési keretet enged meg. A ránk maradt szavak és szócsoportok alapján tehát csak annyit mondhatunk, hogy a szöveg – a beszélő önmagára vonatkozó megnyilatkozásának hiányában – talán leíró jellegű, refrénes, tehát strófikus vers lehetett, amelyet az azonosítható motívumok (erdő, virág, hajnal, virágzás, harmat, fiatalság, világ), a szóhasználat (ifjak, kegyesek) és a gyakori, de elég sablonos jelzőhasználat (zöld erdő, piros hajnal) a vágáns hagyománnyal állít párhuzamba.

*

¹⁴⁸ Az emlék 2. sorában „he. hea ho. viragy”, 7. sorában „he. he. hea ho viragy”, 10. sorában „he. he. hea ho”, 13. sorában „he he hea ho viragy”.

Az irodalomtörténet által eddig lényegében figyelmen kívül hagyott, *De hogy nem látsz...* kezdetű (RPHA 4032), meglepően személyes hangvételű szöveg műfajáról töredékessége miatt megint csak hipotézisek fogalmazhatók meg. Annyi világos, hogy a személyes érintettségű beszélő („mint mendergős, fejemet ijesztgeted, / és nagy sokszor lelkemet bűnbe ejted” [17–18.]) züllött („fajtalan” [5., 10.], „oktalan” [11.]) életvitele miatt kárhoztatja a fiatal („Rettenetes ifjúság a tennen életed” [16.]; „Angyalodat temellőled elvadítád” [29.]¹⁴⁹) megszólítottat, akit félt a pokoltól („azért téged pokoltól én igen féltlek” [12.]), és ezért a helyes útra szeretné téríteni (22–24., 31–33.). Az adatbázis ez alapján kettős műfaji besorolást alkalmaz, a szöveg egyrészt világi – nem história – erotikus – populáris – női dal, másrészt vallásos – nem história – mindennapi vagy ünnepnapra lelki ének – jó keresztyéni cselekedetre intő ének.

Ha a második besorolás áll közelebb a valósághoz, akkor az akrosztichonban szereplő Demetrius talán a szerző vagy a címzett neve lehetett (ebben az esetben a név után szereplő „CH” betűket nem tudjuk értelmezni), de a hipotézist több minden is gyengíti. A vers metrikai szerkezete (ld. lent) nem zárja ugyan ki annak lehetőségét, hogy a szöveghez dallam is tartozott (az adatbázis szerint „bizonytalan, hogy énekelték-e”),¹⁵⁰ de a nótajelzés hiánya és a sorok többé-kevésbé kötetlen szótag-száma mégis azt valószínűsíti, hogy – legalábbis a ránk maradt változatot – olvasásra, felmondásra szánták. Mivel az 1028 vallásosként besorolt szöveg alig több, mint 6%-a (62 vers) szövegvers, ráadásul a korpusz Magyar István versfordításainak, ill. a bájoló, varázsigé műfajú szövegek¹⁵¹ kivétele után mindössze 7 (0,7%), műfaji szempontból távoli versre (RPHA 286, 1069, 1098, 1149, 1152, 1242, 3204) csökken, aligha gondolhatunk az egyházi intézményrendszerhez közeli szövegeként a fenti költeményre.

A beszélő személyes érintettsége, az, hogy a bűnös életet élő megszólított „nagy sokszor [...] bűnbe ejti” (18. sor) a beszélő lelkét, mintha a beszélő és a megszólított közti szerelmi kapcsolatra utalna. Ebből a hipotézisből kiindulva úgy tűnik, a szöveg több sajátossága is magyarázatot nyer. Ha – az adatbázis első műfaji besorolását figyelembe véve – feltesszük, hogy a beszélő nő nemű, a megszólított pedig férfi, akkor a vers olyasféle a heroidákhoz hasonló műfajú szövegeként válik olvashatóvá. Ebben az esetben az akrosztichonban fennmaradt, a másoló által – úgy tűnik – tudatosan megőrzött név persze történelmi személy neve kellene, hogy legyen. Ismerünk-e olyan Demetriust, aki híresen bűnös életet élt?

¹⁴⁹ A Lobkowitz-kódex egyik exemplumában (RMEx 0058b [<http://sermones.elte.hu/exemplumadatbazis/display/0058b>]) egy nemes embert hagy el halála pillanatában az őrangyala. „Ő te átkozott bűnös ember, ímé én vagyok a te angyalod, és hozzád jöttem, ki neked jegyeztetem volt gyermekségedtől fogva te őrizetedre. Annak okáért, ha valami jót tettél volna, tudnia, mint alamizsnálkodást, zarándokság járást, imádságokat, bűntöket, egyházakat gyakorlottál avagy Istennek ígését hallgattad volna, akár egyéb irgalmasságos dolgokat tettél volna, tehát én mind e könyvbe írtam volnék, és azokat ítéletnek napján Istennek előtte és mind ez világ előtt kiolvastam volna. És megnyitá az angyal az könyvet, kit tart vala, és mondá neki: Ó átkozott lélek, mindenha téged követtelek, mindenha téged intettelek, hogy jóságos dolgokba foglalnád magadat, és semmi jóságos dolgokat nem tettél, kit beírtam volnék ez könyvbe. Minek okáért én nem dicsekedem teveled az én angyal társim között. Azért ó te átkozott lélek, elhagylak ma téged, és búcsút veszek tetőled. És ezeket oly mint ugyansírva mondja vala, ennek utána elenyészék.” Az exemplum párhuzamát ld.: RMEx 0058a (<http://sermones.elte.hu/exemplumadatbazis/display/0058a>)

¹⁵⁰ Gálszécsi István énekeskönyvének metrikai megköltést alig mutató darabjai (RMNy 18), vagy Armbrust Kristóf hasonlóan szabad szótagszám-szerkezetű sorokból építkező verse, A gonosz asszonyembereknek erkölcsérő való ének (RPHA 591) szintén dallammal együtt jelent meg.

¹⁵¹ Kódja az adatbázisban: genre=123

Démétriosz Poliorkétész (i. e. 337 vagy 336–i. e. 283) makedón király életét Plutarkhosz részletesen feldolgozta a *Párhuzamos életrajzokban*. A hírhedten kicsapongó életmódot folytató király Plutarkhosz szerint egy időben több feleséget (Eurüdiké, Phila, Déidameia, Ptolemais, Lanassa) tartott (14. rész), orgiákat rendezett, amelyen prostituáltak (Lamia, Khrüszisz, Démó, Antiküra), szabad születésű fiúk és athéni asszonyok vettek részt (22.), erőszakos közeledésével öngyilkosságba hajszolt egy Démoklész nevű fiatal fiút (24.). Ha az akrosztichonban szereplő névből kiindulva olyan heroidaként értelmezzük a verset, amelyben valamelyik erkölcstelen életmódra kényszerített nő beszél Démétrioszhoz, akkor a beszélő személyes érintettsége és elkeseredettsége is érthetővé válik (ebben a kontextusban az akrosztichon utolsó két betűje – „CH” – talán a császár szót vezeti be). Mindez persze merő spekuláció akkor is, ha tudjuk, hogy az Ovidius által létrehozott antik műfaj keresztény szemléletű újraértelmezése (Heroides Sacrae) a 15–16. században kifejezetten divatos volt,¹⁵² illetve, ha a vers sajátos metrikája is ebbe az irányba mutat.

Ha igaz volna, hogy a vers a heroidaköltészet hatását mutatja, akkor a 16. századból Schesaeus históriáját és az Eurialus és Lucretiát (RPHA 1249) állíthatjuk párhuzamba vele. Schesaeus Keresztély meggyesi evangélikus lelkész 1557-ben vagy 1558-ban latin nyelvű disztichonokban írt históriája Török János feleségének, Kendi Annának ifj. Szalánczi Jánossal folytatott házasságtörő szerelmi kapcsolatát és a szerelmesek kivégzésének történetét dolgozza fel. A szöveg beszámol róla, hogy a pár levelezett, egy levelet – ifj. Szalánczi János Annához szóló levelét – pedig idézi is (Bollók 2001: 156–157; a szöveg magyar fordítását ld.: Hegedüs 1916). Ennél sokkal közelebbi párhuzam az Eurialus és Lucretia, amely – Aenea Silvio Piccolomini *De duobus amantibus* című elbeszélése nyomán – négy levélváltásban mutatja be Lucretia elcsábításának történetét, majd a negyedik rész egy újabb levélpárjában a szerelmesek búcsúját (RMKT 16, 9, 413–423, 453–456). A fikció szerint Lucretia is, Eurialus is olvasta Ovidius *Heroides*-ét (erre Eurialus fel is hívja a figyelmet [436–438. sor]), de már a levelek számtalan Ovidius-utalása is ebbe az antikizáló keretbe helyezi a szöveget. Míg Schesaeus históriája kézirat marad, addig az ismeretlen szerzőtől származó Eurialus és Lucretia a 16. század végéig két kiadást is megér (Debrecen, 1587, 1589 [RMNy 594, 624]). A nyomtatásig magyar nyelven már a 16. században eljutó műfajjal legközelebb Gyöngyösinél találkozunk, a *Porábúl meg-éledett Phoenix*-ben előbb Kemény János ír Lónyay Annának (II. Könyv, IV. Rész 35–70. versszak), majd Lónyay Anna Keménynek (II. Könyv, V. Rész 7–33. versszak), a mű 1693-ban Lőcsén jelenik meg (Gyöngyösi 1693).

4.9.1.3. Verselés

A soproni verstöredék tízszótagos első és tizenegyszótagos második sora rímel: ennyi bizonyosat lehet a Soproni virágének verseléséről kijelenteni. Császár Elemér, aki verstani szempontból először elemezte, a második sor egy teljesen fölösleges szótagját elhagyva, háromütemű tízes sorfajtaát vélt felismerni a töredékben. Két ütembeosztást (4+3+3; 4+4+2) is megenged, de a 4+3+3-as tagolást tartja jobbnak: „Virág tudjad | tőled el | kell mennem / És éretted | kell gyászba | ölteznem” (Császár 1929: 26). Császárral ellentétben Vargyas Lajos négy ütemre tagolta a töredéket (Virág | tudjad, || tőled el kell | mennem, / És te íret- | ted kell || gyászba öl- | teznem), amelyben változó szótagszámú ütemekből építkező verset látott (Vargyas 1952: 128). Ugyanezt az értelmezést találjuk Gáldi Lász-

¹⁵² Ld. ehhez: Dörrie 1968, Imre 1995: 54. A keresztény heroidaköltészet tudtunkkal csak egyszer dolgozta fel Démétriosz Poliorkétész történetét: Marcus Alexander Bodius, *Lamia Demetrio* (Bodius 1592: 22–28). A szöveg befényképezéséért Förköli Gábornak mondunk hálás köszönetet!

lónál is (Gáldi 1961: 31). Mivel azonban a megállapított ütemhatárok helyességét – kontrollanyag hiányában – kizárólag saját ritmusérzékünkre hivatkozva fogadhatjuk vagy utasíthatjuk el, Császár, Vargyas és Gáldi e verstani sémáit egyelőre megalapozatlan ötleteknek kell tekintenünk. A megbizonyíthatatlan feltevések száma tetszőlegesen szaporítható. A hosszú ill. rövid szótagok eloszlásának viszonylagos rendezettsége (U – – – – U – – – – / – U – – – – U – – –) például mintha szintén valami ritmust mutatna, talán egy rég elveszett dallamét.

*

A *Supra, aggnő...* az adatbázis értelmezése szerint a vers szótagszámláló és izo-strófikus, az énekeltség kérdése bizonytalan, metruma: x8(4,4), x9(5,4), x7, x5, x7. A mindenféle ismétlődést nélkülöző, metrikailag értelmes sorokra nem tördelt szövegről verstani szempontból szigorú értelemben véve csak annyi állapítható meg, hogy nem rímel, a szintaktikailag szorosabban összetartozó szövegrészek és a refrén-gyanús zárlat az RPHA értelmezését mégis valószínűvé teszik.

*

Az *Öltöznek be...* kezdetű szöveg fizikai sérülése miatt sem a rímelés, sem a ritmus kérdése nem tanulmányozható, verstani szempontból csak annyi állapítható meg a töredékről, hogy refrénes, következőképpen strófikus vers kellet, hogy legyen.

*

A *De hogy nem látsz...* kezdetű vers sorainak szótagszáma 10–14 között változik, de – meglepő módon – úgy, hogy a jól felismerhetően elkülönülő, mindig szóhatárral, olykor szintagmahatárral határolt első félsor következetesen 4 szótagos (vö.: Bódai–Renner 2015: 49). Ehhez hasonló jelenséget Vadai István figyelt meg Pesti Gábor költészetében (ott mintha a második félsor szótagszáma lenne kötöttebb), a két vers további párhuzama, hogy itt is, ott is három sor rímel egyféleképpen. A jelenséget Pesti esetében azzal magyaráztuk, hogy epigrammáiban a humanista szerző időmértékes formát, disztichont imitált, ezért csak az volt fontos számára, hogy egy jól felismerhető metszet két részre tagolja a sort, de a sorok szótagszámának egyezésére nem törekedett. Időmértékes rendezettség hiányában a soroknak persze rímelniük kellett egymással, a disztichon párvers-hagyományából ezért rímes sorpárokat hozott létre, amely formát három sorosra bővítve, hogy az epigramma tartalmi zártságát metrikailag is kifejező formát kapjon. Ha igaz volna, hogy a fenti szöveg heroida, akkor a vers szokatlan metrikai szerkezete talán itt is a disztichon a magyar nyelvű időmértékes verselés lehetőségének felismerése előtti imitációjának lenne tekinthető.

4.9.1.4. Információtörténeti pozíció

Egyértelműen meghatározható műfaj híján a négy erotikusnak minősített töredékről nehezen állapítható meg, hogy műfaji szempontból mennyire egyedülállóak a 16. század végéig kibontakozó magyar hagyományban. Metrikai szempontból talán csak a *Soproni virágének* illeszthető hozzá a későbbi versanyaghoz, az *Öltöznek be...*, és a *Supra, aggnő...* kezdetű verset refrénes jellege, a *De hogy nem látsz...* incipitű szöveget szokatlan, talán csak Pesti Gábor és Armbrust Kristóf gyakorlatával rokonítható metrikai szerkezete választja el a későbbi anyagtól. Ha a négy szöveget fenntartó hordozókat vesszük szemügyre, mintha szintén a hagyománytalanság nyomait látnánk. A *Soproni virágének* és a körmöcbányai töredék német anyanyelvű jegyzőtől származó, városi könyvek fedelére lejegyzett tollpróbák, az *Öltöznek be...* kezdetű vers könyvkötéshez felhasznált hulladékpapíron, a *De hogy nem látsz...* incipitű szöveg családi levéltárban, önálló levélen maradt fenn. A négy szövegben tehát közös, hogy vagy nincsen kontextusuk (*Öltöznek be...*, *De hogy nem látsz...*), vagy

műfaji és formai tekintetben egyaránt függetlenek attól a kontextustól, ami megőrizte őket (*Soproni virágének, Supra, aggnő*). Abból, hogy a talán erotikus tartalmú szövegekből még a *Gyöngyösi kódex* két világi verséhez (*De Sancto Ladislao, Néhai való jó Mátyás király*) hasonló mikrogyűjtemény sem jön létre, talán arra következtethetünk, hogy az ilyen jellegű versek iránt érdeklődőknek kevés szöveg állt a rendelkezésére.¹⁵³

A műfaj – a szerelmi költészet – információ-történeti pozíciójának korlátait még sokkal később is világosan megmutatja Balassi egyházi és világi szövegeinek eltérő hagyományozódása. Míg az életmű vallásos része a *Beteg lelkeknek való füves kertecskével* (Balassi [ford.] 1572, 1584), a Campianus-fordítással (Balassi [ford.] 1606), a *Bocsásd meg, Úristen...* (RPHA 185) kezdetű ének előbb részleges (Szenci Molnár 1607: [egy strófa a tanulmányban]), majd teljes (Heltai [kiad.] 1609: hol) megjelentetésével, ez utóbbi kötet két további Balassi-versével (*Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten* [RPHA 1186], *Adj már csendességet* [RPHA 2007]), végül az *Istenes énekek* első kiadásával (Balassi 1632 [H. Hubert 1995, V. Ecsedy 1997]) eljut a nyomtatottságig, és ettől kezdve a nyomtatott könyv válik természetes hordozójává, addig a szerelmi témájú szövegek 19. századi újra felfedezésükig csak véletlenszerűen, egy feltehetően szűk körű terjesztésre szánt magánkiadás (Balassi 1619) erejéig lépnek ki a kéziratosság közegéből. Jól nyomon követhető, amint a Balassa-kódexben ránk maradt értelmezés szerint¹⁵⁴ még döntően szerelmi tematikájú életmű a nyomtatott megjelenéshez közeledve fokozatosan elveszti világi, udvarló jellegét. Rimay János tervezett kiadásának előszava¹⁵⁵ megtartja ugyan a Balassa-kódex háromosztatú szerkezetét, de a sorrendet megfordítva a szerelmes verseket a kötet végére helyezi. Mire az életmű verses része ténylegesen eljut a kötet szintű megjelenésig, a szerelmes versek teljesen kiszorulnak a korpuszból. Az 1632-es bártfai kiadás szerkesztője, Solvirogram Pannonius tud ugyan a szerelmes versekről, de ezeket nem veszi fel a kötetbe,¹⁵⁶ az ún. rendezett kiadástípust létrehozó Szenci Kertész Ábrahám már meg sem említi¹⁵⁷ az életmű e részét (Szilasi 2008: 29–30).

Az egyházi és világi szövegek Balassinál megfigyelt, eltérő információ-történeti helyzete a 17. század végéig nem változik. Az ismert személyek – gróf Balassa Bálint, Barakonyi Ferenc, Cserei Mihály, Esterházy Pál, Keglevich Miklós, Madách Gáspár, Miskolczi Csulyak István, Petróczi István, Petróczi Kata Szidónia, Radvánszky János, Ráday Pál, Stréter János és Szentsei György (RMKT 17, 3: 5) – erotikus versei, ha forgalomba kerülnek, ugyanúgy kézirat formában hagyományozódnak, mint a század ismeretlen szerzőjű szövegei (RMKT 17, 3), annak ellenére, hogy egyházi munkáikat többen nyomtatott formában jelentetik meg. Gróf Balassának Szent Lászlót dicsőítő orációja kerül sajtó alá (RMKT 17, 12: 756), Ráday Pál vallásos verseiből állít össze könyvet (Ráday 1710, a mű további kiadásai: Debrecen 1715, 1724, 1747, 1761, 1774, Lőcse 1726[?], Po-

¹⁵³ A *Horvát-kódex* az erotikus költészet elterjedtségének bizonyítékaként felhozott szöveghelyének legújabb vizsgálatát ld.: Bognár 2015b.

¹⁵⁴ „Következnek Balassi Bálintnak külön-különbféle szerelmes éneki, kik között egynéhány isteni dicséret és vitézségről való ének is vagyon” (Vadai [szerk.] 1994: 1).

¹⁵⁵ „Az első részében Istenhez tött keresztyén buzgó könyörgéssé vadnak helyhezettve [...]. Az másik részében egyeledett állapotúval való, levegyült énekeinek engedtem helyt [...]. Juliáról szerzett énekei foglalták pedig az harmadik részét maguknak” (RJÍ: 48, 52–53).

¹⁵⁶ „Ellenben pedig vadnak sokan ismét olly ítetlen agyafúrt emberek, kik héjában való csácsogó nyelveket megzaboláznai nem tudván, e vitéz urat immár halála után is rágalmazásokkal séregetik azért, hogy a régi tudós embereket követvén szerelmes verseket írt. [...] De annk békét hagyok...” (Szabó 1983: 15, 17).

¹⁵⁷ „Ím mind a két méltóságos személynek Istenes énekit jóakaróim fáradságos munkájok által együvé szedegettem, és e kis formában kinyomtatván, szem eleibe kibocsátottam.” Szabó 1983: 23–24).

zsony 1770 [Szinyeyi 1893–1914, IX: 349]) Csillag 2003: 474 [vagy: Gorzó 1915]), Esterházy Pál kilenc kötet hitbuzgalmi – részben verses formájú – munkát ad ki (RMKT 17, 12: 796).

Az első udvarló verset tartalmazó, piaci igényeket kielégítő magyar nyelvű nyomtatvány, *A jó szerencsének irigylői ellen irattatott egynéhány magyar versek* (Pogány 1978: 138–139) első fennmaradt kiadása 1722-ben, *Apollonius királyfi históriájának függelékeként* jelent meg (Borsa 1983: 383), de a füzet és a *Szentsei-daloskönyv* (1704) két versének azonos sorrendje alapján Pogány azt valószínűsíti, hogy Szentsei György a ponyvanyomtatvány egy korábbi, példányból ma már nem ismert kiadásából másolhatta gyűjteményébe a szövegeket (Pogány 1978: 138–139). A szerelmi témájú dalokat tartalmazó, magyar vagy német nyelvű ponyvanyomtatványok jelenléte a 18. század közepétől – a műfajt tiltó cenzúra (Pogány 1978: 303–305) ellenére – folyamatosan kimutatható (Pogány 1978: 138–155), *A jó szerencsének irigylői ellen...* című kiadvány is többször megjelenik, Pogány Péter egy 1750-es kiadványt említ (Pogány 1978: 138), az OSZK állományában egy 1752-es kiadás példánya (jelzet: 321.379) maradt fenn. Az erotikus költészet tehát – több mint kétszáz éves magyarországi jelenlét után – a 18. század elejétől kezdve van jól kimutathatóan jelen a nyomtatott hagyományban, de a fokozatosan kialakuló irodalmi intézményrendszer a műfajjal szembeni ellenállását jól mutatja, hogy a – végső soron petrarcai eredetű¹⁵⁸ – magyar hagyomány irodalomszociológiai szempontból majd csak a 19. század elején válik teljesen elfogadottá. Az első, már erotikus verseket is tartalmazó kötetek (Mezei 1969) és antológiák (ÉGy 1799, 1801, 1803, 1823; a négy kötet átfogó elemzését ld.: Csörsz 2012) után Kisfaludy Sándor jellemző módon álnévvel megjelenő, nyíltan Petrarca Daloskönyvét imitáló (Angyal 1891) két Himfy-kötete (Kisfaludy 1801, 1808) és Csokonai *Lillája* (1805) a magyar irodalom első, a műfajt az irodalom intézményrendszerébe beemelni képes kiadványai (Pogány 1978: 305).

4.10. Hegedősének

A 16. század végéig hat hegedőséneket tart nyilván az RPHA, de – ahogy arra Pap Balázs rámutatott (Pap 2005: 359) – részben Tinódi Sebestyén, az adatbázis által a vágáns szatírák közé sorolt, Sokféle részegesről (RPHA 1267) című verse is ebből a hagyományból nőtt ki. A műfaj legfontosabb sajátossága, hogy az előadásra szánt szövegekben a beszélő humoros, gyakran trágár történetekkel, hazugságokkal, vagy saját magát – fizikai állapotát, társadalmi helyzetét, múltját, jövőjét – parodizálva igyekszik szórakoztatni közönségét. A hét szöveg keletkezésének, ill. lejegyzésének ideje a 16. század második felére esik, de a Nadasdy Tamás által idézett, két soros töredék alapján úgy tűnik, hogy a műfajnak korábban is léteznie kellett.

4.10.1. Hozd el, gazda, hozd el...

4.10.1.1. Forrás

A régi ének („veteris cantilena”) két soros töredékét Nadasdy Tamás nádor 1555. május 17-én, Thurzó György nyitrai püspöknek írt levelében idézi (Illéssy János 1901: 173–174).

Szöveg¹⁵⁹

¹⁵⁸ A Balassi életművében kibontakozó műfaj forrásvidéke az európai petrarkizmus, Balassi poétikája (népnyelvűség, „a költészet védelmezése, a szerelmi fikciós-mitologikus líra bevezetése”, „rövid, zárt formák kipróbálása” [Nuzzo 2006: 58]) jól illeszkedik a 16. század második felére már áttekinthetetlenül gazdag hagyományhoz (Nuzzo 2006).

¹⁵⁹ **Forrásleírás, jegyzetek: L.B. Modernizált olvasat: L.B. Betűhú átirat: L. B. A szöveget ellenőrizte: L. B., B. P.**

Hozd el, gazda, hozd el az Szerémnek borát,
noha nincsen pénzem, de vagyon emberségem.

Betűhú átirat

hoszd el ghazda hoszd el az Szeremnek borat,
noha nynchen penzem, de vag'on emberseghem

4.10.1.2. Műfaj

A két sorból persze nehéz az elveszett vers egészére következtetni, annyi mindenestre világos, hogy a beszélő bort, ráadásul az egész középkor alatt Magyarország legjobbjaként számon tartott szerémi bort kér a gazdától, előre jelezve, hogy nem fog tudni fizetni érte. Az, hogy az énekes bort, jó minőségű bort kér, a hegedősének közhelyes fordulata, Tinódi Az udvarbírákról és kulcsárokról (RPHA 1333) című versének központi problémája, hogy a „rest udvarbírák” a kiutalt javakat ellopják, és helyette rossz minőségű ételeket és rossz minőségű bort adnak az énekesnek (ld. ehhez: Szilasi L. 2004).

A beszélő önmagát parodizáló attitűdje ebben a szövegben mintha csak áttételesen jelenne meg, pénztelenségét a beszélő – a fennmaradt részletből úgy tűnik – nem annyira gúnyos, inkább emelkedett hangnemben említi, amikor emberi kvalitásával szembeállítható tulajdonságként mutatja be. Az, hogy a szöveg egésze is ezt az értelmezést támasztaná alá, persze erősen kétséges. Az „emberség”, a „jámborság” emlegetése a hegedősének gyakori motívuma, de vagy negatív értelmű („Hegedűsök, néktek szólók, meghallgassátok, / Mert hegedűs én is vagyok, azt jól tudjátok, / De hogy én nem jámbor vagyok, azt is tudjátok.” [Hegedűs Márton, *A hegedűsökről*]) vagy az énekes ironikus módon kifordítja a fogalmat (pl. „Noha tolvaj voltam, ugyan jámbor voltam, / Kitől mit elvettem, soha meg nem adtam” [Pajkos ének, 5–6]), így az sem zárható ki hogy az emberségére hivatkozó énekmondó hasonló értelemben használja a kifejezést.

A hegedősének műfaja végső soron az európai vágáns hagyományban gyökerezik, de az sem zárható ki, hogy a középkor vége felé már a latin kultúrából táplálkozó népnyelvű hagyományok is hatottak egymásra. Tinódi Sokféle részegesről (RPHA 1267) című verse jó példa arra, hogy a hegedősének műfajának milyen összetett forrásvidéke lehet.

A szöveget Pap Balázs két korábban önállóan létezett versből a *Cronica* számára összeállított kompozíciónak tartja,¹⁶⁰ de elméletét az akrosztichon cáfolni látszik. Abban igaza van, hogy a szöveg első, a bor felfedezésének bibliai (Gen 9, 20–29) eredetű történetét elbeszélő (1–16. strófa), és második, a részegesek különböző fajtáit katalogizáló fele (17–60. strófa) tartalmi alapon jól elkülöníthető egymástól, de az akrosztichon tanúsága szerint a vers két fele eredetileg is összetartozott. Az utólagosan betoldott, az akrosztichonban betűismétlésként megjelenő versszakokat nem számítva a versfőkbe rejtett szöveg összefüggő és értelmes, ami indokolatlanná teszi az utólagos összeillesztés feltételezését (az értelmileg lekülönülő két rész határát, a 16. strófa végét függőleges vonal jelzi: SEBESTIEN DEAK NII | RBATORBAN hnnn NAGI SzOMEHSAGABAA ES VVVIIGSAAGABA), a vers tehát – az utólag betoldott néhány versszakot nem számítva – eredetileg is ilyen formában keletkezett. Milyen forrásokból dolgozott a szerző?

¹⁶⁰ A Sokféle részegösről „nem egy időben keletkezett versek összessége, pontosabban: két, a *Cronica* számára összedolgozott vers.” „Egyrészt egy Noéről szóló történet [...], amely a bor történetét meséli el, másrészt pedig egy főként az orális, vagy az ún. hegedűsének hagyományában gyökerező mulattató vers.” (Pap 2005: 359).

A szöveg végső soron bibliai eredetű első felének lehetséges forrásai (Gen 9, 20–29, Gesta Romanorum, 159.) közismertek, az is világos, hogy a részegesek típusait felsoroló katalógus népszerű vágáns verstípus volt (ilyeneket közöl: Katona 1900: 214; Szilády 1901: 88),¹⁶¹ kézenfekvő volna tehát azt mondani, hogy Tinódi a középlati kultúrára támaszkodva írta meg szövegét, de a kép árnyalható. A bor eredetéről szóló szövegrész mind a Bibliában, mind a Gesta Romanorum szerepel ugyan, de egyik helyen sem olvasható a Tinódi által közölt variáns, amely szerint a vízözön után megmaradt, éppen érésben lévő szőlőtövet nem Noé, hanem egy bakkecske találja és kóstolja meg, hogy Noé az őrajta megfigyelt hatástól fellelkesedve fogjon hozzá a növényneveléshez (6–7. versszak, RMKT 16, 3: 262).

Találá meg egy bak-kecske, szép voltát látá,
Gyömolcsét megharapálá és megvidula,
Szép szakálát igen rázá, magát hagyigálá.

Igen hamar kihozatá Nóé, hogy hallá,
Kis kertébe béhozat, elplántáltatá,
Oroszlán-vért és majom-vért hamar hozata.

A történetnek ez a változata zsidó környezethez kötődik, nem zsidó környezetben elsőként Giacomo Filippo Foresti da Bergamo (1434–1520) Ágoston-rendi szerzetes először Bécsben, 1483-ban kiadott *Supplementum chronicarum* című munkájában fordul elő (Grünbaum 1887: 654, vö.: Foresti da Bergamo 1486: 34v). Hogy ezt olvasta volna Tinódi, az persze nehezen hihető, sokkal valószínűbb, hogy a történetvariáns hozzá már a populáris kultúra közvetítő közegén keresztül jutott el. Azt, hogy lehetett ilyen, a vágáns hagyományban, vagy a népnyelvű énekesek repertoárjában szereplő történet, Hans Sach két verse is valószínűsíti. A *Die wunderpar würckung des weins im menschen* (1553) című versben csak a részegség hatásait feldolgozó katalógust kapunk (Keller [Hrsg.] 1870c: 232–236), a korábbi, *Die vier wunderberlichen eygenschaft unnd würckung de weins, in kurtzweyliger spruch* (1528) címűben viszont a Tinódinál megfigyelt, kéttömbű szerkezet-höz nagyon hasonló módon előbb a bor eredetének történetét, majd a részegek a négy személyiség-típus (szangvinikus, kolerikus, flegmatikus, melankolikus) alapján tárgyalt katalógusa következik (Keller [Hrsg.] 1870c: 237–243).

4.10.1.3. Verselés

A két sor alapján a töredék verseléséről keveset lehet megállapítani. Ha feltesszük, hogy a rímtelen, egy középen metszettel tagolt tizenkét szótagos, és egy a hatodik szótag után szintén metszettel tagolt tizenhárom szótagos sorból álló szöveg második sorának a szöveg értelme szempontjából felesleges *de* szócskáját Nádasdy toldotta be, akkor a *Pajkos ének* versformájához hasonló felező ti-

¹⁶¹ Ilyen például a Magyi-kódex *De ebrietate* című szövege (Tóth István fordításában [Forrás, 1986, 3: 20]):

A részegség módja tucatnyi alakban eléd áll:
Első csuda tudákos; második oly urizálós;
Harmadik egyre zabál csak; negyedik ájtatos állat;
Ötödik úgy üzekedne, hatodik esküszik egyre;
(Ötödik esztelen él csak; hatodik buja csélcsap;)
Hetedik állja vitáját; nyolcadik elad, amit lát;
Míg a kilencedik inkább gajdol, mint fedi titkát –
Tizedik álmos a kórig, s a tizenegyedik ordít;
Hány az utolsó(!), hogyha megtelik egyszer a gyomra.

zenkettest kapunk. A *Pajkos ének*et elemző Stoll Béla észrevétele, hogy a 16. században a felező tizenkettes középmetrum létrehozó megszokás csak a szavak kettévágását tiltja, de nem előírás, hogy a cezúrának szintagmahatárra kell esnie. „A *Pajkos ének*ben ezzel szemben lényegesen nagyobb azoknak a soroknak a száma (54-ből 25), melyek mondattanilag két részre oszlanak, határozottabbá, élesebbé téve ezáltal a sormetszetet” (Stoll 1962: 188–189). Az élesebb cezúrát a *Pajkos ének* szövege különböző típusú ismétlésekkel ráadásul még jobban kiemeli, éppen úgy, mint ahogy a Nádasdy által lejegyzett vers. A metszetek a töredék mindkét sorában szintaktikai határra esnek, az első sor alany, állítmány, alany-típusú ismétlése („Hozd el, gazda, hozd el...”) pedig a *Pajkos ének* hasonló megoldásaival („Adj el, apa, adj el...”, „Bánod, bíró, bánod...”) mutat rokonságot (Stoll 1962: 189).

Az élesebb cezúra és az ismétlések gyakori felbukkanását Stoll a szóbeli hagyományozódás koppató hatásával magyarázza. „Az adott szótagszám-keretet az egyéni megfogalmazás gyakran tölti ki henye, a mondanivaló szempontjából lényegtelen szavakkal” (Stoll 1962: 190), amelyek túl kevés információt hordoznak ahhoz, hogy az orális memória-takarékos környezetben hosszú távon is a helyükön maradhatnának, az így létrejövő üres helyeket pedig a közvetlen környezet könnyen megismételhető szövegrészeivel tölti ki az énekmondó gyakorlat. Mindebből arra következtet Stoll, hogy a *Pajkos ének* és a metrikai megoldásait tekintve hozzá nagyon hasonló két soros töredék „verselési és stílussajátságai hosszú ideit tartó szájhagyományban élés eredményei” (Stoll 1962: 190). Mit értünk hosszú idő alatt?

Nádasdy az ének régiségére vonatkozó közlése és Stoll a szöveg metrumára vonatkozó megfigyelései egybe vágnak, úgy tűnik, hogy a két soros töredék – csakúgy, mint a *Pajkos ének* – a lejegyzésük előtt a szóbeliségben hagyományozódtak. A két soros töredéket is magába foglaló vers keletkezésének idejéről semmit sem tudunk mondani, a *Pajkos ének* esetében talán van valami fogódzónk. A *Pajkos ének*et – mint ismeretes – Fanchali Jób János írja be kéziratversgyűjteményébe valamikor 1606–1607 táján, de a szövegben előforduló, Drágfi Gáspárnéra történő utalás alapján az ének keletkezését a Pap–Vadai-sejtés – Klaniczay gondolatmenetét elfogadva (Klaniczay 1959) – az 1540-es évek végére teszi (Vadai 2014: 130). Ha igazuk van, és a vers – vagy a vers Drágfi Gáspárnéra utaló része – valóban a 16. század közepén keletkezett, akkor úgy tűnik, hogy a szóbeliség ötven év alatt biztosan képes kitermelni a Stoll által megfigyelt metrikai jelenségeket, így a két soros töredék keletkezési idejét a 16. század elejénél semmiképpen sem kell korábbra tennünk.¹⁶²

4.10.1.4. Információtörténeti pozíció

Mivel a hegedősének előadásra, a közönség szórakoztatására létrehozott alkotás, befogadásának elsődleges közege a szóbeliség. A szövegek tartalmi és formai jegyeinek tanúsága alapján ugyanakkor világos, hogy – legalábbis a fennmaradt versek – írásban jöttek létre, vagy írásban (is) hagyományozódtak. A műfajt a nyomtatásig először eljuttató Tinódi krónikának nevezi kötetét (RMNy 109), a kassai városi jegyzőkönyv 1558-ban arra kötelezi Tinódit, hogy feltehetően kéziratossal, álta-

¹⁶² Abban a vitában, hogy a *Pajkos ének* ránk maradt szövege egyetlen vers széténeklése (Klaniczay 1959, Vadai 2014), vagy több, azonos metrumú költemény összeéneklése (Stoll 1962) útján jött-e létre, perdöntő adatok hiányában nem tudunk állást foglalni. Annyi biztos, hogy ha igaz a Stollnak, és a megfigyelt metrikai jelenségek kialakulásához a szövegnek hosszú időt – a *Pajkos ének* párhuzamát segítségül hívva mondjuk ötven évet – kell a szóbeliségben eltöltenie, akkor a két soros töredék – Vadai érvelésével ellentétben (Vadai 2014: 123) – nehezen származhat magából a *Pajkos ének* korai változatából, ami Stoll álláspontját erősíti. Ha a 16. század elejétől kezdve forgalomban voltak hasonló metrikai szerkezetű és műfajú szövegek, akkor ezekből az énekmondó gyakorlat könnyen létrehozhatott többé-kevésbé alkalmi szerkezeteket.

lunk ma már ismeretlen énekgyűjteményéből tépjen ki egy bizonyos gúnyverset (Vadai 2014: 126),¹⁶³ a Szendrői hegedűsének (RPHA 1318) szerzője – Isten után – krónikájában, az előadásokhoz használt, nyilván megint csak kéziratosságból bízunk. A szövegek gyakran tartalmaznak akrosztichont, amely eleve az írásbeliséghez kötött jelenség, és kolofont, amelyben a szerzők a szerzetesek körülményeiről, időpontjáról, helyéről számolnak be, ami megint arra utal, hogy az énekmondók nem (vagy nem kizárólag) az előadás során rögtönzött szövegeket hoztak létre.

A szóbeli előadásra szánt, de a fennmaradt adatok alapján az írásbeliségben gyökerező szövegek Tinódi kötetével, 1554-ben lépnek ki először a kéziratosságból, majd 1580-ban, Valkai András Bánk bán-históriájának függelékéeként (RMNy 455/2) Hegedűs Márton *A hegedűsökről* (RPHA 530) szülő verse kerül sajtó alá. Az a tény, hogy a műfaj viszonylag korán, meglehetősen problémamentesen jut el a nyomtatásig, ill. az, hogy a fennmaradt szövegek mindegyike jól kialakult műfaji megszokásokról tanúskodik, megint csak azt teszi valószínűvé, hogy a 16. század első felében is lehettek ilyen műfajú szövegek, amelyek – talán az alacsonyabb jogállásúak kevésbé fejlett alfabetizációja miatt – ugyanakkor még csak elvétve kerültek lejegyzésre.

4.11. Játék

4.11.1. Pominóczky-nóta

4.11.1.1. Forrás

A szöveget a gyulafehérvári Batthyány-könyvtár M5 V. 14. jelzetű, vegyes tárgyú (*Manuale cuiusdam Fratris Ordinis Minorum Saec. XVI.*) kódexében fedezte fel Veszely Károly. Az egy-egy sor között ellátott két soros verset a kódex hátsó táblájára jegyezte le – a névalírás tanúsága szerint – egy bizonyos Pominoczký Fülöp. A kódexben található beszédek Veszely 1528-ra datálta, de a vers következő kiadója, Varjú Elemér 1515–1520 közé keltezi a szöveget (RMKT 16, 1²: 495–496; a kódex részletes leírását ld.: Varjú 1901: 265–267).

Szöveg

Bátya, bátya, mely az út Becskerekére?
Uram, uram, ez az út Becskerekére.

Betűhű átirat

Batya, batya melly az wt bechkerekere
vram vram ez az wth bechkerekere

Részben az egymást cáfoló két datálás okozta bizonytalanság, részben az alapján, hogy nem valószínű, hogy egy szerzetes világi tartalmú szöveget másolt volna le a beszédkönyvbe Varjas Béla valószínűtlennek tartja a korai datálást, szerinte „a bejegyzés 30–40 évvel később került a kódexbe, amikor az már a reformáció hullámverése következtében nem is volt a szerzetesek birtokában (Varjas 1960: 724). Varjas egyébként logikusnak tűnő érvelését végül a dallam azonosítása cá-

¹⁶³ Vadai nem dönti el, hogy az adat a Cronikában kinyomtatott Sokféle részegesről c. szövegre, vagy Tinódi egy általunk már ismeretlen kéziratosságból elveszett versére vonatkozik-e (Vadai 2014: 126–127), holott a jegyzőkönyv arra kötelezi a szerzőt, hogy kérjen bocsánatot Tehén Antaltól (Tehen Anthalin), ami a részegeséget általában bemutató Sokféle részeges kontextusában érthetetlen volna.

folta, Szigeti Kilián – a tudomány által elfogadott – értelmezése éppen azt teszi valószínűvé, hogy a két soros verset a hozzá tartozó kottával a reformáció elterjedése előtt jegyezhetette le egy szerzetes.

4.11.1.2. *Műfaj*

A korábbi értelmezések után az emlék zenei vonatkozásait megnyugtatóan tisztázó Szigeti megállapította, hogy „a mondóka frig dallamát [...] hangról-hangra megtaláljuk abban a *Benedicamus Domino*-dallamban, amely a mai beosztás szerint a Római Graduale XVI. és XVIII. miséjében szerepel” (Szigeti 1960: 33). A dallamhoz szöveg is tartozik, amelynek első mondatát („*Benedicamus Domino.*”) a pap mondta a köznapi és nagyböjti misék végén, erre felelt a gyülekezet az ugyanarra a dallamsorra elénekelt válasszal („*Deo gratias.*”). Ebből viszont az is következik, hogy mivel a dallam zárt egész, a két sor sem valószínű, hogy hosszabb mű – népdaltöredék (RMKT 16, 1²: 496; Csiky 1904: 121–122), „pajkos nóta”, ballada vagy históriás ének (Márki 1913: 440) – részlete, hanem, ahogy azt már Seprődi János (1908: 304) is valószínűsítette, valamilyen gyerekjáték, mondóka szövege lehet.

4.11.1.3. *Verselés*

A két sor metrumképlete: a12(7,5), a12(7,5), de érdemes megjegyezni, hogy a hetedik szótag után megfigyelhető metszet a sorok szintaktikai és – a második félsorban – tartalmi ismétlődése miatt sokkal élesebb, mint általában. A metszet ilyen típusú kiélesedését a hasonló ismétlődéseket mutató *Pajkos ének* kapcsán Stoll Béla azzal magyarázza, hogy a szöveg hosszabb időt töltött az oralitásban (ld. a 4.10.1.3. fejezetet).

4.11.1.4. *Információtörténeti pozíció*

A *Pominóczky-nótához* hasonló – talán valamilyen gyerekjátékhoz kötődő – mondókát, a 16. század végéig nem ismerünk, a hasonló műfajú szövegek a század végéig nem lépnek ki az oralitás keretei közül.

5. Összefoglalás: A XV. századi magyar költészet elveszett emlékei

Kiinduló hipotézisünk szerint (2.4. fejezet) Horváth Jánosnak és Császár Elemérnek igaza volt: a kora reneszánsz verselésben külföldi minták követése volt jellemző (Horváth 1928, Császár 1929). Azt feltételeztük, hogy ugyanez jellemezte a tágabb műfaji rendszert is. Úgy tűnt, hogy – szemben a XVI. század második felével – itt sem igen látszik olyan, már korábban is megvolt magyar hagyomány, amely a külföldi mintákat önmagához hasonította volna. Mennyire igazolta vissza munkahipotézisünket a korai magyar nyelvű világi versanyag áttekintése?

Az egyházas típusú propagandavers műfajába tartozó két szöveg (*De Sancto Ladislao, Néhai való jó Mátyás király*) csak részben illeszthető hozzá a későbbi megszokásokhoz. Strófikusak, mint a 16. század legtöbb verse, a *Néhai való jó Mátyás király* rímel is, de olykor feltűnően tiszta rímei arról tanúskodnak, hogy a szerző igyekezett kerülni a morféma szintű megfeleltetések Balassiig általánosan elfogadott gyakorlatát. Ennél is meglepőbb, hogy a később általánossá váló szótagszámlálás ebben a két szövegben még csak tendencia jellegű, és az, hogy az egyik szöveg, a *De Sancto Ladislao* kétnyelvű – latin-magyar – vers, amelyhez csak az egyházi gyakorlatban találunk párhuzamot (ilyen a *Peer-kódex*ben az *Imperatrix gloriosa*, és ilyen a *Puer natus in Betlehem*, amelynek eredetijét és magyar fordítását Huszár Gál [1560, K7v] hasonlóan, versszakonkénti bontásban együtt közli). A két vers népszerűsége (mindkettő másolatban maradt fenn, a *De Sancto Ladislao* két változata három többé-kevésbé elkülönülő szöveghagyomány meglétéről tanúskodik) és poétikájuk hasonlósága alapján arra következtethetünk, hogy a műfajnak a 15. század végén már lehetett magyar hagyománya.

Ugyanez a helyzet a helyzet a familiáris-vers (*Gergely éneke*) és a deák típusú propagandavers (*Cantio Petri Berizlo, Geszti László éneke*) esetében: itt is úgy tűnik, hogy a 15. század végén már kialakult magyar hagyománnyal kell számolnunk. Az egymástól függetlenül dolgozó szerzők nagyon hasonló poétikát használnak, szótagszámláló, metszettel tagolt sorokból építkező, izo- és morfémarímes versszakaikat a szerző latin névalakját tartalmazó akrosztichonra írják rá, a szöveg a szerzetés körülményeit rögzítő kolofonnal zárul. A deák típusú propagandavers esetében ugyanakkor meglepő, hogy a két korai vershez hasonló, lokális eseményekkel foglalkozó szöveget a 16. század későbbi évtizedeiből nem ismerünk, ilyen majd csak a 16. század legvégéről, a 17. század elejéről marad fenn.

A vágáns költészet szatirikus ága – Apáti Ferenc *Cantilenája* – poétikai megoldásait tekintve (szótagszámlálás, strófikusság, bokorrím, a szerző latin névalakját tartalmazó akrosztichon) ez utóbbi csoporttal áll rokonságban. A szótagszámláló, strófikus, morféma rímelésű, akrosztichonos vers tematikailag és metrikailag jól beleillik a 16. századi versanyagba, a vágáns hagyományból táplálkozó gúnyversek a 17–19. században is népszerűek (Hargittay 1989: 318–319, Csörsz 2013: 118).

A fenti műfajokhoz tartozó, a régi magyar poétikai megszokások felől elég jól értelmezhető szövegekkel szemben a korai időszak két rímes krónikája két hapax. Világi epikánk első darabját, a *Szabács viadalát* a sok évtizedes, meddő vita után is az irodalmárok legújabb lexikonja, az *ÚMIL* még mindig hamisítványnak minősíti, mivel egyáltalán nem hasonlít a későbbi históriás énekekhez – de a nyelvészek és történészek továbbra is elfogadják hitelesnek. Be kell látnunk, hogy az értékes irodalmi emlék a maga párrímeivel, soronkénti lejegyzési módjával, sorkezdő nagybetűivel, fonetikai (nem morfológiai) alapú rímkövetelményével, szövegvers (nem énekvers) mivoltával inkább a

nyugati népnyelvű, közelebbről a német hagyományhoz illeszkedik, ideértve a hazai német költészetet is – nem pedig a históriás ének később kialakuló magyar hagyományához. A későbbi magyar versanyag felől nézve a *Pannóniai ének* is ugyanennyire társtalan jelenség, sem metrikailag (nem szótagszámláló), sem tartalmilag (honfoglalás-tematika) nem igazán illeszkedik 16. század végéig létrejött anyaghoz. De ha a *Szabács viadalának* szerzője csakugyan külföldi – német – mintákat követett, ha művén tényleg nem látszanak magyar epikus hagyomány nyomai, akkor lehetséges, hogy ezek a hagyományok nem voltak nagyon erősek és, hogy a históriás ének előzményei nem húzódnak át a XV. századra. Galeotto Marzio szerint a Mátyás-kori magyarok is mondtak történeti és tudósító énekeket, de azok merőben mások lehettek, mint Tinódi vagy Ilosvai művei. Talán formailag a *Szabácsra* hasonlított némelyikük, ahogy az a német nyelvű tudósító verseket is, amelyet Galeotto (XXIII) szerint költője személyesen adott elő Mátyás udvarában. Létezett-e vajon olyan népibb históriás ének is, amely ahhoz a bizonyos, tisztán szóbeli, parallelisztikus szerkesztésű műfajhoz tartozott volna, amely egyáltalán nem maradt fenn, és amely annyira hiányzott Aranyinak, amikor félbehagyta a hun epikai sorozatot? Nekem, mondta, ha építkezem, téglá kell s mész. Téglá – értelmezhetjük –, vagyis az orális epikában kezelhetővé koptatott elemek. Mész – költői műveletek, amelyeket az írástudatlan énekmondók hagyományoznak nemzedékről nemzedékre. Ilyesféle műveleteket figyelhetünk meg a XVI. századi magyar históriás énekek versmondattanában és a *Cantio de militibus pulchra* permutációs technikájában – de európai összehasonlítás alapján most már úgy látjuk, hogy ugyanazok a sormetszet körüli inverziók, amelyeket Gyomlay Gyula, Fajcsek Magda, Horváth János ismertettek, megvannak a középkori és kora újkori európai költészetekben is. Általános például az a versbeli mondatképlet, amit Lehr Albert nyomán Horváth János „közölés”-nek nevezett. Lehetséges, hogy a XVI. századi históriás ének alapján elég új műfaj, amely elsősorban nem a szóbeliség hagyományait őrzi, hanem a vágáns költészetét, aminő a kolofón és az akrosztichon. Az újabb versformakutatások is ezt a benyomást erősítik (Bognár 2010a: 235–248). Jelentőséget tulajdoníthatunk annak, hogy a históriás énekek jellemző sorfajai aránylag későn jelentek meg a magyar irodalomban. A históriás és tudósító ének uralkodó verssorait, a 11-est (5+6-os osztással) és a felező 12-est, tehát a XVI. századi versformakincs leggyakoribb képleteit egyaránt humanista metrikus dallamokra, közelebbről Petrus Tritonius XVI. század eleji dallamaira vezethetjük vissza, amelyek a magyar iskolákban is viszonylag korán megjelentek – de természetesen már a könyvnyomtatás korában. Lehet tehát, hogy a XVI. századi históriás ének nem nagyon régies műfaj, hanem korának német tudósító epikáját követi. Zemplényi Ferenc ilyesféleképp vélekedett, legújabbban pedig Seláf Levente támasztja alá egy sajtó alatt levő tanulmányában ezt az eredetet. Harmonizál ezzel az elképzeléssel Varjas Béla Tinódi-képe. Ő azt hangsúlyozta, hogy Tinódi szóbelisége merőben másodlagos szóbeliség, amely józan számításon alapult, annak tekintetbe vételén, hogy olvasni aránylag kevesen tudtak, de füle mindenkinek volt.

A *Magyi-kódex* verses jogszabálya a korai anyagban mind metrikai (párrímes felező nyolcas), mind műfaji tekintetben társtalan jelenség, de a század végéig is csak Heltai németből fordított versikéit tudjuk párhuzamba állítani vele.

És a maga módján ugyanennyire társtalan Pesti Gábor költészete is. A páratlan számú sorból felépülő, olykor meglepően tiszta rímekeket használó, epigrammaszerű verseknek a 16. század végéig csak távoli párhuzamát találjuk meg a magyar nyelvű költészetben, de Pesti poétikájának magyarországi elszigeteltségére következtethetünk abból is, hogy bár az Aesopus-fordítás nyomtatásban

megjelent munka, a fennmaradt adatok alapján a verseket a 17. század végéig soha senki nem másolta le.

A magánlevél záradékként elküldött verses jellegű köszöntés megint rokontalan jelenség a 16. század végéig létrejött magyar nyelvű írásbeliségben. Bár a magyar nyelvű levelek száma a 15. század végétől folyamatos növekedést mutat, hasonló műfajú szöveggel nem találkozunk, ahogyan a magyar anyagból a köszöntés egyetlen különleges szófordulata („száz jó napot, kétszáz jó éjt”) sem adatható.

Az erotikus tartalmú szövegek mind töredékek, ennek ellenére csak az egyik, a talán a heroidaköltészet hatását mutató, első felében kötött, második felében szabad szótagszámú sorokból építkező vers (*De hogy nem látsz dolgozhoz...*) hapax, a másik három több-kevesebb összefüggést mutat. A *Öltöznek be...* kezdetű szöveg és a körmöcbányai töredék refrénes, a refrén egyik szava a *virág*, de *virágnak* nevezi a megszólítottat a soproni töredék beszélője is, a két utóbbi szöveg ráadásul hasonló körülmények között – német, városik környezetben – került lejegyzésre. Kettejükben közös, hogy a refrén indulatszót vagy saját képzésű szót tartalmaz: *haja-haja*, illetve *hehéheahó*. Mint Walther von der Vogelweide híres női dalában a *tandaradei* (Babits: *ejhajahujj*), vagy a *Carmina Burana* egyik virágszimbolikával gazdag dalában az *eia* (*Floret silva nobilis*). E szövegekből a későbbi évtizedek semmit nem őriznek meg, de a műfaji megszokások fennmaradtak. Valószínűleg ezekhez hasonlóak lehettek azok a dalocskák, amelyeknek éneklését Melius Juhász Péter Debrecenben megtiltotta: a *Péter férjem*, *Az aggnőnek s az aggebnek*, *annak mind egy ára*, a *Zöldvári ének*. Ezekből is legalább egy női dal volt, és bizonyára voltak köztük táncdalok (talán mindhárom az volt). A későbbi évtizedek „virágének” szava is a vágáns szerelmi líra virágszimbolikájának, esetleg a virágrefrének emléke lehet. Ami megváltozott: az, hogy a világi értelmiségi környezetből eredő vágáns szerelmi líra szétterjedt, lecsúszott a populáris regiszterbe, abba a versanyagba, amelyet mindenki ismer, és mulatozáskor rangra és műveltségre való tekintet nélkül, célszerűen felhasznál.

A talán hegedősénekből származó, 1555-ben lejegyzett, de akkor már régi ének részletének nevezett két sor alapján nehéz bármi határozottat mondani. A versforma – a szokottnál élesebb középcézúra, ill. az első félsor ismétlődő szerkezete („Hozd el, gazda, hozd el...” – és a 17. század elején lejegyzett *Pajkos ének* metruma közti párhuzam alapján úgy tűnik, hogy a vers valóban hosszabb idő töltött a szóbeliségben. Ha viszont a szóbeliség képes hosszabb ideig fenntartani egy hasonló műfajú szöveget, akkor ennek a műfajnak mindenképpen hagyománya kellett, hogy legyen. Ez azt jelenti, hogy – mint a deák típusú politikai propagandavers esetében – itt sem látunk el a műfaj kialakulásának kezdeti időszakáig.

És végül ugyanez igaz a talán gyerekmondóka műfajú, *Bátya, bátya mely az út Becskerekére...* kezdetű versre is, amely feltehetően hagyományba illeszkedett, de műfaji sajátosságai miatt ez a hagyomány csak egyetlen egyszer, véletlenszerűen lépett ki természetes közege, az oralitás keretei közül.

Általánosan kimondható tehát, hogy a régi világi költészet műfajainak egy része már a 15. század végén kialakult hagyományokkal rendelkezik, egy másik része viszont a magyar megszokások felől nézve nehezen értelmezhető jelenség. Az első csoportba jellemzően az irodalomtól idegen intézményrendszerekhez szorosabban kötődő műfajok (egyházias vagy deák típusú politikai propagandavers, familiáris-vers, vágáns satíra) tartoznak, a másodikba azok, amelyek – lassan távolodva a politikai és egyházi intézményrendszertől – a tisztán irodalmi, esztétikai célú szövegprodukciónak fe-

lé mozdulnak el (krónika, közmondás, epigramma, verses köszöntés, heroida). A harmadik csoportba a határeseteket sorolhatjuk, amelyek vagy apró belső összefüggéseket mutató szövegekből állnak (*Öltöznek be...*; *Supra, aggnő...*; *Soproni virágének*), vagy olyanokból, amelyek nagyon erősen kötődnek az oralitáshoz (*Hozd el, gazda, hozd el...*; *Bátya, bátya, mely az út Becskerekére...*). Az erotikus töredékek esetében persze nem zárható ki, hogy a mindhárom szövegben megfigyelt virágszimbolika, ill. a két vers esetében is adatható refrén magyar nyelvű hagyomány nélkül, közvetlen külföldi minták nyomán jött létre, de ennek ellenkezője sem állítható, a hegedősének-töredék és a gyerekmondóka esetében viszont valószínűbbnek tűnik a magyar nyelvű, orális hagyomány feltételezése.

*

A kora reneszánsz irodalmat kisebb-nagyobb értelmezői közösségek kialakulása jellemezte. Ezek között egyetlenegy volt igazán nagy: az egyház. Az egyházszakadás után az értelmezői közösség fennmaradt, és megőrizte az egyházas költészetet mind egyes emlékeiben, mind a hozzájuk tapadó megszokásokban, műfaji rendszerben.

A világi – vágáns jellegű, a hivatalnokréteg bővülésével párhuzamosan kialakuló – irodalomban csak kicsiny, egymással nem vagy alig érintkező értelmezői közösségeket feltételezhetünk. Tagjai között aránylag sokan lehettek német anyanyelvűek. (A XV. század egyik nagy nyelvtörténeti eseménye, a határozott névelő kialakulása ugyanúgy német hatásra történhetett, mint száz évvel ezelőtt az egy szerepbővülése.)

A vágáns politikai líra emlékei közül a *Szent László-ének* nem azonnal hullott ki az emlékezetből a XVI. században, de szövegét egyre kevésbé használták. A műfaj többi szövege egyáltalán nem bukkan fel. A műfaj viszont – átalakulva – megmaradt.

A vágáns szerelmi líra szövegemlékei közül egyetlenegynek a használatát sem tudjuk bizonyítani. A műfaj viszont – átalakulva – megmaradt.

Az írott és mondott históriás (történelmi vagy tudósító) vers emlékei elvesztek, műfaja is teljes újjászervezésen ment át a XVI. század első harmadában.

Mindez azt bizonyítja, hogy az irodalmárkodó deákréteg roppant vékony volt, olvasóközönséggé nemigen egyesült, hagyományt alig teremtett.

A legkorábbi réteg, az 1470–1480-as évek világi költészete: két hapax. Egyikük sem magyar hagyományt folytat, hanem teljes mértékben külföldi mintát követ, főleg németet.

Bibliográfia

- A. Andersen 2002: Elizabeth A. ANDERSEN, *Continuation and Innovation in Narrative Literature of the Thirteenth Century = A Companion to Middle High German Literature to the 14th Century*, ed. Francis G. GENTRY, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2002, 431–474.
- Ábel 1888: ÁBEL Jenő, *Beriszló Péter énekéhez*, EphK, 1888, 529–534.
- Abaffy–T. Szabó (szerk.) 1995: *Döbrentei-kódex: Halábori Bertalan keze írásával: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, szerk. ABAFFY Csilla–T. SZABÓ Csilla, Bp., Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995 (Régi Magyar Kódexek, 19).
- Adamska 2004: Anna ADAMSKA, *The Study of Medieval Literacy: Old Sources, New Ideas = Adamska–Mostert (eds.) 2004*, 13–47.
- Adamska–Mostert (eds.) 2004: *The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, eds. Anna ADAMSKA–Marco MOSTERT, Turhoud, Brepols, 2004 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 9).
- Alszeghy 1935: ALSZEGHY Zsolt, *A 17. század lírai költészete*, ItK, 1935, 1–19, 128–145, 241–256.
- A. Molnár 2002: A. MOLNÁR Ferenc, *Az Ómagyar Mária-siralom értelmezése = MNyr*, 2002(127), 464–469.
- A. Molnár 2003a: A. MOLNÁR Ferenc, *A Halotti beszéd és könyörgés olvasata és értelmezése = Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*, szerk. A. MOLNÁR Ferenc–M. NAGY Ilona, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok, 4), 2003, 35–54.
- A. Molnár 2003b: A. MOLNÁR Ferenc, *Az Ómagyar Mária-siralom olvasata és értelmezése = A. MOLNÁR–M. NAGY 2003*: 55–76.
- A. Molnár 2005: A. MOLNÁR Ferenc, *A legkorábbi magyar szövegemlékek: Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*, Debrecen 2005 (ΑΓΑΘΑ, 8.).
- A. Molnár–M. Nagy 2003: A. MOLNÁR Ferenc–M. NAGY Ilona, *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből*, (szerk.), Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok, 4).
- Angyal 1891: ANGYAL Dávid, *Kisfaludy és Petrarca*, ItK, 1891, 93–101.
- Arany 1856: ARANY János, *A magyar nemzeti vers-idomról [1856¹] = Uő., Prózai művek I*, szerk. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962 (Arany János összes művei, 10), 219–259.
- Aroui–Arleo (eds.) 2009: Jean-Louis AROUI–Andy ARLEO, *Towards a Typology of Poetic Forms: From language to metrics and beyond*, Amsterdam, John Benjamins, 2009.
- Ács (szerk.) 1980: *Esopus fabulái Pesti Gábor szerint*, szerk. ÁCS Pál, Bp., Magvető, 1980 (Magyar Hírmondó).
- Ács 1982: ÁCS Pál, *A magyar irodalmi nyelv két elmélete: az erasmista és a Balassi-követő*, ItK, 1982, 391–403.
- Ács 1990: ÁCS Pál, *A régi magyar irodalom szlovák kapcsolatai*, ItK, 1990, 242–248.
- Ács 2009: ÁCS Pál, *Pesti Gábor = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon IX*, szerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2009, 145–149.
- Angyal 1891: ANGYAL Dávid, *Kisfaludy és Petrarca*, ItK, 1891, 93–101.
- Antonelli 1984: ROBERTO Antonelli, *Repertorio metrico della scuola poetica siciliana, Palermo, Centro di studi filologici e linguistici siciliani*.
- Austerlitz 1958: *Ob-ugric metrics, Helsinki*, FFC. AUSTERLITZ, Robert 1992: *Nyelvek és kultúrák Euráziában. Válogatott tanulmányok*, szerk., ford. SIMONCSICS Péter, Bp., Tankönyvkiadó.
- Austerlitz 1980: Robert AUSTERLITZ, *Szabad gondolatársítások általában az ismétlődésről avagy Repetio matrix studiosa*, ford. SZEGEDY-MASZÁK Mihály = Horváth I. – Veres (szerk.) 1980: 7–16.
- Bak 1984: BAK Borbála, *Városi írásbeliség a XVIII. században*, Magyar Herold, 1984, 294–310.

- Balassi (ford.) 1572: Michael BOCK, *Betegh lelkeknek valo fwues kertecijke, meliben sok fele ioszagu es egesseges fwuek talaltatnak, melij fwnek által az lelkek mindennemő beteghsegekben, fogiatkozásokban meg eleuenedhetnek es megh vijulhatnak. Ehez foglaltatot egij szep tudomanij: tudni illik mikeppen kellien embernek magat biztatni az niomorusagnak wldeőzesnek es kennak ideieben, mellijet Giarmathij Balassij Balint forditot nemetből magyarra az ő szerelmes szwleijnek haborwsagokban valo vigasztalasara*, ford. BALASSI Bálint, Krakko, Wirzbiet, 1572 (RMNy 318).
- Balassi (ford.) 1606: CAMPIANVS Edmundnac, *Iesvs neve alat vitezkedet theologusnak es nem régen Angliaban az közönséghez keresztien hitért martyromsaggal koronazotnac tiz magyarul irot okai, kikben azt aggia tuttokra az angliai tudós academicusoknak, my vitte ötet arra, hogy egiedül az eghéz Angliaban lakozo Cáluinniaknac az hitnec dolgaban bayt méért legien külden*i, ford. BALASSI Bálint–DOBOKAY Sándor, Viennae, Margaretha Formica, 1606 (RMNy 943).
- Balassi 1619: GYARMATHI BALASSA Bálinthnak Thirsisnek Angelicával, Sylvanusnak Galatheával való szeremkrül: *Szép magyar comoedia*, Debrecen, Rheda Pál, 1619? (RMNy 1172).
- Balassi 1632: BALASSI Bálint[–RIMAY János], *Istenes énekek*, Bártfa(?), Klöss, 1632 (RMNy 1519); jelzete az Akadémiai Könyvtárban: MTAK RM I. 8° 984.
- Balázs 2015: BALÁZS Debóra, *Dugonics András bicskája = Gerézi Rabán emlékkonferencia (Információtörténeti Műhely, 1)*, szerk. BALÁZS Debóra–BARTÓK Zsófia Ágnes–BOGNÁR Péter–MARÓTHY Szilvia, ELTE BTK Régi magyar irodalom tanszék, 2015, 8-17.
- Balázs P. 2016: Balázs Péter, *Zsengék, töredékek, kétes hitelűek: (A Madách–Rimay-kódexek Szerelmes énekek c. füzetének versanyaga)*, doktori disszertáció, SZTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2016 (kézirat).
- Baldzuhn (Hrsg.) o. J.: *Disticha Catonis – Datenbank der deutschen Übersetzungen*, hrsg. von Michael BALDZUHN, <http://www1.uni-hamburg.de/disticha-catonis/> (2014. december 18.).
- Balhorn 1548: *Eyn schoen rimboekelin / worinne vele luestige / nuette vnd kuenstige sproeke voruatet / welckeere gantz koertwilich vnd lefflick tho leesen synt / doerch einen guden fründt / vth dem Reineken Vosse vnd andern Boeken thope gelesen*, Johann Balhorn, Lübeck, 1548, VD16 S 3675.
- Baranyai Decsi 1598: BARANYI DECSI János, *Adagiorvm Graecolatinovngaricorvm chiliades quinque, ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro, Cognato Gilberto et alijs optimis quibusque paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio ac opera succisiua Ioannis Decii Baronij*, Bártfa, Klöss, 1598 (RMNy 815).
- Bárczi 1982: BÁRCZI Géza, *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*, szerk. E ABAFFY Erzsébet és N. ABAFFY Csilla, Bp., Akadémiai, 1982.
- Bárczi 2007: BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*, Bp., Universitas Kiadó (Historia Litteraria, 23), 2007.
- Briquet 1907: C. M. BRIQUET, *Les filigranes*, Genève, A. Jullien, 1907.
- Bariska 2013: BARISKA István, *Egy elmaradt Mollay-szeminárium helyett: Két kőszegi formuláskönyv nyomában*, Soproni Szemle, 2013, 384–388.
- Barna 1872: BARNÁ FERDINÁND, *A finn költészetéről, tekintettel a magyar ősköltészetre*, Bp., Eggenberg-féle Akad. könyvkereskedés, 1872.
- Bartal 1901: ANTONIUS BARTAL, *Glossarium mediae et infimae latinitatis regni Hungariae*, Lipsiae–Budapestini, Teubner–Franklin, 1901.
- Bartók–Bognár 2017: BARTÓK Zsófia Ágnes–BOGNÁR Péter, *De Sancto Ladislao: The Genres of the Two Variants = The Poetics of Multilingualism: La Poétique du plurilinguisme*, ed. Patrizia Noel Aziz Hanna, Levente SELÁF, Cambridge Scholars Publishing, 2017 (Poetica et Metrica, 2), 7–21.
- Bartók I. 1998: BARTÓK István, „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi

- gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Budapest, 1998.
- Bartók I. 2007: BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Bp., Universitas, 2007 (Klasszikusok: Az Irodalomtudomány és a Kritika társsorozata).
- Bartók–Hegedűs–Szegedy-Maszák–Szentpéteri–Seláf–Veres (szerk.) 2008: „*Mielz valt mesure que ne fait estultie*”, szerk. BARTÓK István–HEGEDŰS Béla–SZEGEDY-MASZÁK Mihály–SZENTPÉTERI Márton–SELÁF Levente–VERES András, Bp., Krónika Nova Kiadó.
- Bartók Zs. 2015: BARTÓK Zsófia Ágnes, *Az Érdy-kódex célközönsége: Nyelvelmélet kódex a nyomtatásos terjesztés küszöbén = Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében: A Veszprémi Hittudományi Főiskolán 2014. augusztus 27–28-án rendezett konferencia előadásai*, szerk. KARLINSZKY Balázs, Veszprém, Veszprémi Főegyházmegye, 2015, 233–248.
- Bartsch 1880: Karl BARTSCH, *Chrestomathie provençale*, Elberfeld, R. L. Friedrichs, 1880⁴.
- Bauer 2008: Oswald BAUER, *Pasquille in den Fuggerzeitungen: Spott- und Schmahgedichte zwischen Polemik und Kritik (1568–1605)*, Wien–München, Böhlau–Oldenbourg, 2008 (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 1).
- Benda Gy. 2002: BENDA Gyula, *Írni tudás és iskola*, Acta Papensia, 2002, 173–179.
- Benda K. 1977: BENDA Kálmán, *Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében az 1770-es években*, Somogy megye múltjából: Levéltári évkönyv, 1977, 123–133.
- Bene–Kecskeméti 2009: BENE Sándor–KECSKEMÉTI Gábor, *Javaslatok egy új magyar irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez*, Helikon, 2009, 201–225.
- Benedek, XVI. 2009: General Audience, 21, Oct. = https://w2.vatican.va/content/benedict-xvi/en/audiences/2009/documents/hf_ben-xvi_aud_0091021.html
- Beniczky 1664: BENICZKY Péter, *Magyar rithmusok*, Nagy-Szombat, 1664 (RMK I, 1015).
- Benkő 1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, szerk. BENKŐ Loránd, Akadémiai, Bp., 1976.
- Benkő 1980: BENKŐ Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Bp., Akadémiai, 1980.
- Benkő 1985: BENKŐ Loránd, *Néhány filológiai probléma az Ómagyar Mária-siralom körül = A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*, Bp., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 24–27.
- Beöthy 1877: BEÖTHY Zsolt, *Supra agnó*, EphK, 1877, 142.
- Beöthy (szerk.) 1896: *A magyar irodalom története I–II*, szerk. BEÖTHY Zsolt, Bp., Atheneum, 1896.
- Bezenberger (Hrsg.) 1872: *Fridankes Bescheidenheit*, hrsg. von H. E. BEZZENBERGER, Halle, Waisenhaus, 1872.
- Bitskey 2006: BITSKEY István, *Kultúrák metszéspontjában: Felső-Magyarország a 17. században = Uó., Mars és Pallas között*, Debrecen, Kossuth, 2006 (Csokonai Könyvtár [Bibliotheca Studiorum Litterarium], 37), 123–140.
- Bitskey 2008: BITSKEY István, *Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében = Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István–FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2008 (Studia litteraria, 45), 11–23.
- Bíró 1995: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 1995.
- Bleyer 1897: BLEYER Jakab, *A magyar vonatkozású német történeti népelemek 1551-ig*, EphK, 1897, 149–159, 235–253, 334–347, 417–436, 538–552.
- Bleyer 1902: BLEYER Jakab, *Beheim Mihály élete és művei a magyar történelem szempontjából*, Századok, 1902, 21–46, 131–138, 215–232, 347–369, 444–463, 528–564.
- Bod 1766: BOD Péter, *Magyar Athenas: Avagy az Erdélyben és Magyar Országban élt tudós embereknek, nevezetesebben a' kik valami, világ eleibe botsátott irások által esméretesekké*

- lettek, 's jo emlékezeteket fen-hagyták historiájok, Szeben, 1766.
- Bódai–Renner 2015: BÓDAI Regina–RENNER Ildikó, „De hogy nem látsz dolgozhoz” = *Gerézdi Rabán emlékkonferencia* (Információtörténeti Műhely, 1), szerk. BALÁZS Debóra–BARTÓK Zsófia Ágnes–BOGNÁR Péter–MARÓTHY Szilvia, ELTE BTK Régi magyar irodalom tanszék, 2015, 41–53.
- Bódis–Pap 2011: BÓDIS Henrietta–PAP Balázs, *Felekezeti és közköltészet = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, tom. 30: Balázs Mihály köszöntése*, Szeged, 2011, 75–81.
- Bodius 1592: Marcus Alexander Bodius, *Epistolae heroides et hymni*, Antwerpen, 1592.
- Bognár 2008: BOGNÁR Péter, *Az 1536-os év verstörténeti vonatkozásai = „Mielz valt mesure que ne fait estultie”: A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István–HEGEDŰS Béla–SELÁF Levente–SZEGEDY-MASZÁK Mihály–SZENTPÉTERI Márton–VERES András, Bp., Krónika Nova, 2008, 57–64.
- Bognár–Horváth 2009: BOGNÁR Péter–HORVÁTH Iván, *Szabács viadala = „Látjátok feleim...”: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. MADAS Edit, Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 2009, 151–156.
- Bognár 2010a: Péter BOGNÁR, *The Origin of the Hungarian Dodecasyllable (Hypothesis) = Formes strophiques simples: Simple Strophic Patterns*, ed. Patrizia NOEL AZIZ HANNA–Levente SELÁF–Joost VAN DRIEL, Bp., Akadémiai, 2010 (Poetica et Metrica, 1), 235–248.
- Bognár 2010b: BOGNÁR Péter, *Az 1550 előtti magyar nyelvű verses epika = Epika: Fiatal kutatók konferenciája: Tanulmánykötet*, szerk. DOBOZY Nóra Emőke–KISS Béla–LOVAS Borbála–SZILÁGYI Rita Emőke, Bp., ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2010 (Arianna Könyvek, 3), 165–177.
- Bognár 2013: BOGNÁR Péter, *A János vitéz közköltészeti forrásai: a hazugságversek*, Doromb, 2013, 231–240.
- Bognár 2014a: BOGNÁR Péter, *Az 1592-es kolozsvári Cisio két prognosztikonjának forrása = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2014, 133–137.
- Bognár 2014b: BOGNÁR Péter, *Zrínyi tizenketteseinek metrikai mintája: az endecasillabo*, kézirat (https://www.academia.edu/14573741/Zr%C3%ADnyi_tizenketteseinek_metrikai_mint%C3%A1ja_az_endecasillabo)
- Bognár 2015a: BOGNÁR Péter, *Pesti Gábor: Az első magyar nyelven alkotó humanista költő*, ItK, 2015, 528–542.
- Bognár 2015b: BOGNÁR Péter, „*Udvarló módra*” – a Horvát-kódex apácaregulájának az éneklésre vonatkozó szövegéhez = *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József et al., Bp., reciti, 2015, 65–68.
- Bognár 2016: Bognár Péter, *A régi magyar párrímköltészet német vonatkozásai*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2016 (Információtörténeti Műhely); <http://mek.oszk.hu/15400/15427/15427.pdf>.
- Bollók 2001: BOLLÓK János, *Kísérlet Christianus Schesaeus Historia Annae Kendi című elégiája szövegének rekonstrukciójára*, ItK, 2001, 149–182.
- Bonifacius papa VIII. 1582: BONIFACIUS PAPA VIII., *Liber Sextus decretalium*, Roma, 1582.
- Bónis 1971: BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971.
- Boor 1957: Helmut de BOOR, *Die höfische Literatur: Vorbereitung, Blüte, Ausklang 1170–1250*, München, C. H. Beck, 1957 (Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Gegenwart, 2).
- Boor 1962: Helmut de BOOR, *Die deutsche Literatur im späten Mittelalter: Zerfall und Neubeginn 1250–1350*, München, C. H. Beck, 1962 (Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis zum Gegenwart, 3/1).
- Boor 1997: Helmut de BOOR, *Die deutsche Literatur im späten Mittelalter: 1250-1350*, München,

- C. H. Beck, 1997 (Geschichte der deutschen Literatur, III/1).
- Borchardt–Kunze 1999: Dorothea BORCHARDT–Konrad KUNZE, *Väterbuch = Die Deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon* 10, hrsg. von Burghart WACHINGER, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1999, 164–170.
- Borgan 1993a: T. V. F. BORGAN, *Hexameter (postclassical) = The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, eds. Alex PREMINGER–T. V. F. BORGAN, Princeton–New Jersey, Princeton University Press, 1993, 526–527.
- Borgan 1993b: T. V. F. BORGAN, *Leonine Rhyme, Verse = The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, eds. Alex PREMINGER–T. V. F. BORGAN, Princeton–New Jersey, Princeton University Press, 1993, 687.
- Borsa 1957: BORSA Gedeon, *Ismertlen virágének töredéke*, ItK, 1957, 236–237.
- Borsa 1974–1975: BORSA Gedeon, *A magyar csízió kialakulásának története = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1974–1975, 265–347.
- Borsa 1983: BORSA Gedeon, *18. századi magyar nyelvű ponyvakiadványok gyűjtőkötete Münchenben: Martin Endter kiadványai Magyarország részére = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1981*, szerk. NÉMETH Mária, Bp., OSZK, 1983, 379–409.
- Borsa 1998: BORSA Gedeon, *Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása*, MKsz, 114(1998), 44–48.
- Borzovai Nagy 1918: BORZOVAI NAGY Ottó, *Egy XVI. századbeli nótárius tréfája*, Bp., 1918.
- Böcking (Hrsg.) 1862: Ulrich VON HUTTEN, *Eqvitis Germani Opera Qvae Reperiri Potvervnt Omnia 3: Poemata cvm corollariis*, hrsg. von Eduard BÖCKING, Lipsiae, Teubner, 1862.
- Brandis 1968: Tilo BRANDIS, *Mittelhochdeutsche, mittelniederdeutsche und mittelniederländische Minnerede: Verzeichnis der Handschriften und Drucken*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1968.
- Brant 1494: Sebastian BRANT, *Das Narrenschiff*, Basel, Johann Bergmann von Olpe, 1494 (GW 5041).
- Brant 1497: Sebastian BRANT, *Stultifera navis*, ford. Jacob LOCHER, Straßburg, Johann Grüninger, 1497 (GW 5057).
- Brednich 1974–1975: Rolf Wilhelm BREDNICH, *Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15. bis 17. Jahrhunderts* 1–2, Baden-Baden, Valentin Koerner, 1974–1975 (Bibliotheca Bibliographica Aureliana, 55, 60).
- Breuer 1991: Dieter BREUER, *Deutsche Metrik und Versgeschichte*, München, Wilhelm Fink, 1991.
- Cazal 1998: Yvonne CAZAL, *Les voix du peuple. Verbum Dei. Le bilinguisme latin–langue vulgaire au moyen âge*, Genève, Droz, 1998.
- Classe (ed.) 2000: *Encyclopedia of Literary Translatin into English* 1, ed. Olive CLASSE, London–Chicago, Fitzroy Dearborn, 2000.
- CNH = RÉTHY László, *Corpus Nummorum Hungariae*, II, *Vegyesházi királyok kora*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1907.
- Crépin 1993: André CRÉPIN, *Poétique latine et poétique vieil-anglaise : poèmes mêlant les deux langues*, Médiévales, 1993(12) 33–44.
- Csanda 1985: CSANDA Sándor, *Beniczky Péter magyar és szlovák verses példabeszédai*, ItK, 1985, 259–270.
- Császár 1929: CSÁSZÁR Elemér, *A középkori magyar vers ritmusa*, Budapest, Pallas, 1929 (Irodalomtörténeti Füzetek, 35).
- Csapodi–Csapodiné 1995: CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ Gárdonyi Klára, *Ariadne: a középkori Magyarország kéziratának lelőhelykatalógusa*, Bp., MTA Könyvtár, 1995.
- Csapodi–Tóth–Vértesy 1987: CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós, *Magyar könyvtörténet*, Bp., Gondolat, 1987.
- Csernáttoni 1893: CSERNÁTTONI Gyula, *Az erdélyi szászok oktatásügye*, Századok, 1893, 478–490.
- Csiky 1904: CSIKY János, *Népzenei följegyzések a XVI. századból*, Ethn, 1904, 118–131.

- Csillag 2003: CSILLAG István, Ráday Pál: 1677–1733 = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból II: Barokk és késő-barokk rokokó*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., Osiris, 2003 (Osiris tankönyvek).
- Csomasz Tóth 1958: CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A XVI. század magyar dallamai*, Bp., Akadémiai, 1958 (Régi magyar dallamok tára, 1).
- Csokonai 1805: CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla: Érzékeny dalok III. könyvben*, Nagyvárad, Gottlieb Antal, 1805.
- Csomasz Tóth 1981: CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Huszár Gál énekeskönyve (1560) és zenei jelentősége*, Magyar Zene, 1981(22) 176–208.
- Csontos 1877: CSONTOSI János, *Vegyes közlések, Századok*, 1877, 94.
- Csontos 1879: CSONTOSI János, *Aranyasi Gellértfi János codex 1462–1473-ból*, MKsz, 1879, 69–83.
- Csörsz 2012: CSÖRSZ Rumen István, *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., reciti, 2012, 141–178.
- Csörsz 2013: CSÖRSZ Rumen István, *Gúnyos-gúnytalan: Közelítések a 18. századi magyar közköltészet humorához = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka–BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 113–120.
- Csörsz (szerk.) 2010: CSÖRSZ Rumen István, Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára, Bp., rec.iti.
- Cz. Kozocsa 1972: Cz. KOZOCSA Ildikó, *Restaurálási fejről*, kézirat, OSZK Kézirattár, jelzet nélkül, 1972.
- Czvittinger 1711: David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae literatae virorum eruditione clarorum natione Hungarorum, Dalmatium, Croatia, Slavonia, atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogium et censuras ordine alphabetico exhibens*, Francofurti–Lipsiae, 1711.
- Dankó (ed.) 1893: Josephi DANKÓ, *Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae*, Bp., 1893.
- Danyi–Dávid (szerk.) 1960: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, szerk. DANYI Dezső–DÁVID Zoltán, Bp., Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára–Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1960.
- Dányi 1993: DÁNYI Dezső, *A hazai népesség és népesedésszociológia kezdetei*, Történeti demográfiai füzetek, 1993, 109–192.
- David de Augusta 1596: David DE AUGUSTA, *Formula novitiorum*, Augsburg, 1596.
- Dávidházi 2004: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika).
- Decsi 1582: Decsi Gáspár, *Az utolsó üdöben eginehani regnalo bünökről val praedikatiok, tudni illik, első az bünről, második az reszegsegrol, harmadik az paraznasagrol, negyedik az tanczrol*, Debrecen, 1582 (RMNy 506).
- Demkó 1890: DEMKÓ Kálmán, *A felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században*, Bp., MTA, 1890.
- Dézi 1911: DÉZSI Lajos, *Régi magyar verseskönyvek ismertetése I: A Csereyné-codex*, ItK, 1911, 58–64.
- Dézi 1912: DÉZSI Lajos, *Tinódi Sebestyén*, Bp., 1912 (Magyar történeti életrajzok).
- Die Chroniken der deutschen Städte...* 1872: *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert*, Bd. 10., hrsg. von Historische Commission bei der Königl[iche] Academie der Wissenschaften, Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1872.
- Doboz 2002: Maria DOBOZY, *Vernacular Chronicles = A Companion to Middle High German Literature to the 14th Century*, ed. Francis G. GENTRI, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2002, 379–396.
- Dobszay 1988: DOBSZAY László, *Az anyanyelvű énekköltészet* = Rajeczky 1988: 457–486.
- Döbrentei (szerk.) 1840: *Régi magyar nyelvemlékek II/b*, szerk. DÖBRENTEI Gábor, Buda, Magyar

- Királyi Egyetem, 1840.
- Dömötör (szerk.) 2001: , *Gyöngyösi kódex: Az 1500-as évek elejéről*, szerk. DÖMÖTÖR Adrienne, latin átírás: MADAS Edit, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 2001 (Régi Magyar Kódexek, 27).
- Dömötör 2006: *Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig*, szerk. DÖMÖTÖR Adrienne, Bp., Akadémiai, 2006.
- Dörrie 1968: Heinrich Dörrie, *Der heroische Brief: Bestandsaufnahme, Geschichte, Kritik einer humanistisch-barocken Literaturgattung*, Berlin, De Gruyter, 1968.
- Draskóczy 1984: DRASKÓCZY István, *Litteratusok egy Pest környéki nemes családban a XIV–XV. században*, Magyar Herald, 1984, 155–175.
- Dreves–Blume–Bannister (szerk., s. a. rend.) 1909: *Ein Jahrtausend lateinischer Hymnendichtung*, I–II, Leipzig, Guido Maria DREVES–Clemens BLUME–Henry Mariott BANNISTER (szerk., s. a. rend.), O. R. Reisland. 1886–1922: *Analecta Hymnica*, I–LV, Lipsiae, O. R. Reisland; <http://webserver.erwin-rauner.de>.
- Dugonics 1788: DUGONICS András, *Etelka, egy igen ritka magyar kis-asszony Világos-váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink' ideikben*, II. kötet, Pozsony–Kassa, Fűskúti Landerer Mihály, 1788.
- Dugonics 1791: DUGONICS András, *Etelka*, II. kötet, Pozsony–Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1791.
- Dugonics 1805: DUGONICS András, *Etelka*, II. kötet, Pozsony–Pest, Fűskúti Landerer Mihály, 1805.
- Eber (Hrsg.) 1573: *PONCIANVS historiaia, az az hét bölch mestereknek mondasit chiwda szept hazonlatossagoual foglaluan, mimodon ez chazar fiat Diocletianust hetzer halaltul meg mentettet legien: Mely mostan igaz es tizta magyar nyelwere forditatot*, Bécs, Blasius Eber, 1573 (RMNy 322).
- Eckhardt 1953: ECKHARDT Sándor, *Végvári vitézek gúnyverse = Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*, szerk. SZABOLCSI Bence–BARTHA Dénes, Bp., Akadémiai, 1953, 111–114.
- Eckhardt (szerk.) 1955: *Balassi Bálint összes művei*, s. a. rend. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955.
- Egenolff d.Ä. 1566: *Des Himmels Lauffes Wirckung, vnnd Natuerliche Influentz der Planeten, Gestirn vnd Zeychen, auß grund der Astronomei, nach jeder zeit, jar, tag vnd stunden Constellation...*, Frankfurt, Christian Egenolff Erben, 1566 (VD 16 A 3969).
- ÉGy 1799: *Énekes Gyűjtemény: Első darab*, h., é. n.
- ÉGy 1801: *Énekes Gyűjtemény: Második darab*, h., é. n.
- ÉGy 1803: *Énekes Gyűjtemény: Első darab*, Vác, Gottlieb Antal, 1803.
- ÉGy 1823: *Énekes Gyűjtemény: Öszve-szedegettetett ártatlan mulatságára az érzékeny szíveknek kedvéért: Első Darabb*, Vác, Gottlieb Antal–Ruttkay Gábor, 1823.
- Endlicher (ed.) 1836: *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Palatinae Vindobonensis I: Codices philologici latini*, ed. Stephanus ENDLICHER, Vindobonae, F. Beck, 1836.
- Eperjesi 1968: EPERJESI István, *Apáti Ferenc és Cantilenája*, Filológiai Közlöny, 1968(14), 513–520.
- Erdélyi (szerk.) 1846: *Magyar Népköltési Gyűjtemény. Népdalok és mondák*, szerk. ERDÉLYI János, Pest, Beimel József, 1846.
- Erdélyi (szerk.) 1846–1848: *Népdalok és mondák I–III*, szerk. ERDÉLYI János, Pest, Kisfaludy-Társaság, 1846–1848.
- Erdélyi 1847: ERDÉLYI János, *A magyar népdalok [1847] = Uő. Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, é. n. (Magyar Remekírók).
- Erdélyi 2011: ERDÉLYI Gabriella, *Szökött szerzetesek: Erőszak és fiatalok a késő középkorban*, Bp., Libri, 2011.
- Euling 1905: Karl EULING, *Das Priamel bis Hans Rosenplüt: Studien zur Volkspoesie*, Breslau, M. & H. Marcus, 1905 (Germanistische Abhandlungen, 25).
- Fallersleben 1841: August Heinrich Hoffmann von FALLERSLEBEN, *Verzeichniss der altdeutschen Handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien*, Leipzig, Wiedmann, 1841.

- Farkas 1992: FARKAS Gábor, *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai*, MKsz, 1992, 100–121.
- Frank 1966: István FRANK, *Répertoire métrique de la poésie des troubadours*, I–II, Paris, Honoré Champion, 1966².
- Fejér 1823: FEJÉR György, *A Philológiára egy tekintet*, Tudományos Gyűjtemény, 1823, I, 45–86.
- Fenyő 1976: FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért 1817–1830*, Bp., Akadémiai, 1976.
- Ferenczi (szerk.) 1988: FERENCZI Ilona (szerk.), *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis, 1635*, I–II, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1988.
- Ferenczi 1879: FERENCZI Zoltán, *A népies versalakok története műköltészetünkben*, Bp., Franklin-Társulat, 1879.
- Ferenczi 1891: FERENCZI Zoltán, *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárához*, MKsz, 1891, 57–58.
- Fichard (Hrsg.) 1815: *Frankfurtisches Archiv für ältere deutsche Litteratur und Geschichte*, Bd. 3., hrsg. von Johann Carl FICHARD, Frankfurt am Main, Gebhard und Körber, 1815.
- Foresti da Bergamo 1486: Giacomo Filippo FORESTI DA BERGAMO, *Supplementum chronicarum appellata*, Uenetijs, 1486 (BSB-Ink I-123 – GW M10971).
- Földi 1790: FÖLDI János, *A' versírásról* [1790], szerk. a budapesti Kölcsey Ferenc Gimnázium 1961–62. évi IV/b osztályának munkaközössége, ÁDÁMNÉ RÉVÉSZ Gabriella, Bp., Tankönyvkiadó 1962.
- Földi 1792: FÖLDI János, *Elmélkedés a' 'Sidó Vers-írásról*, Magyar Hirmondó, 1792, II.
- Fried 1985: FRIED István, *Herder történetfilozófiai nézeteinek nyomában*, Ethn, 1985.
- F. Romhányi 2015: F. ROMÁNYI Beatrix, *Kolostorhálózat – településhálózat – népesség: A középkori Magyar Királyság demográfiai helyzetének változásaihoz*, Történelmi Szemle, 2015, 1–49.
- Fulvio 1517: Andrea FULVIO, *Illustrium Imagines*, Roma, 1517.
- Fügedi 1965: FÜGEDI Erik, *A 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai = Történeti statisztikai évkönyv: 1963–1964*, Bp., Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár–Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1965, 35–71.
- Fügedi 1981: FÜGEDI Erik, *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*, Bp., Magvető, 1981.
- Fügedi 1992: FÜGEDI Erik, *A középkori Magyarország történeti demográfiája*, Történeti demográfiai füzetek, 1992, 7–60.
- Gábor 1904: GÁBOR Ignár, *A magyar ősi ritmus*, Magyar Nyelvőr, 1904, 537–545.
- Gábor 1908: GÁBOR Ignác, *A magyar ősi ritmus*, Bp., Lampel R., 1908.
- Gábor 1925: GÁBOR Ignác, *A magyar ritmus problémája*, Budapest, Lampel R., 1925.
- Gábor 1942: GÁBOR Ignác, *A magyar ritmika válaszutja*, Budapest, Dr. Vajna és Bokor, [1942].
- Gaier 1968: Ulrich GAIER, *Sebastian Brant's "Narrenschiff" and the Humanists*, PMLA [Publications of the Modern Language Association of America], 1968, 266–270.
- Gáldi 1961: GÁLDI László, *Ismerjük meg a versformákat*, Budapest, Gondolat, 1961.
- Galeottus Martius Narniensis, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae...*, ed. Ladislaus Juhász, Lipsiae, Teubner, 1934.
- Gasparov 2002: GASPAROV, M. L., *A History of European Versification*, Oxford, Clarendon Press, 2002.
- Gerézdi 1962: GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai, 1962.
- Gerézdi 1968: GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., Akadémiai, 1968.
- Gintli (szerk.) 2010: *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010.
- Goedeke 1862: Karl GOEDEKE, *Grundris zur Geschichte der deutschen dichtung aus den Quellen 1*, Dresden, L. Ehlermann, 1862.
- Goetze (Hrsg.) 1892: Hans SACHS *Werke XX*, hrsg. von Edmund GOETZE, Tübingen, H. Laupp, 1892 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 193).
- Gombocz 1989: GOMBOCZ István, *Priamel = Világirodalmi lexikon 11*, szerk. SZERDAHELYI István, Bp., Akadémiai, 1989, 60.

- Gorzó 1915: GORZÓ Gellért, *Ráday Pál virágénekei*, ItK, 1915, 300–306.
- Guoth 1936: GUOTH Kálmán, *Az okleveles bizonyítás kifejlődése Magyarországon*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
- Gragger 1923: GRAGGER Róbert, *Ómagyar Máriasíralom*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 19).
- Greff 1534: Joachim GREFF, *Ein liebliches und nutzbarliches Spiel von dem Patriarchen Jakob und seinen zwölf Söhnen*, Magdeburg, Michael Lotter, 1534 (VD16 ZV 15927).
- Grimm (Hrsg.) 1834: *Vridankes Bescheidenheit*, hrsg. von Wilhelm GRIMM, Göttingen, Dieterich, 1834.
- Grimm (Hrsg.) 1841: Konrad von WÜRZBURG, *Silvester*, hrsg. von Wilhelm GRIMM, Göttingen, Dieterich, 1841.
- Grüll et al. (Hrsg.) 1996: *Lesestoffe in Westungarn II: Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó): 1535–1740*, hrsg. von Tibor GRÜLL–Katalin KEVEHÁZI–Károly KOKAS–István MONOK–Péter ÖTVÖS–Harald PRICKLER, Szeged, Scriptum, 1996 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/2).
- Grünbaum 1887: M. GRÜNBAUM, *Die verschiedenen Stufen der Trunkenheit in der Sage dargestellt*, Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, 1887, 652–656.
- Gryphius 1657: Andreas GRYPHIUS, *Absurda Comica: Oder Herr Peter Squentz / Schimpff-Spiel*, Breslau, 1657 (1658?).
- Gulyás 1922: GULYÁS Pál, *Haunold János könyvtára 1595-ből*, MKsz, 1922, 175–180.
- Gulyás (szerk.) 1941: *Bibliotheca Joannis Sambuci: Sámbooky János könyvtára*, szerk. GULYÁS Pál, Bp., magánkiadás, 1941.
- GW: *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, <http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/> (2015. szeptember 25.).
- Gyöngyösi 1693: GYÖNGYÖSI István, *Prábúl meg-éledett Phoenix, Avagy a Néhai Gyeroe Monostori Kemény Janos, Erdéli Fejedelemnek Lonyai Anna Aszszonnyl lévő házasságának [...] emlékezete*, Lócse, Brewer Sámuel, 1693.
- Hajnal (szerk.) 1629: HAJNAL Mátyás, *Az Jesus szivet szerető sziveknek aytatossagara szives kepekkel ki formaltatott és azokrúl való elmékedésekkel és imadságokkal megh magyaráztatott könyvechke... Vannak az vege fele egynehány régi és áétatos embereknek deákból magyar nyelvre fordított hymnusok, mellyeknek táblája és rendi ez könyvechkének végén találtatik*, Bécs, 1629 (RMNy 1422).
- Hajnal 2008: HAJNAL István, *Írásoktatás a középkori egyetemeken*, Bp., Gondolat, 2008.
- Halle 1957: Morris HALLE, *In Defense of the Number Two = Studies Presented to Joshua Whatmough*, E. Pulgram (ed.), The Hague, Mouton, 1957, 65–72.
- Haltaus (Hrsg.) 1966: *Liederbuch der Clara Hätzlerin*, hrsg. Dr. Carl HALTAUS, Nachwort von Hanns Fischer, Walter de Gruyter & Co., Berlin, 1966.
- Handschriftencensus: <http://www.handschriftencensus.de/>
- Hargittay 1989: HARGITTAY Emil, *A régi magyar gúnyvers poétikájához*, ItK, 1989, 312–322.
- Haupt 1872: Josep HAUPT, *Über das mittelhochdeutsche Buch der Märterer*, Wien, Karl Gerold's Sohn, 1872.
- Házi 1939: HÁZI Jenő, *A soproni plébániai iskola: Egy fejezet a nyomás alatt lévő „Sopron középkori egyháztörténete” című munkából*, Soproni Szemle, 1939, 103–116.
- Házi 1942: HÁZI Jenő, *Gúnyvers a soproni asszonyokról 1595-ből*, EPhK, 1942, 160–177.
- Hegedüs 1916: HEGEDÜS István, *Schesaeus Keresztély: Kendi Anna históriája: Latin szerelmi elégia 1557-ből*, It, 1916, 1–15.
- Hegedüs–Papp 1991: *Középkori leveleink 1541-ig*, szerk. HEGEDÜS Attila–PAPP Lajos, Bp., Tankönyvkiadó, 1991.
- Heinrich 1879: HEINRICH Gusztáv, *A „cisio-janus” történetéhez*, EPhK, 1879, 537–554.
- Heinrich 1880: HEINRICH Gusztáv, *A magyar cisiók*, EPhK, 1880, 140–145, 246–253, 287–288.

- Heltai (szerk.) 1553: HELTAI Gáspár, *Vigasztalo könyvetske kereszttyeni intessel es tanitással, miképen kellye(n) az embernek készülni kereszttyeni es bodog e világból valo kimulásához, külemb külemb kereszttyén tanitóknac irásokból öszue gyüjtöttet és egybe szerzetettöt Heltaj Gaspártól, a Colosuári plebánostól*, Kolozsvár, 1553 (RMNy 102).
- Heltai 1592: *CISIO magyar nyeluen és az égh iarasánac és czillagoknac külömb külömb természetinec folyasából valo practica...*, Kolozsvár, Heltai, 1592 (RMNy 684).
- Heltai [kiad.] 1609: *[Isteni dicséretetek, imádságok és vigasztaló énekek]*, RMNy 983.
- Heltai 1633: HELTAI Gáspár, *Poncianvs csaszar historiaia: Mikeppen az ő fiának Diocleciusnak hét bölcs és tudos mestereket fogada, kik azt tanyitának az hét és nemes tudományokra...*, Lőcse, Brevver, 1633 (RMNy 1571).
- Heltai 1976: HELTAI Gáspár, *Ponciánus császár históriája*, szerk. NEMESKÜRTY István, Bp., Magyar Helikon, 1976.
- Heusler 1925–1929: Andreas HEUSLER, *Deutsche Versgeschichte: Mit Einschluss des altenglischen und altnordischen Stabreimverses I–III [1925–1929¹]*, Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1956² (Gurndriss der germanischen Philologie, 8/1–3).
- H. Hubert 2004: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Bp., Unikornis, 2004 (Historia Litteraria 17).
- Hillier (dir.): Hillier, Paul (dir.), *Monastic Chant*, Harmonia Mundi, HMX 2907356.57.
- Hofmann (Hrsg.) 1863: *Quellen zur Geschichte Friedrich's des Siegreichen 2: Michel Beheim und Eikhart Artzt*, hrsg. von Conrad HOFMANN, München, Georg Franz, 1863.
- Hoffmann 1967: Werner HOFFMANN, *Altdeutsche Metrik*, Stuttgart, J. B. Metzler, 1967.
- Holl 1966: HOLL Béla, *A Ponciánus hitóriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékéről*, MKsz, 1966, 255–259.
- Holl 1984: HOLL Béla, *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból*, MKsz, 1984, 3–23.
- Holler 2001: HOLLER László, *Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből*, MKsz, 2001, 101–112.
- Holler 2015: HOLLER László, *Legkorábbi szövegemlékeink keletkezési idejéről és az Ómagyar Mária-siralom kyniuhhad kifejezésének új értelmezéséről* = Erdélyi Múzeum, 77, 3. sz., 117–134.
- Holtorf 1973: Arne HOLTORF, *Neujahrswünsche im Liebesliede des ausgehenden Mittelalters: Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des mittelalterlichen Neujahrsbrauchtums in Deutschland*, Verlag Alfred Kümmerle, Göppingen, 1973 (Göppinger Arbeiten zur Germanistik 20).
- Holtzwardt 1581: Matthäus HOLTZWART, *Emblematum Tyrocinia, sive picta poesis Latinogermanica das ist eingeblümete Zierwerck oder Gemälpoesy innhaltend allerhand Geheymnußlehren durch kunstfündige Gemäl angepracht und poetisch erkläret*, Straßburg, Bernhard Jobin, 1581 (VD16 H 4548).
- Hóman–Szekfü 1928: HÓMAN Bálint–SZEKFFÜ Gyula, *Magyar történet*, Bp., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1928, II, 587.
- Horányi 1775–1776: Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum I–III*, Viennae, Antonius Loewius, 1775–1777.
- Horváth C. 1899: HORVÁTH Cyrill, *A magyar irodalom története I*, Bp., Atheneum, 1899.
- Horváth C. 1933: HORVÁTH Cyrill, *A verses Katalin-legenda, a szabadgondolkodás és a neoplatonizmus*, ItK, 1933 193–198.
- Horváth I. 1978: HORVÁTH Iván, „Öltöznek be az erdők zöldbe?“, ItK, 1978, 184–185.
- Horváth I. 1982: HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982.
- Horváth I. 1983: HORVÁTH Iván, *Egy kiaknázatlan műfajtörténeti forráscsoport: XVI. századi kéziratos versgyűjtemények*, ItK, 1983, 75–88.

- Horváth I. 1987–1988: HORVÁTH Iván, *Egy vita elhárítása: Kőszeghy Péter cikke a „Vita”-rovatban*, 1987–1988, 642–665.
- Horváth I. 1991: HORVÁTH Iván, *A vers*, Budapest, Gondolat, 1991.
- Horváth I. 1995: HORVÁTH Iván, *Stratificazioni storiche nel repertorio metrico ungherese del XVI secolo* = *Annali dell'Istituto Universitario Orientale de Napoli. Studi Finno-Ugrici*, I. (ed.) Nullo MINISSI, Napoli: Istituto Universitario Orientalia di Napoli, 1995, 93–125.
- Horváth I. 2000a: HORVÁTH Iván, *Magyar ritmus*, *Alföld*, 51, 2. sz., 3–21.
- Horváth I. 2000b: HORVÁTH Iván, *Magyarok Bábelben*, Szeged, JATEPress.
- Horváth I. 2006: HORVÁTH Iván, *Gépeskönyv*, Bp., Balassi, 2006.
- Horváth I. 2007: HORVÁTH Iván, *A magyar vers a reneszánsz és reformáció korában* = *A magyar irodalom története* I, szerk. JANKOVITS László–ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 236–249.
- Horváth I.–Orlovsky 2008: Horváth Iván – Orlovsky Géza, *Une analyse du poème « Le siège de Szabács » d’après 1476* [előadás a *Matthias Rex, 1458–1490. Hungary at the Dawn of the Renaissance* c. konferencián], Budapest, ELTE, 2008.
- Horváth I. 2009a: HORVÁTH Iván, *Szent László-ének – Salve benigne rex Ladislave* = Madas (szerk.) 2009: 143–148.
- Horváth I. 2009b: HORVÁTH Iván, *A Rule of Metrical Uniformity in Old Hungarian Poetry*, in Jean-Louis AROUJ–Andy ARLEO (eds.), *Towards a Typology of Poetic Forms*, John Benjamins, Amsterdam, 2009, 371–384.
- Horváth I. 2010a: HORVÁTH Iván, *Magyar versek: mi vészett el?* = Csörsz 2010: 83–98;
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/ghesaurus-1/HorvathIvan-Ghesaurus.pdf>
- Horváth I. 2010b: Iván HORVÁTH, *Métrie comparée génétique ou régionale: l’exemple hongrois* = Seláf–oel Aziz Hanna–Driel 2010: 221–234.
- Horváth I. 2013: HORVÁTH Iván, *De Sancto Ladislao: 1464: Mátyás kancelláriai reformaja = Villanyспенót*, 2013, <http://villanyспенot.hu/?p=szoveg&n=12373>
- Horváth I. 2014: HORVÁTH Iván, *When literature itself was bilingual: the rule of vernacular insertions* = http://ars-metrica.germ-ling.uni-bamberg.de/wp-content/uploads/2014/11/Horvath_2014_When-Literature-Itself-Was-Bilingual.pdf (hozzáférés: 2015. május 20.).
- Horváth I. 2015: HORVÁTH Iván, *A versindítás fordulata: 1596–1608* = Jankovics–Jankovits–Szilágyi–Zászkaliczky 2015: 205–210.
- Horváth Iván [el-készületben]: *When literature itself was bilingual: A rule of vernacular insertions* = Noel – Seláf [el-készületben].
- Horváth I.–Kőszeghy 1986: *A reneszánsz és a barokk kora (1550–1750)*, szerk. HORVÁTH Iván–KŐSZEGHY Péter, hn., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1986 (Képes bevezető a magyar irodalom világába, 1).
- Horváth–Veres (szerk.) 1980: *Isméltődés a művészetben*, szerk. HORVÁTH Iván – VERES András, Bp., Akadémiai, 1980.
- Horváth J. 1910: HORVÁTH János, *Páros rímű tizenkettősök Orczy előtt* [1910 k.] = Uő. *Verstani munkái*, szerk. KOROMPAY H. János–KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2004, 69–75.
- Horváth J. 1908–1910: HORVÁTH János, *Irodalmunk fejlődésének fő mozzanatai* [1908–1910 k.] = Uő. *Irodalomtörténeti munkái* I, szerk. KOROMPAY H. János–KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2005, 7–55.
- Horváth J. 1922–1923: HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete* [1922–1923] = Uő. *Irodalomtörténeti munkái* I, szerk. KOROMPAY H. János–KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2005, 57–452.
- Horváth J. 1928: HORVÁTH János, *A középkori magyar vers ritmusa* [1928¹] = Uő. *Verstani munkái*, szerk. KOROMPAY H. János–KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2004, 179–294.
- Horváth J. 1928: HORVÁTH János, *A középkori magyar vers ritmusa*, Berlin, Ludwig Voggenreiter

- Verlag, 1928.
- Horváth J. 1931: HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* [1931¹] = Uő. *Verstani munkái*, szerk. KOROMPAY H. János–KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2005, 477–705.
- Horváth J. (szerk.) 1942²: *Magyar versek könyve*, szerk. HORVÁTH János, Bp., Magyar Szemle Társaság, 1942.
- Horváth J. 1948: HORVÁTH János, *A magyar vers* [1948¹] = Uő. *Verstani munkái*, szerk. KOROMPAY H. János–KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2004, 343–538.
- Horváth J. 1951: HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan* [1951¹] = Uő. *Verstani munkái*, szerk. KOROMPAY H. János–KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2004, 539–728.
- Horváth J. 1955a: HORVÁTH János, *Szabács viadala* [1955] = Uő. *Irodalomtörténeti munkái I*, szerk. KOROMPAY H. János–KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2005, 919–938.
- Horváth J. 1955b: HORVÁTH János, *Vitás verstani kérdések*, Bp., Akadémiai, 1955 (Nyelvtudományi Értekezések, 7).
- Horváth J. 1956: HORVÁTH János, *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956.
- Horváth J.–Imre: HORVÁTH János–IMRE Samu, *Szabács viadala hitelességének kérdéséhez*, Bp., Akadémiai, 1956 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 92.)
- Horváth J. 1964: Horváth János, *A Szabács viadala szövegéhez*, MNy, 1964(60) 180–191.
- Horváth J. 1958: HORVÁTH János, *Versritmusú szólások a kötetlen beszédben* [1958] = Uő. *Verstani munkái*, szerk. KOROMPAY H. János–KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2004, 869–907.
- Horváth J. 1988: Horváth János, *Az irodalmi műveltség megoszlása*, Bp., Akadémiai, 1988.
- Horváth József 2002: HORVÁTH József, *Írásbeliség és végrendelkezési gyakorlat Győrben a XVII. században*, Acta Papensia, 2002, 81–98.
- Horváth M. 1965: HORVÁTH Mária, *Ostrom szavunk történetéhez*, MNy, 1965(61) 28–33.
- Horváth M. 1966: Horváth Mária, *A Szabács viadala vizsgálatának módszeréről*, MNy, 1966(62) 29–36.
- Hörmann 1939: Paul HÖRMANN, *Untersuchungen zur Verslehre Otfrids*, Freiburg, 1939.
- Hubert 1995: HUBERT Ildikó, *Dugonics András levele Gruber Antalhoz a Pannóniai énekről*, ItK, 1995(99), 95–102.
- Hudi 1989: HUDI József, *Írni tudás Veszprém vármegyében a XIX. század közepén = A Dunántúl településtörténete: Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. Század)*, szerk. SOMFAI Balázs, Veszprém, 1989, 457–465.
- Hudi 1995: HUDI József, *Alfabetizáció és társadalom a XIX. századi Veszprémben*, Levéltári Szemle, 1995, 38–46.
- Hudi 2009: HUDI József, *Könyv és társadalom: Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Bp., OSZK–Gondolat, 2009 (Nemzet téka).
- Huszár (szerk.) 1574: *A KERESZTYENI gyülekezetben való isteni diczeretec es imadsagoc* I–II, Komjáti, Huszár Gál, 1574 (RMNy 353). Az általam használt kiadás: HUSZÁR Gál, *A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretetek és imádságok*, Komjáti, 1574 (RMNy 353), szerk. KÖSZEGHY Péter, kísérőtanulmány: HUBERT Gabriella, Bp., MTA ITI, 1986 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 13).
- Hunfalvy 1871: HUNFALVY Pál, *Utazás a Balt-tenger vidékein II*, Bp., Ráth Mór, 1871.
- Ila 1946: ILA Bálint, *Az írásbeliség szerepe a XVII. századi gazdasági igazgatásban*, Levéltári Közlemények, 1946, 27–46.
- Illéssy 1901: ILLÉSSY János, *Egy régi énektöredék*, EphK, 1901, 173–174.
- Imre 1995: IMRE Mihály, „Magyarország panaszja”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995 (Csokonai Könyvtár [Bibliotheca Studiorum Litterarium] 5.).
- Imre 1958: IMRE Samu, *A Szabács viadala*, Bp., Akadémiai, 1958.
- Imre 1963: IMRE Samu, *Utószó egy vitához*, in MNy, 59 (1963) 408–424.
- Imre 1965: IMRE Samu, *Véghely Dezső és a Szabács viadala*, in MNy, 61 (1965) 58–63.

- Imre 1966: IMRE Samu, *Egy szokatlan hangátvetésről*, in *MNy*, 62 (1966) 46–50.
- Istványi 1934: ISTVÁNYI Géza, *A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása*, Bp., 1934.
- Iványi 1911: IVÁNYI Béla, *Az írás és könyvek Eperjesen a XV-XVI. században*, MKsz, 1911, 132–146, 215–226, 301–318.
- Iványi 1941: IVÁNYI Béla, *Magyar nyelvemlékek a herceg Batthyány család körmendi levéltárában*, *MNy*, 1941, 200–206, 275–283, 350–356.
- Jakó 1965: JAKÓ Zsigmond, *Nyomatott bibliai színjáték töredéke a XVI. századi Erdélyből*, MKsz, 1965, 313–328.
- Jakobson 1966: Roman Jakobson, *Grammatical parallelism and its Russian facet = Language*, 42, 399–429, [magyarul rövidítve] = Jakobson 1972: 399–423.
- Jakobson 1972: Roman JAKOBSON, *Hang – Jel – Vers*, szerk. FÓNAGY Iván–SZÉPE György, ford. BARCZÁN Endre et al., Budapest, Gondolat, 1972².
- Jakubovich–Dezső (szerk.) 1929: *Ó-magyar olvasókönyv*, szerk. JAKUBOVICH Emil–PAIS Dezső, Pécs, Danubia, 1929.
- Jankovics–Kőszeghy–Szentmártoni Szabó (szerk.) 2000: *A 16. század magyar nyelvű világi irodalma*, szerk. JANKOVICS József–KŐSZEGHY Péter–SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Balassi, Bp., 2000.
- Jankovics (szerk.) 1994: *Klaniczay-emlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József Bp., Balassi, 1994.
- Jankovics (szerk.) 2007: „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szőrényi László LX. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet.
- Jankovics–Jankovits–Szilágyi–Zászkaliczky (szerk.) 2015: *Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József – JANKOVITS László – SZILÁGYI Emőke Rita – ZÁSZKALICZKY Márton, Bp., reciti.
- Jávor–Szerdahelyi 1992: JÁVOR Ottó–SZERDAHELYI István, *Spruch = Világirodalmi lexikon* 13, szerk. SZERDAHELYI István, Bp., Akadémiai, 1992, 484–485.
- Jenei 1959: JENEI Ferenc, *Jegyzetek a Szigeti veszedelem szövegéről*, ItK, 1959, 84–94.
- Kacskovics et al. 2000: *Peer-kódex*, szerk. Kacskovics–Reményi Andrea–Kozocsa Sándor Géza–Oszkó Beatrix, Bp. Argumentum, 2000 (Régi Magyar Kódexek, 25.).
- Karajan (Hrsg.) 1867: *Michael Beheim's Buch von den Wienern*, hrsg. von Theodor Georg von KARAJAN, Wien, Wilhelm Braumüller, 1867.
- Kardos 1941: KARDOS Tibor, *Középkori kultúra, középkori költészet: A magyar irodalom keletkezése*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1941.
- Kardos 1953: KARDOS Tibor, *Huszita-típusú katilénáink*, ItK, 1953(57), 81–95.
- Kardos 1955: KARDOS Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Bp., Akadémiai, 1955.
- Károly 1987: KÁROLY Sándor, *A Szabács Viadala szöveggrammatikai jellemzői*, *MNy*, 1987(82) 466–474.
- Katona 1900: KATONA Lajos, *Ad Gesta Romanorum*, EPhK, 1900, 212–216.
- Kauffmann 1897: Friedrich KAUFFMANN, *Deutsche Metrik nach ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Marburg, N. G. Elwert, 1897.
- Kecskés 1984: KECSKÉS András, *A magyar vers hangzásszerkezete*, Bp., Akadémiai, 1984.
- Kecskés 1991: KECSKÉS András, *A magyar verselméleti gondolkodás története: A kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai, 1991.
- Kecskés 1998: KECSKÉS András, *A verstan szemléleti kérdései tudománytörténeti összefüggésben*, ItK, 1998, 480–494.
- Kelényi 2012: KELÉNYI Borbála, *Három Várdai-feleség végrendelete a késő középkorból = Micae mediaevales II.: Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*, szerk. JAKAB Péter–MIKÓ Gábor–PÉTERFI Bence–VADAS András, Bp., ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskola, 2012.
- Keller (Hrsg.) 1870a: Hans SACHS *Werke* I, hrsg. von Adelbert VON KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 102).

- Keller (Hrsg.) 1870b: Hans SACHS *Werke* II, hrsg. von Adelbert VON KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 103).
- Keller (Hrsg.) 1870c: Hans SACHS *Werke* IV, hrsg. von Adelbert VON KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 105).
- Keller (Hrsg.) 1870d: Sachs: Hans SACHS *Werke* V, hrsg. von Adelbert VON KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 106).
- Keller (Hrsg.) 1876: Hans SACHS *Werke* X, hrsg. von Adelbert VON KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1876 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 131).
- Keller (Hrsg.) 1879: Hans SACHS *Werke* XII, hrsg. von Adelbert VON KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1879 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 140).
- Kellermann 2000: Karina KELLERMANN, *Abschied vom „historischen Volkslied“: Studien zu Funktion, Ästhetik und Publizität der Gattung historisch-politische Ereignisdichtung*, Tübingen, Niemeyer, 2000.
- Kemény 1888: KEMÉNY Lajos, *Ritka XVI. századbeli nyomtatványok a kassai városi levéltárban*, MKsz, 1888, 206–210.
- Kemény 1891: KEMÉNY Lajos, *Hegedős Sebestyén*, ItK, 1891, 40–41.
- Kertész 2009a: KERTÉSZ Balázs, *Magyi János formuláskönyve = „Látjátok feleim...“: Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. MADAS Edit, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 249.
- Kertész 2009b: KERTÉSZ Balázs, *Festetics-kódex = „Látjátok feleim...“: Nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. MADAS Edit, Bp., OSZK, 2009, 342.
- Király 1990: KIRÁLY Ferenc, *Könyv és olvasója Keszthelyena 19. század első felében = Művelődéstörténeti tanulmányok*, Zalaegerszeg, 1990 (Zalai Gyűjtemény, 31), 165–192.
- Kisfaludy 1801: [KISFALUDY Sándor] *Himfy szerelmei: A kesergő szerelem*, Buda, 1801.
- Kisfaludy 1807: KISFALUDY Sándor, *Himfy szerelmei I–II: A kesergő szerelem (2. kiadás), A boldog szerelem*, Buda, 1807.
- Kiss 2010: KISS Farkas Gábor, *A magyarországi irodalom es írásbeliség kezdetei = Gintli (szerk.) 2010: 23–28.*
- Kis-Viczay 1713: KIS-VICZAY Péter, *Selectiora adagia latino-hungarica in gratiam & usum scholasticae juventutis*, Bartphae, 1713.
- Klaniczay 1959: KLANICZAY Tibor, *A Pajkos ének = Balassi Bálint Szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, szerk. Ján Mišianik–Klaniczay Tibor–Eckhardt Sándor, Bp., Akadémiai, 1959 (Irodalomtörténeti Füzetek, 25), 199–207.
- Klaniczay 1964: KLANICZAY Tibor, *Az irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése = Uő., Marxizmus és irodalomtudomány*, Bp. Akadémiai, 1964, 37–65.
- Klaniczay (szerk.) 1964: *A magyar irodalom története*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964.
- Klaniczay 1973: KLANICZAY Tibor, *A régi magyarországi írók nemzeti hovatartozása*, ItK 1973, 148–153.
- Klaniczay 1985: KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985.
- Klaniczay 1987–1988: KLANICZAY Tibor, *Hungaria és Pannonia a reneszánsz korban*, ItK, 1987–1988, 1–19.
- Klaniczay 2001: KLANICZAY Tibor, *Irodalom és nemzetiség = Uő., Stílus, nemzet és civilizáció*, szerk. KLANICZAY Gábor–KŐSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2001 (Régi Magyar Könyvtár Tanulmányok, 4) 14–17.
- Kleinmayr 1925: Hugo von KLEINMAYR, *Handschriftliches zur Pilatuslegende*, ZfdA [Zeitschrift für deutsches Altertum], 1925, 241–250.
- Köffinger–Mailáth 1817: *Koloczaer Codex altdeutscher Gedichte*, hrsg. von Johann Nep[omuk] Grafen MAILÁTH–Johann Paul KÖFFINGER, Pesth, 1817.
- Koller (ed.) 1796: *Historia episcopatus quinque ecclesiarum* 4, ed. Joseph KOLLER, Pozsony,

- Joannis Michaelis Landerer, 1796.
- Komjáti (ford.) 1533: *Epistolae Pavli lingua Hvngarica donatae: Az zenth Paal leueley magyar nyeluen*, ford. KOMJÁTI Benedek, Krakkó, Vietor, 1533 (RMNy 13).
- Korompay et al. (szerk.) 1985: *Könyvecse az Szent Apostoloknak méltóságokról*, szerk. KOROMPAY Klára et al., Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985 (Régi magyar kódexek, 1).
- Korompay 2006: KOROMPAY Klára, *Árpád-kori szövegek: mit képvisel az, ami ránk maradt?* = MÁRTONFI Attila–Papp Kornélia–Slíz Mariann (szerk.), *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, Bp., Argumentum, 2006. 116–122.
- Korondi 2014: KORONDI Ágnes, *Író és olvasó nők a középkori Magyarországon = A zoltártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., PIM, 2014, 43–58.
- Kőszeghy 1987–1988: KŐSZEGHY Péter, Horváth Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben: Bp. 1982. Akadémiai K. 337 l., ItK, 1987–1988, 310–338.*
- Kőszeghy 1988: KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint költészete: hagyomány és újítás = Hagyomány és ismeretközlés*, szerk. KOVÁCS Anna, Salgótarján, 1988 (Discussiones Neogradienses 5), 3–15.
- Kőszeghy 1989a: KŐSZEGHY Péter, *A zay-ugróci levéltár verses kéziratairól*, ItK, 1989, 97–100.
- Kőszeghy 1989b: KŐSZEGHY Péter, *Elhárítva: (Megjegyzések Horváth Iván Egy vita elhárítása című cikkéhez)*, ItK, 1989, 597–604.
- Kovachich 1799: Martinus Georgius KOVACHICH, *Formvlae solennes styli in cancellaria, cvriaque regvm, foris minoribvs, ac locis credibilibvs, avthenticisqve regni Hvngariae olim vsititi...*, Pesthini, Matthiae Trattner, 1799.
- Kovács 2002: KOVÁCS József László, *Csúfolkodó pasquillus a soproni lányok és asszonyok erkölcséről és a tehetetlen férfiakról Wiener János lantján = Ámor, álom és mámor*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2002, 291–298.
- Kovács 2001: KOVÁCS Zoltán, *A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900-1870), Történeti demográfiai évkönyvek*, 2001, 121–127.
- Kölcsey 1826: KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok*, Élet és irodalom, 1826, 15–59.
- Köpke (Hrsg.) 1852: *Das Passional: Eine Legenden-Sammlung des dreizehnten Jahrhunderts*, hrsg. von Fr. Karl KÖPKE, Quedlinburg–Leipzig, Gottfr. Basse, 1852 (Bibliothek der gesamten deutschen National-Literatur von der ältesten bis auf die neuere Zeit).
- Kővári é. n.: KŐVÁRI Krisztina, *Alexandriai Szt. Katalin verses legendája*, Palimpszeszt, 16. szám, http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/16_szam/01.htm
- Kristóf 1995: KRISTÓF Ildikó, „Istenes könyvek – ördögös könyvek”: (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján) = *Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon*, szerk. SZILÁGYI Miklós, Bp., Akadémiai, 1995 (Népi kultúra – népi társadalom: Folclorica et ethnographica: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve, 18), 67–104.
- Križko 1876: KRIZKO Pá, *Egy magyar versecske 1505-ből*, Századok, 1876, 328–329.
- Kubinyi 1984: KUBINYI András, *Írástudás és értelmiségi foglalkozásúak a Jagelló-korban*, Magyar Herald, 1984, 186–208.
- Kubinyi 1996: KUBINYI András, *A Magyar Királyság népessége a 15. század végén*, Történelmi Szemle, 1996, 135–161.
- Kubinyi 1997: KUBINYI András, *Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelkezésének tanulságai*, Történelmi Szemle, 1997, 401–410.
- Kubinyi 1999: KUBINYI András, *Főúri és nemesi végrendeletek a Jagelló-korban*, Soproni Szemle, 1999, 331–342.
- Kubinyi 2001: KUBINYI András, *A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái*, Történeti demográfiai évkönyvek, 2001, 105–119.
- Kunze 1978: Konrad KUNZE, *Buch der Märtyrer = Die Deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon 1*, hrsg. von Kurt RUH et al., Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1978,

1093–1095.

- Kurcz 1988: KURCZ Ágnes, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*, Bp., Akadémiai, 1988.
- Kurras 2001: Lotte KURRAS, *Deutsche und niederländische Handschriften der Königlichen Bibliothek Stockholm: Handschriftenkatalog* (Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis LXVII), Stockholm, 2001.
- Latzkovits 2007: LATZKOVITS Miklós, *A 16. századi magyar dráma = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László–ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 250–265.
- Laziczus 1931: LAZICZIUS Gyula, *Egy ismeretlen magyar vers a XVI. századból*, MKsz, 1931, 70–72.
- Lázs 1994: LÁZS Sándor, *Szabács viadala*, in *ÚMIL*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994, III, 1857.
- Lázs 2007: LÁZS Sándor, *A Gyöngyösi kódex írói és műveltségük*, ItK, 2007, 421–457.
- Lázs 2011: LÁZS Sándor, *Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban: Függlék a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához*, Mksz 2011(127), 425–444.
- Lázs 2014: LÁZS Sándor, *A Döbrentei kódex rejtvényének megoldása*, ItK, 2014(118), 784–801.
- Lázs 2016: LÁZS Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon, a XV–XVI. század fordulóján*, Bp., Balassi, 2016.
- Levinger (ed.) 1937: Helene LEVINGER, *A Sixteenth-Century Judith-Drama*, MLR [The Modern Language Review] 1937, 571–583.
- Lexler (hrsg.) 1872–1878: *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch: Zugleich als Supplement und alphabetischer Index zum Mittelhochdeutschen Wörterbuche von Benecke–Müller–Zarncke*, hrsg. Matthias LEXER, Leipzig, S. Hirzel, 1872–1878.
- Liebertz-Grün 1984: Ursula LIEBERTZ-GRÜN, *Das andere Mittelalter: Erzählte Geschichtserkenntnis um 1300: Studien zu Ottokar von Steiermark, Jans Enikel, Seifried Helbling*, München, Wilhelm Fink, 1984 (Forschungen zur Geschichte der älteren deutschen Literatur, 5).
- Liebs (Hrsg.) 2007: *Lateinische Rechtsregeln und Rechtssprichwörter*, hrsg. von Detlef LIEBS, München, C. H. Beck, 2007.
- Liliencron (Hrsg.) 1865–1869: *Die historischen Volkslieder der Deutschen vom 13. bis 16. Jahrhundert 1–4*, hrsg. von Rochus von LILIENCRON, Leipzig, F. C. W. Vogel, 1865–1869.
- Lotz 1972: John LOTZ, *Uralic = Versification: Major Language Types*, ed. W. K. WIMSATT, New York, Modern Language Association – New York University Press, 1972, 100–121.
- Lotz 1976: LOTZ János, *Szonettkosorú a nyelvről*, Bp., Gondolat, 1976.
- Ludányi 1994: LUDÁNYI Mária, *A „Supra agnő” forrásvidéke* = *Klaniczay-émlékkönyv*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi, 1994, 136–142.
- Lusson 1985: Pierre LUSSON, *Egy általános ritmuselmélet összefoglalása* (ford. Sz–nyi Etelka) = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, 21, 1985, 158–166.
- Lusson 2008: Pierre LUSSON, *NPR – Notes préliminaires sur le Rythme (II): Les formes du temps* = BARTÓK –HEGEDUŠ –SZEGEDY-MASZÁK –SZENTPÉTERI –SELÁF –VERES (szerk.) 2008, 171–183.
- Luther 1593: Martin LUTHER, *Colloquia oder Tischrede*, Franckfurt am Mayn, Feyrabend, 1593 (VD16 L 6767).
- Madas 1976: MADAS Edit, *„Ad terrorem omnium”*: (A középkori vágánsének egy magyarországi változata?), MKsz, 1976, 380–385.
- Madas 2007a: MADAS Edit, *A kolduló rendi prédikációirodalom kibontakozása Magyarországon* = Szegedy-Maszák 2007: 78–89.
- Madas 2007b: MADAS Edit, *Fili, dulcor unice. Sermo apocrifus de passione Domini* = Jankovics 2007: 165–168.
- Madas (szerk.) 1992: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez: Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1992.

- Madas (szerk.) 2009: „*Látjátok feleim...*”: *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*, szerk. MADAS Edit, Bp., OSZK, 2009.
- Madas–Monok 2003: MADAS Edit–MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon: A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Balassi, 2003.
- Madas (szerk.) 1991: *Középkor (1000–1530)*, szerk. MADAS Edit, Bp., Tankönyvkiadó, 1991 (Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez, 1).
- Madas (szerk.) 2004: MADAS Edit, *Sermones de Sancto Ladislao rege Hungariae: Középkori prédikációk Szent László királyról (Kétnyelvű kiadás)*, Debrecen, Debreceni Egyetem, 2004 (ΑΓΑΘΑ, 15).
- Majorossy–Szende 2012: MAJOROSSY Judit–SZENDE Katalin, *Libri civitatum: Városkönyvek a középkori Magyar Királyság közigazgatásában = Tiszteletkör: Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*, szerk. MIKÓ Gábor–PÉTERFI BENCE–Vadas András, Bp., Eötvös, 2012, 319–330.
- Makkai 1958: MAKKAI László, *Pest megye története*, Bp., 1958.
- Mályusz 1955: MÁLYUSZ Eleménné, *Példázat az ország veszedelmének okairól*, ItK, 1955, 99–100.
- Margócsy 2006: MARGÓCSY István, *Eszmék a' magyar verstan átalakításához*, ItK, 2006, 99–107.
- Márki 1913: MÁRKI Sándor, *Dósa György*, Bp., Atheneum, 1913.
- Marosi 1995: MAROSI Ernő, *Szent László mint nemzeti szent = UŐ., Kép és hasonmás. Művészet és hasonmás a 14–15. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1995, 67–85, 198–208.
- Maróthy 2014: Maróthy Szilvia, *A Christus poetico planctus (Ómagyar Mária-siralom) verstani tagolójelei*, ItK, 118, 71–76.
- Maróthy 2015a: MARÓTHY Szilvia, *Pannóniai ének Critical Edition (PECE) = Gerézdi Rabán emlékkonferencia*, szerk. BALÁZS Debóra–BOGNÁR Péter–MARÓTHY Szilvia, ELTE BTK, 2015 (Információtörténeti Füzetek, 1), 30–40.
- Maróthy 2015b: MARÓTHY Szilvia, *A vers képe: A régi magyar vers metrikai tagolójelei 1600-ig*, szakdolgozat, ELTE, 2015.
- Maróthy 2015c: MARÓTHY Szilvia, *Nem csak Szabács kell: Korai verses nyelvemlékeink tagolási rendszerei = Gerézdi Rabán emlékkonferencia (Információtörténeti Műhely, 1)*, szerk. BALÁZS Debóra–BARTÓK Zsófia Ágnes–BOGNÁR Péter–MARÓTHY Szilvia, ELTE BTK Régi magyar irodalom tanszék, 2015, 54–65.
- Martin 2006: John D. MARTIN, *Representation of Jews in Late Medieval and Early Modern German Literature*, Bern, Peter Lang, 2006 (Studies in German Jewish History, 5).
- Martinkó 1988: MARTINKÓ András, *Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükrében (Bevezetés és vázlat)*, Bp., Akadémiai, 1988.
- Maschek 1939: *Lyrik des spätem Mittelalters*, hrsg. Hermann MASCHKE, Verlag von Philipp Reclam jun., Leipzig, 1939 (Deutsche Literatur: Reihe Realistik des Spätmittelalters 6).
- Maurer 1971: Friedrich MAURER, *Über Langzeilen und Langzeilenstrophen in der ältesten deutschen Dichtung = Uő., Dichtung und Sprache des Mittelalters*, Bern–München, Francke, 1971, 174–194.
- Meier et al. (Hrsg.) 2009: *Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archive*, hrsg. von Jörg MEIER et al., Berlin, Walter de Gruyter, 2009.
- Meier-Oeser 2011: Stephan MEIER-OESER, „*Medieval Semiotics*”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2011 Edition), Edward N. ZALTA (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/semiotics-medieval/>>
- Melanchthon (ed.) 1516: *Comoediae P. Terentii metro numerisque restituae*, ed. Philipp MELANCHTHON, Tübingen, 1516 (VD16 T 378).
- Melegdi 1918: MELEGDI János, *A legrégebb magyar csízio*, MNy, 1918, 133–139.
- Mészöly 1906: MÉSZÖLY Gedeon, *Tinódi Sebestyén*, Nagykovács, Ottinger Kálmánné, 1906.
- Mészöly 1936: MÉSZÖLY Gedeon, *Van-e az Ómagyar Mária-siralomnak más latin forrása, mint a Löweni Kódex Planctus-szövege?* (Részlet az ÓMS.-ről írt nagyobb tanulmányból),

- Nyelvtudományi Közlemények, 1936(50), 278–284.
- Mészöly Gedeon 1944: MÉSZÖLY Gedeon, *Az Ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata*, Kolozsvár, Universitas Francisco-Josephina, 1944 (Acta Philosophica, 8).
- Mészöly Gedeon 1982: MÉSZÖLY Gedeon, *Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok*, vál., szerk. Szathmári István, Bp., Gondolat, 1982.
- Metzner 1978: Ernst Erich METZNER, *Die deutschsprachige chronikalische Geschichtsdichtung im Rahmen der europäischen Entwicklung = Europäisches Spätmittelalter*, hrsg. von Willi ERZGRÄBER, Wiesbaden, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1978 (Neues Handbuch der Literaturwissenschaft, 8), 623–643.
- Meyer 1899: Ernst MEYER, *Die gereimten Liebesbriefe des deutschen Mittelalters*, N. G. Elwert'sche Verlagsbuchhandlung, Marburg, 1899.
- Mezei (szerk.) 1957: *Középkori magyar írások*, szerk. MEZEY László, Bp., Magvető, 1957.
- Mezey (ed.) 1961: Ladislaus MEZEY, *Codices latini medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestiensis*, Bp., Akadémiai, 1961.
- Michael 1984: Wolfgang F. MICHAEL, *Das deutsche Drama der Reformationszeit*, Bern–Frankfurt am Main–Nancy–New York, Peter Lang, 1984.
- Migne (ed.) 1844–1865: *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, I–CCXXI, (ed.) Jacques-Paul MIGNE, Parisiis, Garnier, 1844–1865.
- Miller 1940: Max MILLER, *Die Söflinger Briefe und das Klarissenkloster Söflingen bei Ulm a. D. im Spätmittelalter*, Konrad Triltsch Verlag, Würzburg-Aumühle, 1940.
- Miskolczi 1982: MISKOLCZY Ambrus, *Az írni tudás és a társadalmi rétegződés Erdélyben az 1820-30-as években = Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981*, 121–135.
- MKsz 1877 = [sz. n.], *Vegyes Közlemények*, MKsz 1877(2), 72.
- Mohácsi 1991: MOHÁCSI Ágnes, *Zrínyi verseléséről*, ItK, 1991, 297–311.
- Mollay 1967–1968: MOLLAY Károly, *Többszervezés a középkori Sopronban 1-5*, Soproni Szemle, 1967, 155–171, 205–223, 317–333; 1968, 37–58, 130–150.
- Mollay 1988: Karl MOLLAY, *Zwei frühneuhochdeutsche Formelbücher aus Güns = Studien zum frühneuhochdeutschen: Emil Sála zum 60. Geburtstag am 20. November 1988*, hrsg. von Peter WIESINGER, Göppingen, Kümmerle, 1988 (Göppinger Arbeiten zur Germanistik), 355–360.
- Molnár–Simon 1975: MOLNÁR József–SIMON Györgyi, *Magyar nyelvemlékek*, Bp., Tankönyvkiadó, 1975.
- Molnár–Simon (szerk., s. a. rend.) 1976: *Magyar nyelvemlékek*, szerk. Molnár József–Simon Györgyi Bp., Tankönyvkiadó, 1976.
- Mone 1834: Franz Josef MONE, *Anzeiger für Kunde des deutschen Mittelalter* 3, 1834.
- Monfasani 2009: John MONFASANI, *A reneszánsz mint a középkor betetőző szakasza*, ford. DOBOZY Nóra, Helikon, 55(2009), 183–200.
- Monok (szerk.) 1992: *A Zsámbock-könyvtár katalógusa 1587: Bibliothecae Ioannis Sambuci catalogus librorum 1587*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12/2).
- Monok 2012: MONOK István, *A művelt arisztokrata*, szerk. HITSEKER Mária, Bp., Kossuth, 2012 (Kulturális örökség).
- Mölk–Wolfzettel 1972: Répertoire métrique de la poésie lyrique française des origines à 1350, ed. Ulrich MÖLK–Friedrich WOLFZETTEL, München, Wilhelm Fink, 1972.
- Müller 1974: Ulrich MÜLLER, *Untersuchungen zur politischen Lyrik des deutschen Mittelalters*, Göppingen, Alfred Kümmerle, 1974 (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 55/56).
- Müller 1978: Ulrich MÜLLER, *Michel Beheim = Die Deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon* 1, hrsg. von Kurt RUH et al., Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1978, 672–680.
- Müller 2007: Ulrich MÜLLER, *Mittelalter = Geschichte der politischen Lyrik in Deutschland*, hrsg.

- von Walter HINDERER, Würzburg, Königshausen & Neumann, 2007, 47–74.
- Münster-Swendsen 2012: Mia MÜNSTER-SWENDSEN, *Regimens of Schooling = The Oxford Handbook of Medieval Latin Literature*, eds. Ralph J. HEXTER–David TOWNSEND, Oxford–New York, Oxford University Press, 2012, 403–422.
- Nagy 1877: NAGY Gyula, *Inh I.*, Magyar Nyelvőr, 1877, 110.
- Négyesy 1887: NÉGYESY László, *A magyar vers*, Eger, 1887.
- Négyesy 1892: NÉGYESY László, *A mértékes magyar verselés története: Klasszikus és nyugat-európai versformák irodalmunkban*, Bp., Kisfaludy-Társaság, 1892.
- Négyesy 1910: NÉGYESY László, *A magyar költészet eredete*, Bp., 1910.
- Négyesy 1915: NÉGYESY László, *Szerzelék középkori verses emlékeinkhez*, It, 1915, 175–179.
- Németh 1993: NÉMETH Gábor, *Mezővárosi írásbeliség, ingatlanforgalom és szokásjog az abaúji és zempléni mezővárosokban a 16-18. században*, Folia Historica, 1993, 48–74.
- Németh 1939: NÉMETH László, *Magyar ritmus*, Budapest, MEFHOSZ Könyvkiadó, [1939].
- Némethy (ed.) 1892: *Dicta Catonis quae vulgo inscribuntur Catonis disticha de moribus*, ed. Geyza NÉMETHY, Bp. R. Lampel, 1892.
- Noel Aziz Hanna, Patrizia – Seláf, Levente (eds.) [előkészületben]: *The poetics of multilingualism – La poétique du plurilinguisme*, Cambridge, Cambridge Scholars Publishing.
- Nuzzo 2006: Armando NUZZO, *Balassi és az európai petrarkizmus = Balassi Bálint költészete európai tükörben: Nemzetközi irodalomtörténeti konferencia*, szerk. MAJOROSSY Imre Gábor, PPKE BTK, Piliscsaba, 2006, 53–74.
- Nyíri 2006: NYÍRI Antal, *A törlít igének és társainak vallomása a Szabács viadala eredetéről = A magyar vers. Az I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*, Bp., Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1985, 39–46.
- OMKSH 1871: Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*, Pest, Athenaeum, 1871.
- Óm.Olv: JAKUBOVICH Emil–PAIS Dezső (szerk.) 1929: *Ó-magyar olvasókönyv*, Pécs, Danubia, 1929.
- Opitz 1624: Martin OPITZ, *Buch von der Deutschen Poeterey: In welchem alle ihre eigenschafft und zuegehör gründlich erzehlet, und mit exempeln außgeföhret wird*, Breslau–Brieg, David Müller–Augustin Gründer, 1624 (VD17 3:315035W).
- Orlovsky 2010a: ORLOVSKY Géza, *A régi magyar irodalom (a kezdetektől kb. 1750-ig): A szerelmi líra* = Gintli (szerk.) 2010: 96–99.
- Orlovsky 2010b: ORLOVSKY Géza, *A magyar nyelvű líra kezdetei* = Gintli (szerk.) 2010: 52–57.
- Oesterley [Hrsg.] 1872: *Gesta Romanorum*, hrsg. von Hermann OESTERLEY, Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1872.
- Ötvös 1996: ÖTVÖS Péter, „*Khomb auß Hungern her*”: *Ausztriai paszkvillus a hosszú háború idejéből = Tarnai Andor-émlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 1996 (Historia Litteraria, 2), 201–215.
- Ötvös 2013: Péter ÖTVÖS, *Altere ungarische Literatur = Geschichte der ungarischen Literatur. Eine historisch-poetologische Darstellung*, Hrg. Ernő KULCSÁR SZABÓ, Berlin–Boston, de Gruyter., 2013, 1–95.
- Paczolay 2000: Gyula PACZOLAY, *János Baranyai Decsi and his Adagia*, Acta ethnographica Hungarica, 2000, 271–294.
- Paczolay 2008: PACZOLAY Gyula, *Közmondások, szólások és nyelvi formulák a Cronicában = Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika: A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008, 117–141.
- Pais 1942: [Mária siralmának olvasása és értelmezése] = Horváth J. (szerk.) 1942: 33.
- Pais 1951: PAIS Dezső, *A -né képzőnk*, Mny 1951, 1–12.
- Pál 2003: PÁL Judit, *Városfejlődés a Székelyföldön: 1750-1914*, Csíkszereda, Pro-Print, 2003 (Múltunk könyvek).

- Pap 2005: PAP Balázs, *Részeg-ész, rész-egész viszony = A magyar költészet műfajai*, Szeged, 2005.
- Papp 1970: PAPP Géza, *A XVII. század énekelt dallamai*, Bp., Akadémiai, 1970 (Régi magyar dallamok tára, 2).
- Papp 1961: PAPP László, *A Szabács Viadala és a Csicsery család*, MNy, 1961, 442–450.
- Pápay 1808: PÁPAY Sámuel, *A' magyar literatura esmérete*, Veszprém, Számmer Klára, 1808.
- Pelc 2002: Milan PELC, *Illustrium imagines: Das Porträtbuch der Renaissance*, Leiden–Boston–Köln, Brill, 2002 (Studies in Medieval and Reformation Thought, 88).
- Päsler 2003: Ralf G. PÄSLER, *Deutschsprachige Sachliteratur im Preussenland bis 1500: Untersuchungen zu ihrer Überlieferung*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2003.
- Pesti 1536: PESTI Gábor, *Aesopi Phrygis fabulae Gabriele Pannonio Pesthino interprete: Esopus fabulaji, mellijeket mastan wijionnan magijar nijelwre forditot Pesthij Gabriel*, Bécs, Singrenius, 1536 (RMNy 17).
- Péter 1985: PÉTER Katalin, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. század második felében*, Századok, 1985, 1006–1028.
- Péter 2013: PÉTER Katalin, *Az olvsó nő eszménye a 17. század elején = Uő., Magánélet a régi Magyarországon*, Bp., MTA BTK Történettudományi Intézet, 2013 (Magyar történelmi emlékek: Értekezések), 25–33.
- Péter et al. 2015: PÉTER Katalin–BENDA Borbála–HORN Ildikó–KOLTAI András, *A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században*, <http://archivum.piar.hu/arisztokrata/index.htm> (2015. december 19.).
- Piccard 1978: Gerhard PICCARD, *Wasserzeichen Waage*, Stuttgart, W. Kohlhammer, 1978.
- Pintér 1930: PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete: Tudományos rendszerezés I., A magyar irodalom a középkorban*, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása, Budapest, 1930.
- Pirnát 1969: PIRNÁT Antal, *A magyar reneszánsz dráma poétikája*, ItK, 1969, 527–555.
- Pluta 1999: Olaf PLUTA, „Deus est mortuus.”: – Nietzsche's Parole „Gott ist tot!” in einer Geschichte der Gesta Romanorum vom Ende des 14. Jahrhunderts = Atheismus im mittelalter und in der Renaissance, hrsg. von Friedrich NIEWÖHNER–Olaf PLUTA, Harrassovitz Verlag, Wiesbaden, 1999, 239–270.
- Pogány 1978: POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre*, Bp., Magyar Helikon, 1978 (Magyar tipográfia).
- Popper 1963: POPPER, Karl, *Conjectures and refutations: the growth of scientific knowledge*, London, Routledge, 1963.
- Pray 1774: PRAY György, *Dissertationes historico criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum*, Viennae, 1774.
- Priebsch 1906: Robert PRIEBSCH, *Aus deutschen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Brüssel*, ZfdPh, 1906, 301–333.
- Pukánszky 1918: PUKÁNSZKY Béla, *Herder hazánkban I: Herder és a népies irány: Irodalomtörténeti tanulmány*, Bp., Pfeifer Ferdinád, 1918 (Német Philologiai Dolgozatok, 23).
- Pukánszky 1926: PUKÁNSZKY Béla, *A magyarországi német irodalom története: A legrégebb időktől 1848-ig*, Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1926.
- Pukánszky 1927: Béla PUKÁNSZKY, *Sebastian Tinódi und der deutsche Zeitungsgesang*, Berlin–Leipzig, Walter de Gruyter, 1927.
- Rajeczky (ed.) 1956: *Melodiarium Hungariae medii aevi, I, Hymni et sequentiae*, (ed.) RAJECZKY Benjamin, Bp., Zeneműkiadó Vállalat.
- Rajeczky (szerk.) 1988: *Magyarország zenetörténete. I. Középkor*, szerk. RAJECZKY Benjamin, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Ráday 1710: RÁDAY Pál, *Lelki hódolás, avagy az igaz keresztyénhez illő buzgó imádságok...*, Kassa, 1710.
- Rädle 1983: Fidel RÄDLE, *Hrotsvit von Gandersheim = Die deutsche Literatur des Mittelalters:*

- Verfasserlexikon* 4, hrsg. von Kurt RUH, Belrin–New York, Walter de Gruyter, 1983, 196–210.
- Rebhun 1536: Paul REBHUN, *Ein geistlich Spiel von der gotfurchtigen und keuschen Frawen Susannen, ganz lustig und fruchtbarlich zu lesen*, Zwickaw, Wolfgang Meyerpeck d.Ä., 1536 (VD16 R 443).
- Regiomontanus 1474: Johannes REGIOMONTANUS, *Kalender*, Nürnberg, 1474 (GW M37472).
- Regiomontanus 1512: Johannes REGIOMONTANUS, *Kalender*, Augsburg, Johann Sittich, 1512 (VD16 M 6539).
- Regiomontanus 1532: Johannes REGIOMONTANUS, *Kalender*, Straßburg, Jakob Cammerlander, 1532 (VD16 M 6542).
- Reissenberg (Hrsg.) 1914: *Das Väterbuch: Aus der Leipziger, Hildesheimer und Straßburger Handschrift*, hrsg. von Karl REISSENBERG, Berlin, 1914.
- Réthy 1899: RÉTHY László, *Corpus Nummorum Hungariae. I. Árpádházi királyok kora*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1899.
- Révai 1781: RÉVAI Miklós, *A' versszerzés két különböző módjáról, a' hangmérseklésről, és a' párosvéghangzásról iratott vetélkedése*, kézirat (OSZK, Quart. Hung. 1304), 1781.
- Révai 1782: [Révai Miklós], *Ha a Magyar Hírmondó valaha...* (incipit), Magyar Hirmondó, 1782, 33–38.
- Révai 1787: RÉVAI Miklós, *Elegyes versei*, Pozsony, 1787.
- Rheinheimer 1985: Melitta RHEINHEIMER, *Liebesgrüße = Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, Bd. 5., hrsg. Kurt RUH et al., Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1985, 796–797.
- Richert 1989: Hans-Georg RICHERT, *Passional = Die Deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon* 7, hrsg. von Kurt RUH et al., Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1989, 332–340.
- Ritoókné 1971: RITOÓK Zsigmondné, *Politikai satíra Magyarországon a XVI. században*, ItK, 1971, 265–277.
- Ritter 1898: Albert RITTER, *Altschwäbische Liebesbriefe: Eine Studie zur Geschichte der Liebespoesie*, Styria, Graz, 1898 (Grazer Studen zur Deutschen Philologie, 5).
- RMDT I = *Régi Magyar Dallamok Tára, I, A XVI. század magyar dallamai*, írta Csomasz Tóth Kálmán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.
- RMK I: *Régi magyar könyvtár I: Az 1531-1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, szerk. SZABÓ Károly, Bp., MTA, 1879.
- RMK II: *Régi magyar könyvtár II: Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, szerk. SZABÓ Károly, Bp., MTA, 1885.
- RMK III: *Régi magyar könyvtár III/1: Magyar szerzőktől külföldön 1480-1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve: (1480-1670)*, szerk. SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, Bp., MTA, 1896; *III/2: Magyar szerzőktől külföldön 1480-1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve: (1671-1711 pótlék)*, szerk. SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, Bp., MTA, 1898.
- RMKT 16, 1: *Középkori magyar költői maradványok*, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1877 (Régi magyar költők tára, 1).
- RMKT 16, 1²: *Középkori magyar verseink*, szerk. HORVÁTH Cytill, Bp., MTA, 1921 (Régi magyar költők tára, 1²).
- RMKT 16, 6: *Szegedi Kis István, Sziráki Balázs, Armbrust Kristóf, Má dai Mihály, Szarlóközi névtelen, Ráskai Gáspár, Gyulai István, Heltai Gáspár, Tóke Ferenc, Szegedi András, Paniti János, Szepetneki János, Szegedi Gergely, Pap Benedek, Barát István, Nagyfalvi György, Vilmányi Libécz Mihály, Békési Balázs, Névtelenek, 1545–1559*, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1896 (Régi magyar költők tára, 16/6).
- RMKT 16, 11: *Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi*

- János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588, szerk. Ács Pál, Bp., Akadémiai–Orex, 1999 (Régi magyar költők tára, 16/11).
- RMKT 16, 12: *Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek*, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., Balassi, 2004 (Régi magyar költők tára, 16/12).
- RMKT 17, 1: *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, szerk. BISZTRAY Gyula–KLANICZAY Tibor–NAGY Lajos–STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959 (Régi magyar költők tára, 17/1).
- RMKT 17, 2: *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, szerk. JENEI Ferenc–KLANICZAY Tibor–KOVÁCS József–STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962 (Régi magyar költők tára, 17/2).
- RMKT 17, 3: *Szerelmi és lakodalmi versek*, szerk. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi magyar költők tára, 17/3).
- RMKT XVII, 7 = *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század*, szerk. Stoll Béla, 7, s. a. rend Holl Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.
- RMKT 17, 8: *Bethlen Gábor korának költészete*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor–STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1976 (Régi magyar költők tára, 17/8).
- RMKT 17, 9: *A két Rákóczi György korának költészete 1630–1660*, szerk. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977 (Régi magyar költők tára, 17/9).
- RMKT 17, 12: *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, kiad. VARGA Imre–Cs. HAVAS Ágnes–STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987 (Régi magyar költők tára, 17/12).
- RMNy: *Régi magyarországi nyomtatványok I–III.*, szerk. BORSA Gedeon–HELTAI János–HERVAY Ferenc–HOLL Béla–KÁFER István–KELECSÉNYI Ákos–PAVERCSIK Ilona–P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., Akadémiai, 1971, 1983, 2000.
- RPHA: HORVÁTH Iván–H. HUBERT Gabriella–FONT Zsuzsa–HERNER János–SZŐNYI Etelka–VADAI István, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne I–II*, Paris, Le Nouvel Objet, 1992, <http://rpha.elte.hu/> (2015. július 29.). Az általunk használt kiadás: *A régi magyar vers repertórium* 3.2-es verzió, főszerkesztő HORVÁTH Iván, szerkesztő H. HUBERT Gabriella, munkatársak FONT Zsuzsanna–HERNER János–SZŐNYI Etelka–VADAI István, szövegrögzítés RUTTNER Tamás, programozás GÁL György, 1979–1999.
- Rößlin 1547: Eucharius RÖSSLIN d.J., *Calender, mit Vnderrichtung Astronomischer wirckungen, Natürlichem Influentz der Gestirn, Planeten, vnnd Himlischer Zeychen...*, Franckfort am Meyn, Christian Egenolff, 1547 (VD16 R 2868).
- Ružička 1938: Jozef RUŽIČKA, *Der Versbau der altmagyarischen und der altschechischen Katharinenlegende*, Slavische Rundschau, 1938/6, 58–62.
- Schneider 2005: Karin SCHNEIDER, *Die Deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2005.
- Schumann–Bischof (eds.) 1970: *Carmina Burana*, (eds.) Otto SCHUMANN–Bernhard BISCHOF, I/3, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1970.
- Searle 2005: John R. SEARLE, *Mire nem jó az irodalomelmélet?*, Helikon, 2005(51), 279–308, (ford. Gulyás Péter).
- Sebők 2009: SEBŐK Ferenc, *A „Szabács viadala”: Egy XV. századi verses krónika mint hadtörténeti forrás*, HK [Hadtörténelmi Közlemények], 2009, 203–207.
- Seelmann 1885: *Niederdeutsches Reimbüchlein: Eine Spruchsammlung des sechszehnten Jahrhunderts*, hrsg. Wilhelm SEELMANN, Diedr. Soltau's Verlag, Norden–Leipzig, 1885 (Drucke des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung 2).

- Seemüller 1890: Joseph SEMÜLLER, *Ottokars österreichische Reimchronik 1–2*, Hannover, Hahn, 1890–1893 (Monumenta Germaniae Historica).
- Seláf 2008: Levente SELÁF, *Chanter plus haut. La chanson religieuse vernaculaire au Moyen Age*, Paris, Honoré Champion, 2008.
- Seláf 2015: Levente SELÁF, *Between lyric and epic: the Great Turkish War in German, Italian and Hungarian “Ereignisliedern” = Controversial Poetry*, ed. Judith KESSLER–Ursula KUNDERT–Johan OOSTERMANN, Amsterdam, Brill, 2015 (megjelenés alatt).
- Seláf–Tóvizi 2014: SELÁF Levente–TÓVIZI Ágnes, *Ismeretlen illusztrált röplap a mohácsi csatáról*, MKsz, 2014, 261–271.
- Seláf–Noel Aziz Hanna–Driel (eds.) 2010: *Formes strophiques simples – Simple strophic patterns*, (eds.) Levente SELÁF–Patrizia NOEL AZIZ HANNA–Joost van DRIEL, Bp., Akadémiai Kiadó.
- Seprődi 1908: SEPRŐDI János, *A magyar népdal zenei fejlődése*, Erdélyi Múzeum, 1908, 293–327.
- Shumaker–Longsdorf 1901: Walter Adams SHUMAKER, Georg Foster LONGSDORF, *The Cyclopedic Dictionary of Law*, St. Paul, Keefe–Davidson, 1901.
- Sík 1935: Sík Sándor, *A középkori magyar Szent László-himnusz eredetiségének kérdéséhez*, Szegedi Füzetek, 1935, 2–14.
- Simoncsics 1974: SIMONCSICS Péter, *Fiatal*, Néprajz és Nyelvtudomány, 1974, 17–18, 121–124.
- Simrock (Hrsg.) 1883: Wolfram von ESCHENBACH, *Parzival und Titurel: Rittergedichte*, hrsg. von Karl SIMROCK, Stuttgart, J. G. Cotta, 1883.
- Solymosi 2011: SOLYMOSSI László, *Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon*, Történelmi Szemle, 2011, 479–501.
- Sommer 1882: Wilhelm SOMMER, *Die Metrik des Hans Sachs [1882¹]*, Unikum, 2012.
- Somogyi 1819: SOMOGYI Gedeon, *Értekezés a magyar verselés módjáról, és fordításokról*, Veszprém, 1819.
- Spangenberg 1542: Johann SPANGENBERG, *Ain new Trost büchlin, Mit ainer Christenlichen vnderichtung, Wie sich ain Mensch berayten soll, zu ainen seligen sterben, inn Fragstück verfasst, Durch Johannem Spangenberg, Prediger zu Northausen*, Augspurg, Valentin Otmar, 1542 (VD16 S 7873).
- Spangenberg 1551: Johann SPANGENBERG, *Trostbüchlein mit christlicher Unterrichtung, wie sich ein Mensch bereiten soll zu einem seligen Sterben*, Kolozsvár, Heltai–Hoffgreff, 1551 (RMNy 94).
- Spufford 1979: Margaret SPUFFORD, *First steps in literacy: the reading and writing experiences of the humblest seventeenth-century spiritual autobiographers*, *Social History* 1979, 407–435.
- Steinhöwel 1476–1477: Heinrich STEINHÖWEL, *Vita et Fabulae*, Ulm, Johann Zainer, 1476–1477 (GW 00351).
- Steinitz 1934: Wolfgang STEINITZ, *Der Parallelismus in der finnisch- karelischen Volksdichtung*, Helsinki, FFC, 1934.
- Stintzing 1867: Johann August Roderich von STINTZING, *Geschichte der populären Literatur des römisch-kanonischen Rechts in Deutschland am Ende des 15. und im Anfang des 16. Jahrhunderts*, Leipzig, G. Hirzel, 1867.
- Stoll 1962: STOLL Béla, *A Pajkos ének és a népköltészet*, ItK, 1962, 180–192.
- Stoll 1963: STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., Balassi, 1963 (2001, 2003, 2005), <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/stoll.html>
- Stoll 1981: Stoll Béla, *Magyar vers az 1540-es évekből*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Szeged, 1981, 21–22.
- Stoll 1994: *XVI. századi költőkből*, összeállította STOLL Béla, Bp., Unikornis, 1994, (A magyar költészet kincsestára).
- Stöckel 1559: Leonhard STÖCKEL, *Historia von Susanna in Tragedien weise gestellte zu vbung der Jugent zu Bartfeld in Vngern*, Wittenberg, Hans Lufft, 1559.

- Schulz-Grobert 1993: JÜRGEN SCHULZ-GROBERT, *Deutsche Liebesbriefe in spätmittelalterlichen Handschriften: Untersuchungen zur Überlieferung einer anonymen Kleinform der Reimpaardeichtung*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1993.
- Summer (Hrsg.) 1596: *Planeten-Buch aus Grund natürlicher Astrologey*, Straubing, Andreas Summer, 1596 (VD16 P 3197).
- S. Varga 2005: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005.
- Szabados 2009: SZABADOS György, *Attila and Mátyás – Parallels and Contemplations. State-idea versus deep morality – hunting and lurking fratricides = Matthias and his Legacy: Cultural and Political Encounters between East and West*, eds. Attila BÁRÁNY and Attila GYÖRKÖS, Debrecen, 2009 (Speculum Historiae Debreceniense, 1), 55–62.
- Szabó 2005: *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 18).
- Szabó 2010: SZABÓ András, *A szerző arcképe: Portré és irodalom a magyarországi protestáns késő humanizmusban = Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., rec.iti, 2010, 551–564.
- Szabó 2014: SZABÓ András, *Női művelődés a 16. században = A zsoldártól a rózsaszín regényig: Fejezetek a női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., PIM, 2014, 71–77.
- Szabolcsi 1928: SZABOLCSI Bence, *Adalékok a régi magyar „metrikus” énekek történetéhez*, ItK, 1928(38), 101–114.
- Szarvas 1877: SZARVAS Gábor, *Inh II*, Magyar Nyelvőr, 1877, 110–111.
- Széchy 1892: SZÉCHY Károly, *Pannóniai ének*, ItK, 1892(2), 273–310, 433–471.
- Szegedy-Maszák (szerk.) 2007: *A magyar irodalom története I–III*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007.
- Szelestei 2008: SZELESTEI N. László, *Hungarus–Hungaricus/Magyarországi–magyar: Közös múltunk és a magyar nyelv = Magyar–szlovák terminológiai kérdések*, szerk. ÁBRAHÁM Barna, Piliscsaba–Esztergom, 2008. 50–54.
- Szenci Molnár 1607: SZENCI MOLNÁR Albert, [1] *Psalterium Ungaricum, Szent David kiralynac es prophetanac szaz ötven soltari az franciai notaknac és verseknec módgyokra most uyonna magyar versekre fordittattac es rendeltettec az Szenci Molnar Albert által*. – [2] *(Kis catechismus, avagy az keresztyén hütnecc részeiről rövid kérdésekben es feleletekben foglaltatott tudomány, az mint sok tartományokban valo egyházakban es iskolákban szoktác tanítani az együgyöeket es a gyermekeket. Szent irasbéli mondasokkal es imadsagokkal egyetemben. Szedetöt az haidelbergai öreg catechismusbol*, Herborn, Hollos, 1607 (RMNy 962).
- Szende 2001: SZENDE Katalin, *Testaments and Testimonies. Orality and Literacy in Composing Last Wills in Late Medieval Hungary = Oral History of the Middle Ages: The Spoken Word in Context*, eds. Gerhard JARITZ–Michael RICHTER, Kerms–Budapest, Medium Aevum Quotidianum–CEU Department of Medieval Studies, 2001 (Medium Aevum Quotidianum, 12; CEU Medievalia, 3), 49–66.
- Szende 2004a: SZENDE Katalin, *Otthon a városban: társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*, Bp., MTA TTI, 2004 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 32).
- Szende 2004b: SZENDE Katalin, *The Uses of Archives in Medieval Hungary = Adamska–Mostert* (eds.) 2004: 107–142.
- Szende 2014: SZENDE Katalin, *A magyar városi írásbeliség kezdetei = Arcana tabularii: Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*, szerk. BÁRÁNY Attila–DRESKA Gábor–SZOVÁK Kornél, Budapest–Debrecen, 2014, 435–458.
- Szentgyörgyi 1643: SZENTGYÖRGYI Gergely, *Elmélkedések az Örökkévalóságrol*, Pozsony, 1643 (RMK I. 747).

- Szentirmai (szerk.) 2001: *A XVII. századi magyar nyelvű halotti költészet teljes körű, sokszempontú gépi nyilvántartása*, szerk. SZENTIRMAI Dóra, Bp., Gépeskönyv, 2001, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/halal/> (2015. július 20.).
- Szentjóbi 1918: SZENTJÓBI Sándor, *A legrégebb magyar csízió*, MNy, 1918, 184–187.
- Szentpéteri (ed.) 1938: EMERICUS SZENTPÉTERY (ed.), *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Vol. 2. Budapest, 1938.
- Szepes 1990: SZEPES Erika, *Néhai való jó Mátyás király...*, Ezredvég, 1990. 50–61.
- Szepes–Szerdahelyi 1981: SZEPES Erika–SZERDAHELYI István, *Verstan*, Budapest, Gondolat, 1981.
- Szigeti 1960: SZIGETI Kilián, *A legelső magyar népdal helyes értelmezése*, Néprajzi Közlemények, 1960(5), 3–4. szám, 32–34.
- Szigeti 1993: SZIGETI Csaba, *A hímfarkas bőre*, Pécs, Jelenkor, 1993.
- Szilasi 1918: SZILASI Klára, *Stöckel Lénárd Zsuzsanna-drámája és a bártfai iskolai színjáték a XVI. században: Függelék: Stöckel drámájának új lenyomata*, Bp., Pfeifer Ferdinánd, 1918 (Német Philológiai Dolgozatok, 22).
- Szilasi L. 2004: SZILASI László, „Kiknek bor lelkök”: *Tinódi Sebestyén a borfogyasztás hatásairól: a bor minőségéről szóló kritikai beszéd kezdetei a magyar kultúrában*, Jelenkor, 2004, 725–733.
- Szilády 1897: SZILÁDY Áron, *Supra agnő*, Itk, 1897, 248.
- Szilády 1939: SZILÁDY Jenő, *A magyarországi tót protestáns egyházi irodalom 1517–1711*, Bp., szerzői kiadás, 1939.
- Szilády 1901: SZILÁDY Áron, *De XII speciebus ebrietatis*, ItK, 1901, 88.
- Szilády 1902: SZILÁDY Áron, *Költészetünk Mátyás király idejében = Mátyás király emlékkönyv*, szerk. MÁRKI Sándor, Bp., Atheneum, 1902, 203–221.
- Szilágyi 2009: SZILÁGYI Emőke Rita, *Teucrisive Turci. Közép- és kelet-európai török- és barbárkép a 15. századi latin nyelvű irodalomban*, ELTE szakdolgozat, Budapest, kézirat, 2009.
- Szinnyei 1893–1914: SZINYEI József, *Magyar írók élete és munkái I–XIV*, Bp., Hornyánszky V., 1893–1914.
- Sz. Kristóf 1995: KRISTÓF Ildikó, *Istenes könyvek – ördögös könyvek: Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján = Népi kultúra – népi társadalom: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 18*, szerk. SZILÁGYI Miklós, Bp., Akadémiai, 1995, 67–104.
- Sz. Kristóf 2002: Sz. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabétizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?*, Acta Papensia, 2002, 3–29.
- Sz. Kristóf 2008: Sz. KRISTÓF Ildikó, *Statisztikák, használatok, olvasatok: Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről (16-18. század) = Történeti forrás – néprajzi olvasat: Gazdaság-, társadalom- és egyháztörténeti források néprajzi értelmezésének lehetőségei*, szerk. FÜLEMILE Ágnes–KISS Réka, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet–L'Harmattan, 2008 (Documentatio Ethnographica, 23), 209–224.
- SzófSz: BÁRCZI Géza, *Szófejtő szótár*, Bp. Egyetemi Nyomda, 1941.
- Szörényi 1989: SZÖRÉNYI László, *Nemzet és lakosság = Uő., „Multaddal valamit kezdeni”*, Bp., Magvető, 1989 (Jak-füzetek, 45).
- Szűcs 1974: SZŰCS Jenő, „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban: *Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához = Uő., Nemzet és történelem: Tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1974, 189–280.
- Takács 1979: TAKÁCS Lajos, *A paraszti írásbeliség XVII. századi történetéhez*, MTA Nyelv- és irodalomtudományi osztályának közleményei, 1979, 361–369.
- Tarnai 1969: TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita: Egy szállóige történetéhez*, Bp., Akadémiai, 1969.
- Tarnai 1981: TARNAI Andor (írta és összeállította), *A kezdetektől a felvilágosodásig = SÓTÉR István*

- (szerk.), *A magyar kritika évszázadai. I. Rendszerek*, Bp., Szépirodalmi, 11–247.
- Tarnai 1984: TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1984.
- Tarnai (szerk.) 1984: *Bél Mátyás, Hungariából Magyarország felé*, szerk. TARNAI Andor, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok).
- Tatár 2014: TATÁR György, *A „másik oldal”: Kabbalista esszék*, Bp.–Pozsony, Kalligram, 2014.
- Téglás 1928: TÉGLÁS J. Béla, *A történeti pasquillus a magyar irodalomban*, Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1928 (Értekezések a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetéből, 7).
- Thaly 1872: THALY Kálmán, *XV-ik századi magyar történeti ének Mátyás királyról*, Századok, 1872, 8–22.
- Thelen 1989: Christian THELEN, *Das Dichtergebet in der deutschen Literatur des Mittelalters*, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 1989 (Arbeiten zur Frühmittelalterforschung, 18).
- Thienemann 1922: THIENEMANN Tivadar, *A szabadgondolkodás első nyomai a magyar középkorban*, Minerva, 1922, 223–240.
- Thienemann 1922–1923: THIENEMANN Tivadar, *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei*, ItK, 1922, 63–92; 1923, 22–33, 143–156.
- de Thurocz: JOHANNES DE Thurocz, *Chronica Hungarorum mit Widmungsbrief des Autors an den Kanzler Thomas de Drag*, (2 Inc.c.a. 2125) Brünn, 1488.
- Timár 1924: TIMÁR Kálmán, *Prémontrei kódexek: Huszita vagy prémontrei biblia?*, Kalocsa, Árpád Részvénytársaság, 1924.
- Timár 1926: TIMÁR Kálmán, *Adalékok kódexeink forrásaihoz 1*, ItK, 1926, 51–53.
- Tinódi 1554: TINÓDI Sebestyén, *Cronica, Tinodi Sebestien szörzese: Első reszebe Ianos királ halalatul fogua ez esztendeig Dunan innet Erdel orszaggal löt minden hadac, vesződelmec reuitedön szép notakual enöke vadnac: Mas reszébe külömb külömb idökebe és orszagokba löt dolgoc, istoriac vannac*, Kolozsvár, Hoffgreff, 1554 (RMNy 109).
- Toldy 1828: TOLDY Ferenc, *Vizsgálatok a’ Magyar nyelv körül*, Kassa, Felső-Magyarországi Minerva, 1828, 1582–1587.
- Toldy–Fenyéri (Hrsg) 1828: Toldy, Ferenc (Hrsgs.), *Handbuch der ungrischen Poesie*, Pesth–Wien, G. Kilian–K. Gerold, 1828.
- Toldy 1844: SCHEDEL [Toldy] Ferenc, *Eszmék a magyar verstan átalakításhoz*, Életképek, 1844, I, 249–259.
- Toldy 1851: TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története: (Ó- és középkor)*, Pest, 1851.
- Toldy (szerk.) 1855: *Alexandriai Szent Katalin verses legendája: ugyanazon szentnek két kisebb prózai életével együtt*, szerk. TOLDY Ferenc, Pest, Landerer és Heckenast, 1855.
- Toldy 1867: TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története: Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1867.
- Tolnai 1911: TOLNAI Vilmos, *Decsi János Adagiumainak forrása*, MNy, 1911, 223–224.
- Tonk 1979: TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, Kriterion, 1979.
- Tóth I. Gy. 1996: TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...: Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA TTI, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17).
- Tóth I. Gy. 2002: TÓTH István György, *Alfabetizáció a XVII-XVIII. századi Magyarországon*, Acta Papensia, 2002, 31–37.
- Tóth T. (szerk.) 1999: *Középkori költészet, összeállította TÓTH Tünde*, Bp., Unikornis, 1999, (A magyar költészet kicestára)
- Tóth T. (szerk.) 2000: *A magyar középkor költészete*, szerk. TÓTH Tünde, Bp., Gépeskönyv, 2000, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/kkor/034.htm>.
- Tóth T. 2007: TÓTH Tünde, *A virágénekvita = A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László–ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 133–145.

- Tóth P. (ed.) 2008: *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi: Bibliothecae Universitatis Budapestiensis*, ed. Petrus TÓTH, Bp., 2008, <http://konyvtar.elte.hu/sites/default/files/catcodlat.pdf> (2015. szeptember 22.).
- Tubay 2015: TUBAY Tiziano, *A honfoglalás leírása a Pannónia énekekben és a történetírók munkáiban = Gerézi Rabán emlékkonferencia*, szerk. BALÁZS Debóra–BOGNÁR Péter–MARÓTHY Szilvia, ELTE BTK, 2015 (Információ-történeti Füzetek, 1), ELTE BTK Régi magyar irodalom tanszék, 2015, 18–29.
- Turóczy-Trostler 1942: TURÓCZI-TROSTLER József, *Fenékel felfordult világ*, Budapest, 1942.
- Turóczy-Trostler 1943: TURÓCZI-TROSTLER József, *A tótágastálló világ: Két régi versünk képzettörténeti és irodalomtörténeti vonatkozásai*, EPhK, 1943, 337–365.
- Tüskés 2008: TÜSKÉS Anna, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen, 1365–1526*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2008.
- Utasi 2013: UTASI Csilla, *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben*, Újvidék, Újvidéki Egyetem, BTK, 2013.
- Vadai é. n.: VADAI István, *Metrumtipológiai megjegyzés egy naptárvers kapcsán*, Palimpszeszt, 17. szám, <http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/zemplenyi/51.htm> (2015. július 20.).
- Vadai 1984: VADAI István, *Számítógép a verstan szolgálatában*, ItK, 1984, 74–86.
- Vadai 1991: VADAI István, +1: *Metrikai határjelölések a régi magyar versben*, ItK, 1991, 351–369.
- Vadai 1994: VADAI István, *Balassi Bálint fajtalan éneki*, ItK, 1994, 673–681.
- Vadai (szerk.) 1994: *Balassa-kódex*, szerk. VADAI István, Bp., Balassi, 1994.
- Vadai 2006: VADAI István, *Mese*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 29, 2006 (*Ötvös Péter-Festschrift*), 260–273.
- Vadai 2007: VADAI István, *A tudósító ének műfaja = A magyar irodalom történetei: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László–ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 274–286.
- Vadai 2009: VADAI István, *X+6 = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde–NYERGES Judit, Bp., Balassi–MTA ITI, 2009 (Humanizmus és gratuláció), 490–498.
- Vadai 2012: VADAI István, *Szóban kettő – írva négy: Az oralitás metrikájáról = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Bp., rec.iti, 2012, 19–41.
- Vadai 2014: VADAI István, *A pajkos ének szerzője*, Doromb (Közköltészeti tanulmányok, 3), 2014, 105–131.
- Varga 1963: VARGA Imre, *A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc)*, ItK, 1963, 287–302.
- Vargyas 1952: VARGYAS Lajos, *A magyar vers ritmusa*, Bp., Akadémiai, 1952.
- Vargyas 1966: VARGYAS Lajos, *Magyar vers – magyar nyelv*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966.
- Varjas 1960: VARJAS Béla, *Ján Mišianik–Eckhardt Sándor–Klaniczay Tibor: Balassi Bálint Szép magyar komédiája: A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*, ItK, 1960, 718–725.
- Varjas 1979: *Balassi Bálint és a 16. század költői*, összeállította VARJAS Béla, Bp., Szépirodalmi, 1979 (Magyar Remekírók).
- Varjas (szerk.) 1987: *Irodalom és ideológia a 16-17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1987 (Memoria Saeculorum Hungariae, 5).
- Varjú 1901: VARJÚ Elemér, *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár: Nyolcadik, befejező közlemény, a szöveg közt egy hasonmással*, MKsz, 1901(9), 256–279.
- VD 16: *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, <https://www.bsb-muenchen.de/literatursuche/spezialbestaende/alte-und-seltene-drucke/16-jahrhundert-16/> (2016. január 22.).
- VD 17: *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts*, <https://www.bsb-muenchen.de/literatursuche/spezialbestaende/alte-und-seltene-drucke/17-jahrhundert-17/> (2016. január 22.).
- Vekerdi 1972: VEKERDI József, *A Szent László-énekhez*, ItK, 1972(76), 133–145.

- Vekerdi 1979: VEKERDI József, *Szent László-ének = A régi magyar vers*, szerk. Komlós Tibor, Budapest, Akadémiai, 1979, 11–22.
- Vekerdi 1994: VEKERDI József, *László-ének = ÚMIL*, 1994, II, 1198.
- Veres 2012: VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma*, Bp., Balassi, 2012.
- Veszprémy 2004: László VESZPRÉMY, *The Birth of a Structured Literacy = The Development of Literate Mentalities in East Central Europe*, ed. Anna ADAMSKA–Marco MOSTERT, Turnhout, Brepols, 2004 (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 9), 161–181.
- Veszprémy 2009: VESZPRÉMY László, *Szabács ostroma (1475–1476)*, HK [Hadtörténelmi Közlemények], 2009, 36–61.
- V. Kovács 1984: *A magyar középkor irodalma*, összeállította V. KOVÁCS Sándor, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Remekírók).
- V. Kovács (szerk.) 1977: V. KOVÁCS Sándor (szerk.), *Régi magyar olvasókönyv*, Bp., Tankönyvkiadó, 1977.
- Vizkelety (szerk.) 1985: *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*, szerk. VIZKELETY András, Bp., OSZK, 1985.
- Vizkelety 1986: VIZKELETY András, „Világ világa, virágnak virága...” [Ómagyar Mária-siralom], Bp., Európa, 1986.
- Vizkelety 1969: András VIZKELETY, *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken 1: Széchényi-Nationalbibliothek*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1969.
- Vizkelety 1990: András VIZKELETY, *Zur Typologie der Überlieferung der Marienklagen und Passionlieder im Mittelalter*, Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, 36, 439–443.
- Vizkelety 2004: VIZKELETY András, *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben – Die Rezeption der europäischen Sermonesliteratur im „Löwener Kodex”*, Bp., Akadémiai, 2004 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, IV).
- Vizkelety 2007: VIZKELETY András, *Német írásbeliség és irodalmi műveltség a középkori Magyarországon = A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László–ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 90–97.
- Volf (szerk.) 1874: VOLF György (szerk.), *Régi magyar codexek: Weszprémi c. – Peer c. – Winkler c. – Sándor c. Gyöngyösi c. – Thewrewk c. – Kriza c. Bod codex*, Budapest, MTA, 1874 (Nyelvemléktár, II).
- Völker 1981: Paul-Gerhard VÖLKER, *Das historische Volkslied = Einführung in die deutsche Literatur des 12. bis 16. Jahrhunderts 3: Bürgertum und Fürstenstaat – 15./16. Jahrhundert*, ed. Winfried FREY–Walter RAITZ–Dieter SEITZ u. a., Opladen, Westdeutscher, 1981.
- Wackernagel 1843: Wilhelm WACKERNAGEL, *Salamonis Proverbia in lateinischen Reimversen*, ZfdA [Zeitschrift für deutsches Altertum], 1843, 128–130.
- Waldapfel 1935: WALDAPFEL József, *Pesti Gáborról*, It, 1935, 10–20, 58–65.
- Waldapfel 1938: WALDAPFEL József, *Heltai Gáspár és a magyar Poncianus*, ItK, 1938, 31–44, 119–129.
- Wallaszky 1785: Paulus WALLASZKY, *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria ab initiis Regni ad nostra usque tempora delineatus*, Posonii–Lipsiae, Antonius Loewe, 1785.
- Wander 1873: Karl Friedrich Wilhelm WANDER, *Deutsches Sprichwörter-Lexikon III*, Leipzig, F. A. Brockhaus, 1873.
- Weidenhiller 1965: P. EGINO WEIDENHILLER, *Untersuchungen zur deutschsprachigen katechetischen Literatur des spät Mittelalters: Nach den Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek*, C. H. Beck Verlag, München, 1965 (Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters, 10).
- Werner 1912: Jakob WERNER, *Lateinische Sprichwörter und Sinnsprüche des Mittelalters*, Heidelberg, Carl Winter, 1912.
- Whatley 2007: E. Gordon WHATLEY, *Legenda aurea in translation in Medieval Europe: Legenda*

- aurea in mittelalterlichen Übersetzungen = Übersetzung / Translation / Traduction: Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung / An International Encyclopedia of Translation Studies / Encyclopédie internationale de la recherche sur la traduction 2, eds. Harald KITTEL–Armin Paul FRANK–Norbert GREINER, Berlin, de Gruyter, 2007, 1345–1354.
- Wrostbrock 1995: Franz Josef WORSTBROCK, *Tegernseer Liebesbriefe*, in. *Die deutsche Literatur des Mittelalters: Verfasserlexikon*, Bd. 9., hrsg. Burghart WACHINGER et al., Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1995, 671–673.
- Zarncke 1852: Friedrich ZARNCKE, *Der deutsche Cato: Geschichte der deutshcen Übersetzungen der im Mittelalter unter dem Namen Cato bekannten Distichen bis zur Verdrängug derselben durch die Übersetzung Seb. Brants am Ende des 15. Jahrh. [1852¹]*, Osnabrück, Otto Zeller, 1966.
- Zemplényi 1998: ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 4).
- Zolnai 1894: ZOLNAI Gyula, *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*, Bp., MTA, 1894.
- Zrínyi 1651: ZRÍNYI Miklós, *Adriai tengernek syrenaia*, Bécs, Kosmerovi Máté, 1651 (RMNy 2360).